

І. А. Пушкін

**УДЗЕЛ НАЦЫЯНАЛЬНЫХ МЕНШАСЦЕЙ
У ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫМ ЖЫЦЦІ САВЕЦКАЙ БЕЛАРУСІ
(1919–1990 гг.)**

МАНАГРАФІЯ

Мінск
“Выдавецкі цэнтр БДУ”
2010

УДК 94(476),,1919/1990“+323.15(476)

ББК 63.3 (4Бел)6

П 91

Рэкамендавана
Саветам універсітэта Установы адукацыі
“Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт харчавання”
26 кастрычніка 2010 г., пратакол № 2

Рэцэнзенты:

вядучы навуковы супрацоўнік аддзела сацыяльна-эканамічнай гісторыі,
навукі і культуры Інстытута гісторыі НАНБ
доктар гістарычных навук, прафесар *Л. М. Лыч*
старшы навуковы супрацоўнік аддзела гісторыі
беларускай дзяржаўнасці Інстытута гісторыі НАНБ
кандыдат гістарычных навук, дацэнт *В. Г. Мазея*
дацэнт кафедры філасофіі УА “МДУ імя А.А.Куляшова”
кандыдат філасофскіх навук, дацэнт *А. В. Дзячэнка*

Пушкін, І.А.

П 91 Удзел нацыянальных меншасцей у грамадска-палітычным жыцці
Савецкай Беларусі (1919–1990 гг.) : манаграфія / І.А. Пушкін. – Мінск :
Выд. цэнтр БДУ, 2010. – 319 с.

ISBN 978-985-476-866-3.

У манаграфіі асвятляецца і аналізуецца ўдзел нацыянальных меншасцей у грамадска-палітычным жыцці Савецкай Беларусі (1919—1990 гг.); раскрыты арганізацыя і дзейнасць нацыянальна-палітычных аб’яднанняў, нацыянальна-культурнае жыццё ў пасляваенны час, удзел нацыянальных меншасцей у аб’яднаннях, якія складалі палітычную сістэму грамадства БССР, і ў складзе партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва Беларусі; паказана становішча нацыянальных меншасцей Беларусі ў гады Другой сусветнай вайны; прааналізаваны асноўныя кірункі нацыянальнай палітыкі ў кантэксце матэрыялаў з’ездаў КПБ.

Адрасуецца навукоўцам, выкладчыкам і студэнтам, а таксама ўсім, хто цікавіцца айчыннай гісторыяй.

УДК 94(476),,1919/1990“+323.15(476)
ББК 63.3 (4Бел)6

ISBN 978-985-476-866-3.

© Пушкін І. А., 2010

Змест

Уводзіны	4
Глава 1. Грамадска-палітычная дзейнасць нацыянальных меншасцей у міжваенны перыяд (1919–1939 гг.)	20
1.1. Арганізацыя і дзейнасць нацыянальна-палітычных аб'яднанняў нацыянальных меншасцей	28
1.2. Удзел нацыянальных меншасцей у аб'яднаннях, якія складалі палітычную сістэму грамадства БССР	39
1.3. Нацыянальныя меншасці ў перыяд пабудовы сацыялізму ў БССР: правядзення калектывізацыі і індустрыялізацыі	68
1.4. Грамадскія настроі і міжнацыянальныя адносіны ў асяродку гарадскога насельніцтва ў міжваенны час на прыкладзе Магілёўшчыны	82
Глава 2. Нацыянальныя меншасці Беларусі ў гады Другой сусветнай вайны	95
2.1. Асаблівасці грамадска-палітычнага жыцця нацменшасцей Заходняй Беларусі ў 1939–1941 гг.	95
2.2. Нацыянальныя меншасці Беларусі ў гады вайны 1941–1945 гг.	110
2.2.1. Асноўныя накірункі палітыкі гітлераўскіх акупантаў у адносінах да насельніцтва і калабарацыянісцкі рух у Беларусі	112
2.2.2. Уклад нацыянальных меншасцей Беларусі ў перамогу над гітлерызмам	124
Глава 3. Удзел нацыянальных меншасцей у грамадска-палітычным жыцці ў пасляваенны час, перыяд рэформ і крызісу адміністрацыйна-каманднай сістэмы (1945–1990 гг.)	145
3.1. Асноўныя накірункі нацыянальнай палітыкі ў кантэксте матэрыялаў з'ездаў КПБ	150
3.2. Нацыянальныя меншасці ў дзейнасці партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва Беларусі (1945–1990 гг.)	183
3.3. Нацыянальна-культурнае жыццё нацыянальных меншасцей Беларусі	219
Заклучэнне	254
Крыніцы	263
Бібліяграфія	273
Дадаткі	306

Уводзіны

Народ Беларусі, будучы неад’емнай часткай чалавецтва і еўрапейскай цывілізацыі, заўсёды быў актыўным суб’ектам і ўдзельнікам розных гістарычных падзей. Гістарычны вопыт і гістарычная памяць народа – магутны рэсурс, неабходны для асэнсавання і пабудовы будучыні.

Аналізіруючы XX стагоддзе, якое знаходзіцца на мяжы тысячагоддзяў, мы аглядаем гістарычны шлях народа Беларусі – беларусаў і нацыянальных меншасцей (у Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь з 1994 г. ужываецца назва – нацыянальныя супольнасці), якія пражываюць сумесна на тэрыторыі краіны, асэнсоўваем віхуру рашучых перамен, што вызначалі іх лёс.

На тэрыторыі Беларусі нацыянальныя меншасці разам з беларусамі прайшлі адзіны, шмат у чым цяжкі шлях, маюць нямала агульных нацыянальных герояў, пісьменнікаў, кампазітараў, грамадска-палітычных і дзяржаўных дзеячаў і г.д. Немагчыма вывучыць гісторыю і культуру Беларусі без даследавання гісторыі і культуры народаў, якія з’яўляліся нацыянальнымі меншасцямі на яе тэрыторыі і складалі істотную частку беларускага народа. Нацыянальныя меншасці зведалі працэсы асіміляцыі і інтэрнацыяналізацыі, але захавалі сваю самабытнасць. Яны адыгралі значную ролю ў фарміраванні і развіцці беларускага народа.

1.01.1919 г. пачынаецца перыяд існавання БССР. Беларуская рэспубліка з 1922 г. уваходзіла ў склад СССР, сузаснавальніцай якога яна з’яўлялася. 1919 – 1990 гг. – савецкі перыяд у гісторыі Беларусі¹.

Паводле перапісаў, на тэрыторыі Савецкай Беларусі пражывала больш за 130 нацыянальнасцей і народнасцей. Прадстаўнікі нацыянальных меншасцей разам з беларусамі з першых дзён удзельнічалі ў будаўніцтве сацыялістычнага грамадства.

Табліца 1 – Нацыянальны склад насельніцтва Беларусі па матэрыялах перапісаў (у працэнтах)²

Этнас / год	1926	1939	1959	1970	1979	1989	1999	2009
Беларусы	80,6	82,9	81,1	81,0	79,4	77,9	81,2	83,7
Рускія	7,7	6,6	8,2	10,4	11,9	13,2	11,4	8,3
Палякі	2,0	1,0	6,7	4,3	4,2	4,1	3,9	3,1
Украінцы	0,6	1,9	1,7	2,1	2,4	2,9	2,4	1,7
Яўрэі	8,2	6,7	1,9	1,6	1,1	1,1	0,3	0,1
Іншыя	0,9	0,9	0,4	0,6	0,8	0,8	0,8	3,1

¹ Тэрыторыя Заходняй Беларусі з вясны 1921 г. да восні 1939 г. знаходзілася ў складзе Польшчы.

² 1926, 1939 гг. без заходніх абласцей Беларусі.

Асновай грамадска-палітычнага і нацыянальна-культурнага развіцця нацменшасцей з'яўляецца разуменне нацыянальна-культурнага будаўніцтва як асновы і сродку нацыянальнага жыцця меншасцей ва ўсіх яго праяўленнях, у сацыяльнай, эканамічнай, палітычнай, духоўнай сферах.

З першых дзён свайго існавання партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва БССР дэкларавала роўнасць магчымасцей усіх нацыянальнасцей, якія пражывалі на тэрыторыі Беларусі, для самарэалізацыі ў грамадска-палітычным і культурным жыцці.

Нацыянальныя меншасці БССР праяўлялі актыўнасць ва ўсіх сферах палітычнай сістэмы грамадства, якая ўключала партыі, дзяржаўныя інстытуты, прафсаюзы, аб'яднанні і рухі, камсамол, кааператыўныя аб'яднанні, творчыя саюзы і г.д. Яны імкнуліся дасягнуць сваіх мэтаў, нягледзячы на тое, што большасць з іх мела абмежаваны ўплыў і ўлады імкнуліся выштурхнуць іх з палітычнага жыцця.

Гарманізацыя міжнацыянальных адносін і магчымасць рэалізацыі творчага патэнцыялу асобы рэзка ўзмацнілі цікавасць да вывучэння пытанняў удзелу нацыянальных меншасцей БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці ў савецкі час, які папярэднічаў сучаснаму перыяду гісторыі Беларусі.

Важнае значэнне мае аб'ектыўная ацэнка месца і ролі нацыянальных меншасцей у жыцці народа, іх дзейнасці ў розных грамадска-палітычных і культурна-асветных аб'яднаннях, рэлігійных, палітычных партыях і арганізацыях, іх сацыяльна-прававога статусу і ўдзелу ў праватворчым працэсе дзяржавы. Без гэтага немагчыма выпрацаваць сёння глыбока прадуманую, адпаведную інтарэсам краіны, дзяржаўную палітыку.

Аб'ект нашага даследавання – нацыянальныя меншасці Беларусі. Нацыянальныя меншасці – гэта групы насельніцтва пэўнай нацыянальнасці, якія расселены ў іншанацыянальным асяроддзі па-за межамі ўласных дзяржаўных утварэнняў або не маюць такіх. Ствараюць этнакультурную супольнасць, якая пэўным чынам інтэгруецца з тытульнай большасцю. Урэгуляванасць і гарманічнасць адносін дзяржавы з нацменшасцямі з'яўляецца важнай прыкметай цывілізаванай, прававой краіны.

Прадмет даследавання – дзейнасць нацыянальных меншасцей у грамадска-палітычнай і культурнай сферах рэспублікі. Палітычны ўдзел дазваляе вылучыць рэальную ролю грамадзяніна, асобных груп як на мясцовым узроўні, так і ў палітычнай сістэме грамадства. Калі грамадзяне прымаюць актыўны ўдзел у фарміраванні эліты, у вызначэнні асноўных мэтаў палітыкі, кантролі за яе ўвасабленнем, тады такую палітычную сістэму можна лічыць дэмакратычнай.

У прапанаванай працы аўтар імкнуўся на канкрэтным гістарычным і фактычным матэрыяле паказаць удзел асноўных, у колькасным вымярэнні, груп нацыянальных меншасцей Беларусі ў грамадскім жыцці БССР у 1919–1990 гг. У даследаванні (наколькі дазволілі храналагічныя і тэматычныя рамкі працы і

аб'ёмы тэксту) вырашаюцца наступныя задачы: прааналізаваць грамадска-палітычную дзейнасць нацыянальных меншасцей у міжваенны перыяд (1921–1939 гг.); паказаць становішча нацыянальных меншасцей Беларусі ў гады Другой сусветнай вайны; ахарактарызаваць магчымасці самарэалізацыі і ўплыву нацыянальных меншасцей на агульныя працэсы развіцця Беларусі у пасляваенны час, перыяд рэформ і крызісу адміністрацыйна-каманднай сістэмы (1945–1990 гг.).

Храналагічныя межы працы вызначаны абвяшчэннем аб стварэнні БССР (1.01.1919 г.) і часам распрацоўкі і прыняцця Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце БССР (27.07.1990 г.).

Аўтар у адпаведных главах манаграфіі ўзгадвае шэраг праблемных пытанняў удзела нацыянальных меншасцей (ці асобных этнічных супольнасцей) у грамадска-палітычным жыцці Савецкай Беларусі, якія засталіся па-за яго ўвагаю і патрабуюць асобных даследаванняў.

Падзеі, якія адбываліся ў нашай краіне, не маглі не накласці адбітак на развіццё нацыянальных меншасцей Беларусі. Яны ў той ці іншай меры знайшлі адлюстраванне ў беларускай гістарыяграфіі. Розныя аспекты па разглядаемай праблематыцы знаходзілі адлюстраванне ў навуковай літаратуры, аднак гістарыяграфічная традыцыя даследавання праблемы не была ўстойлівай.

У савецкай гістарыяграфіі існаваў нярэдка тэндэнцыйны падыход да асвятлення грамадска-палітычных і культурных працэсаў, якія адбываліся на абшарах Беларусі, ролі ў гэтых працэсах нацменшасцей БССР. Не ўяўлялася магчымым і аб'ектыўнае даследаванне стану міжнацыянальных адносін, абмеркаванне прычын адмоўных праяваў і новых падыходаў да іх пераадолення.

У дачыненні да тэмы пэўную каштоўнасць уяўляюць выданні 1920–30-х гадоў, якія адначасова з'яўляюцца крыніцамі. Палітыка партыйна-дзяржаўных органаў Савецкай Беларусі гэтага часу ў галіне дзяржаўнага і нацыянальна-культурнага будаўніцтва знайшла адлюстраванне ў зборніках матэрыялаў і дакументаў³. Сярод іх вылучаюцца дзве часткі матэрыялаў па тэме “Практычнае вырашэнне нацыянальнага пытання ў БССР”, у якіх утрымліваецца шмат фактаў і высноў аб дзейнасці нацменшасцей БССР⁴.

Асобнае месца займаюць справаздачы, рэзалюцыі і пастановы з'ездаў Саветаў рэспубліканскага і рэгіянальнага ўзроўню, якія дазваляюць прасачыць асноўныя накірункі рэалізацыі асноў нацыянальнай палітыкі кіруючых колаў БССР у справе забеспячэння грамадскага і культурнага жыцця нацменшасцей, іх ролі ў агульнабеларускіх працэсах⁵. Таксама ў гэты перыяд быў апублікаваны

³ Два гады нацыянальнай работы ў БССР: Збор прамоў, артыкулаў і рэзалюцый па нацыянальным пытанні. Менск, 1929 ; Решения и резолюции ВКП (б) и КП(б)Б по национальному вопросу. Минск, 1926 і інш.

⁴ Практычнае вырашэнне нацыянальнага пытання ў БССР. Да X гадавіны Кастрычніцкай рэвалюцыі. Менск, 1928. Ч. 1 ; Практическое разрешение национального вопроса в БССР. Ч 2: Работа среди нац. меньшинств в БССР. Минск, 1928.

⁵ Дзейнасць ураду БССР за 1926–1927 год. Менск, 1928 ; III Всебелорусский Съезд Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов: Резолюции и постановления. Минск, 1921 ; Мястэчкі БССР у

фактычны матэрыял, які дазваляе шляхам аналізу статыстыкі засведчыць ролю нацыянальных меншасцей у грамадска-палітычным і культурным жыцці⁶.

У 1920-я гады асобныя бакі жыцця літоўцаў і латышоў даследаваны ў працах В. Скардзіса, К. Шкільтэра, аналіз рэвалюцыйнай дзейнасці яўрэяў зроблены ў работах С. Агурскага і іншых⁷. Літаратура тых гадоў адрозніваецца шматварыянтнасцю ідэй, барацьбой думак, дыскусійным падыходам да праблем выбару шляхоў нацыянальна-культурнага будаўніцтва, формаў і метадаў кіраўніцтва гэтымі працэсамі.

Працы, выдадзеныя ў 1930-я гады, мелі ў асноўным агітацыйна-прапагандысцкі характар. Вялікая ўвага надавалася паказу дасягненняў у сацыяльна-эканамічным, грамадска-палітычным і нацыянальна-культурным будаўніцтве. Гэта знайшло адлюстраванне як у абагульняючых працах 1930-х гадоў, так і ў работах С. Вальфсона, Х. Дунца, Л. Майзеля, Ю. Майзеля, С.Малініна, Я. Ракава і інш.⁸

У навуковых працах 1950–80-х гг. утрымліваецца фактычны матэрыял, які характарызуе развіццё розных накірункаў культурнага, сацыяльна-эканамічнага, грамадска-палітычнага жыцця Беларусі, удзелу ў ім насельніцтва, дзейнасці розных грамадскіх арганізацый. Але ў гэтых працэсах не разглядаўся або не ўзгадваўся зусім удзел нацменшасцей у грамадска-палітычным і культурным жыцці, іх дзейнасць разглядалася праз жыццё ўсяго беларускага народа. Вялікая ўвага надавалася паказу ўзаемаўплываў, узбагачэнню і збліжэнню культур народаў СССР і асобай місіянскай ролі рускай культуры⁹. У працах праводзілася думка, што на працягу навейшай гісторыі Беларусі (з 1917 года), уся беларуская культура ва ўзаемадзеянні з моцнымі культурамі іншых рэспублік толькі развівала і дапаўняла свае важнейшыя элементы, арганічна забяспечваючы культурныя і грамадскія запатрабаванні нацыянальных

рэканструкцыйны перыяд. Мінск, 1932 ; Постановления пятого Всебелорусского съезда Советов. Минск, 1924 ; Рэзалюцыі і пастановы 3-га Акруговага 3'езда Саветаў Віцебскай Акругі 21–27.04.29 г. Віцебск, 1929 і інш.

⁶ Всесоюзная перепись населения 1926 года: Предварительные итоги. М., 1927. Т.Х ; Белорусская ССР в цифрах. К 10-летию существования БССР 1919–1929. Минск, 1929 ; Всесоюзная перепись населения 1926 года: Предварительные итоги. Москва, 1928. Т. XXVII ; Натуральны рух насельніцтва БССР за 1927. Менск, 1930 ; Служачыя дзяржаўнага і кааперацыйнага апарату БССР (Па матэрыялах перапісу служачых кіраў.апарату на 1.10.1929 г.). Менск, 1930 ; Статыстыка друку БССР за 1932 год. Б. М., 1932 ; Яўрэі на Беларусі. Статыстычныя матэрыялы. Менск, 1930.

⁷ Скардзіс В. Літоўцы на Беларусі // Наш край. 1929. № 6–7. С. 10–25 ; Шкільтэр К. Латыскія колёніі на Беларусі: гістарычнае развіццё латыскіх сялянскіх гаспадарак. Менск, 1931 ; Агурскі С.Х. Еврейский рабочий в коммунистическом движении (1917–1921). Минск, 1926.

⁸ Ітогі і бліжэйшыя задачы правядзення Ленінскай нацыянальнай палітыкі ў БССР / Пастанова аб'яднанага пленума ЦК і ЦКК КП(б)Б. Менск, 1934 ; Вольфсон С.Я. Культурная рэвалюцыя ў дзеянні: Нацыянальна-культурнае будаўніцтва БССР да XV годзьдзя Кастрычніцкай рэвалюцыі. Менск, 1932 ; Дунец Х. Супроць сац. – фашыскага “Бунду” і супроць ідэалізацыі бундызму! Менск, 1932 ; Майзель Л., Майзель Ю. Десять лет борьбы и строительства: 1920 – 11 июля 1930г. (к разрешению национального вопроса в БССР). Москва–Харьков–Минск, 1930 ; Малінін С.Н., Ракаў Я.Г. Што дала савецкая ўлада працоўным БССР. Мінск, 1939.

⁹ Бараноўскі Я.І. За дружбу народаў: Дзейнасць Камуністычнай партыі Беларусі па ажыццяўленню ленінскай нацыянальнай палітыкі ў 1921–1925 гг. Мінск, 1972 ; Вышыньскі У.І., Петрыкаў П.Ц. Змены сацыяльнай структуры насельніцтва БССР у міжваенны перыяд. Мінск, 1978 ; Іваноў У.М. Нарыс дэмаграфіі, сацыялогіі і быту рабочага класа Савецкай Беларусі (1917–1941). Мінск, 1975 ; СССР и Польша: Интернациональные связи – история и современность: В 2 т. Т.1. М., 1977.

меншасцей. Аналіз сутнасці, прыроды, ролі культур нацыянальных меншасцей, іх грамадска-палітычнай актыўнасці не быў зроблены. Замоўчваліся працэсы русіфікацыі, існаванне рэлігійнага фактару ў жыцці нацыянальных меншасцей, нярэдка асобна не ўлічвалі і не разглядалі літаратурную, мастацкую, навуковую спадчыну нацменшасцей і беларусаў.

Грамадска-палітычная дзейнасць нацменшасцей не падкантрольная КП(б)Б, па-ранейшаму разглядалася як “буржуазна-нацыяналістычная”, “сіянісцкая” і г.д.

Агульным для ўсіх прац гэтага перыяду было тое, што нацыянальныя меншасці БССР па-ранейшаму не вылучаліся, а іх дзейнасць у грамадска-палітычным і культурным жыцці разглядалася праз жыццё ўсяго беларускага народа. Нацыянальны склад прыводзіўся толькі для паказу вырашэння нацыянальнага пытання ў святле “Ленінскай нацыянальнай палітыкі”, каб замацаваць догму аб трыумфальным шэсці савецкай улады па шляху рэалізацыі памкненняў “савецкага народа”.

Пэўны фактычны матэрыял з жыцця нацменшасцей у гады савецкай улады можна знайсці ў працах В. Вярэніча; у С. Марцалева – аб станаўленні і развіцці сродкаў масавай інфармацыі на нацыянальных мовах; у Л. Лыча – пра аналіз сацыяльна-культурнага развіцця БССР у параўнанні з іншымі рэспублікамі; шмат цікавых фактаў маецца ў работах Я. Новіка і У. Навіцкага, У. Сідарцова, І. Ігнаценкі, І. Марчанкі, П. Петрыкава, А. Люцко, Я. Мазуравай і іншых¹⁰. Аўтары адзначаных публікацый прыводзяць багаты фактычны матэрыял, на аснове якога можна правесці абагульняючы аналіз рэалізацыі нацыянальна-дзяржаўнай палітыкі ў розных галінах вытворчасці і грамадскім жыцці рэспублікі.

Інтэрнацыяналізацыя літаральна ўсіх бакоў жыцця грамадства як вынік правядзення нацыянальна-дзяржаўнай палітыкі пераканаўча паказана ў працах В. Бармічава, І. Сяровай, А. Галаўнёва і А. Мельнікава, П. Сіліванчыка і А. Мельнікава, Я. Карнейчыка¹¹.

---

¹⁰ Веренич В.Л. Состояние и перспективы исследования “Польшизы кресовой”// Польские говоры в СССР. Ч. 1. Минск, 1973. С. 183–212 ; Марцелев С.В. На путях строительства социализма. Печать Белоруссии в 1926–1937 гг. Минск, 1972 ; Лыч Л.М. Ликвидация экономического и социально-культурного неравенства союзных республик: На примере БССР (1917–1941) / Под ред. В.А.Полуяна: АН БССР, Ин-т истории. Минск, 1987 ; Новицкий В.И., Новик Е.К. Участие Ленинского комсомола Белоруссии в борьбе за подъем народного образования (1920–июнь 1941). Минск, 1979 ; Сидорцов В.Н. Государственная деятельность рабочего класса БССР (1921–1937 гг.). Минск, 1978 ; Игнатенко И.М. Великий Октябрь в судьбах белорусского народа. Минск, 1987 ; Марченко И.Е., Мельянков Г.С. Белоруссия–Литва: содружество множит силы. Минск, 1985; Петриков П.Т. Организация и деятельность постоянных комиссий местных советов Белоруссии (1944–1970). Минск, 1971; Люцко А.В. Деятельность КПБ по подбору, воспитанию и расстановке кадров. 1943–1945 гг. Минск, 1973 ; Яго ж. Деятельность КПБ по подбору, воспитанию и расстановке кадров. 1946–1950 гг. Минск, 1975 ; Марченко И.Е. Рабочий класс БССР в послевоенные годы. 1945–1950. Минск, 1962 ; Яго ж. Трудовой подвиг рабочего класса Белорусской ССР. Минск, 1977 ; Новик Е.К., Новицкий В.И. Ленинский комсомол Белоруссии в общеобразовательной школе. Минск, 1982 ; Мазурова Я.С. Государственные трудовые резервы Белоруссии в годы четвертой пятилетки. М., 1962.

¹¹ Бармичев В. В единой семье братских культур. Минск, 1965 ; Серова И.И. О пролетарском интернационализме. Минск, 1970 ; Яе ж. Культура межнационального общения. Минск, 1986 ; Головнёв А.М.,

Праблемы грамадскага і культурнага развіцця знайшлі адлюстраванне ў абагульняючых працах, якія былі прысвечаны гісторыі Беларусі. Для іх было характэрна ўхваленне дзяржаўнай палітыкі па нацыянальным пытанні, увага акцэнтавалася выключна на адлюстраванні станоўчых вынікаў нацыянальнага і культурнага развіцця саюзных рэспублік у савецкі перыяд. На багатым фактычным матэрыяле ў зборніках дакументаў і матэрыялаў раскрываецца нацыянальна-дзяржаўная палітыка, работа па ліквідацыі непісьменнасці і малапісьменнасці насельніцтва (у тым ліку розных нацыянальнасцей), стварэнні і дзейнасці савецкай сістэмы адукацыі, развіцці літаратуры і мастацтва, а таксама ў цэлым грамадска-палітычнае жыццё¹².

Але складаныя і супярэчлівыя працэсы тых гадоў разглядаліся без вылучэння асобных нацыянальных груп насельніцтва; не выходзілі за межы афіцыйна зацверджанай метадалогіі; суправаджаліся тымі жа штампамі-высновамі, што і раней, якія былі характэрны для савецкай гістарыяграфіі. Вялікай ідэалагізаванасцю характарызаваліся калектыўныя работы, якія былі прысвечаны грамадска-палітычнай дзейнасці і гісторыі КП(б)Б, прафсаюзаў, камсамола¹³.

Яксна новае асэнсаванне праблем нацыянальна-культурнага і грамадска-палітычнага развіцця БССР пачалося ў канцы 80-х–90-я гады ХХ ст. Больш уважана і падрабязна сталі разглядацца развіццё і значэнне нацменшасцей у жыцці краіны. Выдаюцца тэматычныя зборнікі і часопісы, матэрыялы навуковых канферэнцый¹⁴. Вялікую ролю ў вывучэнні пытанняў існавання

Мельников А.П. Сближение национальных культур в процессе коммунистического строительства. Минск, 1979; Силиванчик П.П., Мельников А. П. Взаимообогащение и сближение национальных культур в период строительства коммунизма. Минск, 1974 ; Карнейчык Я. Беларуская нацыя. Гістарычны нарыс. Мінск, 1969.

¹² Библиотечное дело в БССР: Документы и материалы 1918–1941 / Гос. Библ.БССР им. В.И.Ленина и др. Минск, 1978; Восстановление народного хозяйства БССР (1921–1925) : Сб.докум. и матер. / Гл. упр. при Совете Министров БССР и др. Минск, 1981 ; Кооперативно-колхозное строительство в Белорусской ССР (1917–1927): Сб. докум. и матер. / Гл. арх. упр. при Совете Министров СССР и др. Минск, 1980 ; Мастацтва Савецкай Беларусі. Зб. дакум. і матэр.: У 2 т. Мінск, 1976 ; Народное образование в БССР: Сб. докум. и матер. / Гл. арх. управ. при Совете Министров БССР и др. Мінск, 1979 ; Проведение сплошной коллективизации сельского хозяйства Белорусской ССР (ноябрь 1929–1932): Сб. докум. и матер. / Под ред. А. И. Азарова. Минск, 1973; Развитие социалистического соревнования в Белорусской ССР (1919–1941): Докум. и матер. / Гл. арх. упр. при Совете Министров БССР и др. Минск, 1980 ; Гісторыя Беларускай ССР: У 5 т. Т. 3–5 / Гал.рэд. І.М.Ігнаценка. Мінск, 1973–1975 ; История государства и права Белорусской ССР. В 2 т. / Ред.коллегия: С.П.Маргунский и др. Минск, 1970 ; История рабочего класса Белорусской ССР: В 4 т. / АН БССР, Ин-т истории, Гл.ред. П.Т.Петриков и др. Минск, 1985 ; История советского крестьянства: В 5 т. / АН СССР, Ин-т истории СССР. М., 1986 ; Фарміраванне і развіццё беларускай сацыялістычнай нацыі. Мінск, 1958 ; Братское сотрудничество Белорусской ССР с союзными республиками. Минск, 1974.

¹³ Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии. Минск, 1967 ; Очерки истории профсоюзов Белоруссии (1905–1969). Минск, 1970 ; Очерки истории Ленинского комсомола Белоруссии. Минск, 1975 ; Коммунистическая партия Белоруссии в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Минск, 1983. Т.1. ; Коммунистическая партия Белоруссии в цифрах 1918–1988. Минск, 1988 ; Ленинский комсомол Белоруссии в цифрах и фактах 1920–1980 / И.А.Сороковник, О.А.Здоровенин, А.Г.Гуринович, П.П.Макаров. Минск, 1980 ; Шестак Ю.И. Борьба большевистской партии против национализма и оппортунизма Бунда. М., 1980.

¹⁴ Актуальныя пытанні гісторыі БССР (савецкі перыяд) / Склад. В.М.Фамін і інш.: Пад рэд. У.Н.Сідарцова. Мінск, 1991 ; Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі ад старажытных часоў да нашых дзён (Зб. Артыкулаў). Мінск, 1992 ; Татары на зямлі Беларусі // Байрам: кварталнік татарскага грамадска-культурнага аб'яднання "Аль-кітаб", 1991. № 1 ; Весці Акадэміі нацыянальных меншасцей. 1997. № 4 ; Нацыянальныя меншасці

нацыянальных культур і іх узаемадзеяння адыгралі Міжнародная асацыяцыя беларусістаў, якая прысвяціла гэтай праблематыцы шэраг выданняў¹⁵, Міжнародная акадэмія нацыянальных меншасцей. Дасягненнем гэтага перыяду з’явілася правядзенне Першай Нацыянальнай навукова-практычнай канферэнцыі “Нацыянальныя меншасці Беларусі: шляхам супрацоўніцтва і згоды” (Віцебск, 21–22.05.1996 г.). Матэрыялы канферэнцыі былі выдадзены ў выглядзе тэматычнага зборніка навуковых прац “Нацыянальныя меншасці Беларусі” ў трох кнігах.

Пераасэнсаванне сутнасці і вынікаў нацыянальна-дзяржаўнай палітыкі ў БССР адбываецца пасля атрымання незалежнасці Рэспублікі Беларусь. Тут неабходна адзначыць манаграфіі і публікацыі І. Ігнаценкі, М. Касцюка, Л. Лыча, У. Навіцкага¹⁶. Значны ўклад у распрацоўку праблем фарміравання і развіцця культуры нацменшасцей Беларусі ўнесла сумесная работа Л. Лыча і У. Навіцкага¹⁷.

Ва ўсебаковых даследаваннях Л. Лыча пра міжнацыянальныя дачыненні ў Беларусі¹⁸ паказваецца, як у выніку правядзення савецкай палітыкі збліжэння і зліцця нацый, іх культур, моваў адбывалася дэнацыяналізацыя яе палітычнага, эканамічнага і духоўнага жыцця, дэфармавалася нацыянальная самасвядомасць народа.

На аснове архіўных крыніц сфармуляваны асаблівасці нацыянальна-дэмаграфічных працэсаў і нацыянальна-дзяржаўная палітыка ў 1945–1989 гг. даследчыкам В. Мазцом¹⁹. Ён робіць высновы аб тым, што на працягу пасляваеннага перыяду ў БССР адбывалася далейшае паглыбленне культурна-моўнай асіміляцыі літоўцаў, латышоў і іншых этнічных супольнасцей, як вынік

Беларусі: Тэматычны зб. навук. прац. У 3 кн. / Нав. рэд. С.А. Яцкевіч. Брэст–Мінск–Віцебск, 1996 ; Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX стагоддзі. Мінск, 1997 ; Национально-государственные интересы Республики Беларусь. Минск, 1999 і інш.

¹⁵ Беларусіка=ALBARUTHENICA. Кн. 3: Нацыянальная і рэгіянальная культуры, іх узаемадзеянне / Міжнар. Асац. Беларусістаў, Нац. Навук.-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны; Рэд. А. Мальдзіс і інш. Мінск, 1994 ; Беларусіка= ALBARUTHENICA. [Кн.] 4: Яўрэйская культура Беларусі і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурамі / Міжнар. Асац. Беларусістаў, Нац. Навук.-асвет. цэнтр імя Ф. Скарыны; Рэд.: В. Рагойша і інш. Мінск, 1995.

¹⁶ Ігнаценко И.М. Национальный вопрос и современность // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць Матэрыялы навуц. канф., (Мінск, 6-7 снежня 2001г.). Мінск, 2001. С. 31–38 ; Касцюк М.П. Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі. Мінск, 2000; Яго ж. Узаемаадносіны этнічных супольнасцей на Беларусі ў XX ст. // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць Матэрыялы навуц. канф. Мінск, 2001. С. 24–31. Навіцкі У.І. Савецкая палітыка ў адносінах да этнічных супольнасцей Беларусі // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць Матэрыялы навуц. канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.). Мінск, 2001. С. 15–24.

¹⁷ Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя культуры Беларусі. 2-е выд., дап. Мінск, 1997.

¹⁸ Лыч Л. Татары Беларусі на пераломе сацыяльна-палітычных эпох (XX – пачатак XXI ст.). Мінск, 2007 ; Яго ж. Міжнацыянальныя дачыненні на Беларусі (верасень 1943 – кастрычнік 1964 г.). Мінск, 2009 ; Беларуская нацыя і мова: Літ.-гістарычн. артыкулы. Мінск, 1994.

¹⁹ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі // Репрессивная политика советской власти в Беларуси: сб. науч. работ. Вып. 3 / сост. И. Кузнецов, Я. Басин; науч. ред. В.П. Андреев. Минск, 2007. С. 207–238 ; Яго ж. Нацыянальна-дзяржаўная палітыка ў БССР у 1945–1991 гг. і яе ўплыў на нацыянальную самасвядомасць // Человек. Цивилизация. Культура: IX Межвуз. науч.-теорет. конф.: тезисы докл.: Минск 23.04.2004 г. / Ред. совет: Алпеев А.Н. и др. Минск, 2004. С. 20–24.

пашырэння працэсу русіфікацыі ў рэспубліцы; нацыянальная палітыка КПСС і савецкай дзяржавы ў БССР характарызувалася барацьбой супраць любых праяваў нацыянальнай самасвядомасці, якая нязменна характарызувалася як нацыяналізм, а таксама супраць нацыянальных традыцый і звычаяў.

Ролі Інбелкульта ў правядзенні беларусізацыі і даследаванні жыцця насельніцтва Беларусі, у тым ліку палякаў і яўрэяў, прысвечана калектыўная манаграфія²⁰. Вывучэннем пытанняў культуры і гісторыі нацменшасцей у БАН займаўся М. Токараў²¹.

Механізм уздзеяння на незалежна думваючую інтэлігенцыю, дэпартацыі і рэпрэсіі супраць нацменшасцей БССР разглядаюць даследчыкі У. Адамушка, Б. Блада, А. Вялікі, І. Раманава, В. Жук, А. Дзядзінкін і інш.²²

Сярод калектыўных работ 1990-х гадоў усебаковасцю асвятлення грамадска-палітычнага і культурнага жыцця БССР вызначаюцца “Нарысы гісторыі Беларусі”²³.

Аб’ектыўнасцю і грунтоўнасцю вызначаецца калектыўнае даследаванне, прысвечанае гісторыі канфесій на Беларусі з канца XVIII ст. да сучаснасці, пад агульнай рэдакцыяй У. Навіцкага²⁴. Аўтары абвясняюць шмат штампам, найбольш распаўсюджаных у савецкі перыяд і адзначаюць, што “свабода

²⁰ Інстытут беларускай культуры / М.П.Касцюк, П.Ц.Петрыкаў, М.У.Токараў і інш. Мінск, 1993.

²¹ Токараў М. Вывучэнне культуры і гісторыі нацыянальных меншасцей у Беларускай Акадэміі навук (1920–30-я гг.) // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб. навук. прац. Кн. 2 / Нав. рэд. С.А.Яцкевіч. Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. С. 62–64; Яго ж. Деятельность научных подразделений Белорусской академии наук по изучению национальных меньшинств Республики (1929–1936 гг.) // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. Мінск, 2001. С. 236–239.

²² Адамушка У.І. Палітычныя рэпрэсіі 20–50-х гадоў на Беларусі. Мінск, 1994; Возвращённые имена. Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталинских репрессий. Минск, 1992; Блада Б. Дэпартацыі польскага насельніцтва ў глыб СССР у 1939–1941 гг. // Дэпартацыя як сацыяльная праблема: Тэматычны зборнік навуковых прац. Брэст, 1997. С. 28–31; Вялікі А.Ф. Палякі ў савецкай Беларусі: “дваістыя стандарты” нацыянальнай палітыкі КПБ (1944–1991 гг.) // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.). Мінск, 2001. С. 292–297; Яго ж. Савецка–германскі пратакол аб перасяленні насельніцтва ад 28 верасня 1939 г. і яго выкананне ў Беларусі // Веснік БДПУ. Серыя 2. 2006. № 3. С. 15–18; Сільвановіч, С Палітыка савецкіх улад у адносінах да польскага насельніцтва паміж вераснем 1939 і чэрвенем 1941 г. // Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: Материалы Междунар.науч.конф., Гродно, 16–18 нояб. 2001 г. Гродно, 2003. С. 192–204; Репрессивная политика советской власти в Беларуси: сб. науч. работ. Вып. 3 / сост. И.Кузнецов, Я.Басин. Минск, 2007; Раманава І.М. Рэпрэсіі супраць нацыянальных меншасцей БССР у міжваенны перыяд // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. Мінск, 2001. С. 227–232; Яе ж. Рэпрэсіі супраць нацыянальных меншасцей Беларусі ў міжваенны перыяд // Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 1. Мінск, 2002. С. 151–156; Жук В.Н. Польский фактор в политических репрессиях в БССР (1937–1938 гг.) // Из истории польского национального меньшинства в БССР (20–30-е годы XX столетия). Минск, 2008. С. 34–51; Дзядзінкін А.Л. Рэпрэсіі другой паловы 1920–1930-х гадоў як адзін са сродкаў ажыццяўлення нацыянальнай палітыкі савецкай улады на Беларусі // Веснік МДУ імя А.А. Куляшова, 2003. № 4. С. 34–35; Белозорович В.А. К проблеме депортаций населения из западных областей Беларуси в 1940 г. // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць Матэрыялы навук.канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.). Мінск, 2001. С.268–275.

²³ Нарысы гісторыі Беларусі: У 2-х ч. Ч. 2. / А.П. Касцюк, І. М. Ігнаценка, У. І. Вышыньскі і інш.; Інстытут гісторыі АНБ. Мінск, 1995.

²⁴ Канфесіі на Беларусі (к. XVIII–XX стст.) / В.В.Грыгор’ева, У.М.Завальнюк, У.І.Навіцкі, А.М.Філатава; Навук. Рэд. У.І.Навіцкі. Мінск, 1998.

веравызнанняў” у савецкі перыяд – гэта ўмяшанне ў канфесійныя справы, гвалтоўнае закрыццё храмаў, рэпрэсіі супраць святароў і вернікаў, прымітыўная і прымусовая атэістычная прапаганда. Пытаннем рэлігійнага жыцця нацменшасцей БССР, закрыцця храмаў прысвечаны шэраг прац аўтара ²⁵.

Асобныя бакі культурнага, навуковага, палітычнага жыцця яўрэяў, рускіх, палякаў, латышоў, літоўцаў, татар, украінцаў, цыганоў, а таксама міжнацыянальныя адносіны, узаемаўплыў, агульнае і адрозненні, асвятляюцца ў работах Я. Басіна, А. Вабішэвіча, Э. Дубянецкага, В. Жука, Э. Іофе, В. Лукіна, А. Ляўко, В. Мазца, У. Тугая, Л. Эстэнка, І. Канапацкага, І. Герасімавай, Л.Смілавіцкага, А. Ліціна, А. Лейзерава, В. Астрогі, Н. Пурышавай, У.Навіцкага, І. Карашчанкі і інш. ²⁶

²⁵ Пушкін І.А. Рэлігійнае пытанне ў жыцці нацыянальных меншасцей (20-я гг. XX ст.) // Старонкі гісторыі Магілёва: зборнік навуковых прац / Уклад. І.Пушкін. Магілёў, 1998. С. 123–134 ; Яго ж. Палітыка дзяржаўнага кіраўніцтва БССР у адносінах да нацыянальных меншасцей у 20-я гады // Проблемы истории и культуры Верхнего Поднепровья. Международная научно-практическая конференция: Тезисы докладов / Под ред. Я.Г.Риера. Могилёв, 2001. С. 61–63 ; Яго ж. Як зачыняліся цэрквы ў Магілёве (касцёлы, синагогі) 1929–1930 гг. // Магілёўская даўніна. Магілёў, 1996. С. 87–90.

²⁶ Басин Я. Большевизм и евреи: Белоруссия, 1920-е : ист. очерки. Минск, 2008 ; Яго ж. Идишизация // Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 2. Мінск, 2003. С. 18–38 ; Вабішэвіч А.М. Дзейнасць літоўскіх культурна-асветніцкіх арганізацый на беларуска-літоўска-польскім памежжы ў 20–30-я гг. XX ст. // Веснік ГрДУ. Серыя 1. 2007. № 1. С. 37–41 ; Яго ж. Украінская прысутнасць у грамадска-палітычным і культурна-асветніцкім жыцці заходнебеларускіх зямель (1920–30-я гг.) // Беларусь-Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук.канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003 г.). Мінск, 2004. С. 246–250 ; Польскія грамадскія арганізацыі на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1920–1930-я гг. // Весці НАНБ. Серыя гуманітарных навук. 2008. № 3. С. 72–78 ; Дубянецкі Э.С. Прычыны і праявы міжнацыянальнай напружанасці ў БССР у 20-я гады // Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX стагоддзі. Мінск, 1997. С. 101–114 ; Жук В.Н. Национально-культурное строительство среди польского нацменьшинства в БССР в 1920-е годы // Беларускі археаграфічны штогоднік. Мінск, 2004. Вып. 5. С. 194–212 ; Иоффе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси: Краткий науч.-попул. очерк. Минск, 1996 ; Курылович Г.М. Украінцы на Беларусі // Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі: зб. нав. арт. Мінск, 1998. С. 22–30 ; Лукін В. Міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў 20-я гады XX ст. (на прыкладзе латышоў і літоўцаў) // Беларускі гістарычны часопіс. 1997. № 2. С. 73–80 ; Ляўко А. Узаемадзеянне культур нацыянальных меншасцей з беларускай культурай як умова іх развіцця // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб. навук. прац. Кн. 1 / Нав. рэд. С.А.Яцкевіч. Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. С. 60–62 ; Мазец В.Г. Роля ўкраінцаў у грамадскім і культурным жыцці Беларусі (1945–1989 гг.) // Беларусь-Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук. канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003г.). Мінск, 2004. С. 312–315 ; Тугай У.В. Латышы на Беларусі. Мінск, 1999 ; Эстенко Л. Приветствую тебя, цыган! // Нёман. 1990. № 2. С. 125–126 ; Канапацкі І.Б., Смолік А.І. Гісторыя і культура беларускіх татар. Мінск, 2000 ; Канапацкі І., Думін С. Беларускія татары: мінулае і сучаснасць. Мінск, 1993 ; Герасімава І. Навуковае жыццё яўрэяў Беларусі ў 1920–30-я гады // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб. навук. прац. Кн. 2. Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. С. 65–67 ; Смиловицкий Л. Евреи Беларуси: из нашей общей истории. 1905–1953. Сборник статей. Минск, 1999 ; Лейзеров А. Участие поляков в государственной, экономической, культурной жизни Беларуси (1920–30-е годы) // Нацыянальныя пытанні: Матэрыялы III Міжнар.кангрэса беларусістаў. Мінск, 2001. С. 193–201 ; Литин А. “Еврейский вопрос” в Могилеве в свете архивных изысканий // Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць: зборнік навуковых прац у 2 ч. Ч. II. Магілёў, 2003. С.51–60 ; Астрога В.А. Украінцы ў гістарычнай навуцы Беларусі (1920-я гады) // Беларусь-Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук.канф. Мінск, 2004. С. 243–246 ; Пурышева Н.М. “Украинский фактор” в национально-культурной политике Беларуси (1920-е – начало 1930-х гг.) // Беларусь-Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін. С.250–253 ; Навіцкі У.І. Савецкая палітыка ў адносінах да этнічных супольнасцей Беларусі // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Мінск, 2001. С. 15–24 ; Карашчанка І. Нацыянальныя меншасці // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т.5. Мінск, 1999. С. 311 ; Швайко В.Г. Деятельность русских общественно-политических организаций в Западной Беларуси в 1924–1939 гг. // Беларуская дзяржаўнасць: вопыт XX стагоддзя: Матэрыялы Міжнар.наук.-тэарэт.канф., Мінск, 18–19 крас.2003 г. Мінск, 2004. С. 140–142.

Дзейнасць нацыянальна-адміністрацыйных адзінак, грамадска-палітычных арганізацый, партый і іншых аб'яднанняў, праз якія рэалізавалі свой патэнцыял нацменшасці, у той ці іншай ступені, разглядаецца ў работах М. Біча, Э. Юфе, І. Чамярыскага, Н. Вашчылы, А. Валахановіча, зборніку дакументаў і матэрыялаў пра БУНД у Беларусі²⁷.

Дзейнасць нацсаветаў у БССР даследаваў С. Елізараў, нацыянальны склад студэнцтва Савецкай Беларусі – М. Сакалоў, сацыяльна-эканамічнае становішча нацменшасцей – А. Замойскі, іх вынікі апублікаваны ў зборніку матэрыялаў навуковай канферэнцыі “Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць”²⁸.

Сацыяльна-эканамічны стан нацменшасцей і праблемы мястэчак, міжнацыянальныя стасункі на Гомельшчыне рагледжаны В. Пічуковым і М. Старавойтавым²⁹.

Этнасацыяльныя праблемы насельніцтва Заходняй Беларусі пасля ўз'яднання з БССР асвятляюцца ў працах А. Вялікага, У. Розенфельда, М. Старавойтава, Д. Селяменёва і І. Бараноўскага, С. Сільвановіча і інш.³⁰ Розныя бакі з грамадскага і культурнага жыцця латышоў, літоўцаў, палякаў, яўрэяў, іх склад у партыйна-савецкай наменклатуры даследаваліся аўтарам манаграфіі³¹.

²⁷ Біч М.В. і інш. БУНД // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Мінск, 1994. Т.2. С. 126–132; Чемериский И.А. Партия Поалей-Цион в годы революции и в первые годы Советской власти // Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне. М., 1980. С. 156–165; Вашило Н.Н. Бундовские организации Могилева и Могилевского уезда в 1920-1921гг. // Проблемы истории и культуры Верхнего Поднепровья. Международная научно-практическая конференция: Тезисы докладов. Могилев, 2001. С. 28–30; Великий А. БУНД в коммунистической Беларуси: хроника политического уничтожения // Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 2. Мінск, 2003. С. 52–59; Валахановіч А. Нацыянальныя адміністрацыйна-тэрытарыяльныя адзінкі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т.5. Мінск, 1999. С. 310–311; Бунд в Беларусі. 1897–1921. Документы и материалы / Сост. Э.М.Савицкий. Минск, 1997.

²⁸ Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Шашкевіч. Мінск, 2001.

²⁹ Пичуков В.П., Старовойтов М.И. Гомельщина многонациональная (20–30-е годы XX века). Вып.1. / Гом.гос.ун-т им. Ф.Скорины, Упр.культуры Гомел.обл.исполкома. Гомель, 1999.

³⁰ Вялікі А.Ф. Палякі ў савецкай Беларусі: “дваістыя стандарты” нацыянальнай палітыкі КПБ (1944–1991 гг.) // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.). Мінск, 2001. С. 292–297; Яго ж. Змяненні ў нацыянальна-дэмаграфічнай сітуацыі заходніх абласцей Беларусі пасля падпісання дагавора 16 жніўня 1945 г. аб савецка-польскай дзяржаўнай граніцы // Праблемы ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР: Гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы Міжнар. навук.-тэарэт. канф. Мінск 17–18 верасня 1999 г. Мінск, 2000. С. 259–267; Селяменёў Д., Бараноўскі І. Вяртанне нацыянальнага адзінства // Там жа. С. 184–190; Розенфельд У.Д. Этнонациональные процессы в Западной Беларуси (1939 г.) // Там жа. С. 95–102; Розенфельд У., Шчалбаніна Г. Этнічная сітуацыя ў Заходняй Беларусі (1939г.) // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб.наук.прац. Кн.2. Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. С. 67–70; Сільвановіч С. Асноўныя напрамкі дзейнасці польскіх падпольных фарміраванняў у заходніх абласцях Беларусі (верасень 1939–чэрвень 1941г.) // Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Mat. X Міжнар. навук. канф.: Гродна–Мір, 24 кастрычніка 2002г. Гродна, 2004. С. 197–201.

³¹ Пушкін І. Арганізацыя і дзейнасць грамадска-палітычных аб'яднанняў нацыянальных меншасцей БССР у 20-я гады XX ст. // Нацыянальныя пытанні: Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў “Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый” (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снеж.2000 г.) / Рэдкал.: Э.Дубянецкі (гал. рэд.) і інш. Мінск, 2001. С. 149–158; Яго ж. Удзел латышоў у грамадска-палітычным і культурным жыцці Магілёўшчыны (20-я гады) // Гісторыя беларускага Падняпроўя: навуковая канферэнцыя. Магілёў, 1999. С. 135–145; Удзел яўрэяў г.Магілёва ў грамадска-палітычным і культурным жыцці (1917 – канец 30-х гадоў XX ст.) // Этнаграфія беларускага Падняпроўя: Матэрыялы навуковай канферэнцыі 30 лістапада – 1 снежня 1999 г. Магілёў, 1999. С. 30–40; Удзел нацыянальных меншасцей БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці ў 20-я гады XX ст. // Этнічныя

Дзейнасць грамадскіх арганізацый палякаў, украінцаў і літоўцаў у Заходняй Беларусі ў 1920–30-я гг. і напярэдадні вайны 1941–1945 гг. прааналізаваў А. Вабішэвіч, украінцаў – Ю. Чарняк, палякаў – В. Ермаловіч.³²

Дэмаграфічныя працэсы, якія адбываліся ў Беларусі, разглядаюцца ў артыкулах М. Старавойтава, А. Смалянчука³³. Апошні, аналізуючы нацыянальную структуру насельніцтва Беларусі ў XX ст., зрабіў выснову, што “з пункту погляду этнанацыянальных працэсаў гісторыя Беларусі XX ст. – гэта гісторыя імкнення народаў краіны да нацыянальнага самавызначэння. На пачатку 90-х гадоў XX ст. працэсы русіфікацыі і саветызацыі ў значнай ступені былі спынены. Распачаўся новы этап нацыянальна-культурнага адраджэння народаў краіны. Беларусы, палякі, літоўцы, татары, яўрэі, украінцы ды інш. адраджалі свае культурныя традыцыі, стваралі сістэму вывучэння мовы ўласнай нацыянальнасці. Усё гэта спрыяла пашырэнню нацыянальнай самаідэнтыфікацыі сярод народаў Беларусі. Амаль упершыню ў XX ст. гэтыя народы адчулі дзяржаўны клопат пра іх нацыянальна-культурнае развіццё.”³⁴

Узгадваецца грамадскае і культурнае жыццё нацменшасцей (кітайцаў, латышоў, літоўцаў, немцаў, палякаў, рускіх, татараў, украінцаў, цыганоў,

---

супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6-7 снежня 2001 г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. Мінск, 2001. С. 224–227 ; Удзел палякаў на Магілёўшчыне ў грамадска-палітычным жыцці БССР і адносіны да іх з боку дзяржаўнага кіраўніцтва 20-я гг. XX ст. // Проблемы славяноведения: Сборник научных статей и материалов. Вып.3. Брянск, 2001. С. 252–261 ; Удзел нацыянальных меншасцей у дзейнасці грамадска-палітычных аб’яднанняў БССР (20-я гг. XX ст.) // Магілёўская даўніна. Магілёў, 1998. С. 32–38 ; Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска-палітычным жыцці. 1920-я гг. // Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 2. Мінск, 2003. С. 258–273 ; Партыйна-дзяржаўная палітыка БССР у адносінах да нацыянальных меншасцей (20-я гг. XX ст.) // Беларуская дзяржаўнасць: вопыт XX стагоддзя: Матэрыялы Міжнар.наук.-тэарэт.канф., Мінск, 18-19 крас. 2003 г. Мінск, 2004. С. 173–174 ; Удзел нацыянальных меншасцей у палітычным працэсе Беларусі (1919–2001 гг.) // Белорусская политология: многообразие в единстве: Материалы междунар.науч.-практ.конф. Гродно, 2004. С. 164–166 ; Polskie instytucje kulturalno-oświatowe na Mohylewsku (1925–1927) // Lithuania. Warszawa, 1995. № 3. S. 70–74 ; Пушкін І.А. Палітыка ўладаў БССР да нацыянальных супольнасцяў у перыяд ад часу стварэння да абвешчэння дзяржаўнага суверэнітэту ў 1990 г. // Общество. Наука. Образование: Научные труды Могилёвского филиала БИП – Институт правоведения. Вып. 4. Могилёв, 2007. С. 89–95 ; Пушкін І.А. Нацыянальныя супольнасці ў дзейнасці партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва Беларусі (1945–1990 гг.) // Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.А.Куляшова. 2008. № 4. С. 20–25.

³² Вабішэвіч А.М. Дзейнасць літоўскіх культурна-асветніцкіх арганізацый на беларуска-літоўска-польскім памежжы ў 20–30-я гг. XX ст. // Веснік ГрДУ. Серыя 1. 2007. № 1. С. 37–41 ; Яго ж. Польскія грамадскія арганізацыі на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1920–1930-я гг. // Весці НАНБ. Серыя гуманітарных навук. 2008. № 3. С. 72–78 ; Украінская прысутнасць у грамадска-палітычным і культурна-асветніцкім жыцці заходнебеларускіх зямель (1920–30-я гг.) // Беларусь–Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук.канф. Мінск, 2004. С. 246–250 ; Чарняк Ю.В. Украинские националистические организации на территории Западной Белоруссии накануне Великой Отечественной войны // Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зборнік навук. артыкулаў. Гродна, 2006. С. 123–126 ; Ермаловіч В.І. Дзейнасць саюза ўзброенай барацьбы на тэрыторыі Беларусі (1939–1941 гг.) // Праблемы ўз’яднання Заходняй Беларусі з БССР: Гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы Міжнар. навук.-тэарэт. канф. Мінск 17–18 верасня 1999 г. Мінск, 2000. С. 191–194.

³³ Старовойтов М.И. Национальный состав городского населения белорусско-российско-украинского пограничья (1920–1930-е годы) // Религия и общество – 4: сб. науч. трудов. Могилёв, 2009. С. 66–69 ; Смалянчук А. Нацыянальная структура насельніцтва Беларусі ў XX стагоддзі. // Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 1. Мінск, 2002. С. 157–167.

³⁴ Смалянчук А. Нацыянальная структура насельніцтва Беларусі ў XX стагоддзі // Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 1. Мінск, 2002. С. 165–166.

эстонцаў, яўрэяў) і нацыянальных партый (БУНД, Паалей-Цыён) на Беларусі ў артыкулах, якія змешчаны ў “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі”.

Варта адзначыць, што ў 1990-я гг. з’яўляліся працы, якія па-ранейшаму характарызувалі дзейнасць грамадска-палітычных аб’яднанняў нацменшасцей як “нацыяналістычную, буржуазную, контррэвалюцыйную”, якая замянала “прагрэсіўнаму” развіццю савецкага грамадства³⁵.

За пасляваенны час айчыныя гісторыкі ўзнялі і асэнсавалі шэраг важных праблем, у тым ліку і ўдзел у антыгітлераўскім супраціўленні розных нацыянальных груп. Навукоўцы імкнуліся паказаць інтэрнацыянальны характар народнага супраціўлення, якое цяжнейшым чынам увязвалася з ідэалагічнай сутнасцю сацыялістычнага ладу жыцця³⁶. У сучасных даследаваннях А.Кавалені, А. Калеснікавай, В. Ермаловіча, І. Эофе, А. Корсака, А. Мацко, Я.Бараноўскага і іншых зроблена спроба прааналізаваць дынаміку нацыянальнага і сацыяльнага складу партызанскіх і падпольных сіл Беларусі, адлюстравалі складаныя міжнацыянальныя праблемы ў час вайны³⁷.

Пэўны час у беларускай гістарыяграфіі не праводзіўся аб’ектыўны аналіз нацыянальных рухаў у перыяд гітлераўскай акупацыі Беларусі, складаных супярэчлівых сітуацый міжэтнічных адносін. Пытанні паўсядзённага жыцця насельніцтва, вырашэнні імі разнастайных праблем выжывання ва ўмовах акупацыі да нядаўняга часу былі прадметам асаблівага ідэалагічнага кантролю. Гэтыя акалічнасці не спрыялі вывучэнню гісторыі нацыянальна-культурнага развіцця нацыянальных меншасцей Беларусі ў 1941–44 гг. Сёння шмат напісана аб генацыдзе яўрэяў і амаль ні слова аб генацыдзе цыганоў.

У апошнія гады з’явіліся публікацыі І. Валахановіча, В. Барабаша, М.Стральца і М. Коршака, С. Грыбавай, А. Котава, У. Тугая і У. Грыгор’ява. А.Шышкавай, Ю. Грыбоўскага, М. Сташкевіча. Ю. Чарняка, якія прысвечаны

³⁵ Залесский А.И., Кобринец П.Н. О национальных отношениях в Советской Белоруссии: Истор. Очерки. Гродно, 1992.

³⁶ Каваленя А.А., Калеснікава А.А. Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы ў асяроддзі беларускіх партызан 1941–1944 гг. (па матэрыялах БШПР) // Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі: зб. нав. арт. Мінск, 1998. С. 77.

³⁷ Ермалович В.И. К вопросу о национальном составе партизан и подпольщиков Беларуси периода войны (1941–1944гг.) // Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX стагоддзі. Мінск, 1997. С. 115–124 ; Яго ж. Национальный состав антифашистского подполья в Беларуси в 1941–1944 гг. // Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі: зб. нав. арт. Мінск, 1998. С. 106–111 ; Каваленя А., Касовіч А. Сацыяльна-дэмаграфічныя і нацыянальныя працэсы на Беларусі ў год Вялікай Айчыннай вайны // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб.наук.прац. Кн. 2. Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. С.70–73 ; Каваленя А.А., Мацко А.Н. Камсамольска-маладзёжнае падполле Беларусі – фактар уключэння нацыянальных меншасцей у барацьбу з ворагам (1941–1944гг.) // Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX стагоддзі. Мінск, 1997. С. 125–152 ; Каваленя, А.А., Калеснікава, А.А. Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы ў асяроддзі беларускіх партызан 1941–1944 гг. (па матэрыялах БШПР) // Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі: зб. нав. арт. Мінск, 1998. С. 77–90 ; Корсак А.І. Стаўленне кіраўніцтва СССР да генацыду яўрэйскага насельніцтва на Беларусі // Актуальные проблемы из исторического прошлого и современности в общественно–гуманитарных и социо–религиоведческих науках Беларуси, ближнего и дальнего зарубежья: материалы международной научно–практической конференции, Витебск, 19–20 апреля 2007 г. Витебск, 2007. Ч. I. С. 143–145 ; Барановский Е.И. Участие украинцев в партизанском и подпольном движении в Беларуси в годы Великой Отечественной войны // Беларусь–Україна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук.канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003 г.). Мінск, 2004. С. 281–284.

праблемам нацменшасцей, антысавецкаму руху падчас вайны³⁸. Аднак не дастаткова даследавана іх культурна-асветнае і грамадскае жыццё ў час акупацыі³⁹.

У 2009 г. з'явілася манаграфія Дз. Крывашэя⁴⁰, ў якой на прыкладзе гістарычных лёсаў нацыянальных супольнасцей раскрыты характар нацыянальнай палітыкі германскіх акупацыйных уладаў у розных зонах акупацыі Беларусі. Аўтар паслядоўна вывучыў спецыфіку нацыянальна-культурнага становішча народаў краіны, выявіў і асветліў нацыянальныя і этнасацыяльныя праблемы, якія праявіліся ў жыцці мясцовага насельніцтва. Дз. Крывашэй даволі падрабязна спыняецца на асаблівасцях становішча ва ўмовах германскай акупацыі немцаў, палякаў, ўкраінцаў, рускіх, яўрэяў, латышоў, літоўцаў, татар Беларусі. Робіць выснову пра тое, што ва ўмовах вайны

---

³⁸ Барабаш В.В. Поляки в антифашистской борьбе на территории Беларуси (1941–1944 гг.). Гродно, 1998 ; Яго ж. Белорусско-польское антифашистское сотрудничество на территории Беларуси в период гитлеровской оккупации (1941–1944гг.) // Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Мат. X Міжнар. навук. канф.: Гродна–Мір, 24 кастрычніка 2002 г. Гродна, 2004. С. 208–213 ; Поляки и другие национальные общины Гродненщины в годы гитлеровской оккупации // Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: Материалы Междунар.науч.конф., Гродно, 16–18 нояб. 2001 г. Гродно, 2003. С. 205–211 ; Белорусско–польские межнациональные отношения в Западной Беларуси в период Второй мировой войны // Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе: материалы междунар. науч. конф., 8–9 декабря 2005 г., Гродно. Гродно, 2006. С. 56–58 ; Валаханович И.А. Деятельность спецгрупп НКГБ БССР по выявлению и ликвидации подпольных структур ОУН-УПА на оккупированной территории Беларуси (1943–1944 гг.) // Беларусь–Україна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук. канф. (Мінск, 18-19 сакавіка 2003г.). Мінск, 2004. С. 297–300 ; Белозорович В.А. Террор “бульбовцев” в западнобелорусской деревне во второй половине 1940-х годов // Там жа. С. 304–307 ; Стрелец М.В., Коршак М.А. К вопросу об оценке деятельности украинских национальных организаций в годы Второй мировой войны // Там жа. С. 301–303 ; Грыбава С.У. Палітыка нямецкіх улад у дачыненні да татарскага насельніцтва Беларусі ў час Вялікай Айчыннай вайны // Віцебшчына ў 1941–1944 гг.: Супраціў. Вызваленне. Памяць: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 18–19 чэрвеня 2009 г. Віцебск, 2009. С. 100–105 ; Котаў А.С. Дзейнасць рускай вызваленчай народнай арміі на Віцебшчыне // Там жа. С. 97–100 ; Тугай У.В., Грыгор'еў У.У. Адносіны латышоў да ваенна-палітычных падзей у Беларусі ў час Другой сусветнай вайны // Там жа. С. 48–52 ; Шишкова А.М. 825-й батальон “Волго-татарского легиона” и его переход на сторону партизан в феврале 1943 года // Там жа. С. 157–161 ; Грыбоўскі Ю.В. Этнічны склад польскіх армій Андэrsa і Берлінга ў 1941–1945 гг.: параўнальны гістарычны аналіз // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.). Мінск, 2001. С. 281–285 ; Гуленка У. Палеская Сеч Украінскай Паўстанцкай Арміі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Мінск, 1999. Т. 5. С. 385 ; Літвін А.М. Армія Краёва // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 1. Мінск, 1993. С. 152–153 ; Лошенкова Д.М. Участие еврейских женщин в сопротивлении фашистам в некоторых гетто Беларуси // Актуальные проблемы из исторического прошлого и современности в общественно–гуманитарных и социо–религиоведческих науках Беларуси, ближнего и дальнего зарубежья: материалы международной научно–практической конференции, Витебск, 19–20 апреля 2007 г. Витебск, 2007. Ч. I. С. 135–137 ; Сташкевич Н.С. Польские антисоветские военные формирования в Западной Беларуси (сентябрь 1939–1953 гг.): организационная структура, тактика вооружённой борьбы // Романовские чтения – 6: сб. статей Международной науч. конференции. Могилёв, 2010. С. 15–18 ; Черняк Ю. Особенности национальной политики украинского национального движения в 1941–1944 годах // Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. С. 214–216.

³⁹ Крывашэй Д.А. Нацыянальныя меншасці Беларусі ў гады нямецкай акупацыі (чэрвень 1941 – ліпень 1944 г.) // Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе: материалы междунар. науч. конф., 8–9 декабря 2005 г., Гродно / отв. ред. проф. М.А.Можейко. Гродно, 2006. С. 104 ; Пушкін І.А. Удзел нацыянальных меншасцей Беларусі ў падзеях Вялікай Айчыннай вайны (1941–1945 гг.) // Актуальные проблемы современного гуманитарного познания : материалы международной научной конференции, Витебск, 29-30 октября 2009 г. / Вит. гос. ун-т; редкол.: В.И.Каравкин (гл. ред.). Витебск, 2009. С. 157–160.

⁴⁰ Крывашэй Дз. А. Нацыянальныя супольнасці Беларусі ў перыяд германскай акупацыі (чэрвень 1941–ліпень 1944). Мінск, 2009.

нацыянальнае жыццё этнічных супольнасцей Беларусі ажывілася. Нацыянальныя аб'яднанні ў асноўным мелі культурна-дабрачынны характар. Галоўная выснова ў тым, што векавыя традыцыі талерантнага стаўлення да чужой самабытнасці, якія былі выпрацаваны на тэрыторыі Беларусі, спрыялі краху палітыкі акупантаў, скіраванай на культываванне этнічнай напружанасці.

У першае дзесяцігоддзе XXI ст. пабачылі свет зборнікі дакументаў і матэрыялаў з фондаў Нацыянальнага архіву Рэспублікі Беларусь аб тэндэнцыях у палітычным і духоўным жыцці Беларусі ў перыяд 1920–50-х гг. У іх прадстаўлены шэраг дакументаў, якія асвятляюць грамадска-палітычную дзейнасць нацыянальных арганізацый, партый нацменшасцей БССР, міжнацыянальныя адносіны⁴¹.

Інстытутам гісторыі НАНБ былі праведзены навуковыя канферэнцыі, прысвечаныя пытанням этнічных супольнасцей ў Беларусі і беларуска-ўкраінскаму ўзаемадзеянню, матэрыялы якіх унеслі значны ўклад у даследаванне гісторыі і сучаснасці нацменшасцей Беларусі⁴².

Высокім навуковым узроўнем і ўсебаковым асвятленнем нацыянальна-дзяржаўнай палітыкі ў Савецкай Беларусі адзначаюцца калектыўныя выданні навуковых супрацоўнікаў Інстытута гісторыі і Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАНБ, якія пабачылі свет у апошнія гады⁴³.

У калектыўным даследаванні “Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе” сцвярджаецца, што нацыянальна-дзяржаўная палітыка, якая праводзілася ў БССР, мела на мэце ўмацаванне дзяржаўнасці ў савецкай форме, характарызавалася змаганнем партыйна-дзяржаўных органаў супраць любых праяў нацыянальнага руху і нацыянальнай выключнасці. Аўтары адзначылі, што літоўцы, латышы, немцы, палякі, яўрэі, эстонцы Беларусі праяўлялі высокую актыўнасць у самаарганізацыі і рэалізацыі сябе ў грамадска-палітычным жыцці рэспублікі. Адначасова падкрэсліўшы, што высокі ўзровень палітычнага ўдзелу, напрыклад у выбарах, меў у асноўным мабілізацыйны, а не добраахвотны характар⁴⁴.

Асобныя пытанні рэалізацыі нацыянальнай палітыкі, культурнага і асветнага жыцця нацменшасцей у БССР разглядаліся ў работах гісторыкаў у замежжы: А. Багровіча, Е. Глагоўскай, І. Касцюшкі, А. Кіпель, Я. Мірановіча,

⁴¹ Перед крутым поворотом: Тенденции в политической и духовной жизни Беларуси (1925–1928 гг.): Отражение времени в архивных документах / Авт.-сост.: Р.П.Платонов и др. Минск, 2001 ; “Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...”. Верасень 1939 г. – 1956 г.: дакументы і матэрыялы. У 2 кн. Кн. 1. Минск, 2009.

⁴² Беларусь – Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук.канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003 г.). / Рэдкал.: У.І.Навіцкі (гал.рэд.), М.П.Касцюк (нам.гал.рэд.) і інш. Минск, 2004 ; Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. Минск, 2001 ; і інш.

⁴³ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё / В.К. Бандарчык, В.М. Белявіна, Г.І. Каспяровіч і інш. Минск, 2001 ; Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 5. Беларусь у 1917–1945 гг. Минск, 2006 ; Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе / М.П.Касцюк [і інш.]; рэдкал.: А.А.Каваленя [і інш.]; Нацакад.наук Беларусі, Ін-т гісторыі. Минск, 2008.

⁴⁴ Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе / М.П.Касцюк [і інш.]; рэдкал.: А.А.Каваленя [і інш.]. Минск, 2008. С. 405, 224, 424.

Н. Недасека, С. Станкевіча, А. Саковіча, В. Сянкевіча, А. Шчэсьняка і інш.⁴⁵ Цікавасць выклікаюць працы М. Іванова, П. Эберхардта, пра стан рэлігійнасці грамадства БССР – работы Р. Дзванкоўскага, Томаса Э. Бірда, А. Мартаса⁴⁶.

Калі весці аналіз даследаванняў па асобных нацменшасцях, дык больш за ўсіх пашанцавала яўрэям. Яўрэйская тэматыка ў апошнія дзесяцігоддзе грунтоўна распрацоўваецца шырокім колам даследчыкаў, сярод якіх вылучаюцца Э. Іофе, І. Герасімава, Л. Смілавіцкі і іншыя. Адносна малыя па колькасці этнічныя групы Беларусі – украінцы, латышы, літоўцы, немцы – прадстаўлены ў сучаснай айчыннай гістарыяграфіі публікацыямі В. Лукіна, У. Тугая, І. Карашчанкі, А. Майснера, В. Насевіч, У. Слабіна і інш. Роля рускай дыяспары ў грамадска-палітычным жыцці XX ст. маладаследавана. Выключэннем з’яўляецца публікацыя А. Замойскага і В. Пічукова⁴⁷. Дзейнасць і роля палякаў у беларускім грамадстве даследавалася як айчыннымі, так і замежнымі даследчыкамі: Р. Лазько, Т. Тарасевічам, Т. Кручкоўскім і інш.⁴⁸

Трэба адзначыць, што ў распрацоўцы дадзенай тэмы існуюць пэўныя цяжкасці і складанасці. У першую чаргу, адсутнасць адназначных крытэрыяў для “этнацыянальнай ідэнтыфікацыі пэўных групаў насельніцтва (беларускамоўных каталікоў, праваслаўных жыхароў беларуска-ўкраінскага і

⁴⁵ Багровіч А. Латгалцы – спрадвечныя суседзі // Запісы БІНІМ. Нью-Ёрк, 1976. № 14. С. 67–75; Яго ж. Жыхарства Беларускае ССР у святле перапісу 1959 г. Нью-Ёрк, Мюнхен, 1962; Głogowska Helena. Białorus 1914–1929. Kultura pod presją polityki. Białystok, 1996; Костошко И.И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы). М., 2001; Kipel A. The American relief administration (ARA) in Byelorussia // Запісы БІНІМ. New York, 1978. № 16. С. 61–83; Мірановіч Я. Навейшая гісторыя Беларусі. Беласток, 1999; Недасек Н. Нацыянальнае самавызначэнне й Саветы // Беларускі зборнік. Кн.11. Мюнхэн, 1959. С. 5–19; Станкевіч Ст. Нацыянальная палітыка Крэмя ў Беларусі // Беларускі зборнік. Кн.1. Мюнхэн, 1955. С. 34–47; Саковіч А. Да гісторыі Беларускага Дзяржаўнага Універсітэту // Запісы БІНІМ. Нью-Ёрк, 1954. № 1. С. 1–9; Сянькевіч В. Да пытання польскае мяшчыні на Беларусі // Запісы БІНІМ. New York, 1976. № 14. С. 76–84; Szcześniak Andrzej Leszek. Historia Polska i światnaszego wieku lata 1914–1990. Bydgoszcz, 1992.

⁴⁶ Iwanow M. Polacy w Związku Radzieckim w latach 1921–1939. Wrocław, 1990; Эберхардт П. Дэмаграфічная сітуацыя на Беларусі: 1898–1989 / Пер. з польск. Ул.Люкевіча. Берасье, 1997; Dzwonkowski Roman. Kościół Katolicki w ZSSR 1917–1939. Zarys historii. Lublin, 1997; Thomas E. Bird. Orthodoxy in Byelorussia: 1917–1980 // Zapisy BINIM. New-York, 1983. № 17. S. 144–208; Мартос А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни. Минск, 2000.

⁴⁷ Замойскі А.С., Пічукоў В.П. Нацыянальная праца з рускім насельніцтвам БССР у 1920-я гады // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. Мінск, 2001. С. 220–224.

⁴⁸ Boradyn, Z. Polska ludność Nowogródzczyzny w okresie okupacji sowieckiej i niemieckiej (1939–1944) // Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: Материалы Междунар.науч.конф., Гродно, 16-18 нояб. 2001 г. Гродно, 2003. С. 212–218; Kruczkowski T. Nektóre zagadnienia historii etnicznej Polaków na Białorusi // Там жа. С. 57–82; Szumski J. Polska Ludowa a Polacy na Wschodzie (1944–1959). Krótki zarys problematyki // Там жа. С. 241–252; Winnicki Z. Uwagi o wpływie i skutkach stosowania niektórych metod i środków depolonizacyjnych na obszarze Ziemi Białoruskich, na polską świadomość narodową w drugiej połowie XX wieku i współcześnie // Там жа. С. 33–56; Pieriehod H., Pieriehod W. Działalność polskich organizacji w obwodzie brzeskim // Blisko, a tak daleko Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi. Warszawa, 2004. S. 155–159; Szostakowski J. Tematyka życia Polaków w Brześciu i na Polesiu na łamach “Kuriera Wileńskiego” // Там жа. S. 245–250; Rozenfeld U., Biaspamiatnych M. Туру польскоці на pogkaniczach (z wyników badań nad tożsamością, polaków Grodzieńszczyzny) // Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Мат. X Міжнар. навук. канф.: Гродна-Мір, 24 кастрычніка 2002г. Гродна, 2004. С. 304–313; Szumski I. Oświata polska w Grodnie 1939–1948: sowietyzacja, rusyfikacja, Likwidacja // Там жа. С. 281–287.

беларуска-рускага памежжаў)»⁴⁹, якія ў савецкі час па-ранейшаму разглядаліся палякамі, рускімі і г.д. Улічваючы значнасць і ролю яўрэйскага ў даваеннай і рускага этнасаў у пасляваеннай гісторыі Савецкай Беларусі, узнікае пытанне, а ці з’яўляюцца яны нацыянальнымі меншасцямі ў Беларусі.

Адсутнасць у беларускай гістарыяграфіі спецыяльнай працы, прысвечанай удзелу нацменшасцей у грамадска-палітычным жыцці Савецкай Беларусі, абумовіла ў свой час імкненне распачаць дадзенае даследаванне, якое выконвалася ў межах рэалізацыі навукова-даследчай працы ГБ 26-24 "Гісторыка-культурныя працэсы ў Беларусі ў XX ст."

У працы былі выкарыстаны матэрыялы Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь (НА РБ), Дзяржаўнага архіва Магілёўскай вобласці (ДАМВ), Дзяржаўнага архіва грамадскіх аб’яднанняў Магілёўскай вобласці (ДАГАМВ), Дзяржаўнага архіва Брэсцкай вобласці (ДАБВ), Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці (ДАВВ), Дзяржаўнага архіва Гомельскай вобласці (ДАГВ), Дзяржаўнага архіва грамадскіх аб’яднанняў Гомельскай вобласці (ДАГАГВ), Дзяржаўнага архіва грамадскіх аб’яднанняў Гродзенскай вобласці (ДАГАГрВ), Дзяржаўнага архіва Гродзенскай вобласці (ДАГрВ).

Для асвятлення штодзённага жыцця выкарыстоўваліся фактычныя матэрыялы з перыядычных выданняў са збору Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі. Дапамаглі апублікаваная зборнікі дакументаў, працы іншых даследчыкаў.

* * *

Аўтар лічыць сваім маральным абавязкам выказаць вялікую ўдзячнасць рэктарату УА "Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт харчавання", загадчыку кафедры гуманітарных дысцыплін, доктару сацыялагічных навук Ю.М.Бубнаву, старэйшым калегам і настаўнікам, якія шчодро дзяліліся ведамі і даследчыцкім вопытам: доктару гістарычных навук, прафесару, акадэміку НАНБ М.П.Касцюку, доктару гістарычных навук, прафесару Л.М. Лычу, доктару гістарычных навук, прафесару У.І. Навіцкаму, кандыдату гістарычных навук, дацэнтку А.Р. Агееву. Асабліва падзяка: кандыдату філасофскіх навук, дацэнтку А.В. Дзячэнка, Л.А. Дзем’янчук, Ю.М. Півунову, а таксама ўсім, хто спрыяў выхаду гэтай працы ў свет.

Сваю даследчыцкую працу прысвячаю: бацькам – Алёне Дзмітрыеўне і Аляксандру Барысавічу, жонцы Таццяне, сынам Ігару і Яўгену.

---

⁴⁹ Рудовіч С. Этнапалітычная гісторыя Беларусі пачатку 20 ст.: праблемы даследавання // Гістарычны альманах. Т.4. Гародня, 2001. С. 107.

Глава 1

ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ НАЦЫЯНАЛЬНЫХ МЕНШАСЦЕЙ У МІЖВАЕННЫ ПЕРЫЯД (1919–1939 гг.)

Рэвалюцыйныя падзеі 1917 г. выклікалі грандыёзны энтузіязм у самых шырокіх колах грамадства. Упершыню народы велізарнай імперыі паверылі, што яны ад гэтага часу будуць вольныя, і захацелі дзейнічаць у імя зразумелай ім высокай ідэі. Цяжкасці здаваліся неістотнымі, а шчаслівая будучыня ў выглядзе “сацыялізму”, а ў перспектыве “камунізму”, выглядала такой блізкай і рэальнай. У парыве барацьбы за справядлівасць, лепшае жыццё з “карабля гісторыі” выкідвалася ўсё “старое”, у якое залічвалі і адвечныя духоўныя каштоўнасці народаў: іх традыцыйны побыт, святы і абрады, вераванні і рэлігію – тое, што складала гістарычную памяць і самасвядомасць народаў⁵⁰.

Дэкларуемая свабода аказалася ілюзорнай. Сродкам здзяйснення новых ідэалаў была дыктатура пралетарыяту. Таму з першых гадоў савецкай улады ўзмацняўся партыйна-дзяржаўны кантроль за сферай ідэалогіі і грамадскім жыццём.

Тагачасныя падзеі паўплывалі на лёс усяго насельніцтва Беларусі. Прычым не ўсе народы, якія насялялі Беларусь, падтрымалі ідэі Кастрычніцкай рэвалюцыі⁵¹. Шмат прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей апынуліся па розныя бакі грамадскага жыцця. Так, прафесар Л. Лыч прыводзіць прыклады з асяродку татарскага насельніцтва, калі прадстаўнікі татараў Беларусі, асабліва тыя, хто займаў высокія пасады, выступілі супраць бальшавікоў і нават са зброяй у руках змагаліся супраць савецкай улады. Так, палкоўнік расійскай арміі беларускі татарын Гасан Канапацкі быў на баку БНР і ўдзельнічаў у працы Беларускай вайсковай камісіі (БВК). Па розныя бакі апынуліся татары падчас савецка-польскай вайны 1919–1920 гг., ліквідацыі нацыянальна-вызваленчага войска С. Булак-Балаховіча і інш. Татары, выхадцы з Беларусі, прымалі ўдзел у дзейнасці мусульманскага ўрада Крыма (1918 г.), пазней шмат хто з іх вярнуўся на Бацькаўшчыну, але не ў савецкую Беларусь, а ў Заходнюю, дзе прымалі актыўны ўдзел у грамадска-палітычным жыцці. А. Ахматовіч стаў сенатарам Польшчы, А. Крычынскі ўзначаліў Цэнтральны Савет Культурна-асветніцкага Саюза татар Рэчы Паспалітай. Л. Крычынскі быў ініцыятарам стварэння татарскага нацыянальнага музея ў Вільні, галоўным рэдактарам часопіса “Рочнік татарскі”⁵².

Пасля атрымання ўлады перад бальшавікамі паўстала, як першачарговая, задача зняць супярэчнасці, негатыўныя моманты, якія мелі месца ў нацыянальнай палітыцы Расіі. Толькі павярнуўшы на свой бок усе народы, якія

⁵⁰ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё / В.К. Бандарчык, В.М. Белявіна, Г.І. Каспяровіч і інш.; Рэдкал.: В.К. Бандарчык і інш.; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. Мінск, 2001. С. 350.

⁵¹ У апошнія дзесяцігоддзі падзеі кастрычніка 1917 года ацэньваюцца ў частцы навуковых даследаванняў як бальшавіцкі пераварот.

⁵² Лыч Л. Татары Беларусі на пераломе сацыяльна-палітычных эпох (XX – пач. XXI ст.). Мінск, 2007. С. 13–14.

жылі на яе тэрыторыі, можна было разлічваць на поспех у будаўніцтве новага грамадства. Важным актам на шляху абвяшчэння роўнасці, зняцця напружанасці паміж народнасцямі з’явілася “Дэкларацыя правоў народаў Расіі”, прынятая 2(15).11.1917 г. Яна ўключала наступныя пункты: а) роўнасць і суверэннасць народаў Расіі; б) права народаў Расіі на свабоднае самавызначэнне, нават да аддзялення і ўтварэння самастойных дзяржаў; в) адмена ўсіх і ўсялякіх нацыянальных і нацыянальна-рэлігійных прывілеяў і абмежаванняў; г) свабоднае развіццё нацыянальных меншасцей і этнаграфічных груп, якія насяляюць тэрыторыю Расіі. Для рэалізацыі на практыцы дэклараваных правоў народаў па ініцыятыве У. Леніна быў утвораны Наркамат па справах нацыянальнасцей, які ўзначаліў І. Сталін. Гэта была новая кіруючая структура ў сферы ўлады, якая адсутнічала раней у царскім і Часовым урадах. У Савецкай Беларусі арганізоўвала і кіравала працай сярод нацыянальных меншасцей Нацыянальная камісія пры Прэзідыуме ЦВК БССР, а з 1934 года Аддзел нацыянальнасцей.

Трагічным вынікам кастрычніцкіх падзей стала грамадзянская вайна, якая прывяла да ганебнага адміністрацыйнага падзелу ў 1921 г. тэрыторыі Беларусі паміж Польшчай і РСФСР. Заходняя Беларусь стала часткай Другой Рэчы Паспалітай (Польшчы). Яшчэ раней (1919 г.), па ваенна-палітычных меркаваннях, Усходняя Беларусь увайшла ў склад Савецкай Расіі.

У Беларусі недавер і варожасць сярод насельніцтва розных нацыянальнасцей ускладняліся шэрагам абставін. Гэта ў першую чаргу рэлігійны фактар. Затым складанасць выклікала адрозненне нацыянальнага складу гарадскіх і сельскіх жыхароў. Вядома, што ў гарадах і мястэчках пераважала яўрэйскае насельніцтва, у вёсках – беларускае. Глыбокі псіхалагічны след, падазронасць паміж людзьмі, якія апынуліся не па сваёй волі на супрацьлеглых ваюючых баках, пакінула польска-савецкая вайна. Таму пасля заканчэння ваеннай кампаніі пытанні вырашэння нацыянальных праблем выйшлі на пярэдні план.

У “Дэкларацыі аб абвяшчэнні незалежнасці Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь”, прынятай 31.07.1920 г., падкрэслівалася, што дзяржава “будзе будаваць сваё жыццё на аснове прыцягнення ў савецкае будаўніцтва самых шырокіх працоўных мас незалежна ад таго, да якой нацыянальнасці і вызначэння яны належаць. Абвяшчаецца поўнае раўнапраўе моў (беларускай, рускай, польскай і яўрэйскай)”. 11.04.1927 г. VIII Усебеларускі з’езд саветаў прыняў новую Канстытуцыю БССР, у якой была “замацавана роўнасць беларускай, рускай, яўрэйскай і польскай моў”. 19.02.1937 г. XII надзвычайны з’езд саветаў БССР прыняў чарговую новую Канстытуцыю, у якой аб роўнасці чатырох моў нічога не было⁵³.

Магчыма вылучыць тры перыяды ў даваеннай палітыцы савецкага кіраўніцтва па дачыненні да нацыянальных меншасцей.

⁵³ Вишневский А.Ф. Очерки истории государства и права Республики Беларусь (1917–1995) / А.Ф.Вишневский. Минск, 1995. С. 70–71.

1) 1920–1928 гг. – перыяд рашучага пашырэння правоў усіх без выключэння нацыянальных меншасцей. Галоўнай асаблівасцю ў гэты час лічыўся велікарускі шавінізм і з ім камуністычная партыя вяла рашучую барацьбу.

2) 1929–1935 гг. – перыяд значнага абмежавання правоў меншасцей, калі кіраўніцтва ВКП(б) адмовілася ад супрацоўніцтва з прадстаўнікамі меншасцей, якія не з’яўляліся прыхільнікамі ідэй класавай барацьбы і пралетарскай ідэалогіі. Наступіў час барацьбы з “мясцовым нацыяналізмам”.

3) 1936–1939 гг. – перыяд панавання цэнтрысцкіх тэндэнцый у нацыянальнай палітыцы. Гэта – перыяд узмацнення рэпрэсій у дачыненні да ўсіх сацыяльных пластоў і груп нацменшасцей⁵⁴.

Пасля заканчэння грамадзянскай вайны маладая савецкая рэспубліка знаходзілася ў надзвычай цяжкім эканамічным становішчы. Страшную карціну спусташэння ўяўлялі сабой большасць раёнаў Беларусі. Прамысловасць, сельская гаспадарка і транспарт былі амаль спустошанымі. Каля 65% прамысловых прадпрыемстваў было разбурана, а іх абсталяванне вывезена. Большая частка ацалелых фабрык і заводаў праз адсутнасць сыравіны і паліва працавала з перабоямі або зусім бяздзейнічала. Аб’ём прамысловай вытворчасці ў 1920 годзе складаў усяго толькі 23,3% да ўзроўня 1913 г.

Гаспадарчая разруха, спад прамысловай вытворчасці стваралі велізарныя цяжкасці ў забеспячэнні насельніцтва прамысловымі таварамі і харчаваннем. Працоўны клас, які вынес на сваіх плячах цяжар грамадзянскай вайны і замежнай інтэрвенцыі, знаходзіўся ў стане дэкласіравання і распылення. Шматлікія працоўныя, ратуючыся ад голаду, сышлі ў вёску або заняліся саматужнай працай. Сярэднегадовая колькасць працоўных у прамысловасці скарацілася, у прыватнасці на Магілёўшчыне амаль на 25%⁵⁵. Сур’ёзныя змены адбыліся і ў структурным складзе працоўнага класа.

Савецкі ўрад, бачачы незадаволенасць і масавыя ўзброеныя выступы народных масаў⁵⁶, адмовіўся ад палітыкі “ваеннага камунізму”, што дазволіла не дапусціць сацыяльнага выбуху і спрыяла ажыўленню ў эканоміцы. Быў праведзены шэраг эканамічных мерапрыемстваў, якія атрымалі назву “новая эканамічная палітыка” (НЭП). Харчразвёрстка была заменена на харчпадатак,

⁵⁴ Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе / М.П.Касцюк [і інш.]; рэдкал.: А.А.Каваленя [і інш.]; Нац.акад.наук Беларусі, Ін-т гісторыі. Мінск, 2008. С. 217.

⁵⁵ Агеев А.Г., Пушкин И.А. История профсоюзного движения Могилёвщины. Могилёв, 2005.

⁵⁶ Пушкин И.А. Узброены супраціў ва Усходняй Беларусі (20–30-я гады XX ст.): дакументы і матэрыялы. Мінск, 2009 ; Стужынская Н.І. Беларусь мяцежная: з гісторыі ўзброенага антысавецкага супраціву: 20-я гг. XX ст. Вільня, 2000 ; Слуцкі збройны чын 1920 г. у дакументах і ўспамінах / Ул.Ляхоўскі, Ул.Міхнік, А.Гесь. Мінск, 2001 ; Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918–1920 гг. / Сб. дакум. и матер. В 2-х т. Минск, 1968. Т. 1 ; 1971. Т. 2 ; Віцьбіч Ю. Антыбальшавіцкія паўстанні і партызанская барацьба на Беларусі / Ю.Віцьбіч. Нью-Ёрк, 1996 ; Грыцкевіч А.П. Булак–Балаховіча паход 1920 // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т. Т. 2. / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. Мінск, 1994. С. 122; Маль К. Антыбальшавіцкі рух у Беларусі ў 1919–1921 гг. // Беларускі гістарычны агляд. 1999. Т. 6. Сш. 1–2. С. 49–71 ; Кузьміч В. Барацьба з нелегальнымі ўзброенымі фарміраваннямі на беларускім участку савецка-польскага памежжа (1921–1926 гг.) // Беларускі гістарычны часопіс. 2008. № 5. С. 18–26.

сялянам было дадзена права самім выбіраць формы гаспадарання, дазволены вольны гандаль і дробнае прадпрымальніцтва, т.ч. у эканоміку быў дапушчаны шэраг капіталістычных элементаў. Кіраўніцтвам краіны быў узяты курс на змаганне з бюракратызмам, уведзены гаспадарчы разлік у дзяржсектары эканомікі.

Вялікай падзеяй для Беларусі было ўз'яднанне з БССР Магілёўшчыны, Віцебшчыны і часткі Гомельшчыны ў 1924 і 1926 гадах. Найбольш удалай у сферы нацыянальнага будаўніцтва ў БССР стала палітыка беларусізацыі, якая не ставіла перад сабой мэту занябання культур нацыянальных меншасцей рэспублікі. Наадварот, яна паспрыяла культурнаму росквіту нацменшасцей на іх прыродным грунце. Ад палітыкі беларусізацыі найбольшую карысць атрымалі яўрэі, латышы, літоўцы, палякі і нават рускія.

Роля нацыянальных меншасцей у развіцці культуры і адукацыі на роднай мове ў БССР у 1920-я гг. прааналізавана аўтарам ў адпаведным раздзеле папярэдняй манаграфіі⁵⁷.

Міжваенны час – перыяд як стваральнай працы, так і значных разбуральных працэсаў у матэрыяльнай і духоўнай культуры нашага народа. У СССР, у тым ліку і БССР, сфарміраваўся таталітарны палітычны рэжым. Праводзілася палітыка калектывізацыі, якая разбурыла традыцыйны ўклад вясковага насельніцтва. У той жа час індустрыялізацыя краіны паспрыяла пераўтварэнню рэспублікі з аграрнай у індустрыяльна-аграрную.

З канца 1920-х гг. адбываўся паварот у нацыянальнай палітыцы краіны. Годам “вялікага пералому” стаў 1929 г., калі пачалося канчатковае згортванне НЭПа, прымушана татальная калектывізацыя, фарсіраваная індустрыялізацыя. На практыцы гэта праяўлялася ў імкненні да “спрашчэння” этнанацыянальнай і моўнай структуры краіны, згортвання ўжывання нацыянальных моў.

Аналізуючы нацыянальны склад гарадскога насельніцтва⁵⁸, даследчык М.Старовойтаў робіць выснову, што “... у 1920–1930-я гады найбольш поліэтнічнымі былі гарады, асабліва цэнтры адміністрацыйных адзінак. У грамадска-палітычным і культурным жыцці горада беларусы не адыгрывалі істотнай ролі. Беларускі горад заставаўся рускамоўным, з пераважным развіццём рускай культуры. Беларусізацыя не пайшла. Беларускі этнас напрыканцы 1930-х гг. заставаўся ў абсалютнай большасці аграрным (жыў у

⁵⁷ Пушкін І. Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці (20-я гады XX ст.): Манаграфія / Навук.рэд. М.П.Касцюк. Магілёў, 2004. С.78–104.

⁵⁸ Нацыянальны склад гарадскога насельніцтва (1920 г.): у Віцебскай губерні – 207717 (15,2 % ад усяго насельніцтва), у тым ліку рускіх – 29,1 %, украінцаў – 0,2 %, беларусаў – 17,8 %, палякаў – 2,6 %, яўрэяў – 47,8%, іншых – 2,5 %; Гомельскай – 410491 (17,3 %), у тым ліку адпаведна 45,0%, 2,5 %, 12,1 %, 1,3 %, 38,3 %, 0,8 %. БССР (1923 г.) – 193227 (12,3 %), у тым ліку адпаведна 7,7 %, 1,8 %, 37,7 %, 3,3 %, 47,4%, 2,1 %. У Віцебску (1920 г.): беларусаў – 12,1 %, рускіх – 33,8 %, украінцы – 0,3 %, палякі – 4 %, яўрэі – 45,2%, іншыя – 4,6 %; Гомель адпаведна 41,7 %, 0,2 %, 1,6 %, 2,5 %, 48,2 %, 5,8 %; Мінск (1923 г.) – 7,3 %, 1,5 %, 40,8 %, 4,2 %, 43,6 %, 2,6 %. Старовойтов М.И. Национальный состав городского населения белорусско-российско-украинского пограничья (1920–1930-е годы) // Религия и общество – 4: сб. науч. трудов / под общ. ред. В.В.Старостенко, О.В.Дьяченко. Могилёв, 2009. С. 66–67.

сельскай мясцовасці і быў заняты сельскай гаспадаркай), з самым нізкім адукацыйным узроўнем і нізкай ступенню урбанізаванасці ў параўнанні з іншымі нацыянальнасцямі. Гэта не дазваляла яму аказваць належны ўплыў на этнакультурныя працэсы ў БССР.”⁵⁹

Разам з тытульнымі народам БССР нацыянальныя меншасці зведалі жахі савецкіх масавых фізічных рэпрэсій. Прычым найбольш яны абрынуліся на людзей этнічна і сацыяльна актыўных, самых паважаных у грамадстве.

У краіне вялася нястомная вайна з рэлігіяй. Атэістычныя савецкія і камуністычныя органы лічылі, што для канчатковага адрыву людзей ад рэлігіі неабходны не толькі прапаганда, але і фізічная расправа з духавенствам ці пазбаўленне яго магчымасці служыць Богу, а таксама разбурэнне альбо прывядзенне ў непрыдатны для набажэнстваў стан усіх культавых пабудоў: хрысціянскіх, мусульманскіх, іўдзейскіх⁶⁰.

Неад’емнымі кампанентамі ўрачыстасцей таго часу былі мітынгі, дэманстрацыі працоўных, якія неслі сцягі, транспаранты, плакаты. Паступова складвалася святочная абраднасць з новым зместам. Першы вопыт працоўнай абраднасці на вёсцы – Дзень ураджаю. Па задумцы ён павінен быў выцесніць рэлігійны Пакроў, мець рэвалюцыйны характар⁶¹.

У першыя гады савецкай улады новыя святы ўкараняліся пераважна ў буйных гарадах, там яны здзіўлялі размахам і відовішчнасцю, падтрымліваліся партыйнымі работнікамі і “свядомай” часткай гарадскога насельніцтва. Сяляне ж хадзілі ў царкву, хрысцілі сваіх дзяцей, вячаліся, адзначалі Каляды, Вялікдзень і іншыя традыцыйныя святы.

У выніку Рыжскай дамовы 1921 г. жыццё беларусаў і нацыянальных меншасцей у даваенны час на тэрыторыі Беларусі будавалася паводле розных сацыяльна-эканамічных стандартаў – сацыялістычных і капіталістычных. Натуральна, што грамадска-палітычнае і культурнае жыццё развівалася паасобку. Было штосьці падобнае, былі і адрозненні.

Варта правесці некаторае параўнанне становішча нацменшасцей Беларусі на савецкай тэрыторыі і ў Заходняй Беларусі.

Спрыяльнымі, як для БССР, так і Заходняй Беларусі, былі 1920-я гг. У Савецкай Беларусі праводзілася палітыка НЭПа, беларусізацыя, у Заходняй

⁵⁹ Старовойтов М.И. Национальный состав городского населения белорусско-российско-украинского пограничья (1920–1930-е годы). С. 68–69.

⁶⁰ Лыч Л. Татары Беларусі на пераломе сацыяльна-палітычных эпох (XX – пачатак XXI ст.). С. 20 ; Пушкін І. Як зачыняліся царквы ў Магілёве (касцёлы, сінагогі) 1929–1930 гг. // Магілёўская даўніна. Магілёў, 1996. С. 87–90.

⁶¹ У цыркуляры ад 22.09.1924 г., дасланым у акруговыя і раённыя аддзелы народнай адукацыі, прапаноўвалася праграма свята “Дзень ураджаю”, даваліся агульныя рэкамендацыі па яго арганізацыі і падрыхтоўцы. У праграму ўрачыстасці ўключаліся масавыя сходы, на якіх выступалі аграномы, кіраўнікі гаспадарак з дакладамі аб становішчы сельскай гаспадаркі; адбывалася прэміраванне і ўшаноўванне сялян, узнагарода іх пахвальнымі лістамі; прагляд выставак сельскагаспадарчай прадукцыі; вечарам спектакль або канцэрт мастацкай самадзейнасці. Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 349.

Беларусі існавала рэальная магчымасць удзелу ў выбарах, дзейнасці розных партый і грамадскіх арганізацый, стварэння нацыянальных школ і г.д.

Канстытуцыя 1921 г. давала магчымасць для заснавання шырокага спектра грамадскіх таварыстваў у Другой Рэчы Паспалітай. Пасля ўсталявання ў 1926 г. рэжыму “санацыі” Ю. Пілсудскага рэзка пагоршылася нацыянальна-культурнае жыццё меншасцей у Заходняй Беларусі. Вельмі марудна ішло развіццё прамысловасці краю. Праводзілася палітыка асіміляцыі нацыянальных меншасцей. Існавалі перашкоды і забароны ў сферы нацыянальна-культурнага развіцця.

Праўда тут трэба адзначыць пэўныя акалічнасці. Так, напрыклад, неспрыяльным было становішча беларускай інтэлігенцыі, якая часта не магла атрымаць працу адпаведна сваёй адукацыі. У 1932 г. у Палескім ваяводстве на долю беларусаў прыходзілася толькі 2,5% інтэлігенцыі. Ва ўсходніх ваяводствах Польшчы сярод 514 настаўнікаў дзяржаўных сярэдніх школ беларусаў налічвалася толькі 9 чалавек. Працэнт студэнтаў–беларусаў у Віленскім універсітэце ў перыяд 1919–1937 гг. вагаўся ад 0,9 да 2,8 %⁶².

У той жа час, для прыкладу, у міжваенны час на тэрыторыі Заходняй Беларусі знаходзіліся самыя магутныя культурна-рэлігійныя асяродкі беларускіх татар. Наваградск тады з’яўляўся цэнтрам ісламу ў Беларусі. Адсутнасць у Другой Рэчы Паспалітай усялякіх абмежаванняў для спавядання мусульманскай веры, сацыяльна-палітычнае раўнапраўе беларускіх татар за польскім рэжымам забяспечвалі ім больш-менш спрыяльныя ўмовы для культурнага развіцця. У 1925 г. былі створаны Мусульманскі рэлігійны саюз (муфтыят узначаліў Я. Шынкевіч) і Культурна-асветніцкі Саюз татар у Рэчы Паспалітай. У 1920–30-я гг. беларускія татары пабудавалі новыя мячэці ў Докшыцах, Глыбокім, Асмолава, Відзах, выдаваліся рэлігійныя дапаможнікі для татар, былі створаны і дзейнічалі Саюз татарскай моладзі, Татарскі нацыянальны музей (адкрыты ў 1929 г.), Татарскі нацыянальны архіў (з 1931 г.), з 1934 па 1939 гг. выходзіў на польскай мове штомесячнік “Жыццё Татарскае”⁶³. Спрычыніліся беларускія татары і да беларускай справы ў Заходняй Беларусі. Гэта выглядае яшчэ больш значным калі параўнаць з развіццём нацыянальнай культуры татар у БССР⁶⁴.

⁶² Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 297.

⁶³ Лыч Л. Татары Беларусі на пераломе сацыяльна-палітычных эпох (XX – пачатак XXI ст.). С. 26.

⁶⁴ Як адзначае прафесар Л.Лыч, на жаль, практычна нічога ў культурнай сферы не мела татарская меншасць БССР: “Ахілесавай пятой духоўнага жыцця татар у міжваеннай БССР трэба прызнаць поўную адсутнасць у іх нацыянальнай школы і наяўнасць толькі адзінак афіцыйных ці грамадскіх культурных цэнтраў... Напрыклад, калі ў 1932 г. у рэспубліцы функцыянавала 17 школ і 5 вясковых дамоў культуры для латышоў, 12 школ для літоўцаў і 11 для немцаў, у татар у было ўсяго толькі адзін вясковы дом культуры”. Лыч Л. Татары Беларусі на пераломе сацыяльна-палітычных эпох (XX – пачатак XXI ст.). С. 17–18.

У 1920–1930-я гг. у Заходняй Беларусі дзейнічала шмат культурна-асветных устаноў, якія былі арганізаваны БУНДам⁶⁵.

Польскія ўлады спрыялі дзейнасці праўрадавым грамадскім арганізацыям палякаў і абмяжоўвалі дзейнасць іншых нацыянальных аб’яднанняў. Грамадскія аб’яднанні павінны былі падтрымліваць палітыку дзяржаўнай асіміляцыі нацыянальных меншасцей і спрыяць узмацненню польскага ўплыву ў Заходняй Беларусі.

Працэс утварэння польскіх грамадскіх арганізацый пачаўся на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў Польскай дзяржаве яшчэ ў 1918 – пачатку 1920-х гг. У краі дзейнічалі: таварыства стражы крэсовай, саюз палякаў “усходніх крэсаў”, касцёл крэсовы, стралецкі саюз, польска мацеж школьна (ПМШ), саюз асаднікаў, таварыства польскай моладзі, таварыства падтрымкі будаўніцтва грамадскіх пачатковых школ, таварыства развіцця ўсходніх зямель, саюз грамадзянскай працы жанчын, саюз маладой вёскі, ліга супрацьпаветранай і хімічнай абароны, марская і каланіяльная ліга, таварыства падтрымкі будаўніцтва грамадскіх пачатковых школ, аддзелы пажарнай аховы, саюз польскіх настаўнікаў, саюз народных тэатраў і хораў⁶⁶. Прычым у саюз вясковай моладзі (СВМ) прымалі і няпольскую моладзь. Аднак колькасныя паказчыкі не адлюстроўвалі рэальнага ўплыву польскіх арганізацый, які нярэдка перабольшваецца. Цэлы шэраг структурных адзінак існаваў толькі на паперы. Асобныя мясцовасці (асабліва ў вёсках) былі слаба ахоплены дзейнасцю польскіх грамадскіх арганізацый.

Як сцвярджае даследчык А. Вабішэвіч: “Польскія грамадскія арганізацыі, якія дзейнічалі ў 1920–1930-я гг. на тэрыторыі Заходняй Беларусі, адрозніваліся паміж сабой разнастайнымі мэтамі і задачамі, ідэалагічнай арыентацыяй, структурай, масавасцю, сацыяльнай базай. У большасці сваёй гэта былі агульнадзяржаўныя арганізацыі, якія выступалі за тыя ці іншыя бакі цывілізацыйнага развіцця. Нягледзячы на гэта, у тэрытарыяльных межах заходнебеларускіх зямель іх аб’ядноўвала накіраванасць на ўключэнне ў рэалізацыю палітыкі нацыянальнай ці дзяржаўнай асіміляцыі мясцовага насельніцтва. Паланізацыі спрыялі не толькі грамадска-палітычныя, культурна-асветніцкія арганізацыі, але і фармальна апалітычныя (рэлігійныя, жаночыя, пажарныя і інш.) аб’яднанні. Польскія ўлады ажыццяўлялі поўныя ці частковы кантроль над грамадскімі аб’яднаннямі, імкнуліся павысіць эфектыўнасць іх культурна-асветніцкай і выхаваўчай работы... На фоне закрыцця беларускіх, украінскіх, рускіх, літоўскіх арганізацый рабіліся спробы па актывізацыі дзейнасці польскіх грамадскіх аб’яднанняў у справе паланізацыі мясцовага

⁶⁵ Матэрыялы аб дзейнасці. Інфармацыйныя лісты. Справаздачы // ДАБВ. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 139 ; Воп. 9. Спр. 349, 633, 745, 965, 1183, 1248, 1685 ; Воп. 10. Спр. 1028, 1299 ; Ф. 2. Воп. 2. Спр. 680, 917, 1374, 1844 ; Ф. 67. Воп. 1. Спр. 961, 965, 966, 1233 ; Ф. 93. Воп. 1. Спр. 447 ; Ф. 2001. Воп. 4. Спр. 4415, 4900.

⁶⁶ Вабішэвіч А.М. Польскія грамадскія арганізацыі на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1920–1930-я гг. // Весці НАНБ. Серыя гуманітарных навук. 2008. № 3. С. 72–78.

насельніцтва.»⁶⁷

У якасці прыкладу, для ўсебаковага асвятлення становішча нацыянальных меншасцей у Заходняй Беларусі, варта разгледзець літоўскі нацыянальны рух. Найбольш уплывовымі нацыянальнымі арганізацыямі сярод літоўцаў былі таварыства “Рытас”, таварыства выхавання і апекі моладзі імя Св. Казіміра (таварыства Св. Казіміра)⁶⁸. Да сумеснай працы з іх структурамі ў пэўных месцах Заходняй Беларусі далучаліся і іншыя грамадскія арганізацыі літоўцаў Віленшчыны. У прыватнасці, нешматлікая навучэнцкая моладзь, якая належала да Віленскага літоўскага студэнцкага саюза. У асобных населеных пунктах дзейнічалі аддзелы Саюза літоўскіх настаўнікаў.

Найбольш актыўная і свядомая частка літоўскага насельніцтва, у тым ліку і на тэрыторыі сённяшняй Беларусі, у месцах пражывання літоўцаў праз дзейнасць таварыства “Рытас” імкнулася захаваць нацыянальныя школы і культурна-асветніцкія асяродкі. У той жа час польскія ўлады мэтанакіравана праводзілі палітыку па ліквідацыі літоўскіх школ⁶⁹. У 1934/1935 навучальным годзе таварыства ўтрымлівала ўсяго 15 школ. З 1932 г. асноўная ўвага таварыстваў “Рытас” і “Св. Казіміра”⁷⁰ была звернута на стварэнне бібліятэк-чытальняў, якія нярэдка з’яўляліся цэнтрамі культурнага жыцця літоўцаў.

Даследчык А. Вабішэвіч на падставе аналізу палітыкі польскіх уладаў і дзейнасці нацыянальных аб’яднанняў літоўцаў, робіць высновы, што ў складзе Польшчы літоўская меншасць падвяргалася нацыянальна-рэлігійнаму ўціску; мізэрная колькасць школ і бібліятэк у памежных мясцовасцях істотна абмяжоўвала магчымасці для існавання літоўскага руху; пастаяннае

⁶⁷ Вабішэвіч А.М. Польскія грамадскія арганізацыі на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1920–1930-я гг. // Весці НАНБ. Серыя гуманітарных навук. 2008. № 3. С. 78.

⁶⁸ У ходзе ажыццяўлення культурна-асветніцкай работы адбывалася актыўнае супрацоўніцтва гурткоў таварыства Св. Казіміра са структурамі “Рытас”. Літоўскае насельніцтва не рабіла вялікіх адрозненняў паміж імі.

⁶⁹ Па ўказанні куратара Віленскай школьнай акругі 4.10.1927 г. былі закрыты 42 літоўскія школы, большасць якіх размяшчалася ў Віленска-Троцкім павеце. У Лідскім павеце было закрыта 18 школ – у вёсках гмін Радунь, Эйшышкі, Мацкішкі, Жырмуны, Беньгані, Седлішкі. Замест прыватных літоўскіх школ у некаторых мясцовасцях адкрывалі дзяржаўныя польска-літоўскія. Яскрава аб гэтым сведчыць статыстыка па Гродзенскаму павету. У пачатку 1930 г. таварыства “Рытас” мела там на ўтрыманні 22 пачатковыя школы, з якіх 16 у гміне Марцінканцы, 4 – Парэчча, 2 – Бершты. У 1931/1932 навучальным годзе колькасць школ зменшылася да 7 (з іх у Парэцкай гміне засталася толькі 1 (Азёры), у Берштаўскай гміне ўцалелі 2 (Кабелі II і Шумы)), а праз год было толькі 7 польска-літоўскіх школ (515 вучняў). Вабішэвіч А.М. Дзейнасць літоўскіх культурна-асветніцкіх арганізацый на беларуска-літоўска-польскім памежжы ў 20–30-я гг. XX ст. // Веснік ГрДУ. Серыя 1. 2007. № 1. С. 38.

⁷⁰ У адрозненне ад “Рытас”, таварыства Св. Казіміра вызначалася сваім нацыянальна-клерыкальным характарам, што спрыяла ў тагачасных умовах яго аўтарытэту ў асяроддзі літоўскага насельніцтва. Арганічнае спалучэнне ў дзейнасці таварыства Св. Казіміра нацыянальнага і рэлігійнага фактараў якраз і прадвызначыла пашырэнне яго ўплыву. Да 1932 г. колькасць гурткоў (аддзелаў) таварыства Св. Казіміра дасягнула 298, з іх у Віленскім ваяводстве размяшчаліся 233, Навагрудскім – 40, Беластоцкім – 25. Разам з разгортваннем сеткі гурткоў таварыства ствараліся бібліятэкі-чытальні, дзе праводзіліся лекцыі, гутаркі, сельскагаспадарчая самаадукацыя, выступалі самадзейныя аматарскія калектывы, хоры. Паводле афіцыйных польскіх звестак, у кастрычніку 1935 г. таварыства Св. Казіміра мела 131 бібліятэку, з іх абсалютная большасць (124) размяшчалася ў Свянцянскім павеце, адзінкі – ў Браслаўскім і Гродзенскім паветах. Вабішэвіч, А.М. Дзейнасць літоўскіх культурна-асветніцкіх арганізацый на беларуска-літоўска-польскім памежжы ў 20–30-я гг. XX ст. С. 39.

выкарыстанне паліцэйска-адміністрацыйных мер польскімі ўладамі ў першай палове 1930-х гг. не змагло цалкам паралізаваць літоўскі культурна-асветніцкі рух, таму з сярэдзіны 1930-х гг. польская адміністрацыя перайшла да рашучых дзеянняў адносна літоўцаў з мэтай іх асіміляцыі.

На тэрыторыі Заходняй Беларусі дзейнічалі рускія грамадска-палітычныя арганізацыі і асветныя ўстановы. У складаных умовах працавала прыватная руская гімназія ў Брэсце⁷¹. Падрабязна становішча насельніцтва рускай нацыянальнасці ў Польшчы раскрыта даследчыцай В. Швайко⁷².

Восенню 1939 г. адбылося далучэнне Заходняй Беларусі да БССР. Ад імя ўсяго насельніцтва Заходняй Беларусі на 3-й пазачарговай сесіі ВС БССР, на якой вырашалася пытанне аб далучэнні да БССР Заходняй Беларусі, прысутнічала ўпаўнаважаная камісія народнага сходу Заходняй Беларусі. У склад яе ўваходзілі дэлегаты: беларусаў – 51, рускіх – 5, палякаў – 6, яўрэяў – 2, украінцаў – 2 (усяго 66 асоб)⁷³. Прадстаўнікі нацыянальных меншасцей складалі 22,8 %. Беларусы заходніх абласцей пераўтварыліся з меншасці ў Польшчы ў тытульную нацыю, а палякі ў БССР далучыліся да польскай меншасці савецкай рэспубліцы. З гэтага часу на ўсёй тэрыторыі Беларусі будуюцца сацыялістычны лад.

1.1 Арганізацыя і дзейнасць нацыянальна-палітычных аб'яднанняў нацыянальных меншасцей

У беларускай савецкай гістарыяграфіі нацыянальныя партыі, грамадска-палітычныя аб'яднанні, таварыствы, брацтвы нацменшасцей БССР адназначна лічыліся буржуазнымі, клерыкальнымі і адпаведна іх дзейнасць у 1920–30-я гады была варажай і шкоднай для насельніцтва Беларусі. Улады ў той час трымалі курс на непрымірымае змаганне з іх дзейнасцю.

Палітычныя партыі згуртоўвалі людзей, аб'яднаных агульнымі інтарэсамі, і найбольш актыўных прадстаўнікоў нацменшасцей для дасягнення пэўных ідэалаў. Нацыянальныя аб'яднанні, таварыствы, брацтвы ствараліся для сумеснай рэалізацыі праграмы альбо дасягнення пэўнай мэты, якія дзейнічалі на падставе пэўных правілаў і працэдур, развівалі актыўнасць і самадзейнасць асоб, задавальнялі іх запатрабаванні і інтарэсы. Яны аказвалі непасрэдны ўплыў на грамадскае жыццё рэспублікі.

⁷¹ Матэрыялы аб дзейнасці прыватнай рускай гімназіі ў Брэсце // ДАБВ. Ф. 114. Воп. 1. Спр. 2. Арк. 15 ; Спр. 10. Арк. 7 ; Спр. 1. Арк. 32 ; Спр. 11. Арк. 9 ; Спр. 30. Арк. 52.

⁷² Швайко В.Г. Деятельность русских общественно-политических организаций в Западной Беларуси в 1924–1939 гг. // Беларуская дзяржаўнасць: вопыт XX стагоддзя: Матэрыялы Міжнар.наук.-тэарэт.канф., Мінск, 18–19 крас. 2003 г. Мінск, 2004. С. 140–142 ; Яе ж. Русское население Западной Беларуси в 1921–1939 годах (демографический и социально-правовой аспекты // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Мінск, 2001. С.249–252.

⁷³ Склад дэлегатаў упаўнаважанай камісіі народнага сходу Заходняй Беларусі // ДАГАГрВ. Ф. 6195. Воп. 1. Спр. 230. Арк.16–19.

Грамадска-палітычнае жыццё з'яўлялася галоўнай сферай увагі кампартыі і савецкай улады, бо без авалодання ім нельга было разлічваць на ўсталяванне аднапартыйнай улады. Таму ў адрозненне ад сацыяльна-эканамічнай сферы, дзе ўздзеянне бальшавіцкай таталітарнай сістэмы ўсталёўвалася паступова, па меры таго як укараняліся сацыялістычныя формы гаспадарання, грамадска-палітычнае жыццё ў дзяржаве бальшавікі бралі пад свой кантроль з першых дзён усталявання сваёй улады⁷⁴. Рашуча і бескампрамісна вялася барацьба з усялякімі праявамі іншадумства, з усім, што не адпавядала інтарэсам бальшавіцкай улады. Насілле становілася звычайнай з'явай. Нацыянальныя аб'яднанні, партыі, таварыствы страчвалі свае дасягненні і ўплыў у грамадстве, бо на іх абрынуўся татальны кантроль і рэпрэсіі. Да таго ж нацыянальна-дэмакратычныя партыі і рухі, якія дзейнічалі ў Савецкай Беларусі, былі аслаблены выдзяленнем з іх розных плыняў. Нямала з іх прадстаўнікоў (БУНДа, "Паалей-Цыёна") пераходзілі на платформу кампартыі і савецкай улады. Да гэтага іх схілялі ажыццяўленне НЭПа, дзяржаўнае і нацыянальна-культурнае будаўніцтва, правядзенне палітыкі беларусізацыі і г.д.

Тагачасныя грамадска-палітычныя аб'яднанні (далей : аб'яднанні), якія былі ў асяродку нацыянальных меншасцей, можна ўмоўна падзяліць на дзве групы. Да першай адносіліся тыя, якія падтрымлівалі савецкую ўладу і існуючы дзяржаўны лад, ці былі лаяльнымі да іх, альбо былі заснаваны і працавалі пад кіраўніцтвам камуністычнай партыі. Да другой адносіліся тыя, чыя дзейнасць знаходзілася ў "апазіцыі" да існуючай улады. Абедзве групы падзяляліся на падгрупы аб'яднанняў у залежнасці ад накірунку работы. Першая складалася з: а) палітычных аб'яднанняў : Яўрэйская камуністычная партыя (ЯКП), партыя "Паалей Цыён", БУНД, яўрэйскі камуністычны саюз моладзі (яўкамол); б) грамадскіх: прафесійныя саюзы, піянерскія арганізацыі; в) гаспадарчых: таварыства па землеўпарадкаванню працоўных яўрэяў, таварыства саматужнікаў, сельскагаспадарчыя, кааперацыя і г.д.; г) культурна-асветніцкіх: літаратурныя, краязнаўчыя таварыствы, таварыства "Ваяўнічых бязбожнікаў" і г.д.; д) рознага роду дабрахвотных таварыстваў кшталту МОПР, Авяхім, Чырвоны Крыж і г.д. Другая група складалася з: а) палітычных: "Алгемейне-Сіяністы", "Яўрэйская працоўная партыя Цыарэй Цыён", ЦСП (Цыянісцка-Сацыялістычная партыя)⁷⁵ з яе маладзёжнымі філіяламі: ЦС ЮФ (Цыянісцкі сацыялістычны Югенд Фербанд) і ЯССМ (Яўрэйская Сіянісцка-сацыялістычная моладзь), арганізацыі моладзі – АСМ (арганізацыя сіянісцкай моладзі), "Техалуц" і інш.; б) грамадскіх: "Камітэт абароны палякаў" у Бабруйскай акрузе; в) культурных і спартыўных: польскія "скауты", латышскія спартыўныя гурткі, музычныя гурткі ў нямецкай калоніі Мазырскай акругі і інш.; г)

⁷⁴ Касцюк М.П. Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі. Мінск, 2000. С. 115.

⁷⁵ У навуковай літаратуры і архіўных дакументах сустракаюцца розныя формы напісання назваў адных і тых жа яўрэйскіх партый і арганізацый. "Цыарэй Цыён" – "Цыарэй Сион", "Цыянісцка-Сацыялістычная" – "Сіянісцка-Сацыялістычная" і г.п. Гэта адны і тыя ж арганізацыі або партыі з розным напісаннем слова "Сион". "Цыарэй Цыён" на рускай мове – "Молодёжь Сиона".

дабрачынных эканамічнага напрамку: “Бікур Хейлым”, “Гімплас-Хасед”; д) рэлігійных таварыстваў, брацтваў: “тэрцыяраў” (амаль пры кожным касцёле), “ружанца”, “Св.Вікенція з Пауля”, “Св. Сэрца Ісуса і Марыі”, “Непарочнага зачацця Св.Дзевы Марыі”, сярод немцаў – гурткі “Божых дзяцей” і г.д.⁷⁶

Яўрэйскі асяродак заўжды быў насычаным вялікай колькасцю розных партыйнах групавак. У асаблівасці сацыял-дэмакратычнага і народніцкага накірункаў. У 1920-я гг. дзейнічала шмат розных сіянісцкіх партый і арганізацый, якія ўплывалі не толькі на заможных, саматужнікаў, але і на частку моладзі, якую прываблівалі праграмамі са своеасаблівым сінтэзам рэлігійных і сацыялістычных ідэй.

Большая частка яўрэйскіх нацыянальных арганізацый імкнулася да аб’яднання яўрэяў усіх краін, да адраджэння нацыянальнага цэнтра ў Палестыне. Маючы ў аснове сваіх праграм гэты аб’яднальны пастулат, яны ўсё ж мелі свае адрозненні ў формах і метадах дасягнення мэты.

Можна ўсе яўрэйскія аб’яднанні гэтага перыяду падзяліць на тры групы.

Першая – гэта партыі і аб’яднанні, якія падтрымлівалі савецкую ўладу і пэўны час супрацоўнічалі з КП(б)Б : Яўрэйская сацыял-дэмакратычная рабочая партыя (Паалей-Цыён), Усеагульны яўрэйскі рабочы саюз у Літве, Польшчы і Расіі (БУНД), Яўрэйская камуністычная партыя (ЯКП); маладзёжныя: “Югенд-Бунд”, яўкамол і іншыя.

У пачатку 1920-х гг. у шэрагу гарадоў і мястэчак БССР (Мазыр, Слуцк, Гомель, Бабруйск, Віцебск і інш.) актыўна дзейнічалі і мелі істотны ўплыў на рабочых мястэчак і прафсаюзы – ячэйкі БУНДа, якія распачалі ствараць свае самастойныя арганізацыйныя структуры на Беларусі яшчэ з сакавіка 1917 г.⁷⁷

У лістападзе 1920 г. выканкам Камітэра прапанаваў ЦК РКП(б) і ЦК БУНДа стварыць камісію аб зліцці БУНДа з РКП(б). У адпаведнасці з гэтым была ўтворана камісія, якая распачала сваю працу ў другой палове снежня 1920 г. і завяршыла яе ў студзені 1921 г. Фактычна было вырашана прыпыніць дзейнасць БУНДа і прапанавана членам арганізацыі ўступіць у РКП(б). Не ўсе члены БУНДа былі з гэтым згодны. ЦК вырашыў правесці экстраную канферэнцыю БУНДа аб злучэнні з РКП(б). Асноўным патрабаваннем часткі бундаўцаў было – захаванне назвы БУНД, структуры і культурнай аўтаноміі ў РКП(б).

Выкананнем пастановы камісіі і пленума ЦК БУНДа, які ў цэлым падтрымаў пастанову, на месцах у 1921 г. распачаўся працэс аб’яднання. Напрыклад, у Віцебску адбылося аб’яднанне яўрэйскай секцыі РКП(б) і

⁷⁶ Дакладныя запіскі, справаздачы, лісты // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 1869,1914, 1964, 2993 ; Справаздачы і даклады ЦК КСМБ // НА РБ. Ф. 63. Воп. 2. Спр. 12, 144, 275 ; Матэрыялы латсекцыі // ДАГАМВ. Ф. 6601. Воп. 1. Спр. 222.

⁷⁷ Коммунистическая партия Белоруссии в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК / Ин-т истории партии при ЦК КПБ. Минск, 1983. Т.1. С. 264 ; Решения и резолюции ВКП (б) и КП(б)Б по национальному вопросу. Минск, 1926. С. 39 ; Рудовіч С. Час выбару: Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе. Мінск, 2001. С. 68 ; Вашило Н. Борьба РКП(б) с политической оппозицией в начале 20-х годов (на материалах Могилёва) // Минулая і сучасная гісторыя Магілёва: зборнік навуковых прац. Магілёў, 2001. С. 223–229.

Віцебскага губкома БУНДа. Такім чынам, пэўная частка членаў БУНДа ўвайшла ў склад РКП(б), значна павялічыўшы колькасць членаў кампартыі ў БССР ⁷⁸. У адносінах да тых, хто не жадаў аб'ядноўвацца, быў абраны шлях рэпрэсій.

Ліквідацыі падлягалі і першасныя арганізацыі РСДРП (меншавікоў), якія ў 1920-23 гг. дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі (Віцебская губерня РСФСР). Большасць іх членаў складалі яўрэі. 23.03.1922 г. ДПУ прапанавала высласць з Віцебска 7 найбольш актыўных членаў Віцебскай арганізацыі РСДРП(м), якія па нацыянальнасці былі яўрэі ⁷⁹. Таму вельмі часта, у пэўных месцах, члены партый РСДРП(м) і БУНДа каапераваліся для сумесных дзеянняў. У Віцебску на выбарах у гарадскі савет выстаўлялі сваіх прадстаўнікоў адным спісам ва ўсіх выбарчых курых ⁸⁰. 14.06.1924 г. у Гомелі прайшоў з'езд былых членаў РСДРП(м) і БУНДа – 67 меншавікоў, 47 бундаўцаў, 6 яўрэяў сацыял-сіяністаў і 2 спачуваючых. У прынятых рэзалюцыях былі патрабаванні аб вырашэнні эканамічных і палітычных пытанняў, у асноўным местачковага насельніцтва ⁸¹.

У другой палове 1920-х гг. былыя члены БУНДа, якія ўступілі ў кампартыю, высока ацэньвалі ролю і дзейнасць БУНДа, што вельмі не падабалася камуністычным уладам. Яны бязлітасна змагаліся за выкараненне наступных поглядаў, якія часта выказваліся ад гэтых членаў КП(б)Б у першасных арганізацыях: “У свой час БУНД быў адзінай арганізацыяй, у шэрагах якой яўрэйскі рабочы мог далучыцца да рэвалюцыйнага руху; у Беларусі БУНД быў рэвалюцыйнай партыяй, і калі б не БУНД, дык наша партыя не здолела б зрабіць паміж яўрэйскіх рабочых таго, што яна зрабіла; ёсць думка, што з БУНДа ўтваралася беларуская кампартыя (КП(б)Б); бальшавікі прыйшлі на гатовую глебу, а падрыхтаваў яе БУНД; у партыі штосьці не так, бо сталі шукаць прычыну і знайшлі – БУНД, гэта даказвае адарванасць ЦК ад масаў, бо трэба зразумець, што калі б не БУНД, яўрэйскія рабочыя былі б больш адсталыя” ⁸². Вельмі моцнай была вера ў вялікія дасягненні БУНДа сярод рабочых Бабруйска, Слуцка ў 1928–29 гг.

У пачатку 1919 г. рашэннем кіруючых колаў кампартыі была створана Яўрэйская камуністычная партыя (ЯКП). Палову года яна мела свой камітэт, які карыстаўся самастойнасцю пытанняў культурна-нацыянальнай аўтаноміі. Члены яе прымалі ўдзел у працы КП(б)Б побач з членамі партыі бальшавікоў і падпарадкоўваліся іх дысцыпліне. Затым ЦБ КП(б)Б пераканалася, што гэта не

⁷⁸ Бунд в Беларуси. 1897 – 1921. Документы и материалы / Сост. Э.М.Савицкий. Минск, 1997. С. 527–538 ; Вашило Н.Н. Бундовские организации Могилева и Могилевского уезда в 1920–1921гг. // Проблемы истории и культуры Верхнего Поднепровья. Международная научно-практическая конференция: Тезисы докладов / Под ред. Я.Г. Риера. Могилев, 2001. С. 28–30 ; Липецкий Э.А. Некоторые аспекты деятельности БУНДа после Октябрьской революции 1917 г. // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Мінск, 2001. С. 190.

⁷⁹ Інфармацыйныя зводкі ДПУ // ДАВВ. Ф. 10050. Воп. 1. Спр. 396. Арк. 95.

⁸⁰ Матэрыялы аб выбарах // Там жа. Ф. 56. Воп. 6. Спр. 78. Арк. 2–4.

⁸¹ Рэзалюцыя // ДАГАГВ. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 878. Арк. 107.

⁸² Лісты аб стане працы сярод яўрэяў // НА РБ. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 14. Арк. 120 ; Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 2005. Арк. 158–159.

дала належнага эфекту – не прывяло да росту ЯКП, таму камітэт быў ліквідаваны, а была разгорнута праца яўрэйскай секцыі як часткі апарату кампартыі бальшавікоў⁸³.

У пачатку 1920-х гг. актыўна і плённа дзейнічала сярод яўрэйскага насельніцтва Савецкай Беларусі партыя “Паалей-Цыён”. Асабліва вялікім уплывам карысталася яе арганізацыя ў г. Орша. Напрыклад, для параўнання, у Віцебску на беспартыйнай канферэнцыі было яўрэяў – членаў партыі “Паалей-Цыён” 7 з 250 дэлегатаў, а ў г. Орша – 18 з 98 дэлегатаў, там жа 13 членаў ЯКП⁸⁴.

“Паалей-Цыён” у 1920 г. утварыла Яўкамол. Яго арганізацыі існавалі ў Бабруйску, Мазыры, Слуцку, Барысаве, іншых гарадах і мястэчках. Яшчэ раней, у 1918 г., у часе нямецкай акупацыі, “Паалей-Цыён” заснавала арганізацыю “Юнгер-Арбэйтэр”⁸⁵.

Яўкамолі “Югенд-Бунд” (узнік у Мінску ў верасні 1917 г. як маладзёжная арганізацыя) былі найбольш распаўсюджаны ў пачатку 20-х гг. на тэрыторыі Савецкай Беларусі і мелі значны уплыў на яўрэйскую моладзь. Нягледзячы на меркаванне В. Кнорына, што гэтыя арганізацыі “цалкам былі арганізацыямі, якія тармазілі рэвалюцыйнае самавызначэнне моладзі да апошняга дня свайго існавання”⁸⁶, яны ў сваіх дзеяннях ішлі па агульным шляху з камсамолам. Дарэчы, па Б. Олікеру і Л. Розенблюму складваецца ўражанне, што камсамол на Беларусі ўзнік і сфарміраваўся на базе яўрэйскіх маладзёжных арганізацый.

У 1922 г. яўкамол увайшоў у склад КСМБ, а большасць арганізацый “Паалей-Цыёна” аб’ядналіся з кампартыяй. Канчатковы распад партыі “Паалей-Цыён” зацягнуўся да канца 1920-х гг. Так толькі ў 1928 г. з яе шэрагаў выйшлі 5 найбольш актыўных членаў Віцебскай арганізацыі⁸⁷.

У шэрагах КП(б)Б у 1922 г. былых членаў “Паалей-Цыёна”, БУНДа, ЯКП было – 12,3% ад агульнай колькасці, у актыве рэспубліканскіх органаў да 40%, акруговых да 25%⁸⁸. Аднак вядомы выпадкі, калі прадстаўнікі вышэйзгаданых партый, якія ўступілі ў склад кампартыі і падтрымлівалі яе ідэалогію, тым не менш выказвалі патрабаванні вызвалення сацыялістаў з вязніц, свабоду слова і думкі, свабоду прафсаюзаў ад засілля камуністычнай партыі⁸⁹. На падставе гэтага партыйныя органы і частка савецкіх даследчыкаў лічылі, што яны заставаліся членамі падпольных сіянісцкіх арганізацый. Нават сцвярджалася,

⁸³ Стэнаграма даклада // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 3720. Арк. 52.

⁸⁴ Звесткі аб Паалей Сіянісцкіх арганізацыях у г. Віцебске // ДАВВ. Ф. 10050. Воп. 1. Спр. 219. Арк. 122.

⁸⁵ Очерки истории Ленинского комсомола Белоруссии. Минск, 1975. С. 89; Олікер Б., Розенблом Л. Нарысы па гісторыі камсамолу Беларусі. 3 прадмовы загадчыка АПА ЦК УКП(б). Менск, 1927. С. 112.

⁸⁶ Очерки истории Ленинского комсомола Белоруссии. Минск, 1975. С. 6.

⁸⁷ Ліст аб працы сярод яўрэйскага насельніцтва // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 4256. Арк. 1–2.

⁸⁸ Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі ад старажытных часоў да нашых дзён (Зб. Артыкулаў). Мінск, 1992. С. 82.

⁸⁹ Докладная запіска аб сіянізме // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 1964. Арк. 11; Ітогі і бліжэйшыя задачы правядзення Ленінскай нацыянальнай палітыкі ў БССР / Пастанова аб’яднанага пленума ЦК і ЦКК КП(б)Б. Менск, 1934. С. 7.

што ў сярэдзіне 1920-х гг. у Беларусі і Украіне існавала разгалінаванае сіянісцкае падполле⁹⁰.

Нягледзячы на пэўнае падабенства мэтаў і праграм агульных дзеянняў, кампартыя бальшавікоў у 1920-я гг. вяла змаганне з яўрэйскімі партыямі і аб'яднаннямі гэтай групы як з дробнабуржуазнымі партыямі. Да таго ж, як адзначыў А.Чарвякоў на II Усебеларускім з'ездзе сялян-яўрэяў (студзень 1928 года): "...наша мэта – асіміляцыя яўрэйскага насельніцтва пры пабудове агульначалавечай культуры на камуністычных пачатках"⁹¹.

У 1928 г. ЦК УКП(б) прыняў рашэнне аб роспуску "Паалей-Цыёна", у чэрвені супрацоўнікі ДПУ занялі памяшканне партыі і апісалі яе маёмасць. У СССР была ліквідавана не проста яўрэйская партыя, а, наогул, апошняя легальная партыя ў краіне⁹².

Другая група – партыі і аб'яднанні, якія адстойвалі буржуазна-дэмакратычныя правы: "Алгеймене-Сіяністы", "яўрэйская працоўная партыя Цыарэй – Цыён" і арганізацыя моладзі АСМ (арганізацыя сіянісцкай моладзі), "Гехалуц" ("Першапраходзец"), "Гашамер" ("Абаронца"), "Маккабі" і іншыя⁹³. Яны заклікалі да стварэння яўрэйскай буржуазнай Палестыны, выказваліся за адсутнасць у яўрэйскім асяроддзі класавых супярэчнасцей (адсюль не можа быць класавай барацьбы); за наяўнасць толькі нацыянальнага пытання, сцвярджаючы пастулат: яўрэй – гэта іудзей; заяўлялі аб сваёй апалітычнасці ў тагачасных бягучых падзеях.⁹⁴

З гэтай групай аб'ядноўвалася адной рысай – варожым стаўленнем да КП(б)Б (лічылі, што тая ўзурпавала ўладу і парушалі асновы дэмакратыі і волі) група арганізацый і партый "сацыялістычнай арыентацыі": ЦСП (Цыянісцка-сацыялістычная партыя) з яе маладзёжнымі філіяламі : ЦС ЮФ (Цыянісцкі сацыялістычны Югенд-Фербанд) і ЯССМ (Яўрэйская Сіянісцка-сацыялістычная моладзь) і інш. У іх праграме былі палажэнні, якія прадугледжвалі адстойванне

⁹⁰ Очерки истории Ленинского комсомола Белоруссии. С. 152.

⁹¹ Два гады нацыянальнай работы ў БССР: Збор прамоў, артыкулаў і рэзалюцый па нацыянальным пытанні. Менск, 1929. С. 47.

⁹² Басин Я. Большевизм и евреи: Белоруссия, 1920-е : ист. очерки. Минск, 2008. С. 95; "Поалей-Цион" // Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия / Гл.ред. С.С. Хромов; Ред.кол.: Н.Н. Азовцев, Е.Г. Гимпельсон, П.А. Голуб и др. М., 1987. С. 467.

⁹³ Пушкін І.А. Удзел нацыянальных меншасцей у дзейнасці грамадска-палітычных аб'яднанняў БССР (20-я гг. ХХст.) // Магілёўская даўніна. Магілёў, 1998. С. 32–38 ; Яго ж. Удзел яўрэяў г.Магілёва ў грамадска-палітычным і культурным жыцці (1917 – канец 30-х гадоў ХХ ст.) // Этнаграфія беларускага Падняпроўя: Матэрыялы навуковай канферэнцыі 30 лістапада – 1 снежня 1999 г. / Склад. В.М.Аненкаў, Л.А.Сугака, С.Б.Рыбакова. Магілёў, 1999. С. 30–40.

⁹⁴ "Гехалуц" ("Хе-халуц") – арганізацыя, якая ставіла перад сабой мэты: эміграцыя ў Палестыну і стварэнне яўрэйскай дзяржавы, пабудова грамадства ў адпаведнасці з палітыка-нацыянальнымі і грамадска-эканамічнымі інтарэсамі працоўных. История еврейского национального движения 1914 – 1949. Иерусалим, 1996. С. 37–38.

"Гашамер" ("Ха-шамер") – гэта арганізацыя, якая ставіла перад сабой мэту забяспечваць бяспеку яўрэйскага насельніцтва. Асноўны прынцып арганізацыі: "Па першаму закліку накіроўвацца ў любую кропку краіны для выканання любога задання". История еврейского национального движения 1870 – 1914. Иерусалим, 1996. С. 173–175.

інтарэсаў яўрэйскіх працоўных і беднаты, яны імкнуліся ў сваёй дзейнасці рэалізоўваць ідэі II Інтэрнацыянала⁹⁵.

У БССР актыўна ўтвараліся і дзейнічалі ў перыяд 1923 – 1925 гг.: ЦСП, правага накірунку АСМ, левыя ЦСЮФ, ЯССМ, меншым уплывам карысталася партыя Цыарэй-Цыён. “Гашамер-Гацаір” (“Юны абаронца”), “Гехалуц”, “Маккабі” у першай палове 1920-х гг. мелі свае аддзяленні па 30 – 50 чалавек у Гомелі, Быхаве, Мінску, Рагачове, Бабруйску, Нова-Беліцы, Новазыбкаве, Рэчыцы, Мазыру, Калінкавічах⁹⁶. “Маккабі” прыпыніла сваю дзейнасць у БССР у 1924 г. У сакрэтным лісце КП(б)Б прапаноўвалася змагацца з яўрэйскімі антыкамуністычнымі арганізацыямі ў БССР: “Гехалуцам”, “КССМ”, “Югенд”, “Гэшеймер-Геццэр”, “Юней Іудо”, “Гехалуц Аццэ” і інш. На тэрыторыі Савецкай Беларусі дзейнічала маладзёжная яўрэйская сіянісцкая арганізацыя “Гехавер”, якая ўспрымала савецкую рэчаіснасць з негатыўнага боку. У сваіх цыркулярах кіруючыя органы арганізацыі ў 1924 г. ацэньвалі тагачасную сітуацыю наступным чынам: “...руская рэчаіснасць: рэакцыя лютуе на яўрэйскай вуліцы...”⁹⁷.

З другой паловы 1926 г. у дзейнасці яўрэйскіх нацыянальна-палітычных аб’яднанняў сталі назірацца новыя тэндэнцыі. Зусім не тыя, якіх чакала кіраўніцтва БССР, якое ў сярэдзіне 1920-х гг. разгарнула бязлітасную барацьбу супраць самастойных яўрэйскіх арганізацый. Пасля часовай разгубленасці, адбылася перагрупоўка сіл, нават кансалідацыя. Кансалідуруючую ролю ўзяла на сябе ЦСП. Яна актыўна стала выступаць супраць КП(б)Б. На першае месца вылучала агульнапалітычныя патрабаванні: свабоду друку, сходаў, легалізацыю палітычных партый, вызваленне палітычных зняволеных – сацыялістаў, тайнае галасаванне і г.д. , а толькі затым нацыянальныя патрабаванні: працоўную нацыянальна-асабістую аўтаномію, яўрэйскія саветы з цэнтральным выканаўчым органам яўрэйскіх саветаў і з’ездамі гэтых саветаў, яўрэйскую нацыянальную кааперацыю з асобным яўрэйскім цэнтральным органам, яўрэйскія нацыянальныя вайсковыя фарміраванні, утварэнне асобнага яўрэйскага бюджэта з агульнага дзяржаўнага, арганізацыю яўрэйскіх прадпрыемстваў з агульнадзяржаўных сродкаў для ліквідацыі беспрацоўя паміж яўрэйскага насельніцтва і г.д. ЦСП адназначна разглядала сябе як “сіянісцка-сацыялістычную партыю – спадчынніцу вопыту былых яўрэйскіх сацыялістычных партый”⁹⁸.

Пасля карных дзеянняў улад “выжылі” найбольш правыя яўрэйскія арганізацыі. ЯССМ – з яго “левымі” лозунгамі, які ганарыўся ледзь не “ленінізмам”, быў амаль ліквідаваны. Умацаваўся правы СССМ (сіянісцка-сацыялістычны саюз моладзі, па яўрэйску ЦСЮФ-Югендаўцы) – філіял ЦСП.

⁹⁵ Дакладныя запіскі аб сіяністах // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 1964. Арк. 8–9.

⁹⁶ Матэрыялы аб дзейнасці яўрэйскіх арганізацый // ДАГАГВ. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 1229. Арк. 59–62 ; Ф. 7. Воп. 1. Спр. 355. Арк. 10.

⁹⁷ Матэрыялы нарады арганізацыі “Гехавер” // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 1892. Арк. 23.

⁹⁸ Матэрыялы аб дзейнасці сіянісцкіх арганізацый // Там жа. Ф. 63. Воп. 2. Спр. 275. Арк. 2–3.

Стаў назірацца хуткі рост дзіцячых – “шомерскіх” арганізацый (колькасць узрасла з 500 да 1546). У пэўных месцах Савецкай Беларусі яны былі больш шматлікія, чым піянерскія⁹⁹.

ЦСП, ЦСЮФ актыўна дзейнічалі праз яўрэйскія школы, крэдытныя таварыствы, таварыствы саматужнікаў у мястэчках. “Гехалуц”, нягледзячы на памяншэнне колькасці сваіх членаў (у арганізацыі засталася каля 30% першапачатковай колькасці) паспяхова распачаў працу ў яўрэйскіх сельскагаспадарчых калектывах. Нават сярод яўрэйскай інтэлігенцыі, якая была найбольш блізкай да савецкай і пралетарскай грамадскасці, сталі ўмацоўвацца нацыяналістычныя настроі, настроі адчужанасці і адасобленасці. Паміж імі запанавалі выказванні наступнага зместу: “Нічога не зробіш, мы знаходзімся паміж чужых”; уяўленні, што яўрэяў–служачых выціскаюць з дзяржаўнага апарату; погляды, што яўрэйская культура параўнальна з беларускай знаходзіцца ў горшым стане, што ёй не надаецца належнай увагі і прэстыжнасці; праявы своеасаблівай “тугі па сваёй дзяржаве”¹⁰⁰.

На выбарах (Бабруйская, Мінская, Слуцкая акругі) яўрэйскія партыі і арганізацыі імкнуліся правесці ў саветы сваіх кандыдатаў. Пры немагчымасці выкарыстоўвалі наступны метада – спрабавалі даваць адвод членам кампартыі, матывуючы тым, што члены КП(б)Б, у большасці, прыезджыя, а трэба выбіраць сваіх, месцічковых¹⁰¹.

Своеасаблівая лакалізацыя ўплыву яўрэйскіх арганізацый верагодна была выклікана, у першую чаргу, эканамічным станам мястэчак. Яўрэйская моладзь, якая працавала на прамысловых прадпрыемствах, прымала актыўны ўдзел у савецкім будаўніцтве. Але пэўная частка захоўвала замкнёнасць на нацыянальнай глебе, нават з’яўляючыся членамі камсамолу. Гэта магчыма было б патлумачыць праявамі антысемітызму, але часцей самі яўрэі “раздувалі пытанне аб антысемітызме, усё прымаючы як антысемітызм...”¹⁰². У выніку далучэння яўрэйскай моладзі да савецкага будаўніцтва ў 1920-я гг. стала знікаць яўрэйскае мястэчка са своеасаблівым нацыянальным каларытам і ўкладам.

Асобную групу складалі дабрачынныя нацыянальныя яўрэйскія арганізацыі, якія таксама сваёй дзейнасцю ўплывалі на грамадска-палітычнае жыццё. Медыцынскую дапамогу яўрэям аказвала яўрэйская філантрапічная арганізацыя “Лінэс-Гацэдак”, якая была ўтворана да 1917 г. У чэрвені 1927 г. у Бабруйску па ініцыятыве “Джойнта” на грамадскіх пачатках утварылася арганізацыя “БЕМСО”. Еўбюро ЦК КП(б)Б праз яе спадзявалася далучыць яўрэйскую беспартыйную інтэлігенцыю да савецкай працы. БЕМСО разгарнула вялікую працу, праз год налічвалася каля 3000 чалавек, ахопленых абслугоўваннем. У 1927 г. сярод яе членаў было 807 яўрэяў, 168 беларусаў, праз

⁹⁹ Матэрыялы сіянісцкіх арганізацый // НА РБ. Ф. 63. Воп. 2. Спр. 275. Арк. 1–3.

¹⁰⁰ Пратаколы, выпіскі з пасяджэнняў еўбюро // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 1899. Арк. 36–37 ; Решения и резолюции ВКП (б) и КП(б)Б по национальному вопросу. С. 95.

¹⁰¹ Матэрыялы па рэалізацыі нацпалітыкі // НА РБ. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 17. Арк. 128.

¹⁰² Справаздача еўбюро ЦК ЛКСМБ // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 3603. Арк. 8–9.

год 713 яўрэяў і 148 беларусаў. На сродкі членаў арганізацыі была адкрыта амбулаторыя, рэнгенкабінет, лабараторыя і г.д. За некалькі месяцаў дзейнасці было выдадзена 15425 бясплатных рэцэптаў, аказана медыцынская дапамога “на даму” 5610 чалавекам¹⁰³. Сацыяльную дапамогу яўрэям аказвалі таварыствы “Бікур Хейлым”, “Гімплас-Хасед”¹⁰⁴.

На думку яўбюро, ЦК КП(б)Б БССР з’яўлялася “адным з ачагоў распаўсюджвання сіянізму ў СССР ...асабліва заўважана сіянісцкая дзейнасць і настроі ў Мазырскай, Слуцкай, Бабруйскай, Мінскай акругах, меней у Барысаўскай і Магілёўскай, і менш за ўсё ў Віцебскай, Полацкай, Калінінскай, Аршанскай...”¹⁰⁵.

З першых месяцаў існавання савецкай улады шэраг клерыкальных сіянісцкіх арганізацый дзейнічалі нелегальна – “у падполлі”. Сярод іх “Мізрахі” (“Духоўны цэнтр”) і “Ахдут Ізраэл” (“Яднанне Ізраіля”), якія настойвалі на захаванні рэлігійнай традыцыі як пры стварэнні будучай дзяржавы ў Ізраілі, так і ў жыцці яўрэйскай дыяспары, у тым ліку і ў Беларусі. Найбольш моцныя пазіцыі на тэрыторыі Беларусі меў “Ахдут Ізраэл”, які ў 1918 г. аб’яднаўся з рухам “Адас Ізраэл” (“Абшчына Ізраіля”) у адзіны рэлігійна-палітычны фронт “Ахдут” (“Адзінства”). Іх падпольная дзейнасць працягвалася да сярэдзіны 1920-х гг. і была спынена ў выніку рэпрэсій. Асобныя глыбока законспіраваныя групы сіяністаў праіснавалі да 1934 г.¹⁰⁶

Акрамя яўрэйскіх, на рубяжы XIX–XX стст. на беларускіх землях існавалі польскія партыі і грамадскія аб’яднанні розных палітычных арыентацый¹⁰⁷. Яны карысталіся падтрымкай значнай колькасці палякаў Беларусі. Найбольш уплывовымі былі арганізацыі рэлігійна-клерыкальнага накірунку. У некаторых з іх было сяброўства па канфесійных, а не нацыянальных прыкметах. Таму на тэрыторыі БССР у 20-я гг. сярод вернікаў католікаў – палякаў і літоўцаў – узнікае і дзейнічае вялікая колькасць таварыстваў, брацтваў, гурткоў і г.д.¹⁰⁸ Іх дзейнасць мела не толькі рэлігійны, але і грамадскі характар.

Найбольш распаўсюджаным было таварыства “Тэрцыяраў”. Яно аб’ядноўвала каталікоў – мужчын і жанчын. Для ўступлення ў яго патрэбна было 2 рэкамендацыі членаў – “тэрцыяраў”. Згодна статута яны “... ўмацоўвалі сям’ю, маральны парадак у дзяржаве і стваралі арганізаваную армію служак у царкве”. У Мінску ў студзені 1927 г., па дадзеных ДПУ, было не меней 80 “тэрцыяраў”. Збіраліся яны на пасяджэнні кожную пятніцу пры кафедральным касцёле. Знаходзіла польская і літоўская моладзь выхад сваёй энергіі і ў працы

¹⁰³ Справаздачы // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 4662. Арк. 46, 64 адв.

¹⁰⁴ Справаздачы па нацпалітыцы // Там жа. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 17. Арк. 125.

¹⁰⁵ Справаздачы па нацпалітыцы // Там жа. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 17. Арк. 133.

¹⁰⁶ Басин Я. Большевизм и евреи: Белоруссия, 1920-е : ист. очерки . С. 89, 96.

¹⁰⁷ Литвинёнок Р.С. Польское общественно-политическое движение в Беларуси и Литве (канец XIX–начало XX в.) // Вестник БГУ. Серия 3. 1998. № 2. С. 10–16.

¹⁰⁸ Пушкин И.А. Религиозные организации польского населения Восточной Беларуси (беларуско-русское пограничье) // Kultura pogranicza – pogranicze kultur / Redakcja naukowa Adam Bobryk. Siedlce–Pułtusk, 2005. S. 169–172.

таварыстваў “Ружанца” – “Колка Ružancowa”. Як і “тэрцыяры”, яны існавалі практычна пры кожным касцёле ¹⁰⁹.

Невялікую частку асоб аб’ядноўвалі наступныя арганізацыі: “Таварыства Св.Вікенція з Пауля”, “Таварыства Св.Сэрдца Ісуса і Марыі” (серцыянкі), “Таварыства Непарочнага зачацця Св.Дзевы” (непакаянкі), “Слугі Марыі” – таварыства аб’ядноўвала мужчын трыма групамі: сярод сялян, рабочых, інтэлігенцыі. Апошняе было вельмі законспіраванае. Наогул, большая частка з іх, адчуваючы на сабе варожасць камуністычных улад БССР, дзейнічалі ў строгай канспірацыі. Безумоўна, яны не імкнуліся да звяржэння савецкай улады, а змагаліся за маральнасць грамадства, актыўна ўдзельнічаючы ў штодзённым жыцці. Праз усе гэтыя таварыствы вялася актыўная работа ў развіцці як польскай, так і беларускай культуры.

Асобна сярод палякаў, літоўцаў, латышоў, немцаў ствараліся культурна-асветныя і спартыўныя гурткі. Уладам не падабалася, што ва ўсіх без выключэння таварыствах і гуртках прапагандавалася ідэя “нацыянальнага адзінства”.

У 1925 г. у Бабруйскай акрузе сяляне-палякі вылучылі патрабаванне стварыць “Камітэт абароны палякаў” ¹¹⁰. Стварэнне падобных камітэтаў было выклікана, магчыма, і тым, што ўлады падчас выбараў складалі “чорныя спісы” выбаршчыкаў, якіх не дапускалі да выбараў ¹¹¹. У першую чаргу, у чорныя спісы траплялі члены розных арганізацый і брацтваў, сябры касцёльных рад.

У 1925–26 гг. у Дрыбінскім раёне паміж палякаў панавала думка аб неабходнасці ўлады Пілсудскага, згодна дадзеных аддзела ДПУ на тэрыторыі Магілёўскай акругі (1926–27 гг.) – “палякі і католікі-беларусы... выказвалі свае патрыятычныя погляды і сімпатыі Польшчы, выказвалі спадзяванні, што ў выпадку ўзнікнення вайны з Польшчай тэрыторыя Магілёўскай акругі абавязкова адыдзе да яе...”, у 1930 г. у Рудня–Нісімкавіцкім польскім сельсавеце адбылася дэманстрацыя з выкрыкамі “Далоў савецкую ўладу, да здраўствуе Пілсудзкі” ¹¹².

Літоўцы ўтваралі ў асноўным культурніцкія гурткі. Мэта – захаванне нацыянальных асаблівасцей. Але ў сваёй дзейнасці яны не цураліся і цікавасці да тагачасных грамадска-палітычных падзей. Члены гурткоў падтрымлівалі шчыльную сувязь з Літвой, былі выпадкі, калі літоўская моладзь з Савецкай Беларусі ішла служыць у літоўскае войска ¹¹³. Дарэчы, падчас перавыбараў

¹⁰⁹ Інфармацыйныя лісты ДПУ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 2993. Арк. 12–13 ; Пушкін І. Удзел палякаў на Магілёўшчыне ў грамадска-палітычным жыцці БССР і адносіны да іх з боку дзяржаўнага кіраўніцтва 20-я гг. XX ст. // Проблемы славяноведения: Сборник научных статей и материалов. Вып.3. Брянск, 2001. С. 252–261 ; Яго ж. Грамадска-палітычная актыўнасць палякаў БССР у 20-я гады і адносіны да іх з боку дзяржаўнага кіраўніцтва // Край-Крај: Дыялог на сумежжы культур / Рэд. А.Агееў, Я.Іваноў. Магілёў, 2000. С. 47–64.

¹¹⁰ Справаздачы польбюро // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 1914. Арк. 90.

¹¹¹ Палесская правда. 1925. 18 нояб. ; Матэрыялы польсекцыі // ДАГАГВ. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 1890. Арк. 18.

¹¹² Лісты // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 3723. Арк. 8 ; Інфармацыя ДПУ // ДАГАМВ. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 841. Арк. 243–244.

¹¹³ Справаздачы аб працы сярод літоўскага насельніцтва // ДАГАМВ. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 269. Арк. 182.

1929–30 гг. у літоўскія нацыянальныя сельскія саветы камуністам прыйшлося вельмі цяжка. Па іх словах “прыйшлося змагацца за кожную кандыдатуру, прапанаваную партыяй”. З пачаткам калектывізацыі стала яшчэ складаней. Літоўцы (асабліва жанчыны) выступалі вельмі арганізавана. Так, напрыклад, 24.07.1930 г., у дзень святкавання 10-годдзя БССР на сходзе ў Малькаўскім літоўскім нацыянальным сельскім савеце (Аршанская акруга) адбылося сапраўднае паўстанне. Жыхары запатрабавалі прымаць у калгас толькі літоўцаў і толькі на гэтым пагаджаліся з існаваннем калгаса, патрабавалі вярнуць раскулачаных. Калі пазней ДПУ пачало вывозіць наступных “кулакоў”, літоўцы ўзвялі барыкады, запрудзілі дарогу бяровеннямі¹¹⁴.

У Віцебскай, Магілёўскай акругах у 1926–1927 гг. аформіліся нелегальныя латышскія групы. У сваёй дзейнасці яны імкнуліся да нацыянальна-культурнага развіцця, арыентаваліся на грамадска-палітычны лад Латвіі, арганізоўвалі пасяджэнні, на якіх абмяркоўвалі штодзённыя пытанні; падтрымлівалі сувязь з Латвіяй, адтрымоўвалі адтуль газеты. У 1925 г. камуністычныя ўлады БССР абвінавацілі ў арганізацыі ўсяго гэтага латышкага консула Г. Гіргенсона, які месціўся ў Віцебску¹¹⁵.

Латышы імкнуліся арганізавацца і рэалізоўваць свае памкненні, якія шмат у чым не супадалі з камуністычнымі ўстаноўкамі. У Калінінскай акрузе ў 1928 г., падчас выбараў у латышскі нацыянальны сельскі савет, частка латышоў арганізавана спрабавала правесці сваіх прадстаўнікоў у савет. Напачатку яны мелі поспех. Але затым КП(б)Б спахапілася і ўзяла выбары пад жорсткі кантроль і не дапусціла абранне непажаданых асоб. Група латышоў не змірылася і паспрабавала на наступных выбарах правесці ў прэзідыум савета адну трэцюю частку складу са сваіх прадстаўнікоў¹¹⁶, усе гэтыя латышы былі названы кулацкім элементам і высланы 2 групамі ў Сібір і за межы БССР за “антысавецкія выступы”.

Сярод латышоў – жыхароў гарадоў (18% ад усяго латышкага насельніцтва) 80% складалі рабочыя, якія даволі актыўна ўдзельнічалі ў савецкім будаўніцтве, сярод іх было шмат камуністаў і 20% – інтэлігенцыя, былыя гандляры, служачыя і г.д. Менавіта частка апошніх у сярэдзіне 1920-х гг. імкнулася арганізавацца і ўтварыць свае арганізацыі і гурткі, якія ад пачатку стварэння былі падвергнутыя знішчэнню з боку ўладаў. У 1924-25 гг. праводзіліся “нелегальныя” сходы, было імкненне арганізавацца дзейнічаць падчас выбараў у саветы, аб’яднацца праз кааперацыю і г.д.¹¹⁷

Такім чынам, НЭП прадугледжваў розныя сацыяльна-эканамічныя ўклады ў гаспадарцы, якія, зразумела, прадвызначалі шматпартыйнасць і наяўнасць альтэрнатыў, чаго ніяк не хацелі дапусціць бальшавікі. Яны настойліва вялі

¹¹⁴ Матэрыялы па абследванні нацсаветаў // НА РБ. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 109. Арк. 57, 60 адв.

¹¹⁵ Справаздачы // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 1906. Арк. 35; Спр. 2987. Арк. 58 адв.

¹¹⁶ Вынікі абследаванняў нацсаветаў // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 4267. Арк. 6.

¹¹⁷ Справаздачы // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 2987. Арк. 58 адв.

справу да ліквідацыі палітычных партый і арганізацый, асабліва нацыянальных, стварэнне якіх было не санкцыянавана камуністычнымі ўладамі.

У выніку розных прычын большасць новаўтвораных і тых, што дзейнічалі раней, нацыянальных грамадска-палітычных аб'яднанняў нацыянальных меншасцей знаходзілася ў апазіцыі да камуністычнай партыі і адпаведна, часткова, да савецкай улады.

Напрыканцы 1920-х гг. усе нацыянальныя грамадскія арганізацыі былі ліквідаваны, большасць членаў аб'яднанняў нацыянальных меншасцей абвінавачаны ў контррэвалюцыйнай дзейнасці, арганізацыйна разгромлены і высланы за межы БССР. Падставы: сувязь з буржуазнай Польшчай, “Белай” Латвіяй, шпіёнская дзейнасць, падрыхтоўка нападу на ССРСР і г.п.

Асобныя глыбока закраненыя групы праіснавалі да сярэдзіны 1930-х гг. У гісторыі БССР вядома існаванне нацыянальных грамадскіх аб'яднанняў на тэрыторыі Заходняй Беларусі пасля 1939 г.

1.2 Удзел нацыянальных меншасцей у аб'яднаннях, якія складалі палітычную сістэму грамадства БССР

Паказчыкам магчымасцей удзелу нацыянальных меншасцей у грамадска-палітычным жыцці стала іх дзейнасць у аб'яднаннях, якія складалі палітычную сістэму грамадства ў БССР: у камуністычнай партыі, прафсаюзах, дзяржаўных інстытутах (наркаматах, саветах), камсамоле, кааператыўных аб'яднаннях, творчых саюзах і іншых.

Рэальную ўладу мела толькі КП(б)Б, праз яе структуры вялікую актыўнасць у грамадска-палітычным жыцці БССР праяўляла шмат прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей (гл. дадаткі В, Г).

У 1920-я гг. у Савецкай Беларусі сярод членаў камуністычнай партыі (большавікоў) было шмат яўрэяў, рускіх і ўкраінцаў, асабліва першых. Магчыма, таму ў савецкі час у афіцыйных выданнях нацыянальны склад КП(б)Б падаваўся толькі з канца 30-х гг.¹¹⁸

Для прыкладу разгледзім склад адной з акруговых партыйных арганізацый. У арганізацыі КП(б)Б Бабруйскай акругі на 01.01.1926 г. было 1932 чал. З іх: рабочых – 1160 (60,5%), сялян – 474 (24,5%), служачых і іншых – 298 (15%). Жанчыны складалі ўсяго – 9,9% (193 асобы). Згодна нацыянальнасці: беларусаў – 48,1%, яўрэяў – 32,1%, палякаў – 3,6%, рускіх – 10,5%. За апошнія тры месяцы 1925 г. засведчана павышэнне працэнтнай вагі беларусаў, палякаў і памяншэнне рускіх і яўрэяў¹¹⁹. Да канца 1927 г. назіралася павелічэнне колькасці прадстаўнікоў тытульнай нацыі (гл. табліца 2).

¹¹⁸ Коммунистическая партия Белоруссии в цифрах 1918–1988.

¹¹⁹ Інфармацыйная справаздача Бабруйскага акруговага камітэта КП(б) Б // ДАГАМВ. Ф. 6575. Воп. 1. Спр. 412. Арк. 70–72.

Табліца 2 – Нацыянальны склад Бабруйскай арганізацыі КП(б)Б, 01.01.1928 г.¹²⁰

	Усяго	Працэнт нацменшасцей	Бел.	Рус.	Яўр.	Пал.	Лат.	Літ.	Інш.
Членаў	3386	44,13 %	1892	265	966	123	37	26	77
Жанчын	338	67,76 %	109	33	170	15	7	1	3

У 1928 г. у рэспубліцы налічвалася 31694 членаў партыі¹²¹, з іх 46,8% небеларусаў.

У сярэдзіне 1920-х гг. у апарате ЦК і ЦКК КП(б)Б сярод адказных работнікаў (сакратары, загадчыкі аддзелаў і іншыя) было: беларусаў – 22,4%, рускіх – 14,5%, палякаў – 12,1%, яўрэяў – 46,2%, іншых – 4,8%; з членаў акружкамаў КП(б)Б было беларусаў – 28,5%, яўрэяў – 27%, палякаў – 5,5%, рускіх – 29%, іншых нацыянальнасцей – 10%¹²².

На персанальным наменклатурным уліку ў ЦК КПБ на 1.01.1939 г. налічалася 156 адказных працаўнікоў, з іх нацменшасці складалі 25,6%. Іх было сярод першых-трэціх сакратароў раённых і гарадскіх камітэтаў партыі – 31%, першых сакратароў – 38,5%, другіх сакратароў – 28,2%, трэціх сакратароў – 26,1%. У 1940 г. сярод усіх сакратароў гаркамаў і райкамаў КПБ прадстаўнікі нетытульнай нацыі ў БССР складалі – 31,8%, першых сакратароў гаркамаў і райкамаў КПБ – 31,4%, другіх сакратароў гаркамаў і райкамаў КПБ – 33,5%, сакратароў гаркамаў і райкамаў – 30,4%¹²³.

У Магілёўскай вобласці сярод усіх сакратароў прадстаўнікі нетытульнай нацыі складалі 33,3%. З 20 першых сакратароў райкамаў і гаркамаў іх было 25% (1 – рускі і 4 яўрэі), сярод другіх сакратароў (21 асоба) – 33,3% (1 – рускі, 6 – яўрэяў), у складзе трэціх сакратароў (19) – 42,1% (1 – рускі, 7 – яўрэяў).

Прыкладна такая жа прапорцыя нацыянальных кадраў захоўвалася і на ніжэйшым узроўні загадчыкаў аддзелаў, камсамольскіх сакратароў, старшыняў райвыканкамаў¹²⁴.

Аналізуючы нацыянальны склад КП(б)Б у працэнтах (разам кандыдаты і члены) за 1924–1939 гг., можна заўважыць, што паступова ў шэрагах арганізацыі павялічвалася колькасць карэннага насельніцтва і памяншалася прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей. Гэта тлумачыцца як правядзеннем беларусізацыі, так і саветызацыяй, павышэннем адукацыйнага ўзроўню,

¹²⁰ Інфармацыйная даведка // ДАГАМВ. Ф. 6575. Воп. 1. Спр. 557. Арк. 38.

¹²¹ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 347.

¹²² Пушкін І. Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці (1920-я гг.). С. 58.

¹²³ Нацыянальны склад партыйных кадраў // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 968. Арк. 129–131, 142–144, 154–156, 166–168.

¹²⁴ Пушкін І.А. Роль і значэнне нацыянальных меншасцей у партыйна-советском руху Могилёўшчыны // Романовские чтения: сб. трудов Международной науч. конференции / Под ред. О.В.Дьяченко. Могилёв, 2005. С. 389; Яго ж. Партия и советы: фамилии и статистика // История Могилевского еврейства: док. и люди: науч.-попул. очерки и жизнеописания. В 2 кн. Кн. 2, ч. 1 / сост. А.Литин. Минск, 2006. С. 75–77.

далучанасці да грамадска-палітычных працэсаў беларускага насельніцтва. Тым не менш на працягу ўсяго перыяду яўрэй складалі каля 25 % усяго складу Кампартыі (большавікоў) Беларусі, рускія і ўкраінцы ад 13 да 29 %¹²⁵. Таксама назіралася агульная тэндэнцыя да скарачэння колькасці кандыдатаў у асяродку нацыянальных меншасцей¹²⁶.

Аналіз пратаколаў пасяджэнняў ЦК КП(б)Б у 1930-я гг. дазваляе зразумець, як часта тагачасны вышэйшы орган улады рэспублікі разглядаў пытанні, якія закраналі інтарэсы нацыянальных меншасцей (гл. табліцы 3, 4, 5). На падставе гэтага можна вызначыць асноўныя накірункі нацыянальнай палітыкі БССР ў той час.

Табліца 3 – Пытанні, якія разглядаліся на пасяджэннях ЦК КП(б)Б і закраналі інтарэсы нацыянальных меншасцей у 1931 – 1933 гг.¹²⁷

Назва пытання	Дата пасяджэння і нумар пратакола
Аб працы сярод польскага насельніцтва	10.06.31 г. Пр. № 53
Аб арганізацыі польскага нацыянальнага раёна	6.07.31 г. Пр. № 58
Зацвярджэнне рэзалюцыі па нацыянальнаму пытанню	21.12.31 г. Пр. № 75
Аб Койданаўскім раёне	2.02.32 г. Пр. № 2
Аб вылучэнні Койданаўскага раёна ў польскі нацыянальны	13.04.32 г. Пр. № 6
Аб становішчы яўрэйскіх нацыянальных калгасаў	7.07.32 г. Пр. № 13
Аб стане нацыянальных калгасаў	26.08.32 г. Пр. № 17
Аб стане нацыянальных калгасаў	13.09.32 г. Пр. № 18
Аб арганізацыі польскага нацыянальнага Баранькаўскага сельсавета (с/с) Сіроцінскага раёна	11.10.32 г. Пр. № 21
Рэзалюцыя па нацпалітыцы	17.03.33 г. Пр. № 43
Аб складзе Нацкамісіі ЦВК	19.03.33 г. Пр. № 44
Аб складзе Нацкамісіі ЦВК	29.03.33 г. Пр. № 47
Аб складзе Нацкамісіі ЦВК	11.04.33 г. Пр. № 49
Нататка аб яўрэйскім ТРАМЕ	11.04.33 г. Пр. № 49
Аб утварэнні ў БССР педінстытута нацменшасцяў	21.06.33 г. Пр. № 54
Аб нацыянальных педінстытутах	19.07.33 г. Пр. № 57
Аб рэарганізацыі Сенажацкага с/с Жлобінскага раёна ў польскі	14.08.33 г. Пр. № 63
Аб праекце рэзалюцыі па нацыянальнаму пытанню	8.12.33 г. Пр. № 80
Праект рэзалюцыі пленума па нацыянальнаму пытанню	23.12.33 г. Пр. № 82

¹²⁵ Пушкін І. Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці (1920-я гг.). С. 58.

¹²⁶ Доклады камісій // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 2005. Арк. 527 ; Спр. 4713. Арк. 49; Спр. 4323. Арк. 46 ; Пушкін І.А. Удзел нацыянальных меншасцей у дзейнасці грамадска-палітычных аб'яднанняў БССР (20-я гг. XX ст.) // Магілёўская даўніна. Магілёў, 1998. С. 33.

¹²⁷ Пратаколы пасяджэнняў ЦК КП(б)Б // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. 1931 г.: Спр. 5114. Арк. 69, 234, 1044 ; 1932 г.: Спр. 5617. Арк. 5 ; Спр. 5621. Арк. 540 ; Спр. 5628. Арк. 29 ; Спр. 5632. Арк. 28 ; Спр. 5633. Арк. 10 ; Спр. 5636. – Арк. 21 ; 1933 г. : Спр. 6366. Арк. 1 ; Спр. 6367. Арк. 34 ; Спр. 6370. Арк. 53 ; Спр. 6372. Арк. 7, 24 ; Спр. 6377. Арк. 26 ; Спр. 6380. Арк. 33 ; Спр. 6386. Арк. 53 ; Спр. 6403. Арк. 9 ; Спр. 6405. Арк. 2.

У 1931 – 1933 гг. на пасяджэннях ЦК КП(б)Б разглядаліся пытанні аб удасканаленні нацыянальнай працы, стварэнні польскіх нацыянальнага раёна і сельсаветаў, аб стане нацыянальных калгасаў, стварэнні навучальнай установы для падрыхтоўкі настаўнікаў у школы нацменшасцей, кадравыя пытанні.

Табліца 4 – Пытанні, якія разглядаліся на пасяджэннях ЦК КП(б)Б і закраналі інтарэсы нацыянальных меншасцей у 1934 гг.¹²⁸

Назва пытання	Дата і № пратакола
Праект рэзалюцыі пленума па нацыянальнаму пытанню	1.01.34 г. Пр. № 83
Аб працы літоўскіх і латышскіх с/с, школ, калгасаў	26.02.34 г. Пр. № 5
Аб становішчы ў нацыянальных с/с Ельскага раёна	29.03.34 г. Пр. № 12
Аб становішчы ў нацыянальных с/с Нараўлянскага раёна	1.04.34 г. Пр. № 13
Пастанова Чавускага РВК аб літоўскім калгасе “Гэдрыс”	22.05.34 г. Пр. № 21
Пытанне аб нямецкіх сельсаветах	23.05.34 г. Пр. № 22
Аб выкананні пастановы ЦК аб культурна-масавым абслугоўванні нацменшасцей	11.06.34 г. Пр. № 27
Аб накіраванні асоб нямецкай нацыянальнасці на працу	11.06.34 г. Пр. № 27
Аб пераводзе літоўскага друку і школ на новы правапіс	19.06.34 г. Пр. № 28
Аб праверцы дырэктывы ЦК аб працы сярод немцаў	31.07.34 г. Пр. № 34
Аб рэалізацыі пастановы ЦК УКП(б) аб польскіх школах	7.08.34 г. Пр. № 36
Аб накіраванні ўпаўнаважанага на агляд польскіх с/с і школ	9.08.34 г. Пр. № 38
Аб рэдкалегіі яўрэйскага часопіса “Штэрн”	23.08.34 г. Пр. № 41
Аб паляпшэнні палітасветпрацы ў літоўскіх калгасах	31.08.34 г. Пр. № 42
Аб выданні ў газеце “Орка” літаратурных раздзелаў	19.09.34 г. Пр. № 45
Аб польскіх школах і сельсаветах	22.09.34 г. Пр. № 46
Аб польскіх школах і сельсаветах	11.10.34 г. Пр. № 51
Аб рэарганізацыі польскіх с/с у беларускія: Падасоўскага, Руднясімхоўскага, Нова-Мальнінскага с/с Чачэрскага раёна	15.10.34 г. Пр. № 53
Аб дырэктары яўрэйскага тэатра	2.11.34 г. Пр. № 56
Аб нацыянальных сектарах	3.11.34 г. Пр. № 57
Аб рэарганізацыі польскіх сельсаветаў у беларускія	3.11.34 г. Пр. № 57
Аб нямецкіх сельскіх саветах	3.11.34 г. Пр. № 57
Аб польскіх школах і сельсаветах	14.11.34 г. Пр. № 60
Аб рэарганізацыі Унаўскага латышскага сельсавета	14.11.34 г. Пр. № 60
Аб рэарганізацыі польскіх с/с у беларускія: Балашоўскага Рэчыцкага раёна, Любавінскага Буда-Кашалёўскага раёна, Пакрашаўскага Слуцкага раёна	19.11.34 г. Пр. № 61
Аб працы нямецкіх сельсаветаў	3.12.34 г. Пр. № 64

¹²⁸ Пратаколы пасяджэнняў ЦК КП(б)Б // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 7131. Арк. 2 ; Спр. 7138. Арк. 21 ; Спр. 7145. Арк. 15 ; Спр. 7146. Арк. 18 ; Спр. 7154. Арк. 13 ; Спр. 7155. Арк. 12 ; Спр. 7160. Арк. 16, 25 ; Спр. 7161. Арк. 37 ; Спр. 7167. Арк. 13 ; Спр. 7169. Арк. 4 ; Спр. 7171. Арк. 11 ; Спр. 7174. Арк. 47 ; Спр. 7175. Арк. 10 ; Спр. 7178. Арк. 9 ; Спр. 7179. Арк. 9 ; Спр. 7184. Арк. 15 ; Спр. 7186. Арк. 44 ; Спр. 7189. Арк. 38 ; Спр. 7190. Арк. 8, 30, 31 ; Спр. 7193. Арк. 11, 12 ; Спр. 7194. Арк. 33 ; Спр. 7197. Арк. 36.

Для кіраўніцтва Савецкай Беларусі 1934 г. – год масавага пераводу нацыянальных сельсаветаў у звычайныя. Шмат увагі ўлады надавалі адукацыі нацыянальных меншасцей Беларусі.

У 1935 – 1936 гг. працягвалася рэарганізацыя польскіх нацыянальных сельсаветаў, адбываліся перасяленні яўрэйскага насельніцтва БССР у Яўрэйскую аўтаномную вобласць, пачаўся працэс пераўтварэння школ нацменшасцей у беларускія. Важнымі пытаннямі былі кіраўніцтва дзейнасцю грамадскіх арганізацый нацменшасцей і пераклад артыкула І.Сталіна на нацыянальныя мовы.

Табліца 5 – Пытанні, якія разглядаліся на пасяджэннях ЦК КП(б)Б і закраналі інтарэсы нацыянальных меншасцей у 1935 – 1936 гг.¹²⁹

Назва пытання	Дата пасяджэння і нумар пратакола
Аб 25-годдзі тэатральнай дзейнасці мастацкага кіраўніка яўрэйскага тэатра Рафальскага	2.01.35 г. Пр. № 69
Аб грамадскіх арганізацыях, польскіх школах	16.02.35 г. Пр. № 80
Аб перакладзе статута сельскагаспадарчых арцеляў на яўрэйскую мову	5.03.35 г. Пр. № 82
Аб рэарганізацыі некаторых польскіх нацыянальных с/с	21.05.35 г. Пр. № 97
Пастанова СНК аб выпуску навучэнцаў яўрэйскага заатэхнікума ў Курасоўшчыне	27.06.35 г. Пр. № 103
Аб карце нацыянальнага складу БССР	23.07.35 г. Пр. № 106
Аб перасяленні ў Яўрэйскую АВ	23.07.35 г. Пр. № 106
Аб рэарганізацыі польскіх сельсаветаў у беларускія	21.09.35 г. Пр. № 118
Аб юбілеі яўрэйскага пісьменніка М. Мойхер-Сфоріма	5.12.35 г. Пр. № 150
Аб рэарганізацыі 5 польскіх нацыянальных с/с у беларускія	15.03.36 г. Пр. № 174
Аб рэарганізацыі 5 польскіх нацыянальных с/с у беларускія	11.04.36 г. Пр. № 178
Аб рэарганізацыі некаторых польскіх с/с Дзяржынскага раёна ў беларускія	5.05.36 г. Пр. № 182
Аб латышскіх і літоўскіх секцыях клуба металістаў г.Мінска	5.05.36 г. Пр. № 182
Аб газетах “Орка”, “Раудонас Артояс”	9.07.36 г. Пр. № 194
Праект ліста аб рэарганізацыі Дзяржынскага польскага раёна ў беларускі	19.08.36 г. Пр. № 200
Аб пераводзе ўкраінскіх школ Хаткаўскай і Слабада-Касілаўскай у беларускія	1.10.36 г. Пр. № 207
Аб перакладзе артыкула т. І.Сталіна на беларускую, яўрэйскую, польскую мовы	26.11.36 г. Пр. № 217

¹²⁹ Пратаколы пасяджэнняў ЦК КП(б)Б // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. 1935 г.: Спр. 7710. Арк. 33 ; Спр. 7721. Арк. 6, 9 ; Спр. 7723. Арк. 122 ; Спр. 7738. Арк. 8 ; Спр. 7744. Арк. 34 ; Спр. 7747. Арк. 29, 33 ; Спр. 7759. Арк. 50 ; Спр. 7791. Арк. 44 ; 1936 г.: Спр. 9139. Арк. 102 ; Спр. 9139. Арк. 102 ; Спр. 9144. Арк. 137 ; Спр. 9149. Арк. 20, 24 ; Спр. 9163. Арк. 8 ; Спр. 9172. Арк. 8 ; Спр. 9180. Арк. 21 ; Спр. 9192. Арк. 4.

Тэндэнцыі падпарадкавання лініі камуністычнай партыі ўсіх думак і поглядаў прывяла ў другой палове 1920-х гг. да ўзмацнення партыйнага ўціску ў розных сферах жыцця Савецкай Беларусі. Гэта датычылася органаў савецкай улады розных узроўняў і грамадскіх арганізацый. Тым не менш, адметнай рысай шмат якіх грамадска-палітычных кампаній гэтага перыяду было іх даволі дэмакратычнае правядзенне.

Важным напрамкам работы нацыянальных меншасцей у грамадска-палітычным жыцці з'яўляліся выбарчыя кампаніі. Сярод іх варта вылучыць удзел у выбарах і працы Усебеларускіх з'ездаў (гл. табліца 6) і мясцовых органах кіравання – саветах.

Табліца 6 – Нацыянальны склад дэлегатаў Усебеларускіх з'ездаў саветаў¹³⁰

	3 з'езд 1921г.	4 з'езд 1922г.	5 з'езд 1924г.	6 з'езд надзвыч. 1924г.	7 з'езд 1925г.	8 з'езд 1927г.	9 з'езд 1929г.
Усяго дэлегатаў	216	250	326	405	716	676	584
Беларусаў	113	120	157	175	319	390	364
Рускіх	32	39	47	62	63	107	60
Яўрэяў	53	66	87	123	86	115	95
Палякаў	9	12	15	14	16	30	24
Іншых	9	13	20	31	41	34	41

З'езды выкарыстоўваліся для паказу падтрымкі палітыкі савецкай улады і КП(б)Б як у справе пабудовы сацыялізму, змагання з сусветным і ўнутраным капіталізмам, так і ў галіне нацыянальнай палітыкі. Аднак прадстаўнікі розных сацыяльных груп (сяляне, рабочыя, саматужнікі) нацыянальных меншасцей мелі магчымасць выкарыстоўваць гэтыя з'езды для вырашэння сваіх патрэб.

Да таго ж напярэдадні ўсеагульных з'ездаў праводзілася вялікая падрыхтоўчая праца – праводзіліся сходы і канферэнцыі. Напрыклад, перад скліканнем 2.07.1929 г. Усебеларускага з'езда палякаў прайшлі акруговыя канферэнцыі. Раней, у 1924 г., быў скліканы і праведзены Усебеларускі з'езд жанчын-полек, у 1925 г. – Усебеларускі з'езд сялян-палякаў, у 1926–27 гг. былі праведзены 33 раённыя канферэнцыі палякаў (з іх 14 жаночых), у 1927–28 гг. 31 раённая канферэнцыя (з іх 4 жаночых) і г.д.¹³¹

Наогул, у сельскай мясцовасці часта склікаліся сельскія сходы. Значная частка якіх адбывалася летам, часам па некалькі разоў на працягу тыдня. Гэта

¹³⁰ Падлічана па: Бараноўскі Я.І. За дружбу народаў: Дзейнасць Камуністычнай партыі Беларусі па ажыццяўленню ленінскай нацыянальнай палітыкі ў 1921–1925 гг. Мінск, 1972. С. 90 ; История государства и права Белорусской ССР. В 2 т. / Ред.коллегия: С.П.Маргунский и др. Минск, 1970. Т.1: 1917–1936 гг. С. 145, 306–307.

¹³¹ Матэрыялы аб працы // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 3033. Арк. 123 ; Спр. 4323. Арк. 45.

выклікала нараканні сялян: “За сходам мы не маем часу нават паспаць” (Каменскі сельскі савет). Характэрна, што сярэдні ўдзел насельніцтва ў сходах быў у большасці нізкі. Па пэўных сельскіх саветах яўка на шэраг сходаў вагалася ад 24 да 44 %, у мястэчках ад 27 да 69 %. На сходах вырашаліся пытанні па самаабкладанню, аб размеркаванні сенажаці, адчыненні ясляў, школ і інш.¹³²

Удзел польскага насельніцтва ў працы органаў дзяржаўнай улады і кіравання быў прааналізаваны даследчыкам А. Лейзеравым. Ён адзначыў яго на ўсіх узроўнях прадстаўнічай сістэмы – ад вышэйшых да мясцовых органаў улады. Так, сярод дэлегатаў VI Усебеларускага з’езда саветаў палякі складалі 3,4 %, VIII Усебеларускага з’езда саветаў – 4,5 % (параўнайце з працэнтам польскага насельніцтва ў агульнай масе жыхароў БССР, які складаў 1,96 %). На акруговых з’ездах саветаў у 1923–24 гг. палякі складалі 2,5%, у 1926 – 2,6 %. У ЦВК БССР VI склікання палякамі з’яўляліся 8,0 % ад агульнага ліку, VIII-га склікання – 4,4%. У складзе павятовых выканаўчых камітэтаў (1923–24 гг.), якія ўвасаблялі дзяржаўную ўладу ў перыяд паміж павятовымі з’ездамі саветаў, палякаў было – 3,4%, у складзе акруговых выканаўчых камітэтаў (1927 г.) – 3,5%, РВК: 1925 г. – 1,5 %, 1926 – 2,5 %, 1927г. – 3,1 %. Належным чынам былі прадстаўлены палякі і ў гарадскіх саветах БССР: 1925г. – 3,2 %, 1926 г. – 2,2 %, 1927 г. – 2,5 %¹³³.

Аналізуючы матэрыялы з’ездаў (найбольш часта яны праводзіліся ў 1926–1928 гг.), можна зрабіць высновы, што акрамя пытанняў развіцця і ўдасканалення сельскай гаспадаркі, найбольш часта гучалі пытанні нацыянальнай культурна-асветнай работы (стварэнне, дзейнасць, матэрыяльныя ўмовы школ, хат-чытален, бібліятэк, дзейнасці гурткоў і г.д.), выдання падручнікаў, газет, літаратуры на нацыянальных мовах, падрыхтоўкі настаўнікаў, стварэння нацыянальных саветаў, развіцця кааперацыі. Іншыя прапановы і не маглі з’явіцца, бо на падобныя форумны траплялі толькі загадзя правяраныя і падрыхтаваныя органамі КП(б)Б асобы.

Улады вымушаны былі прыслухоўвацца да прапаноў, якія гучалі на з’ездах і пераўтвараць у жыццё пэўныя пастановы, безумоўна, толькі ў рэчышчы камуністычнага будаўніцтва (адкрываліся нацыянальныя школы, але толькі савецкага тыпу; кааперацыя з 1928 г. разумелася толькі як калектывізацыя – стварэнне калгасаў, а не варыянт розных тыпаў кааперацыі: арцелей, таварыстваў, кааператываў і г.д.).

Палітыка ажыўлення працы мясцовых саветаў, у тым ліку і нацыянальных, садзейнічала прыцягненню да грамадска-палітычнага жыцця больш шырокага кола насельніцтва, за выключэннем тых, хто быў пазбаўлены выбарчых правоў.

¹³² Беларусь. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё . С. 348.

¹³³ Лейзеров А. Участие поляков в государственной, экономической, культурной жизни Беларуси (1920–30-е годы) // Нацыянальныя пытанні: Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў “Беларуская культура ў дыялогу цівілізацый” (Мінск, 21-25 мая, 4–7 снеж. 2000г.) / Рэдкал.: Э.Дубянецкі (гал.рэд.) і інш. Мінск, 2001. С. 194–195.

Аднак сапраўдная актывізацыя дзейнасці саветаў прывяла б іх да супрацьстаяння з партыйнымі органамі, якія імкнуліся да адзінаўладдзя. Таму ажыўленне работы саветаў адбывалася марудна і нават стрымлівалася палажэннем аб дзейнасці саветаў, прынятым у 1922 г. Яно не давала ім амаль ніякіх правоў. Толькі палажэнні 1924-га, а затым 1925 г. дазволілі абмяркоўваць і вырашаць пытанні мясцовага жыцця¹³⁴.

Неабходна заўважыць, што новыя формы і метады работы ў нямай колькасці выпадкаў не даходзілі да працоўных (сялян). Утварыўся пэўны разрыў паміж саветамі і працоўнымі, яшчэ больш паміж імі і заможнай часткай вёскі.

У значнай ступені гэтым можна растлумачыць нізкую яўку насельніцтва на выбары саветаў, якія адбыліся ў 1924 г. Усяго па БССР у гэтых выбарах прынялі ўдзел 35,47 % выбаршчыкаў. Характэрнай іх рысай былі істотныя адхіленні ў розных мясцовасцях ад сярэдніх паказчыкаў. У 50 раёнах БССР у іх удзельнічалі менш як 35 % выбаршчыкаў, а ў 17 – не больш за 15 %.

Гэтая акалічнасць запатрабавала правядзення паўторных выбараў у тых саветах, пераважна сельскіх, дзе быў слабы ўдзел насельніцтва ў галасаванні. Выбары адбыліся ў лютым-сакавіку 1925 г. і ахапілі 737 саветаў з 1208. У час выбарчай кампаніі быў улічаны вопыт папярэдніх выбараў і ўзмоцнена агітацыйна-прапагандысцкая работа. У той час меліся поспехі ў аднаўленні народнай гаспадаркі. Усё гэта прывяло да павышэння актыўнасці насельніцтва. У сярэднім па БССР у паўторных выбарах удзельнічалі 42,6 % выбаршчыкаў. Павышэнню працэнта ўдзельнікаў садзейнічала і вяртанне выбарчых правоў частцы з тых, хто раней быў пазбаўлены іх.

Выбары ў саветы ў 1926–1927 гг. прайшлі пры сярэдняй актыўнасці выбаршчыкаў. У вёсках БССР яўка была 46,3 %. Рост невялікі.

У час наступных выбараў у 1927–1928 гг. уплыў на актыўнасць аказаў хлебны крызіс. Але ў гэты час ужо стала назірацца масіраваная ідэалагічная дзейнасць партыйных і савецкіх органаў, узмацненне наступлення на заможную частку вёскі. Адбывалася карэнная змена ўнутрыпалітычнага курсу.

Згодна тагачаснай палітыцы ў месцах кампактнага пражывання прадстаўнікоў пэўных нацыянальнасцей утвараліся нацыянальныя саветы: сельскія і местачковыя. Гэтыя дзеянні знаходзілі падтрымку з боку прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей. Мала таго, яны жадалі быць аб'яднаны толькі ў свае нацыянальныя адміністрацыйныя адзінкі. Напрыклад, латышы Быхаўскага раёну падкрэслівалі: “Мы не жадаем быць у іншых сельсаветах” і спецыяльна прыезджалі за 20 км у цэнтр латышкага сельсавета¹³⁵.

¹³⁴ Нарысы гісторыі Беларусі: У 2-х ч. Ч. 2. / А.П. Касцюк, І. М. Ігнаценка, У. І. Вышыньскі і інш.; Інстытут гісторыі АНБ. Мінск, 1995. С. 11.

¹³⁵ Матэрыялы абследавання // НА РБ. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 112. Арк. 61.

З’яўляючыся органам савецкай улады ў вёсцы, нацыянальныя сельскія саветы выконвалі неабходныя функцыі ў адміністрацыйнай, гаспадарчай і культурнай сферах. Яны каардынавалі гаспадарчую дзейнасць сялян, прапагандавалі новыя агратэхнічныя метады, уводзілі розныя формы кааперацыі.

Як правіла, у сялянскіх гаспадарках літоўцаў, латышоў, палякаў, немцаў і іншых выкарыстоўваліся больш перадавыя тэхналогіі і дасягненні агракультуры. У выніку гэтыя сяляне часта атрымоўвалі больш высокія ўраджаі і прыбыткі ў параўнанні з сялянамі-беларусамі. Гэта стала прычынай таго, што падчас калектывізацыі іх залічылі ў разрад кулакоў і затым разам з сем’ямі рэпрэсавалі.

Утварэнне нацыянальных раёнаў і сельскіх (местачковых) саветаў было выклікана пастановай III Усесаюзнага з’езда саветаў (май 1925 г.) “Аб савецкім будаўніцтве” у якой сцвярджалася, што хутка будуць прыняты шэраг мераў “забяспечваючых і абараняючых інтарэсы нацыянальных меншасцей”¹³⁶.

Табліца 7 – Нацыянальны склад мястэчак БССР, згодна перапісу 1926 г. і абследавання 1931 г. (выбарачна 12 мястэчак)¹³⁷

Нацыянальнасць	1926 год		1931 год	
	колькасць	%	колькасць	%
Беларусы	12360	37,8	10731	45,3
Яўрэі	17476	53,5	11722	49,5
Рускія	1331	4,1	215	0,9
Палякі	555	1,7	352	1,5
Украінцы	144	0,4	71	0,3
Татары	740	2,5	470	2,4
Іншыя	168	0,1	107	0,2
Усяго	32674	100	23668	100
Нацменшасці	20314	62,17	12937	54,66

У працэнтных суадносінах нацменшасці былі ахоплены нацсаветамі: яўрэі – 42 %, рускія – 15 %, палякі – 20 %, латышы – 15 %, украінцы – 7 %, немцы – 52 %. Яўрэі і немцы былі больш ахоплены таму, што пражывалі кампактна. Усяго па рэспубліцы ў 1920-я гг. было даволі шмат нацыянальных саветаў (гл. табл. 8).

¹³⁶ Административно-территориальное устройство БССР: Справочник. В 2-х т. Т. 1 (1917–1941 гг.) / Гл. арх. упр. при Совете Министров БССР, Ин-т философии и права АН БССР. Минск, 1985. С. 12.

¹³⁷ Мястэчкі БССР у рэканструкцыйны перыяд (Справаздача аб абследаванні мястэчак БССР, якое праведзена Нацкамісіяй пры ЦВК БССР і яўсектарам БАН у сак. – крас. 1931 г.). Мінск, 1932. С. 20.

Табліца 8 – Колькасць нацыянальных саветаў у БССР¹³⁸

Год	Яўр.	Пол.	Ням.	Лат.	Рус.	Укр.	Усяго
1924 г.	7	–	–	2	–	–	9
1925 г.	11	2	1	5	1	–	20
1926 г.	18 (6 вяск.)	13	2	4	1	–	38
1927 г. (без Гомельшчыны)	22	23	2	5	2	–	54
1927 г. (з Гомельскай акругай)	24	29	2	5	16	2	78

У 1920–1930-я гг. у БССР пабывалі ў якасці нацыянальных крыху больш за 70 сельскіх саветаў: 37 польскімі, 15 рускімі, 6 украінскімі, 8 яўрэйскімі, 5 латышскімі, 2 нямецкімі, 1 літоўскім. Акрамя іх існавалі 17 яўрэйскіх нацыянальных местачковых саветаў. Масава нацыянальныя сельскія саветы ў БССР сталі стварацца з 1926 года. У той год з’явілася 19 нацыянальных сельскіх саветаў (30,65 % ад агульнай колькасці існаваўшых нацыянальных с/с у нашай рэспубліцы). У 1927 г. – 20 (32,26 %), 1928 г. – ніводнага, 1929 г. – 1 (1,61 %), 1930 г. – ніводнага, 1931 г. – 6 (9,67 %), 1932 г. – 11 (17,74 %, у сувязі са стварэннем шэрагу польскіх с/с у Койданаўскім польскім раёне), 1933 г. – 3 (4,84 %), 1934 г. – 2 (3,22 %) ¹³⁹. 1934 год быў апошнім годам, калі ў БССР ствараліся нацыянальныя адміністрацыйна-тэрытарыяльныя адзінкі. Апошнімі былі ўтвораны: Фелікс-Конаўскі польскі с/с у Бялыніцкім раёне, Замасцянскі польскі, які ўзнік у выніку ліквідацыі другога польскага нацыянальнага савета.

Спраба саветызацыі палякаў, літоўцаў, латышоў, немцаў і іншых з дапамогай створаных форм нацыянальнай аўтаноміі не прывяла да чакаемых вынікаў. Сведчаннем гэтага быў супраціў з боку некаторых меншасцей БССР сацыялістычным пераўтварэнням: калектывізацыі, рэлігійнай палітыцы савецкай дзяржавы, а таксама шматлікія праявы сімпатыі да сваёй гістарычнай радзімы. У гэтай сітуацыі роспуск нацыянальных саветаў¹⁴⁰, згортванне нацыянальна-культурнай працы і наступныя рэпрэсіі былі непазбежныя. Гэта было толькі пытаннем часу. Размах рэпрэсійных дзеянняў у дачыненні да розных нацыянальных меншасцей быў не аднолькавы, але закрануў усіх. У

¹³⁸ Падлічана па: Практическое разрешение национального вопроса в БССР. Ч 2: Работа среди нац. меньшинств в БССР. Минск, 1928. С. 96–98.

¹³⁹ Административно-территориальное устройство БССР. ; Басин Я. Большевизм и евреи: Белоруссия, 1920-е : ист. очерки. С. 155.

¹⁴⁰ У 1934 г. пачынаецца працэс ліквідацыі нацыянальных саветаў, які працягваўся да 1939 г. Найбольшая колькасць нацыянальных саветаў знікла ў 1937 г. – 29 (46,77 %), 1935 г. – 13 (20,96 %), 1936 г. – 9 (14,52 %), 1934 г. – 5 (8,07 %), 1938 г. – 3 (4,84 %), 1939 г. – 3 (4,84 %). Административно-территориальное устройство БССР.

Частка яўрэйскіх і большасць рускіх былі пераўтвораны ў беларускія ў 1935–1936 гг., украінскія і большасць польскіх – у 1936–1937 гг. Метады ліквідацыі былі розныя: рэарганізацыя ў беларускія шляхам далучэння беларускіх вёсак; ліквідацыя с/с наогул, а крыху пазней утвараліся зноўку, але толькі беларускія; далучаліся да іншых – беларускіх і інш.

большай ступені пацярпелі польская, латышская, нямецкая, літоўская меншасці¹⁴¹.

Па сцвярджэнні А. Смалянчука суадносячы колькасць і памеры рэпрэсій канца 1920–30-х гг. у БССР можна сцвярджаць, што ахвярай “нумар адзін” сталі беларускія палякі. Прычым у першую чаргу ад польскага насельніцтва “ачысцілі” тэрыторыю польска-савецкага памежжа¹⁴².

У сакавіку 1932 г. у БССР па палітычных меркаваннях Койданаўскі раён быў пераўтвораны ў польскі нацыянальны (29.06.1932 г. перайменаваны ў Дзяржынскі). У склад раёна ўваходзілі 17 сельскіх саветаў: 10 польскіх, 6 беларускіх, 1 літоўскі, з ліпеня 1933 г. яшчэ 2 украінскіх с/с. У маі 1936 г. ЦВК БССР рэарганізаваў 7 польскіх сельскіх саветаў раёна ў беларускія¹⁴³.

Утварэнне польскага нацыянальнага раёна “Дзяржыншчына” тлумачыцца трыма прычынамі. Па-першае, супрацівам кіруючых прыхільнікаў палітыкі “беларусізацыі”, паколькі большасць палякаў яны лічылі акаталічанымі беларусамі і вельмі сімптаматычны той факт, што польскі нацыянальны раён стварыўся ўжо пасля згортвання адзначанай палітыкі. Па-другое, тут назіраецца непасрэдна ўплыў польска-савецкай дамовы аб ненападзе 1932 г. Па-трэцяе, відаць, арганізацыя такой польскай аўтаноміі мела сваёй мэтай падрыхтоўку своеасаблівага “польскага рэвалюцыйнага войска” на выпадак вайны з Польшчай. Галоўнай мэтай нацыянальнай палітыкі было не столькі жаданне савецкай улады развіваць нацыянальную самасвядомасць, мову і культуру меншасцей, колькі саветызацыя кампактна пражываючых нацыянальнасцей. Яшчэ адной важнай прычынай стварэння аўтаномных рэгіёнаў з’яўлялася іх міжнароднае прапагандысцкае і ідэалагічнае ўздзеянне. Палітыка савецкай дзяржавы па нацыянальным пытанні павінна была стаць эфектыўнай ідэалагічнай зброяй у барацьбе з капіталістычным асяроддзем і з’явіцца ідэальным рашэннем нацыянальнага пытання. Створаныя з мэтай саветызацыі меншасцей нацыянальныя бюро нярэдка супрацоўнічалі з нацыянальнымі камуністычнымі партыямі і адпаведнымі секцыямі Камінтэрна. Па меркаванні М. Іванова, частка камуністычных нацыянальных дзеячаў разглядалі меншасці як своеасаблівыя рэвалюцыйныя рэзервовыя войскі, якія ў адпаведны момант можна было выкарыстаць у барацьбе з буржуазіяй і для падштурхоўвання сацыялістычнай рэвалюцыі на гістарычнай радзіме¹⁴⁴.

28.07.1937 г. на пасяджэнні бюро ЦК КП(б)Б па ініцыятыве правяраючага з Масквы Я. Якаўлева абмяркоўвалася пытанне “Аб ліквідацыі палітыкі паланізацыі Беларусі”. Былое кіраўніцтва рэспублікі (М. Галадзед, А. Чарвякоў, Шаранговіч) было абвінавачана ў правядзенні шкодніцтва ў нацыянальнай палітыцы. Іх абвінавачвалі ў насаджэнні прымусовага навучання польскай мове

¹⁴¹ Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе. С. 230.

¹⁴² Смалянчук А. Нацыянальная структура насельніцтва Беларусі ў XX стагоддзі // Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 1. Мінск, 2002. С. 160.

¹⁴³ Административно-территориальное устройство БССР. С. 15.

¹⁴⁴ Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе. С. 216.

беларускіх дзяцей, а таксама ў садзейнічанні арганізацыі польскага раёна, дзе жыло ў большасці беларускае насельніцтва. У выніку бюро ЦК КП(б)Б паставіла: “1) ліквідаваць Дзяржынскі нацыянальна-польскі раён; 2) польскія сельсаветы перавесці на беларускае справаводства”¹⁴⁵. 31.07.1937 года Дзяржынскі раён быў ліквідаваны як самастойная адміністрацыйная адзінка.

Па БССР шмат прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей было абрана ў кіруючыя органы саветаў (гл. табліца 9, дадатак Е).

Табліца 9 – Нацыянальны склад кіруючых органаў мясцовых саветаў, у працэнтах¹⁴⁶

Нацыянальнасць	Членаў РВК		Членаў сельскіх саветаў		Членаў гарадскіх саветаў		Членаў месчачковых саветаў	
	1925 г.	1926 г.	1925г.	1926г.	1925г.	1926г.	1925г.	1926г.
Беларусы	80,2	78,3	91,4	92,3	39,4	52,0	-	52,9
Яўрэі	6,7	8,3	3,8	2,3	30,1	30,0	-	41,9
Палякі	1,6	2,6	1,7	2,4	3,3	2,0	-	2,1
Рускія	7,4	6,4	1,8	1,5	20,5	12,0	-	2,6
Іншыя	4,1	4,8	1,3	1,6	6,7	4,0	-	1,2

Калі параўноўваць працэнт абраных прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей з іх працэнтам у агульным ліку насельніцтва, можна заўважыць, што працэнт рускіх, абраных у гарсаветы ў 1925 г., быў большы за іх працэнт у агульнай колькасці насельніцтва (15,6% і 20,5%) і толькі ў выніку перавыбараў 1926 г. гэтая лічба прыведзена ў адпаведныя суадносіны. Калі ў 1925г. у дачыненні да беларусаў гэтыя суадносіны супадалі, дык у 1926г. адбылася дыспрапорцыя (39,26% і 52,0%).

У прынцыпе, падобныя суадносіны захоўваліся напрацягу 1930-х гг. Так, у 1939 г. у складзе Магілёўскага гарсавета з агульнага ліку дэпутатаў (273 чал.) нацменшасці складалі 55,3 %. Беларусаў было – 122, яўрэяў – 110, рускіх – 24, украінцаў – 9, грузін – 1, татар – 1, армян – 1, латышоў – 1, немцаў – 2, палякаў – 2¹⁴⁷.

У сельсаветах жа значна менш былі прадстаўлены рускія, больш беларусы. Яўная дыспрапорцыя, асабліва падчас выбараў 1924г. і перавыбараў 1925г., назіралася ў прадстаўніцтве яўрэяў у выбарчых органах. Практычна тое ж было і ў 1927 г.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Матэрыялы бюро ЦК КП(б)Б // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 3. Спр. 470. Арк. 55–56.

¹⁴⁶ Падлічана па: Нацсклад кіруючых органаў мясцовых саветаў. Справаздачы // ДАГАМВ. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 269. Арк. 234–235.

¹⁴⁷ Нацсклад Магілёўскага гарсавета // ДАМВ. Ф. 11. Воп. 1. Спр. 135. Арк. 13.

¹⁴⁸ Пушкін І. Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці (20-я гады XX ст.). С. 71.

У 1926 г. нацыянальныя саветы абслугоўвалі 69495 чалавек: яўрэяў – 25629, палякаў – 18491, рускіх – 3697, латышоў – 1971, немцаў – 2167, беларусаў – 9379, другіх нацыянальнасцей – 1221. На тэрыторыі нацыянальных саветаў жылі прадстаўнікі карэннай і іншых нацыянальнасцей (гл. табліца 10).

Табліца 10 – Склад нацыянальных сельскіх саветаў БССР ¹⁴⁹

	1926 г.	1927 г.
У польскіх сельскіх саветах – палякаў	84,3%	84,2 %
У латышскіх сельскіх саветах – латышоў	78,5 %	86,3 %
У нямецкіх сельскіх саветах – немцаў	90 %	75 %
У рускіх сельскіх саветах – рускіх	78,8 %	73 %
У яўрэйскіх сельскіх саветах – яўрэяў	75,9 %	91,2 % у сельскіх, 60,5 % у местачк. нацсаветах

Былі прыклады, калі да арганізацыі польскага сельсавета існавала пэўная напружанасць паміж палякамі і беларусамі, якая праявілася падчас перавыбараў 1926 г., дык у 1927 г. гэтых праяў не было. Наадварот, выбаршчыкі – палякі прасілі забяспечыць прадстаўніцтва беларусаў у польскім сельсавете. Наогул, у адносінах да палякаў былі выпадкі неправамоцных дзеянняў з боку ўпаўнаважаных па перавыбарах, што з’яўлялася грубым парушэннем грамадзянскіх правоў.

Разгледзім некалькі канкрэтных прыкладаў выбараў у нацсаветах на абшарах Магілёўшчыны, якая складалася з дзвюх акруг: Магілёўскай і Бабруйскай (Калінінская існавала да 9.06.1927 г.).

На тэрыторыі Магілёўскай акругі на 1.01.1928 г. налічвалася 265 сельсаветаў. 3 іх сем было местачковых і пяць нацыянальных: адзін польскі – Хрыпелеўскі, два латышскія – Галіцка-Мызскі, Грудзінаўскі, два яўрэйскія – Кармянскі і Сялецкі. На тэрыторыі Магілёўскай акругі ў 1924 г. былі ўтвораны 2 польскія сельсаветы: у Фашчаўцы і Княжыцах. Праіснавалі яны да 1926 г. і былі зліквідаваны таму, што большасць насельніцтва складалі не палякі, а беларусы рыма-каталікі ¹⁵⁰. Усяго на 1928 год у акрузе жыло: беларусаў – 751430 чалавек (90,77%), яўрэяў – 49900 (5,91%), рускіх – 15747 (1,92%), палякаў – 6218 (0,76%), латышоў – 2450 (0,29%), украінцаў – 1180 (0,14%), літоўцаў – 666 (0,08%), татар – 86 (0,01%), немцаў – 299 (0,03%), іншых нацыянальнасцей – 1119 (0,09%). У выніку выбараў 1927 г. у мясцовыя саветы было ўсяго абрана 3594 чалавека (3348 мужчын і 246 жанчын). 3 іх ліку ў местачковыя саветы 121 мужчына і 18 жанчын. Сярод выбраных было 3395 беларусаў, 9 рускіх, 106 яўрэяў, 51 паляк, 30 латышоў, 3 прадстаўнікі іншых нацыянальнасцей ¹⁵¹.

¹⁴⁹ Падлічана па: Практическое разрешение национального вопроса в БССР. Ч 2. С. 96–97.

¹⁵⁰ Справаздача аб дзейнасці польскіх саветаў // ДАГАМВ. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 928. Арк. 3 адв.

¹⁵¹ Справаздача аб выніках выбараў // Там жа. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 439. Арк. 301.

Перавыбары сельскіх саветаў праводзіліся з 7 па 20 студзеня 1927 г. На Магілёўшчыне яны праходзілі з большай актыўнасцю насельніцтва, у параўнанні з мінулымі яны павялічылася ў сярэднім на 7 %, але заставалася нізкай. Як і ў мінулых выбарах, удзельнічалі ўсе сацыяльныя групы вёскі за малым выключэннем. Розніца была ў тым, што калі раней на выбарах бедната іграла малую ролю, дык у 1927 г. галоўную ролю адыгрывалі яны і сяраднякі. І толькі ў пэўных мясцінах заможнае сялянства спрабавала актыўна ўдзельнічаць. У якасці прыкладу можна прывесці, як у Грудзінаўскім нацыянальным сельсавеце яны спрабавалі прапанаваць свае спісы кандыдатаў.

Калі казаць пра латышкае насельніцтва Магілёўскай акругі, то патрэбна адзначыць наступнае. Найбольшую актыўнасць на выбарах (60 %) праявілі латышы, якія жылі ў калектыўнай савецкай гаспадарцы “Чырвоны двор”. Ад іх у мясцовы сельскі савет увайшоў 1 чалавек – беспартыйны, бядняк. У Валоках, дзе на 13 хутарах жыло 78 латышоў, прынялі ўдзел у выбарах 50 %. Ад латышоў у склад савета ўвайшлі 1 латыш бядняк, 1 сярадняк, абраны кандыдатам, 1 сярадняк, абраны членам рэвізійнай камісіі. У Латрошчы, дзе было 45 хутароў, на якіх жылі 270 латышоў у выбарах удзельнічалі 40 %, у мясцовы савет увайшлі 2 латышы: адзін сярадняк-камсамалец, адзін сярадняк-беспартыйны ў кандыдаты. У Хонава, 35 хутарскіх гаспадарак – 110 латышоў, на выбары прыйшло 38 %. У сельскі савет выбраны адзін бядняк і адзін сярадняк – беспартыйныя. Дарэчы, у мінулых выбарах мясцовыя латышы адмаўляліся ўводзіць у савет сваіх прадстаўнікоў. У Грудзінаўскім сельскім савеце, дзе было 138 хутарскіх гаспадарак і 611 латышоў, прыйшлі на выбары 37 %. У склад нацыянальнага сельсавета абрана 10 членаў. 3 іх было 3 бяднякі, 5 сяраднякоў, 1 настаўнік – член КП(б)Б і 1 заможны. Кандыдатамі – 1 бядняк і 2 сяраднякі.

Усяго было абрана ў саветы з латышкага сялянства 28 чалавек. 3 іх 1 сябра КП(б)Б і 1 камсамалец, чаго раней не было. Па сацыяльнаму становішчу: 8 бяднякоў, 13 сяраднякоў, 2 настаўнікі. Сярод абраных былі 3 жанчыны¹⁵².

Усяго было абрана палякаў у склад сельскіх саветаў Магілёўскай акругі ў 1926 годзе – 64, у 1927 годзе – 57. Памяншэнне па выніках выбараў 1927 г. дакументы тлумачаць больш дакладным улікам беларусаў-каталікоў і палякаў.

Акрамя таго, палякі былі абраны і ў склад прэзідыумаў сельскіх саветаў: Магілёўскі раён – 6, Шклоўскі – 6, Лупалаўскі (раён існаваў з 8 жніўня 1924 года па 2 сакавіка 1931 года) – 1, Быхаўскі – 1. Усяго 14 чалавек. 3 агульнай колькасці па выбарах 1926 і 1927 гг. чатыры палякі былі старшынямі сельскіх саветаў. Па два ў Магілёўскім і Шклоўскім раёнах.

Перавыбарам 1927 г. папярэднічала падрыхтоўчая праца, якая пачалася са справаздач старшынь сельскіх саветаў, далей прайшлі паседжанні беднаты і жанчын. І толькі потым адбыліся перавыбары.

¹⁵² Матэрыялы латышкай нацсекцыі // ДАГАМВ. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 726. Арк. 46.

Па Хрыпелеўскаму нацыянальнаму польскаму сельскаму савету ў 1927 г. быў большы працэнт (57 %) выбаршчыкаў, якія з'явіліся на выбарчыя ўчасткі (у 1926 г. – 38 %), і больш актыўнае абмеркаванне кандыдатур на паседжаннях. Паўсюль прайшлі кандыдатуры, прапанаваныя актывам з беднякоў. Была спроба ў акаліцы Журавец заможнымі сялянамі вылучыць найбольш заможнага і гаспадарлівага грамадзяніна Бурскага, але большасць удзельнікаў паседжання не падтрымала гэтую кандыдатуру. У склад Хрыпелеўскага с/с у 1927 г. было абрана 11 чалавек: 7 беднякоў і 4 сярэднікі (у 1926 г. 1 бядняк, 6 сярэднякоў, 4 заможныя). Склад сельсавета абнавіўся на 75 %, у асноўным за кошт беднякоў, што не заўжды ішло на карысць працы сельскага савета.

Большы працэнт удзелу ў выбарах палякаў быў і па іншых населеных пунктах акругі, дзе жыло польскае насельніцтва. Праўда, не паўсюль была аднолькавая актыўнасць. Акрамя таго, у Лупалаўскім і Бялыніцкім раёнах не арганізаваліся асобныя выбарчыя ўчасткі ў польскіх вёсках, а далучалі польскія вёскі да беларускіх і наадварот. Гэта прывяло да непажаданых вынікаў. Напрыклад, у Бялыніцкім раёне быў утвораны выбарчы ўчастак, на тэрыторыі якога знаходзіліся: беларуская вёска Ігліца (600 чал.), польская вёска Студзенка (157 чал.) і змешаная беларуска-польская вёска Заграшоўе (150 чал.). У выніку ў сельскі савет былі абраны: з першай вёскі ніводнага, з другой і трэцяй па два чалавекі. Гэта тлумачыцца тым, што палякі праявілі большую актыўнасць і, нягледзечы на вялікую адлегласць да вёскі Ігліца, на выбары прыйшло 100 % палякаў-выбаршчыкаў, а выбаршчыкі з самой Ігліцы на выбары не прыйшлі.

Наогул, агульны працэнт удзельнікаў у перавыбарах сельскіх саветаў па Магілёўскай акрузе быў 43,8 %, па мястэчках акругі – 48,4 %, а па польскіх населеных пунктах – 57 %.

На тэрыторыі Бабруйскай акругі ў 1927 г. было 7 мястэчак гарадскога тыпу і 27 мястэчак вясковага тыпу, дзе было сканцэнтравана яўрэйскае насельніцтва. Агульная колькасць яўрэяў у акрузе была прыкладна 89490 чалавек, палякаў на Бабруйшчыне, разам са Случчынай, жыло каля 16400 чалавек.

У акрузе былі 4 яўрэйскія нацыянальныя саветы, адзін савет польска-яўрэйскі (Шацілкі), тры польскія нацсаветы, Парыцкі местачковы яўрэйскі нацыянальны савет, Багушэўскі нацыянальны рускі сельсавет. У кожным сельскім савеце існавалі камісіі: сельскагаспадарчая, санкультаветная, фінансава-падатковая, дабрабыту, гандлёвай кааперацыі і іншыя¹⁵³. Прадстаўнікі нацыянальных меншасцей складалі 63,1 % ад агульнай колькасці членаў гарадскіх саветаў і 8,9 % дэпутатаў сельскіх саветаў (гл. табліца 11).

---

¹⁵³ Матэрыял аб становішчы масавай працы Саветаў Бабруйскай акругі // ДАГАМВ. Ф. 6575. Воп. 1. Спр. 601. Арк. 118, 121, 124.

Табліца 11 – Нацыянальны склад саветаў Бабруйскай акругі, 1927 г. ¹⁵⁴

	Гарадскія саветы (Бабруйск, Слуцк, Рагачоў, Жлобін)		Сельскія і месчачковыя саветы (216 саветаў)	
	Колькасць (чал.)	Працэнт	Колькасць (чал.)	Працэнт
Беларусы	226	36,9	2732	91,1
Рускія	147	24,0	69	2,3
Яўрэі	204	33,3	113	3,8
Палякі	15	2,5	65	2,2
Іншыя	20	3,3	19	0,6
Усяго	612	100	2998	100

Сярод працоўных жанчын асноўнай формай савецкай работы з’яўляліся дэлегацкія сходы. У той час іх называлі “школай камунізму”. Характэрна, што жаночыя сходы не былі самастойнымі арганізацыямі, а толькі дапамагалі ў працы прафсаюзам, саветам і іншым грамадскім фарміраванням. Кожны год у дэлегацкі рух увіталася новае папаўненне. Былі дэлегаткі, якія праявілі сябе на грамадскай працы, вылучаліся на прафсаюзную, савецкую і партыйную работу. Паступова дэлегацкія сходы замыкаліся самі на сабе, набывалі бюракратычныя рысы заарганізаванасці і фармалізму.

Актыўнасць жанчын, іх жаданне стаць упоравень з мужчынамі выяўляліся ў росце колькасці дэлегатак. Так, калі ў 1924 г. на Беларусі было 6500 дэлегатак, у 1925 г. – 15000, то ўжо ў 1926 г. іх налічвалася 27767 чалавек. У дэлегацкі рух на вёсцы ў першую чаргу прывабліваліся бяднячкі, батрачкі, радзей сераднячкі, пры адначасовай ізаляцыі больш–менш заможных сялян, якія выгадна вылучаліся пісьменнасцю і даволі шырокім кругаблядам. Іх выступленні на перавыбарах мелі “больш шырокі грамадскі характар” і не замыкаліся, як у бяднячак, на сваіх нястачах ¹⁵⁵.

Выбаршчыкі Магілёўшчыны, якія прадстаўлялі нацменшасці, у сваіх наказах звярталі ўвагу новага складу саветаў на: 1) больш чулівыя адносіны саветаў да запытаў сялянства; 2) бліжэй прыстасаваць сваю работу да масаў; 3) выяўляць укрывацеляў зямлі і жывёлы; 4) правільнае абкладанне сялян сельгаспадаткам; 5) узмацняць у вёсцы сацыялістычныя элементы; 6) умацаваць і пашырыць на вёсцы культурна-асветныя ўстановы; 7) садзейнічаць насельніцтву ў водпуску лесаматэрыялаў. У гэтых “наказах”, якія прайшлі папярэдняю апрацоўку ў кіруючых органах, добра бачны эканамічныя патрабаванні выбаршчыкаў і ідэалагічны камуністычнага актыву.

Насельніцтва нацыянальных сельскіх і месчачковых саветаў на агульных сходах вельмі часта выступала з рознымі ініцыятывамі, што не падабалася

¹⁵⁴ Матэрыял аб становішчы масавай працы Саветаў Бабруйскай акругі // ДАГАМВ. Ф. 6575. Воп. 1. Спр. 601. Арк. 111, 116.

¹⁵⁵ Беларусы. Т. 4. С. 366.

ўладам. Таму з 1927 г. кіраўніцтва БССР палічыла недапушчальным, каб ініцыятыва пры вырашэнні грамадскіх пытанняў належала сходам, а не актыву саветаў. Пры кожным нацыянальным савеце ўтвараўся актыў з 15-20 асоб, які арганізоўваў сваю працу праз дзейнасць розных камісій, секцый, дэпутацкіх груп. Але вельмі часта праца актыву вялася фармальна. Пры абследаванні ў 1928 г. рускіх нацыянальных саветаў улады канстатавалі, што “ніякага ажыўлення работы, толькі па ўказанню зверху, ды і тое не заўжды ўлічваюць рэкамендацыі”. Актывізаваць работу актыву спрабавалі заможныя гаспадары, якія імкнуліся праз нацыянальныя саветы вырашаць штодзённыя культурныя і грамадскія пытанні, але ўлады адносілі іх да кулакоў і вялі працу па недапушчэнню іх да працы ў саветах.

Як адзначалася ў пастанове Прэзідыума ЦВК БССР ад 10 лістапада 1927 г. аб рабоце нацсаветаў, арганізацыя нацыянальных саветаў з боку палітычнага і практычнага ў поўнай меры сябе апраўдала¹⁵⁶. Станоўчым было: памяншэнне нацыянальных непаразуменняў паміж асобнымі нацыянальнасцямі, перавод большай часткі працы нацсаветаў на родную мову, пашырэнне сеткі нацыянальных школ, клубаў, хат-чытальняў, чырвоных куткоў, узмацненне даверу з боку месчачковага насельніцтва ў нацсаветах да савецкай улады. З адмоўных момантаў на той час у пастанове зафіксаваны наступныя: пры арганізацыі нацсаветаў АВК і РВК у некаторых выпадках у аснову бралі выключна нацыянальны прынцып, а не нацыянальна-тэрытарыяльны; склад працаўнікоў у некаторых нацыянальных саветах слаба азнаёмлены з савецкім будаўніцтвам, адсюль былі моманты скажэння лініі савецкай улады ў нацытанні; слаба разгорнута арганізацыйна-масавая работа¹⁵⁷.

У прынцыпе, выбары 1925–1927 гг. паказалі, што грамадскае жыццё ішло мерным крокам. Гэта натуральнае развіццё палітычных працэсаў было ўстойлівым, пакуль яго не парушылі суб’ектыўныя падыходы вярхоўнага партыйнага і савецкага кіраўніцтва краіны¹⁵⁸. Дэмакратычныя асновы грамадска-палітычнай дзейнасці ў канцы 20-х гадоў пачыналі ўсё больш падмяняцца адміністрацыйным націскам. Гэта абмяжоўвала ўдзел прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей у розных сферах жыцця.

Выбарчая кампанія 1929 г. праходзіла ва ўмовах наступлення на дэмакратычныя заваёвы, звязаныя з НЭПам. Больш адчувальнымі сталі камандна-адміністрацыйныя метады кіраўніцтва. Адмаўленне ад удзелу ў выбарах усё больш пачынала разглядацца як адмоўныя адносіны да партыі і савецкай улады. Насельніцтва не магло не ўлічваць гэтую акалічнасць і адпаведна яўка сялян складала 58,7 % (рабочых у гарадах 79,2 %). У вёсцы

¹⁵⁶ У 1960-я гг. некаторыя даследчыкі, наадварот, сцвярджалі, што ліквідацыі нацыянальнай адасобленасці, выхаванню ў духу інтэрнацыяналізму перашкаджала менавіта стварэнне нацыянальных саветаў, якія садзейнічалі павялічэнню нацыяналістычных настрояў. Маргунский С.П. Государственное строительство БССР в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925). Минск, 1966. С. 143.

¹⁵⁷ Матэрыялы нацкамісіі // НА РБ. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 67. Арк. 7–8.

¹⁵⁸ Касцюк М.П. Большевицкая сістэма ўлады на Беларусі. С. 64–65.

дасягненню гэтай лічбы паспрыялі жанчыны. Калі ў 1927 г. у выбарах прынялі ўдзел толькі 24,7 % жанчын, то ў 1929 г. – 42,4 %. Стваралася аснова для будучага фактычнага 100%-га ўдзелу насельніцтва ў выбарчых кампаніях.

Практыка міжваеннага часу паказала, што палітычнае, гаспадарчае і культурнае жыццё, у патрэбным для камуністычных уладаў накірунку, на тэрыторыі падпарадкаванай нацсаветам, развівалася хутчэй, чым у іншых месцах Савецкай Беларусі.

Шмат было прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей у кіруючых выканаўчых органах, якія аказвалі адчувальны ўплыў на савецкае і гаспадарчае будаўніцтва БССР (гл. дадатак Д). Побач з беларусамі працавалі: рускія, яўрэі, латышы, татары, палякі, літоўцы, украінцы, немцы і іншыя асобы. Сярод адказных кіраўнікоў наркамата працы прадстаўнікі нацыянальных меншасцей складалі 75 %, у Вярхоўным судзе – 40 %, наркамаце РСІ – 60 %, наркамаце гандлю – 66 %, дзяржплане – 77 %, наркамаце земляробства – каля 45 %, НКУС – 55 %, наркамаце фінансаў – каля 55 %, наркамаце аховы здароўя – 90 %, наркамаце асветы – 58 %, наркамаце юстыцыі – 77 %, ЦСУ – 58 %¹⁵⁹.

Даволі высокі працэнт яўрэяў быў сярод адказных работнікаў рэспубліканскіх устаноў: у адміністрацыйных, у гаспадарчых, судовых, кааператыўных, зямельных, а таксама ў акруговых, дзе іх, напрыклад, было: у адміністрацыйных – 19,1%, зямельных – 82%.

Шмат прадстаўнікоў рускай нацыянальнасці было сярод той жа катэгорыі работнікаў у рэспубліканскіх і акруговых установах – там іх колькасць была ў 2–3 разы большая за сярэднестатыстычную па рэспубліцы і толькі ў кааператыўных іх колькасць у працэнтных адносінах амаль адпавядала сярэдняй па БССР – 8,8% (7,7%).

Працэнт палякаў у акруговых зямельных установах (2,1%) амаль адпавядаў колькаснаму складу польскага насельніцтва савецкай Беларусі. Больш было палякаў сярод адказных работнікаў акруговых адміністрацыйных устаноў – 4,2% і рэспубліканскіх кааператыўных – 5,0%, але не было ніводнага паляка ў рэспубліканскіх судовых і зямельных установах¹⁶⁰.

Можна адзначыць, што амаль паўсюль удзельная вага палякаў у органах улады была вышэйшая за іх працэнт у агульным складзе насельніцтва рэспублікі.

Прадстаўнікі нацыянальных меншасцей маглі актыўна ўдзельнічаць у грамадскім і гаспадарчым жыцці праз органы ЛКСМБ і прафесійныя саюзы.

Камсамольцы пад кіраўніцтвам кампартыі займаліся ідэалагічным выхаваннем, палітычнай асветай народа, у тым ліку атэістычнай прапагандай. У быт уваходзілі камсамольскія вяселлі, чырвоныя хрэсьбіны, чырвоны вялікдзень і інш.

¹⁵⁹ Нацыянальны склад наркаматаў // НА РБ. Ф. 6. Воп. 1. Спр. 1118. Арк. 5–25.

¹⁶⁰ Пушкін І. Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці (20-я гады XX ст.). С. 59.

У агульным складзе КСМБ за 1922 – 1928 гг. працэнт беларусаў хутка ўзрастаў (у 1927 г. – 67% ад агульнай колькасці)¹⁶¹, рускіх і яўрэяў памяншаўся, палякаў і іншых нацыянальнасцей крыху павялічыўся. Немцаў, у месцах іх кампактнага пражывання, у КСМБ не было ніводнага¹⁶².

Калі аналізаваць нацыянальны склад КСМБ па асобных акругах за 1925 – 1927 гг., можна заўважыць цікавую акалічнасць – нязначна, але працэнт яўрэяў у складзе сакратароў ячэек ўзрастаў. Калі працэнтная вага рускіх і іншых у складзе мясцовых арганізацый заставалася амаль той жа, дык у складзе бюро ячэек, сакратароў ячэек, складзе райкамаў істотна павялічвалася. Пабольшала палякаў у арганізацыях і складзе райкамаў, але адначасова значна скарацілася колькасць сакратароў палякаў.

У кіруючых органах ЛКСМБ (ЦК, акружкомы, райкамы) колькасць карэннага насельніцтва павялічвалася толькі на 5–10 %, палякаў і яўрэяў паменшыла, больш стала прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей. З агульнай тэндэнцыі вылучаецца павелічэнне колькасці асоб рускай нацыянальнасці ў апарце ЦК з 8,1 да 14 %¹⁶³.

Вялікі працэнт яўрэяў (81,5%) быў і ў складзе актыву піянерскай арганізацыі. Наогул, піянерскі рух быў найбольш распаўсюджаным сярод яўрэйскіх дзетак. У яўрэйскіх нацыянальных школах 70–80% вучняў былі піянерамі (1925 г.). Так, напрыклад, на тэрыторыі Магілёўскай акругі былі атрады ў Шклове, Быхаве, Чавусах, Прапойску, Карме¹⁶⁴. Дрэнна ішла піянерызацыя ў польскіх нацыянальных школах, з вялікай цяжкасцю ўзнікалі піянерскія атрады ў літоўскіх і латышскіх школах¹⁶⁵.

Якім чынам спрычыніліся нацыянальныя меншасці да станаўлення савецкага прафсаюзнага руху ў БССР бачна з наступных прыкладаў, якія асвятляюць ролю палякаў і яўрэяў.

На 1.05.1924 г. сярод членаў дзесяці найбуйнейшых прафсаюзаў Беларусі палякі складалі – 7,3%. Адпаведна, яны былі належным чынам прадстаўлены ў выбарных органах прафесійных саюзаў. У 1925г. у складзе ЦСПСБ палякаў было 2,9%, у 1926г. у складзе яго прэзыдыума – 5,9%, у акруговых саветах прафсаюзаў – 6,0%, у райпрофбюро – 44%, у цэнтральных праўленнях прафсаюзаў – 5,2%, у акруговых аддзяленнях – 3,7%, у ФЗК – 3,1%. Удзельнічалі палякі і ў працы з'ездаў прафсаюзаў. А. Лейзераў у якасці прыкладу прыводзіць наступную працэнтную вагу палякаў на рэспубліканскіх з'ездах 1925 г.: сярод дэлегатаў саюза дрэваапрацоўшчыкаў – 5,3%, саюза

¹⁶¹ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё . С. 347.

¹⁶² Матэрыялы абследавання // НА РБ. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 67. Арк. 236–241.

¹⁶³ Пушкін І. Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці (20-я гады XX ст.). С. 60.

¹⁶⁴ Звесткі аб колькасці піянерскіх арганізацый // ДАГАМВ. Ф. 30. Воп. 1. Спр. 37. Арк. 9, 31.

¹⁶⁵ Пратакты пасяджэнняў латышскай нацсекцыі // Там жа. Ф. 6575. Воп. 1. Спр. 177. Арк. 15–25.

скурнікаў – 1,3%, саюза папернікаў – 15,9%, саюза медыка-санітарных работнікаў – 2,4%¹⁶⁶.

У самым пачатку 1920-х гг. старшынёй Магілёўскага павятовага прафсаюзнага бюро з'яўляўся З. Беленькі. У 1922 г. з 10 членаў павятовага прафбюро 9 былі яўрэямі. У тым жа годзе ў Магілёве яўрэі былі сакратарамі ячэек прафсаюзаў: работнікаў медыка-санітарнай працы, скурнікаў, будаўнікоў, харчавікоў, камунальнай гаспадаркі, дрэваапрацоўшчыкаў, швейнай прамысловасці, народнага харчавання, сувязі, работнікаў мастацтва, транспарту, работнікаў савецкіх органаў, воднага транспарту¹⁶⁷.

Згодна даклада бюро Яўсекцыі ўлетку 1923 г. з 7412 рабочых, заарганізаваных у прафсаюзы, 2035 былі яўрэйскай нацыянальнасці. Сакратаром Магілёўскага павятовага прафсаюзнага бюро да 1924 г. быў Л.Эпштэйн¹⁶⁸.

Адразу пасля ўз'яднання Магілёўшчыны з БССР на VI канферэнцыі прафсаюзаў у красавіку 1924 г. было абрана Магілёўскае павятовае бюро прафесійных саюзаў у складзе 9 членаў і 3 кандыдатаў. На першым арганізацыйным пасяджэнні 15 красавіка было ўтворана бюро і размеркаваны абавязкі: старшыня, ён жа кіраваў арганізацыйнай і культурнай працай – Б.Эпштэйн, сакратар і адказны за тарыфна-эканамічную работу – Эйнгорн, інспектар працы – Каганаў, адказны за працу сярод моладзі – Мушкацін, сярод жанчын – Л. Пінская, скарбнік – Хвошч. У склад бюро ўвайшлі таксама яўрэі: Лапо, Гелер, Бунімаў.

На 01.12.1924 г. існавалі 95 мясцовых камітэтаў на абшарах Магілёўскай акругі (496 членаў мясцкамаў). Нацыянальны склад камітэтаў быў наступны: беларусаў – 255, яўрэяў – 178, рускіх – 45, палякаў – 12, іншых – 6¹⁶⁹. У 1924 – 25 гг. яўрэі з'яўляліся старшынямі акруговых аддзяленняў прафсаюзаў: будаўнікоў, скурнікаў, друкароў, харчавікоў, швейнікаў, савработнікаў, камунальнай гаспадаркі, дрэваапрацоўшчыкаў, народнага харчавання¹⁷⁰.

На 01.01.1925г. агульная колькасць членаў прафесійных саюзаў па Магілёўскай акрузе складала 12298 чалавек. Нацыянальны склад: беларусаў – 6379, яўрэяў – 3362, рускіх – 1828, палякаў – 406, іншых – 323.

У акрузе налічвалася 19 прафсаюзаў. Сярод кіраўніцтва акруговых аддзяленняў саюзаў (141 чал.) было: беларусаў – 47, яўрэяў – 70, рускіх – 19, палякаў – 9. У праўленнях саюзаў металістаў, будаўнікоў, швейнікаў, дрэваапрацоўшчыкаў, друкароў, харчавікоў, скурнікаў яўрэі складалі – 88,8%. І толькі 15,7% з іх былі членамі КП(б)Б, ЛКСМБ. Дарэчы, у дакументах асабліва

¹⁶⁶ Лейзеров А. Участие поляков в государственной, экономической, культурной жизни Беларуси (1920–30-е годы) . С. 199.

¹⁶⁷Справаздачы // ДАГАМВ. Ф. 6622. Воп. 1. Спр. 190. Арк. 37 ; Спр. 150. Арк. 99, 103.

¹⁶⁸ Справаздачы // Там жа. Ф. 6622. Воп. 1. Спр. 227. Арк. 296 адв. ; Спр. 189. Арк. 9 ; Спр. 411. Арк. 3.

¹⁶⁹ Нацсклад прафсаюзных камітэтаў // Там жа. Ф. 6571. Воп. 1. Спр. 82. Арк. 1–4.

¹⁷⁰ Матэрыялы яўсекцыі // Там жа. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 110. Арк. 22, 26.

падкрэслівалася, што 100% яўрэяў пералічаных саюзаў гаварылі на яўрэйскай мове (ідыш), а 50% былі здольныя чытаць і пісаць па-яўрэйску¹⁷¹.

У студзені 1926 года магілёўскія прафсаюзы паведамілі ў яўсекцыю наступныя звесткі аб колькасным склазе яўрэяў у сваіх ячэйках (гл. табліцу 12).

Табліца 12 – Колькасць асоб яўрэйскай нацыянальнасці ў прафсаюзах Магілёўскай акругі¹⁷²

Назва прафсаюза	Усяго	Яўрэяў
Металістаў	205	86
Рабземлеса	262	83
Медсанпрацы	542	193
Кам.гаспадаркі	353	130
Швейпрама	283	270
Работнікаў мастацтва	130	59
Друкароў	107	87
Сувязі	208	3
Савецкіх работнікаў	1048	334
Работнікаў асветы	735	119

У маі 1926 г. у Магілёўскай акрузе з 14355 членаў прафсаюза было 3488 яўрэяў¹⁷³.

Патрэбна заўважыць, што з канца 1920-х гг. колькасць яўрэяў у кіраўніцтве сярэдняга і вышэйшага ўзроўню прафсаюзаў пачала паступова памяншацца. Калі ў 1923 г. у прафсаюзным апарате яўрэі складалі 67%, сярод старшыняў прафсаюзаў іх было 84%, сярод старшыняў акруговых (павятовых) прафбюро 100 %¹⁷⁴, дык сярод апошніх у 1926г. яўрэяў стала толькі 44%. Як выключэнне выглядае склад прэзыдыума Магілёўскага акрпрафсавета 1927 г., у які ўваходзілі 2 беларусы, 7 яўрэяў, 2 палякі, 1 невызначанай нацыянальнасці. Да канца года нацыянальны склад акруговых праўленняў саюзаў на Магілёўшчыне стаў наступным: беларусаў – 48,4%, рускіх – 8%, яўрэяў – 36,9%, палякаў – 4,3%, іншых 2,4%¹⁷⁵, што больш адпавядала нацыянальнаму складу прафсаюзаў. Яўрэі пераважалі ў такіх прафесійных саюзях, як: швейнай прамысловасці – 93,3%, скурнікаў – 74,9%, друкароў – 66%. Складалі меншасць сярод чыгуначнікаў – 14%, работнікаў сувязі – 1,9%, папернікаў – 15,7%, хімікаў – 16% (прычым гэта ў асноўным рабочыя запалкавых фабрык, на шклозаводах Магілёўшчыны яўрэяў – членаў прафсаюза было толькі 4%)¹⁷⁶.

¹⁷¹ Прафсаюзная праца сярод яўрэяў // ДАГАМВ. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 63. Арк. 147.

¹⁷² Падлічана па: Лісты прафсаюзных арганізацый // Там жа. Фонд 6577. Воп. 1. Спр. 108. Арк. 91–116.

¹⁷³ Матэрыялы яўсекцыі // Там жа. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 150. Арк. 28.

¹⁷⁴ Запіска еўбюро аб працы // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 3723. Арк. 34.

¹⁷⁵ Матэрыялы аб прафсаюзных канферэнцыях // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 3514. Арк. 1–1адв.

¹⁷⁶ Запіска еўбюро аб працы // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 3723. Арк. 29.

1.02.1928 г. нацыянальны склад сярод членаў прафсаюзаў у Магілёўскай акрузе з'яўляўся зусім іншым: беларусаў – 69,7%; яўрэяў – 20,7%; палякаў – 2,6%; рускіх – 5,4%; латышоў – 0,4%; іншых – 1,2%¹⁷⁷.

Калі правесці аналіз нацыянальнага складу членаў прафсаюзаў БССР: сельскагаспадарчых работнікаў, індустрыяльных, транспарту і сувязі і іншых, то можна заўважыць, што сярэдні працэнт членаў прафсаюза сярод яўрэяў, рускіх, палякаў і іншых нацыянальнасцей узраслаў. У той жа час назіраўся і колькасны рост членаў прафсаюза беларусаў, што сведчыць аб агульнай тэндэнцыі павелічэння колькаснага складу прафесійных саюзаў. Гэтыя лічбы цікава параўнаць з нацыянальнымі складамі кіраўнічых прафсаюзных органаў (у %) за 1927 і 1928 гг. Так, у ЦС ПСБ колькасць яўрэяў на выбарных пасадах узрасла з 37,5% да 42,4%, на аплатаемых з 46,1% да 63,6%¹⁷⁸, што ніякім чынам не адпавядала працэнтнаму складу яўрэяў – членаў прафсаюзаў, у той жа час колькасць рускіх, палякаў на выбарных пасадах паменшылася. Тая ж дыспропорцыя, у нязначных адхіленнях, захоўвалася і на ўзроўні акруговых аддзелаў прафсаюзаў.

Крыху іншым было становішча на ўроўні вызваленага апарату фабрычна-завадскіх прафсаюзных камітэтаў і цэхавых камітэтаў БССР, сярод якога нацыянальныя меншасці складалі адпаведна 45 % і 16,7 % (гл. табліцу 13)¹⁷⁹.

Табліца 13 – Нацыянальны склад вызваленага апарату ФЗМК БССР, 1930 г.

Нацыянальнасць	Вызваленыя старшыні цэхавых камітэтаў	Члены цэхавых камітэтаў	Вызваленыя члены ФЗМК
Беларусы	20	719	317
Яўрэі	1	339	204
Палякі	-	68	20
Рускія	2	83	24
Іншыя	1	79	11
Усяго	24	1288	576

Прафсаюзы Беларусі аб'ядноўвалі значную колькасць рабочых і служачых. З дапамогай вытворчых нарад прафсаюзных арганізацый ўцягвалі ў кіраўніцтва вытворчасцю шырокія слаі рабочых. Свае намаганні яны сканцэнтравалі на пытаннях павышэння вытворчасці працы, зніжэння сабекошту, паляпшэння якасці вырабаў, умацавання працоўнай дысцыпліны. Прафсаюзы займаліся арганізацыяй сацыяльнага страхавання, паляпшэннем матэрыяльнага становішча і бытавых умоў працоўных, арганізацыяй культурна-асветніцкай работы.

¹⁷⁷ Нацыянальны склад членаў прафсаюза // ДАГАМВ. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 567.

¹⁷⁸ Пушкін І. Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці (20-я гады XX ст.). С. 63.

¹⁷⁹ Статыстычныя звесткі аб нацскладзе прафсаюзаў // НА РБ. Ф. 265. Воп. 1. Спр. 2920. Арк. 8–7.

У 1930-я гг. у атмасферы ўсеагульнай падазронасці, татальных пошукаў “ворагаў народа”, масавых рэпрэсій дзейнасць прафсаюзаў была строга рэгламентавана. Іх працу жорстка кантралявалі партыйныя, савецкія і іншыя органы падаўлення. Ініцыятыва працоўных і прафсаюзных органаў накіроўвалася толькі на дасягненне пастаўленых мэтай сацыялістычнага будаўніцтва. Прафсаюзам адводзілася роля перадатачнага механізму па выкананню партыйна-савецкіх рашэнняў¹⁸⁰.

Такім чынам, яўрэі і палякі, як і іншыя нацменшасці, удзельнічалі і аказалі пэўны ўплыў на зараджэнне і станаўленне савецкага прафсаюзнага руху, з’яўляючыся членамі прафесійных саюзаў і іх кіруючых арганізацый.

На працягу 1920–30-х гг. кампартыя, прафсаюзы, камсамол былі адзяржаўлены, дзейнасць іх была строга рэгламентавана. У іх шэрагах не павінна было быць іншадумства і ініцыятывы, у тым ліку сярод кіраўнікоў – прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей.

У міжваенны час на тэрыторыі савецкай Беларусі існавалі таварыствы і аб’яднанні, дзейнасць якіх кантралявалася партыйнымі і савецкімі органамі: таварыства садзейнічання абароне і авіяцыйна-хімічнаму будаўніцтву (Авіяхім), Міжнародная арганізацыя дапамогі барацьбітам рэвалюцыі (МОПР), Саюз ваяўнічых бязбожнікаў, таварыства землеўпарадкавання працоўных яўрэяў, Чырвоны Крыж, краязнаўчае таварыства, сялянскай узаемадапамогі (ККОВ), таварыства саматужнікаў, “Прэч непісьменнасць”, спартыўныя, сельскагаспадарчыя, прыхільнікаў дзяцей, меліярацыйныя, прыхільнікаў вёскі, паляўнічых, музыкальна-мастацкія, эсперантыстаў, навуковыя і навукова-тэхнічныя (навуковае таварыства зубных урачоў), таварыства ўзаемага крэдыту, Беларускае таварыства дапамогі пралетарскаму студэнцтву, усебеларускае пажарнае таварыства, сяброў радыё, лесу і г.д.¹⁸¹

У месцах кампактнага пражывання латышоў, літоўцаў, немцаў, яўрэяў, рускіх, палякаў найбольш часта, па ўказанні зверху дабраахвотна-прымусова, утвараліся ячэйкі МОПРа, Авіяхіма, “Прэч непісьменнасць”. У справаздачных дакументах сярэдзіны 1920-х гадоў адзначаны, напрыклад, ячэйкі МОПРа (26 чал.) і Авіяхіма (26 чал.) у Анземаўскім нямецкім нацыянальным сельскім савеце Мазырскай акругі; ячэйка МОПРа (46 чал.) у латкалоніі Бабруйскай акругі. А наогул на той час у месцах кампактнага пражывання латышоў было арганізавана 5 ячэек МОПРа, 2 ячэйкі Чырвонага Крыжа, 11 ячэек Авіяхіма. На тэрыторыі Янавіцкага яўрэйскага нацыянальнага местачковага савета Віцебскай акругі па справаздачных паперах лічылася: у МОПР – 249 чалавек, Авіяхіме – 100 чал., Чырвоным Крыжы – 34 чал., “Прэч непісьменнасць” – 72 чал., і г.д., але

¹⁸⁰ Пушкин И. А. Профессиональные союзы БССР в предвоенный период на примере Могилёвщины (1930–1941 гг.) // Труд. Профсоюзы. Общество. 2007. № 2. С. 78–82.

¹⁸¹ Пушкин И. А. Узел нацыянальных меншасцей у дзейнасці грамадска-палітычных аб’яднанняў БССР (20-я гг. XXст.) // Могилёўская даўніна. Могилёў, 1998. С. 32–38.

гэта было толькі на паперы. Па пяці акругах у месцах кампактнага пражывання яўрэяў, ячэйкамі МОПРа было ахоплены 37% насельніцтва, Авіяхіма – 41%¹⁸².

На пачатак 1927 г. у Беларусі налічвалася да 1200 гурткоў ваенных ведаў, працавалі ваенна-санітарныя курсы, пасты паветранага назірання, 100 абсталяваных ціраў, праводзіліся “Тыдні абароны”. Таварыствам садзейнічання абароне сабрана ў фонд “Наш адказ Чэмберлену” 39938 рублёў¹⁸³.

У гэтыя гады пры большасці буйных прадпрыемстваў і ўстаноў узніклі шэфскія грамадскія арганізацыі працоўных. Яны праводзілі арганізатарскую і палітычную работу ў горадзе і на вёсцы, спрыялі ўмацаванню сувязей паміж рабочымі і сялянамі. З іх дапамогай утвараліся кааператывы, машынныя і іншыя аб’яднанні.

Шырокі размах у разглядаемы перыяд атрымаў краязнаўчы рух. Аматы-краязнаўцы апісвалі грамадскае і эканамічнае жыццё ў рэспубліцы, яе прыродныя ўмовы: глебы, карысныя выкапні, жывёльны і раслінны свет; вывучалі гісторыю народа, яго мову, свята і абрады, фальклор, звычаі, народныя веды і вераванні. Гэта пазітыўна ўплывала на нацыянальныя пачуцці, развіццё нацыянальнай самасвядомасці насельніцтва. У 1926 г. у Беларусі існавала 167 краязнаўчых арганізацый, у якіх налічвалася больш за 4000 чалавек, у 1930 г. ужо было 333 арганізацыі з 8819 членамі¹⁸⁴. Адзначаючы станоўчую дзейнасць краязнаўцаў у прывіцці любові да роднага краю, сваёй малой радзімы, можна ўсё ж заўважыць, што яны разглядалі народныя традыцыі, народную культуру як перажытак, які не трэба браць з сабой у новае жыццё. Галоўная накіраванасць іх даследаванняў была ў пошуках парасткаў новага: звычаяў, абрадаў, нават новага фальклору. Вялікую ролю ў развіцці краязнаўства адыгрываў часопіс “Наш край”, які праіснаваў усяго 5 год.

Прадстаўнікі нацыянальных меншасцей уваходзілі ва ўсе ўзгаданыя аб’яднанні на добраахвотна-прымуовай аснове.

Трэба адразу адзначыць, што пераважная частка гэтых аб’яднанняў заставалася “на паперы”, аб чым сведчылі праверкі 1928–1929 гг. Зафіксавана, што ячэйкі працу вядуць слаба, яе практычна няма, ды, наогул, нават дакладнага ўліку членства не вялося. Уся канкрэтная праца звялася толькі да збору членскіх складак. На тэрыторыі нямецкіх сельсаветаў вышэйназваныя таварыствы – “проста фікцыя” і г.д. У выніку, як адзначалася ў 1928 г.: “На тэрыторыі латышскіх сельскіх саветаў Авіяхім і МОПР працу не вядуць, спыняюць сваю дзейнасць, а дзе-нідзе распаліся”¹⁸⁵. Праўда, як выключэнне, былі прыклады канкрэтнай працы: латышскія арганізацыі МОПРа Віцебскай і Полацкай акруг апекавалі вязняў Дзвінскай турмы, гурткі Авіяхіма збіралі сродкі на танк

¹⁸² Пушкін І.А. Удзел нацыянальных меншасцей у дзейнасці грамадска-палітычных аб’яднанняў БССР (20-я гг. ХХст.) // Магілёўская даўніна. Магілёў, 1998. С. 35.

¹⁸³ Беларусы. Т. 4. С. 347–348.

¹⁸⁴ Там жа. С. 348.

¹⁸⁵ Там жа.

“Латвешу Стрельнекс”¹⁸⁶. Адсутнасць працы кіраўніцтва БССР тлумачыла незабяспечанасцю насельніцтва адпаведнай літаратурай на нацыянальных мовах і неналежнаю ўвагаю да гэтага накірунку работы з боку нацыянальных саветаў. Гэтаму накірунку працы з нацменшасцямі партыйнае і савецкае кіраўніцтва надавала вялікую ўвагу, бо праз таварыствы праходзіла агітацыйная, прапагандысцкая дзейнасць, адбывалася “інтэрнацыянальнае выхаванне”, ды і вырашаліся фінансавыя пытанні. Розныя дзяржаўныя “займы”, пазыкі распаўсюджваліся сярод насельніцтва праз рознага роду арганізацыі і таварыствы.

Трэба асобна адзначыць паспяховую і плённую дзейнасць шэрагу арганізацый і аб’яднанняў, якія вырашалі эканамічныя пытанні яўрэйскага насельніцтва. У пачатку 1920-х гг. актыўна дзейнічалі: Таварыства распаўсюджвання саматужніцкай і земляробчай працы сярод яўрэяў (ОРТ) і беларуская камісія яўрэйскага грамадскага камітэта па аказанні дапамогі пацярпелым ад вайны, пагромаў і стыхійных бедстваў (Яўградкам), праз камітэт здзяйсняў сваю дзейнасць “Джойнт” (Амерыканскі аб’яднаны яўрэйскі камітэт па размеркаванню фондаў). На пасяджэннях Мінскага бюро ОРТа (1923 год) абмяркоўваліся пытанні дзейнасці Мінскай сельскагаспадарчай вучэбнай фермы, навучальных устаноў прафесійнага тыпу, дзе большасць навучэнцаў складалі яўрэі (Мінск, Бабруйск) і інш.¹⁸⁷ Ліквідаваць беспрацоўе, задаволіць жаданне яўрэяў заняцца земляробствам, накіраваць увагу і энергію яўрэйскай беднаты на земляробства – вось асноўныя задачы, якія спрабавалі вырашыць у 20-я гады актывісты Таварыства па землеўпарадкаванню працоўных яўрэяў – “ОЗЕТ, інакш Белкамзет”¹⁸⁸.

У сярэдзіне 1920-х гг. частка яўрэйскага насельніцтва з Беларусі перасялялася на вольныя землі ў Крым і Далёкі Усход. Гэта была своеасаблівая дэпартацыя, нягледзячы на пэўную добраахвотнасць. 7–8.06.1926 г. у сваёй пастанове прэзідыум Белкамзет аб’явіў кампанію па перасяленню яўрэяў з Савецкай Беларусі ў Крым “ударнай”. Праводзячы перасяленне яўрэяў у Крым і Далёкі Усход, адначасова партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва катэгарычна выступіла супраць перасяленняў яўрэяў у Палестыну і іншыя буржуазныя краіны.

Улады імкнуліся давесці сусветнай супольнасці аб вырашасці “яўрэйскага пытання” менавіта ў савецкай краіне, пры чым як у эканамічнай, так і грамадскай сферы.

У мястэчках 90% саматужнікаў складалі яўрэі. Для найлепшай абароны іх эканамічных інтарэсаў (яны мелі льготы на падаткі, на аплату камунальных паслуг), а таксама для вядзення культурнай працы, далучэння да грамадскай работы ўтвараліся таварыствы саматужнікаў. У 1924 г. па БССР іх было 68, у

¹⁸⁶ Справаздача // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 3637. Арк. 4, 30.

¹⁸⁷ Цыркуляры яўрэйскага аддзела // Там жа. Ф. 6. Воп. 1. Спр. 196. Арк. 62–77.

¹⁸⁸ Басин Я. Большевизм и евреи: Белоруссия, 1920-е : ист. очерки. С. 148–149.

1926 г. таварысты аб'ядналі больш 50% саматужнікаў. Праз удзел у іх шэрагах, на працягу 1925–26 гг., чатыры яўрэі – саматужнікі былі абраны ў гарадскі савет, 36 народнымі засядацелямі ў судах, іншыя сталі заснавальнікамі гарадскіх таварыстваў узаемадапамогі. Таварысты саматужнікаў працавалі пад пільным кантролем партарганізацый КП(б)Б.

Пасля згортвання НЭПа яўрэі, якія займаліся гандлем, дробнай вытворчасцю, маглі знайсці прымяненне сваім ведам, навыкам, вопыту, нават сродкам толькі ў дзейнасці саматужніцка-прамысловай кааперацыі, якая была арыентавана на стварэнне прамысловай базы сацыялізму. Усялякія іншыя формы іх дзейнасці забараняліся. Напрыклад, прапанова Еўбюро ад 14.10.1928г. аб “пабудове новых промыслаў, асабліва па вытворчасці экспартных прадметаў і прыналежнасцяў сялянскага будаўніцтва для большага далучэння ў іх элементаў з былых гандляроў і іншых груп...” была рашэннем бюро ЦК КП(б)Б ад 12.07.1929 г. названа “праваапартуністычнай устаноўкай”, якая супярэчыць пастановам пленума ЦК КП(б)Б (верасень 1928 г.)¹⁸⁹.

На тэрыторыі нацыянальных сельсаветаў частка сялян была аб'яднана ў камітэты ўзаемадапамогі. Але ўся іх праца, як адзначалася ў матэрыялах абследавання латышкага сельскага савету Калінінскай акругі, Уздзенскага, Янавіцкага саветаў за 1926–27 гг. абмяжоўвалася толькі збіраннем складак і выдачай дапамогі.

Найбольш актыўна і плённа працавалі прадстаўнікі і іншых нацыянальных меншасцей БССР у таварыствах, звязаных з вытворчасцю, перапрацоўкай і рэалізацыяй сельскагаспадарчай прадукцыі. У дакументах 1920-х гг. адзначалася, што разнастайныя формы добраахвотнай кааперацыі найбольш былі распаўсюджаны сярод немцаў, латышоў, палякаў, літоўцаў. У 1928 г. 75–90 % нацыянальных меншасцей БССР былі ахоплены кааперацыяй – спажывецкай і сельскагаспадарчай (латышы – амаль на 100%).

Трэба адзначыць, што гэта не было высілкам камуністычнай улады, бо да рэвалюцыі 1917 г. латышкае насельніцтва было ўжо каапераваным¹⁹⁰. У 1920-я гг. вельмі часта навакольнае беларускае насельніцтва ўваходзіла ў латышскія таварысты¹⁹¹.

Прадстаўнікі нацыянальных меншасцей не толькі ўдзельнічалі ў працы кааператываў аб'яднанняў, але і прымалі актыўны ўдзел у іх кіруючых органах (гл. табліцу 14).

¹⁸⁹ Пратакол пасяджэння еўбюро // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 4325. Арк. 854.

¹⁹⁰ Практическое разрешение национального вопроса в БССР. Ч. 2 ; Пушкін І.А. Удзел нацыянальных меншасцей у дзейнасці грамадска-палітычных аб'яднанняў БССР (20-я гг. XXст.) // Магілёўская даўніна. Магілёў, 1998. С. 32–38 ; Тугай У.В. Латышы на Беларусі. Мінск, 1999.

¹⁹¹ Справаздача // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 3637. Арк. 3.

Табліца 14 – Нацыянальны склад кіруючых органаў кааператыўных аб’яднанняў, у працэнтах на 1.09.1929 г.¹⁹²

Назва	Бел.	Яўр.	Пал.	Рус.	Інш.
Усяго працоўных у выбарных органах спажывецкай кааперацыі	63,8	23,4	0,4	6,8	5,6
Адказныя супрацоўнікі спажывецкай гаспадаркі	38,3	51,6	1,7	5,8	2,6
Адказныя працаўнікі Белкаапсаюза	27,2	62,8	–	7,2	2,8
Адказныя працаўнікі акруговых спажыўсаюзаў	51,8	37,0	2,2	6,0	3,0
Старшыні гарпо, старшыні с/т	68,8	19,2	5,8	0,4	5,8

Для забеспячэння патрэб нацменшасцей уладамі ўтвараліся нацыянальныя ўчасткі народных судаў. Яны былі ў акругах, дзе кампактна пражывалі групы асоб пэўнай нацыянальнасці. Напрыклад, у Віцебскай акрузе былі яўрэйскі і латышскі ўчасткі¹⁹³, у Магілёўскай акрузе – яўрэйскі і польскі (распачаў працу ў 1926 г.)¹⁹⁴. Участкі нацыянальных судаў карысталіся павагай і аўтарытэтам у насельніцтва. Нацыянальныя суды ў Магілёўскай акрузе толькі за 1925–1926 гг. разгледзелі 181 справу. У 1925 г. быў зацверджаны праект Наркамюста аб арганізацыі 5 яўрэйскіх, 3 польскіх і 1 латышкага ўчасткаў народных судаў. Планаваліся: яўрэйскія – у Мінскай, Віцебскай, Магілёўскай, Мазырскай акругах; польскія – у Мінскай, Магілёўскай, Барысаўскай акругах, латышскі – у Віцебску. Яны распачалі сваю дзейнасць напрыканцы 1925 – пачатку 1926 гг. У 1929 г. працавала ўжо 10 нацыянальных участкаў народных судаў: 6 яўрэйскіх, 3 польскіх і 1 латышскі¹⁹⁵. У Магілёве яўрэйскі народны суд працаваў да 1937г.¹⁹⁶

У 1926 г. праходзілі выбары народных засядацелей для нацыянальных і акруговых судаў. Сярод іх палякі складалі 9–13%, а паміж тэхнічнага персаналу іх было 20%¹⁹⁷.

Звярталі сваю ўвагу органы ўлады і на забяспячэнне грамадскіх і культурна-асветных нацыянальных запатрабаванняў і праз такія закрытыя дзяржаўныя інстытуты, як войска і органы правапарадку.

Так, напрыклад, 25.06.1926 г. на пасяджэнні Бюро ЦК КП(б)Б слухалася пытанне аб стане партыйнай працы ў памежных частках і войсках ДПУ. У пастанове Бюро, сярод іншага, адзначана:

¹⁹² Падлічана па: Справаздачы // НА РБ. Ф. 4. Воп. 8. Спр. 17. Арк. 304–307.

¹⁹³ Ліст аб дзейнасці нацсудоў // ДАВВ. Ф. 118. Воп. 1. Спр. 191. Арк. 152.

¹⁹⁴ Матэрыялы аб дзейнасці нацсудоў // ДАГАМВ. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 939. Арк. 11–12. Спр. 933. Арк. 88.

¹⁹⁵ Даклад нацкамісіі аб стане нацыянальнай працы // НА РБ. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 91. Арк. 61.

¹⁹⁶ Пратакты яўрэйскага нарсуда // ДАМВ. Ф. 153. Воп. 1. Спр. 14. Арк. 1–16.

¹⁹⁷ Матэрыялы па правядзенню нацпалітыкі. Нацсклад работнікаў судаў // ДАГАМВ. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 936. Арк. 47 ; Ф. 6601. Воп. 1. Спр. 72. Арк. 33.

“...11) Партарганізацыям пагранчастак узмацніць увагу да практычнага ўвасаблення рашэнняў ЦК КПБ па нацпытанню.

Звярнуць асаблівую ўвагу на засваенне партыйнымі і камсамольскімі арганізацыямі сутнасці нацпалітыкі і рашэнняў ЦК КПБ па гэтаму пытання.

Увесці вывучэнне беларускай мовы і беларусазнаўства пастаянным складам памежных і ўнутраных частак ДПУ.

Узняць у ЦК КПУ пытанне аб паляпшэнні абслугоўвання літаратурай і газетамі чырвонаармейцаў – украінцаў на роднай мове.”¹⁹⁸

У 1920-я гг. рабіліся спробы пабудаваць войска па нацыянальна-тэрытарыяльнаму прынцыпу. На тэрыторыі нашай рэспублікі дыслацыравалася 2-ая Беларуска дывізія БССР.

У 1926 г. малодшы камандны, адміністрацыйны і шэраговы склад 2-ой Беларускай дывізіі складаўся на 29 % з небеларусаў.

На 31.08.1926 г. у яе складзе сярод каманднага складу мелася 65,6 % прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей. Па групам сярод: вайсковых камандзіраў – 64 %, адміністрацыйна-гаспадарчага складу – 60,9 %, палітычных работнікаў – 34,6 %, медыцынскага персаналу – 88 %, ветэрынарнага – 71 %.

На 1.05.1926 годзе сярод пяхотнага складу камандзіраў небеларусы складалі 59,5 % (108 асоб). Адпаведна – у 1926 г. сярод каманднага складу артылерыі падраздзяленняў дывізіі прадстаўнікоў нетытульнай нацыі было 79,3 % (53 чал.), 1927 год – 63,9 %; сярод палітработнікаў у 1926 г. – 28,4 % (17 чал.), 1927 год – 14,9 %.

На пачатак 1927 г. нацменшасцей сярод каманднага складу было 39,3 %. Да канца году планавалася паменшыць іх колькасць да 25 %. Пры правядзенні беларусізацыі ў вайсковых частках неабходна было кіравацца наступным: “Укамплектаванне дывізіі да неабходнай патрэбнасці (75 % – беларусаў) павінна праводзіцца не шляхам шырокай замены небеларусаў беларусамі, а шляхам пакрыцця беларусамі, па-першае, некамплекту, і па-другое, наяўнай штогадовай нармалёвай уцечкі начскладу і шляхам навучання ўсяго кампалітскладу беларускай мове ў абавязковым парадку”¹⁹⁹.

У 1927–1928 гадах камплектаванне дывізіі планавалася праводзіць з абавязковай умовай папаўнення беларусамі і прадстаўнікамі тых нацыянальнасцей, якія пражывалі на тэрыторыі Беларусі (яўрэі, палякі, рускія). Як адзначалася ў плане беларусізацыі: “Найбольш пажаданымі акругамі, адкуль павінна ісці папаўненне частак дывізіі, з’яўляюцца: Менская, Барысаўская, Бабруйская, Слуцкая і Віцебская. Само сабой зразумела, што дывізія як нацыянальная, павінна ўвабраць у сябе лепшы прызыўны кантынгент і першым чынам людзей пісьменных”²⁰⁰.

¹⁹⁸ Выпіска з пратакола № 36 пасяджэння Бюро ЦК КП(б)Б ад 25.06.26 г. // ДАГАМВ. Ф. 6575. Воп. 1. Спр. 405. Арк. 28.

¹⁹⁹ Асноўны план беларусізацыі 2-ой Беларускай дывізіі з 1926 па 1928 г. уключна // Наша слова. 2006. 28 чэрв.

С. 6.

²⁰⁰ Там жа.

У асноўным плане беларусізацыі 2-ой Беларускай дывізіі з 1926 па 1928 год уключна, які быў абмеркаваны на пасяджэнні Нацкамісіі ЦВК БССР 31–га жніўня 1926 года, наконт працы сярод нацменшасцей ва ўмовах Беларускай дывізіі адзначалася: “Пры камплектаванні дывізіі з тэрыторыі БССР, у склад яе будуць уваходзіць і іншыя асноўныя нацыянальнасці, якія насяляюць БССР, такія як: велікарусы, габрэі і палякі. Збор іх у асобныя падраздзяленні не праводзіць. Для абслугоўвання іх у палітасветрабоце дапушчаць іх збор у асобныя групы для палітзаняткаў і іншых форм школьнай працы. Працу пазашкольную сярод іх праводзіць у парадку ўліку нацмоманту”²⁰¹.

Такім чынам, нацыянальныя меншасці Беларусі ў 1920-я гг. мелі магчымасць рэалізаваць свой патэнцыял і самасвядомасць праз удзел у грамадска-палітычных, нацыянальна-палітычных і культурна-асветніцкіх аб’яднаннях БССР. Існавала толькі адна асаблівасць: улады Беларусі спрыялі дзейнасці розных арганізацый, аб’яднанняў і таварыстваў толькі з мэтай ахопу праз іх дзейнасць найбольшай колькасці насельніцтва сваімі ідэалагічнымі ўстаноўкамі, накіраванымі на ўзмацненне існуючай улады. Уся дзейнасць іншых арганізацый нацыянальных меншасцей, не падначаленых КП(б)Б, аб’яўлялася шкоднай і варожай, іх удзельнікаў аб’яўлялі нацыяналістамі і шавіністамі і заклікалі насельніцтва да бязлітаснай барацьбы з імі. Але нягледзячы на гэта, літоўцы, латышы, немцы, палякі, яўрэі Беларусі праяўлялі высокую актыўнасць у самаарганізацыі і рэалізацыі сябе ў грамадска-палітычным жыцці рэспублікі.

На працягу 1920–30-х гг. кампартыя, прафсаюзы, камсамол былі адзержаўлены, дзейнасць іх была строга рэгламентавана. У іх шэрагах не павінна было быць іншадумства і ініцыятывы, у тым ліку сярод кіраўнікоў – прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей.

Важнай формай прыцягнення нацыянальных меншасцей да грамадска-палітычнага жыцця была арганізацыя нацыянальных саветаў. Практыка міжваеннага часу паказала, што палітычнае, гаспадарчае і культурнае жыццё, у патрэбным для камуністычных уладаў накірунку, на тэрыторыі падпарадкаванай нацсаветам, развівалася хутчэй, чым у іншых месцах Савецкай Беларусі.

Канчатковае фарміраванне ў 1930-х гадах таталітарнай дзяржавы не толькі не дазволіла разгарнуць працу па далейшаму ўзнікненню нацсаветаў, выключэнне – утварэнне Койданаўскага (Дзяржынскага) польскага раёна ў 1932г. па чыста палітычных меркаваннях, але і прывяло да паступовай ліквідацыі існаваўшых.

Нацменшасці ўдзельнічалі і аказалі пэўны ўплыў на зараджэнне і станаўленне савецкага прафсаюзнага руху, з’яўляючыся членамі прафесійных саюзаў і іх кіруючых арганізацый.

²⁰¹ Асноўны план беларусізацыі 2-ой Беларускай дывізіі з 1926 па 1928 г. уключна // Наша слова. 2006. 28 чэрв. С. 7.

Нягледзячы на імкненне органаў улады забяспечыць прадстаўніцтва насельніцтва БССР у прадстаўнічых органах згодна агульнарэспубліканскага працэнтнага складу, прадстаўнікі нацыянальных меншасцей адыгрывалі адчувальную ролю ў грамадска-палітычным і гаспадарчым жыцці БССР, нярэдка нават большую, чым карэннае насельніцтва.

1.3 Нацыянальныя меншасці ў перыяд пабудовы сацыялізму ў БССР: правядзення калектывізацыі і індустрыялізацыі

Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларускай ССР у 1930-х гг. у вялікай ступені канцэнтравалася вакол выканання асноўных задач прамысловага і культурнага будаўніцтва, калектывізацыі сельскай гаспадаркі, высялення ўсё новых прадстаўнікоў заможнай, а нярэдка і сярэдняй часткі вёскі ў аддаленыя рэгіёны краіны, пераважна на Поўнач і ў Сібір, выканання дзяржаўных падаткаў, якія пастаянна павялічваліся, і ўсяго таго, што з усім гэтым было звязана. Побач з ажыццяўленнем індустрыяльнага і культурнага будаўніцтва, правядзеннем масавай і пераважна прымусовай калектывізацыі значны націск рабіўся на барацьбу з так званым нацыянал-дэмакратызмам. Праўда, часам высокімі партыйнымі інстанцыямі аб'яўлялася, што асноўная небяспека заключаецца ў вялікадзяржаўным шавінізме, аднак гэта не мела асаблівага значэння, таму што ў рэшце рэшт усё зводзілася да барацьбы з мясцовымі праяўленнямі нацыянальных пачуццяў і памкненняў. У Савецкай Беларусі ў гэты час дадзенае пытанне стаяла надзвычай востра. Гэтую вастрэйшую яму мэтанакіравана прыдавалі як цэнтральныя, так і мясцовыя партыйна-савецкія ўлады²⁰².

У міжваенны час адбываліся змены ў сацыяльна-класавай структуры насельніцтва. Хуткімі тэмпамі павялічвалася колькасць неземляробчага і гарадскога насельніцтва, якое ў той час лічылася вядучай часткай грамадства і прымала актыўны ўдзел у грамадска-палітычным жыцці. Прычым колькасць рабочага класа як носьбіга новай ідэалогіі папаўнялася за кошт беларусаў.

Вельмі актуальным было стварэнне сацыяльна-эканамічнай базы сацыялістычнага грамадства. У гэтым непасрэдным ўдзел бралі прадстаўнікі нацыянальных меншасцей. Так на 1.09.1934 года ў прамысловасці БССР яны складалі 36,5 % ад агульнай колькасці працаўнікоў²⁰³.

У сувязі з пераменаў ў гаспадарчым жыцці змяняліся накірункі грамадскай актыўнасці насельніцтва, узніклі яе новыя формы. Напрыклад, такія як сацыялістычнае спаборніцтва. У той жа час, варта адзначыць, што яно па-рознаму ўспрымалася насельніцтвам. З аднаго боку, гэта – энтузіязм

²⁰² Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе . С. 247.

²⁰³ Лыч Л.М. Ликвидация экономического и социально-культурного неравенства союзных республик: На примере БССР (1917–1941) / Под ред. В.А.Полуяна: АН БССР, Ин-т истории. Минск, 1987. С. 168.

працоўных, накіраваны на павышэнне вытворчасці працы, паляпшэнне якасці прадукцыі, добраахвотнае зніжэнне расцэнак і павышэнне норм, а з другога – назіраўся скептыцызм і недавер, неразуменне сутнасці саборніцтва: “Не жадаем уступаць у саборніцтва, не навязвайце нам”, “Няма масла, няма сала, а вы нам тлумачыце аб саборніцтве”²⁰⁴. У сельскай мясцовасці сацыялістычнае саборніцтва выкарыстоўвалася пры распаўсюджанні сялянскай пазыкі сярод насельніцтва²⁰⁵.

Узніклі і замацаваліся ў якасці працоўных традыцый рацыяналізатарства і вынаходніцтва, ударніцтва, зотаўскі і стаханаўскі рухі. Па ініцыятыве рабочых высоўваліся новыя формы і метады саборніцтва: вылучэнне ўпаўнаважаных па саборніцтву, якія паведамлялі аб недахопах, што перашкаджаюць саборніцтву, праверачныя брыгады, шэфства над адстаючымі, самаправерачныя патрулі і інш.

Адчувальную ролю ў грамадска-палітычным і культурным жыцці нацыянальных меншасцей БССР ігралі сродкі масавай інфармацыі на нацыянальных мовах, асабліва калі ўлічваць прагу насельніцтва ў той час да друкаванага слова і да радыё.

У другой палове 1930-х гг.²⁰⁶ з 10 рэспубліканскіх газет 5 выходзілі на беларускай, 2 на яўрэйскай і па 1 на рускай, польскай і літоўскай мовах. У агульным накладзе літаратура на мовах нацыянальных супольнасцяў складала каля 25%²⁰⁷. У 1938 г. у рэспубліцы выдавалася 199 рэспубліканскіх, акруговых, гарадскіх, раённых і шматтыражных газет, з іх 149 на беларускай мове. Безумоўна, большая частка газет, якая выдавалася на мове нетытульнай нацыі, друкавалі свае матэрыялы па-руску.

Пасля 1939 г. у рэспубліцы выдаваліся газеты на польскай мове: у Мінску штодзённая грамадска-палітычная газета “Штандар Вольнасці” (“Сцяг Свабоды”), у Граева “Новае жыццё”. На польскай і беларускай мовах выходзіла газета “Новая Ломжа”. У Заходняй Беларусі частка наклада газеты “Свабодная праца” (5 тыс. асобнікаў – 20%) выдаваўся на польскай мове (1940 г.). Газета “Беластокер Штэрн” (“Беластоцкая зорка”) на яўрэйскай мове (1940 г., 6 тыс.

²⁰⁴ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё . С. 350.

²⁰⁵ У некаторых раёнах вывешваліся спіскі тых, хто купіў ці не купіў аблігацыі, “чырвоныя” і “чорныя” дошкі, куды заносіліся самыя актыўныя падпісчыкі і самыя злосныя асобы, якія не куплялі аблігацыі (у асноўным – заможнікі). Таксама практыкаваўся метады выклікаў на саборніцтва праз сцяны газеты, як сярод асобных сялянскіх двароў, так і сярод вёсак, сельсаветаў. Назіраліся выпадкі прымусовага размеркавання аблігацый пры разліках сялян па лесанарыхтоўках. Так, напрыклад, у Бегомльскім раёне ў першую чаргу праводзіліся разлікі з тымі сялянамі, якія згаджаліся набыць аблігацыі, або проста пры разліку ім уручалі аблігацыі. Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё . С. 350.

²⁰⁶ СМІ на нацыянальных мовах у 1920-я гг. аўтар раскрыў у манаграфіі: Пушкін І. Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці (20-я гады ХХ ст.). С. 96–101.

²⁰⁷ Лыч Л.М. Ликвидация экономического и социально-культурного неравенства союзных республик: На примере БССР (1917–1941). С. 261.

асобнікаў)²⁰⁸. У абласных цэнтрах, дзе былі створаны абласныя радыёстанцыі, працавалі рэдакцыі польскага вяшчання²⁰⁹.

Праз сродкі масавай інфармацыі аказваўся значны ўплыў на свядомасць насельніцтва рэспублікі, праводзіліся розныя “кампаніі”, праз стварэнне і пашырэнне кола грамадскіх карэспандэнтаў газет, часопісаў, радыё да грамадска-палітычнага жыцця далучалася найбольш актыўная частка прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей.

Найбольш пашыранымі былі новыя формы грамадскай актыўнасці ў асяроддзі гарадскога насельніцтва. Характэрнай рысай Беларусі было тое, што даволі шмат прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей жыло ў гарадах. Дзякуючы індустрыялізацыі з’явілася ўрбанізацыя рэспублікі, у працэсе якой павялічылася колькасць гарадскога насельніцтва, узмацняўся прыток беларусаў у гарады. Адбыліся зрухі ў характары рассялення гараджан: знікла дзяленне горада на кварталы па этнічнай прыкмеце (Татарскія вуліцы і інш.). Да чэрвеня 1941 г. у гарадах і гарадскіх пасёлках БССР каля 57% усяго жыллёвага фонду складалі дамы, пабудаваныя пасля 1917г. Выкарыстанне адзіных канструкцыйных і планіровачных стандартаў, архітэктурных прынцыпаў і будаўнічых норм вяло да ўніфікацыі жылля, пазбаўляла яго спецыфічных этнічных рыс.

У выніку сацыялістычных пераўтварэнняў у вёсцы ішло разбурэнне традыцыйнага жыццёвага ўкладу. Самая высокая грамадская актыўнасць на вёсцы была сярод настаўнікаў, яны пасля працоўнага дня ў школе вялі гурткі па ліквідацыі непісьменнасці, былі агітатарамі на выбарах, чыталі лекцыі і даклады ў сельскім клубе, распаўсюджвалі сялянскую пазыку сярод насельніцтва, заходзячы ў кожны сялянскі двор.

На грамадска-палітычную актыўнасць і свядомасць гарадскога насельніцтва істотна паўплывала правядзенне палітыкі індустрыялізацыі, якая мела складанае, супярэчлівае значэнне для развіцця народа. Ствараліся ўмовы для ліквідацыі фактычнай эканамічнай няроўнасці рэспублікі, развіваліся прагрэсіўныя галіны: цяжкая прамысловасць, электраэнергетыка. Шпаркімі тэмпамі Беларусь з аграрнай ператварылася ў аграрна-індустрыяльную рэспубліку²¹⁰. З другога боку, індустрыялізацыя ажыццяўлялася галоўным чынам на сродкі, што забіраліся ў вёсцы пасля яе паскоранай калектывізацыі.

²⁰⁸ Пастановы ЦК КП(б)Б аб выданні газет // “Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...”. Верасень 1939 г. – 1956 г.: дакументы і матэрыялы. У 2 кн. Кн. 1. Верасень 1939 г. – 1941 г. / склад.: У.І.Адамушка і інш. Мінск, 2009. С. 152–153.

²⁰⁹ Коваленя А.А., Мацко А.Н. Нацыянальна-демаграфічныя працэсы ў Беларусі (1939–1945 гг.) // Нацыянальна-демаграфічныя працэсы ў Беларусі: зб. нав. арт. / БДПУ пад рэд. А.Кавалені. Мінск, 1998. С. 40.

²¹⁰ Пад эканоміку ў гэты час закладвалася міна запаволеннага дзеяння, фарміраваўся затратны механізм, які абапіраўся на прыцягненне ўсё новых рэсурсаў: матэрыяльных, працоўных (выкарыстанне таннай рабочай сілы, у большасці выхадцаў з вёскі). Звышцэнтралізацыя эканамічнага жыцця прывяла да канчатковага злому механізма самарэгуляцыі эканомікі. Яна ж дазволіла ўзняць прамысловасць на больш высокі ўзровень, правесці пераўзбраенне арміі, а ў гады вайны разграміць ворага. Цаной наймавернага напружання, працоўнага энтузіязму народа рэспубліка зрабіла крок наперад у павышэнні тэмпаў прамысловага развіцця. Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 295.

У развіцці прамысловасці ўсебаковую дапамогу аказвалі іншыя сацыялістычныя рэспублікі. З індустрыяльна развітых цэнтраў Расійскай Федэрацыі і Украіны ў Беларусь паступалі розныя машыны, абсталяванне, паліва, метал і інш. З гэтых раёнаў прыежджалі кваліфікаваныя рабочыя і інжынеры. У БССР за гады даваенных пяцігодак прыбыло 3500 высокакваліфікаваных спецыялістаў з РСФСР і УССР²¹¹. Эканоміка Беларусі развівалася як састаўная частка эканомікі Савецкага Саюза.

Індустрыяльнае развіццё прывяло да павелічэння колькасці рабочых у рэспубліцы. Так, за гады даваенных пяцігодак рабочы клас павялічыўся ў 6 разоў, у той час як у цэлым па СССР – у 3 разы²¹².

Папаўненне рабочага класа за кошт сялянства, у большасці сваёй беларусаў, прывяло да змен у нацыянальным складзе рабочага класа. Раней у гарадах ён складаўся пераважна з прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей. Цяпер жа, пры павелічэнні колькасці рабочых у буйной прамысловасці Беларусі з 1930 па 1940 гг. у 5 разоў, колькасць рабочых–беларусаў узрасла ў 8 разоў. Доля прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей памяншалася. У перыяд з 1929 да 1932 г. з 49,1 % да 37,8 % (гл. табліцу 15).

Табліца 15 – Нацыянальны склад рабочых буйнай прамысловасці БССР²¹³

Нацыянальнасць	Колькасць (тыс.)	Удзельная вага (%)
Усяго	93,0	100
Нацыянальныя меншасці	35,2	37,8
Беларусы	57,8	62,2
Яўрэі	23,5	25,3
Рускія	4,6	4,9
Палякі	3,1	3,3
Іншыя	4,0	4,3

На пачатак 1940 г. у складзе рабочага класа прамысловасці рэспублікі беларусы складалі 76 %, яўрэі – 12,5%, рускія – 5%, палякі – 2,2%, украінцы, літоўцы і іншыя – 3,7 %. З ліку ўсіх рабочых, якія былі заняты ў прамысловасці, на транспарце і сельскай гаспадарцы, на долю небеларусаў прыходзілася толькі каля 20 %²¹⁴. Нацыянальных меншасцей было 15 % ад агульнай колькасці

²¹¹ Лыч Л.М. Ликвидация экономического и социально-культурного неравенства союзных республик: На примере БССР (1917–1941). С. 221.

²¹² Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 296.

²¹³ Лыч Л.М. Ликвидация экономического и социально-культурного неравенства союзных республик: На примере БССР (1917–1941). С. 211–212.

²¹⁴ Імклівы рост радоў рабочых за кошт выхадцаў з вёскі, якія мелі больш нізкі ўзровень адукацыі і кваліфікацыі, чым патомныя рабочыя, у нейкай ступені запаволілі рост прамысловасці, асваенне новай тэхнікі і тэхналогіі. Аднак з цягам часу гэтыя недахопы пераадоўваліся, павышаўся культурны і прафесійны ўзровень рабочых. Да 1932 г. была ліквідавана непісьменнасць. У 1940 г. з агульнага ліку прамысловых рабочых кожны пяты быў кваліфікаваным. Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 296.

рабочых БССР ²¹⁵. Асабліва вялікая ўдзельная вага прадстаўнікоў тытульнай нацыі была на новых прадпрыемствах.

У 1930-я гг. адбываўся інтэнсіўны працэс фарміравання савецкай інтэлігенцыі. На 01.09.1934 г. вага прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей у асяродку інжынерна-тэхнічных прадстаўнікоў па БССР складала ў буйной прамысловасці – 60,6 %, у будаўніцтве – 42,2 %. Сярод аграномаў і ІТР саўгасаў і МТС – 26,8 % ²¹⁶.

Гэтаму спрыяла існаванне сярэдняй, сярэднеспецыяльнай і вышэйшай адукацыі на нацыянальных мовах ²¹⁷. У 1933 г. у рэспубліцы было 337 польскіх, 327 яўрэйскіх і 134 рускіх агульнаадукацыйных школ ²¹⁸. У шэрагу вузаў БССР меліся яўрэйскія і польскія секцыі, з 1935 г. у рэспубліцы пачаў дзейнічаць Настаўніцкі інстытут нацыянальных меншасцей. Акрамя трох яўрэйскіх і аднаго польскага тэхнікумаў, функцыянавалі чатыры яўрэйскія і пяць польскіх аддзяленняў пры рабфаках. Сярод студэнтаў прадстаўнікі нацыянальных меншасцей у 1932 г. складалі ад агульнай колькасці 39 %, у 1940 г. – 23,4 %. У 1937 г. сярод выпускнікоў тэхнікумаў іх было 20 %. Пасля беларусаў другое месца па колькасці навучэнцаў у ВНУ і тэхнікумах займалі яўрэі. У 1933 г. у вышэйшых навучальных установах на іх прыходзілася 31,5 % кантынгенту, у сярэдніх спецыяльных установах – 20,3 %, адпаведна рускіх – 4,0 і 2,7 %, палякаў – 2,5 і 3,3 % ²¹⁹.

У 1939 г. сацыяльная структура насельніцтва БССР была прадстаўлена рабочымі (21,9%), калгаснікамі (57,2%), служачымі (14,5%). Назіраўся прыкметны рост нацыянальных кадраў ва ўсіх галінах вытворчасці. Сярод кіраўнікоў партыйных, дзяржаўных, кааператыўных і грамадскіх арганізацый і прадпрыемстваў удзельная вага небеларусаў складала – 36,4%, сярод тэхнічнага персаналу – 34,2%, медыцынскага персаналу – 36,3%, культурна-палітыка-асветных работнікаў – 26,3%, работнікаў мастацтва – 67,2%, сувязі – 20,1%.

²¹⁵ Лыч Л.М. Ликвидация экономического и социально-культурного неравенства союзных республик: На примере БССР (1917–1941) . С. 213.

²¹⁶ Там жа. С. 219–220.

²¹⁷ У пачатку 1930 г. у БССР было: 70 яўрэйскіх школ-сямігодак, 154 чатырохгодак, 4 прафесійных школы, 2 сельскагаспадарчых тэхнікума, 11 хат-чытален, 63 вечаровыя школы, 55 дзіцячых садкоў; 12 польскіх сямігодак, 161 чатырохгодка, 3 школы сялянскай моладзі, 640 пунктаў па ліквідацыі непісьменнасці, 7 дзіцячых дамоў, 2 дзіцячых сады, 38 хат-чытален; 21 латышская школа чатырохгодка, 8 хат-чытален; 10 літоўскіх школ чатырохгодак; 32 рускіх сямігодкі, 407 чатырохгодак. Майзель Л., Майзель Ю. Десять лет борьбы и строительства: 1920 – 11 июля 1930г. (к разрешению национального вопроса в БССР). Москва–Харьков–Минск, 1930. С. 34.

²¹⁸ З 1934 г. адбываецца пераход, асабліва ў гарадах і ўсходняй частцы БССР, да пераводу школ на рускую мову навучання. Сярод школ нацыянальных меншасцей найбольшая колькасць была рускіх, польскіх, яўрэйскіх, у асобныя гады вялося навучанне ў агульнаадукацыйных школах на латышскай, літоўскай, украінскай, нямецкай, эстонскай мовах, практыкавалася стварэнне змешаных школ, якія працавалі на двух і больш нацыянальных мовах, але пераважала ў іх безумоўна, руская мова. Пушкін І. Школы нацыянальных меншасцей БССР у 20–30-я гады ХХ ст. // Веснік Беларускага інстытута праблем культуры. Матэрыялы навуковай канферэнцыі ЧАЛАВЕК. КУЛЬТУРА. ЭКАНОМІКА. Мінск, 1997. С. 69–71 ; Лыч Л.М. Ликвидация экономического и социально-культурного неравенства союзных республик: На примере БССР (1917–1941). С. 248.

²¹⁹ Лыч Л.М. Ликвидация экономического и социально-культурного неравенства союзных республик: На примере БССР (1917–1941). С. 251–252.

Нацменшасці пераважалі сярод такіх прафесій, як урачы, навуковыя работнікі, журналісты, адвакаты, суддзі.

Напрыканцы 1920-х гг. у СССР распачалася палітыка фарсіраванага абагульнення сялянскіх гаспадарак. Яна прадугледжвала стварэнне калектывіўных гаспадарак (калгасаў) і закранула інтарэсы і лёс усяго сялянства.

Пераход да масавай калектывізацыі запатрабаваў лістападаўскі 1929 г. пленум ЦК УКП(б). 5.01.1930 г. ЦК УКП(б) прыняў пастанову “Аб тэмпах калектывізацыі і мерах дапамогі дзяржавы калгаснаму будаўніцтву”. Гэтая пастанова абмяркоўвалася на студзеньскім (1930 г.) пленуме ЦК КП(б)Б, на якім была пастаўлена задача завяршыць калектывізацыю да канца 1931 г. У той жа час шэраг мясцовых партыйных камітэтаў і выканкамаў імкнуліся дасягнуць 100 % калектывізацыі сялянскіх гаспадарак да вясны 1930 г., замест 35%, як прадугледжвалі рашэнні пленума. Да лютага 1930 г. з 100 раёнаў БССР у 24 праэнт калектывізацыі быў ад 42 да 86 %, а ў 7 раёнах – 100 %. У цэлым па БССР да гэтага часу калгасамі было ахоплены 38,3% сялянскіх гаспадарак.

Для правядзення суцэльнай калектывізацыі лістападаўскі (1929 г.) пленум ЦК УКП(б) прыняў рашэнне аб пасылцы ў вёску 25000 рабочых, так званых “дваццаціпяцітысячнікаў”. У 1930 г. у вёскі па Беларусі былі накіраваны 612 чалавек²²⁰. Сярод іх, згодна дадзеных Белкалгасцэнтра на 1.04.1930 г., прадстаўнікі нацыянальных меншасцей складалі 54,8 % (гл. табліцу 16).

Табліца 16 – Нацыянальны склад “дваццаціпяцітысячнікаў” Беларусі па акругах. 1930 г.²²¹

Назва акругі	Усяго	Бел.	Яўр.	Пал.	Рус.	Інш.
Мінская	81	45	25	5	4	2
Гомельская	76	42	22	2	3	7
Віцебская	60	27	14	3	8	8
Бабруйская	68	34	19	5	7	3
Аршанская	85	58	13	7	5	2
Мазырская	47	23	21	2	1	-
Полацкая	49	13	2	-	34	-
Магілёўская	144	34	34	3	70	3
Усяго	610	276	150	27	132	25

Палітыка калектывізацыі не пакінула ў баку і нацыянальныя меншасці Беларусі. На адпаведных нарадах партыйных работнікаў прадстаўнікоў розных нацыянальнасцей палітыцы калектывізацыі надавалася важнае палітычнае

²²⁰ Сидорцов В. Н. Государственная деятельность рабочего класса БССР (1921–1937 гг.). Минск, 1978. С. 68.

²²¹ Проведение сплошной коллективизации сельского хозяйства Белорусской ССР (ноябрь 1929–1932): Сб. докум. и матер. / Под ред. А.И.Азарова. Минск: Беларусь, 1973. С. 89.

значэнне, прычым часта прымалася рашэнне аб тым, што тэмп калектывізацыі павінен быць большым, чым у беларускай вёсцы ²²².

Адпаведна на тэрыторыі БССР ствараліся і дзейнічалі нацыянальныя калгасы. Першымі стваралі калгасы яўрэі. У 1924 г. у рэспубліцы быў 31 яўрэйскі калгас, у 1929 г. – 226 (па іншых звестках 249), пазней значная частка калгасаў узбуйнілася, іншыя сталі інтэрнацыянальнымі ²²³. Доўгі час у Савецкай Беларусі калгасы былі амаль выключна яўрэйскімі, сярод іншых нацыянальнасцей, у тым ліку беларусаў, складвалася ўражанне, што такая камуністычная форма вядзення гаспадаркі выключна яўрэйская і вядзе да знішчэння сялянскіх гаспадарак. Яўрэі-калгаснікі для правядзення сельскагаспадарчых прац наймалі да 20–50% навакольнага насельніцтва. Дарэчы, у яўрэйскіх калгасах (1929 год) была даволі нязначная колькасць членаў КП(б)Б – 93 і 414 членаў КСМБ ²²⁴. У дакладзе цэнтральнага праўлення АЗЕТу адзначалася, што “яўрэйскі земляроб у большасці ішоў шляхам калектывізацыі... ён ішоў не пад прымусам... ён паказаў шлях” ²²⁵.

У 1926 г. з’яўляецца першы польскі калгас, у наступным годзе іх было 13. У 1928 г. арганізаваны першы літоўскі калгас. На 1929 г., да пачатку суцэльнай калектывізацыі, было 277 нацыянальных калгасаў, з іх яўрэйскіх 249, польскіх 22, латышскіх 4, літоўскіх 1, кітайскіх 1 ²²⁶. У 1930 г. было 19 латышскіх калгасаў ²²⁷.

Згодна звестак Ю. Майзеля, у 1929 г. у БССР было 252 яўрэйскія калгасы, якія аб’ядноўвалі 2255 яўрэйскіх сямей; 23 польскія калгасы, у якіх палякі складалі ад 30 да 50 % ²²⁸.

Маладыя калектывныя гаспадаркі былі пастаўлены ў становішча, якое выключала ініцыятыву, а тым самым асуджала сельскую гаспадарку на адставанне ад патрэбаў грамадства.

Надзейным сродкам агітацыі за стварэнне калгасаў з’яўлялася правядзенне з’ездаў калгаснікаў, на якіх дэманстраваліся поспехі ў калектывізацыі вёскі. Так, напрыклад, 25–28.02.1931 г. у Лёзненскім раёне праходзіў з’езд калгаснікаў. У ім прынялі ўдзел 155 дэлегатаў, сярод іх было 113 беларусаў, 5 рускіх, 18 латышоў, 4 літоўца, 7 яўрэяў, 4 палякі, 3 эстонцы, 1 украінец ²²⁹. Нацыянальныя меншасці складалі 27,1 % ад агульнай колькасці ўдзельнікаў.

²²² Рэзальюцыі нарады польскіх партыйных работнікаў 1919 г. // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 11. Спр. 122. Арк. 51–52.

²²³ Доклад камісіі // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 4713. Арк. 17.

²²⁴ Склад яўрэйскіх калгасаў // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 4771. Арк. 124.

²²⁵ Доклад // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 4759. Арк. 79.

²²⁶ Справаздачы нацсаветаў // Там жа. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 92. Арк. 9.

²²⁷ Матэрыялы абследавання // Там жа. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 112. Арк. 59.

²²⁸ Майзель Л., Майзель Ю. Десять лет борьбы и строительства: 1920 – 11 июля 1930г. (к разрешению национального вопроса в БССР). С. 30–31.

²²⁹ Проведение сплошной коллективизации сельского хозяйства Белорусской ССР (ноябрь 1929–1932): Сб. докум. и матер. С. 195.

Сяляне з ліку нацменшасцей неадназначна па-рознаму ўспрымалі пераход да калектыўных форм гаспадарання. Для сярэднякоў уцягванне ў калгасы азначала карэнную ломку звычайнага, традыцыйнага ладу жыцця. Таму яны выказвалі нязгоду і сумненні адносна ўступлення ў калгасы. Бедната і батракі, спадзяючыся палепшыць сваё эканамічнае становішча, у асноўным падтрымлівалі радыкальныя пераўтварэнні ў сельскай гаспадарцы.

Галоўнай прычынай праяў незадавальнення сярэднякамі з'яўляліся вялікія падаткі і раскулачванне. Адносіны маламаёмасных сялян да раскулачвання і высялення больш заможных аднавяскоўцаў былі розныя. У адных раёнах кампактнага пражывання нацменшасцей раскулачванне праходзіла пры актыўным удзеле беднаты, у іншых сяляне выказвалі пратэст супраць дзеянняў уладаў.

Гвалтоўныя метады раскулачвання выклікалі акцыі пратэсту з боку сялян. Так, напрыклад, выступленні сярэднякоў і беднаты сярод палякаў супраць раскулачвання адбыліся в. Логвішча Жыткавіцкага раёну Мазырскай акругі, Лозінскім польскім нацсавеце Мінскай акругі, Мархлеўскім польскім нацсавеце Аршанскай акругі²³⁰.

Адной з формаў супраціву масавай калектывізацыі ў памежных раёнах БССР з'яўлялася нелегальная эміграцыя. Сярод польскага насельніцтва Бабруйскай, Мінскай акруг у пачатку 1930 г. з'явіліся факты пагроз у бок савецкай улады, намеры зыйсці з усёй маёмасцю ў Польшчу. Органы ДПУ атрымалі загад арыштамі папярэдзваць магчымыя падобныя дзеянні насельніцтва. Нягледзячы на гэта, некалькім сотням сялянаў удалося гэта зрабіць²³¹. Нелегальная эміграцыя ў асноўным канцэнтравалася на Палессі. Найбольшая адзначалася летам 1931 г. У памежных раёнах БССР з 01.01.1930 да 15.08.1931 г. адбыліся 8 масавых выступаў сялян супраць раскулачвання і калектывізацыі. Сярод кіраўнікоў былі і асобы польскай нацыянальнасці²³².

Тым не менш, у чэрвені 1931г. у БССР функцыянаваў 151 польскі калгас. Затым пасля вядомага артыкула І. Сталіна адбылося іх памяншэнне, на жнівень 1931г. засталася 134. Але да пачатку 1933г. у БССР функцыянавала не менш 149 польскіх калгасаў. На 01.01.1934 г. калектывізацыяй у БССР было ахоплена 51 % гаспадарак. На 01.01.1935 г. – 72,6% усіх сялянскіх двароў, абагульнена 80 % усіх пасяўных плошчаў. Улады адзначалі: “Вялікія дасягненні мае Беларускае рэспубліка ў справе калектывізацыі па раёнах нацменшасцей. Літоўскія бядняцка-сярэдняцкія гаспадаркі калектывізаваны на 100 %, а польскія ў сярэднім на 80 %”²³³.

Незадаволенасць і супраціў выклікала практыка калектывізацыі сельскай гаспадаркі і на тэрыторыі Заходняй Беларусі пасля яе далучэння да БССР.

²³⁰ Жук В.И. Из истории польского национального меньшинства в БССР (20–30-е годы XX столетия) / науч.ред. В.П.Андреев. Минск: Ковчег, 2008. С. 19.

²³¹ Паведамленні АДПУ па БВА // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 21. Спр. 279. Арк. 92.

²³² Жук В.И. Из истории польского национального меньшинства в БССР (20–30-е годы XX столетия). С. 25–26.

²³³ Там жа. С. 28–29, 32.

Неабходна адзначыць, што гэты працэс у заходніх абласцях у 1940–1941 гг. праходзіў у мякчэйшай форме, чым гэта было ў СССР у 1930-я гг. Мясцовых кулакоў цалкам не раскулачвалі і ў большасці не высялялі. Ім у залежнасці ад мясцовых умоў пакідалі 10–15 гектараў зямлі, якую яны павінны былі апрацаваць без найму працоўнай сілы ²³⁴.

У сувязі з правядзеннем калектывізацыі адбывалася разбурэнне абшчыннага самакіравання ў сельскім побыце, аднак яго асобныя элементы працягвалі жыць і ў новых умовах (звычай узаемадапамогі – талака і інш.).

Прадстаўнікі нацыянальных меншасцей, дарэчы, як і беларусы, згубілі даволі значную частку сваіх актыўных прадстаўнікоў у перыяд 1926–1939 гг., на які прыпадаюць масавыя добраахвотна-прымусовыя міграцыі насельніцтва і палітычныя рэпрэсіі.

Калектывізацыя і звязаныя з ёй высылкі заможных сялян на Урал, поўнач Расіі, у Сібір і іншыя рэгіёны СССР пацягнулі за сабой разбурэнне традыцыйных укладаў жыцця, сем'яў, дзіцячую безнагляднасць, голад 1933 г. У гэты час назіраліся масавыя выезды за межы Беларусі сялян–аднаасобнікаў, якія кідалі свае гаспадаркі і сем'і, ратаваліся ад раскулачвання і калгасаў. Узрасла інтэнсіўнасць добраахвотных міграцый насельніцтва ў раёны буйных прамысловых будоўляў, перш за ўсё на Ўрал і ў Сібір. Міграцыйныя страты ў перыяд паміж перапісамі 1926 і 1939 гг. склалі 617 тыс. чалавек ²³⁵. Больш інтэнсіўнымі сталі ўнутраныя міграцыі, якія мелі як добраахвотны, так і вымушаны характар. Вялікія маштабы набывалі перасяленні яўрэяў з Савецкай Беларусі ў Крым і Бірабіджан ²³⁶.

Вясной 1930г. адбылося масавае высяленне насельніцтва польскай нацыянальнасці (кулакоў, шляхты і г.д.) з памежных акруг БССР: Полацкай, Мінскай, Бабруйскай, Мазырскай ²³⁷. Усяго каля 9 тыс. чал. На гэтым улады не спыніліся. У 1936г. у мэтах умацавання дзяржаўных межаў выкарыстоўваліся перасяленні “неблаганадзейнага элемента” з 500–мятровай пагранпаласы ў тылавыя раёны БССР. У яго лік якраз і траплялі, у першую чаргу, палякі, часткова латышы і літоўцы.

У сваю чаргу, добраахвотнікі (камуністы, камсамольцы, стаханаўцы, актывісты, у пераважнай большасці беларусы, яўрэі і рускія), якія праходзілі пільную ідэалагічную праверку, накіроўваліся ў пагранічныя раёны.

Разгорнутыя масавыя рэпрэсіі 1930-х гг. былі не толькі прадуктам знешняга фактару – пагаршэння міжнароднага становішча СССР і ўзрастання напругі на заходняй мяжы, але і ўнутранага фактару – падаўлення іншадумства ў вышэйшых эшалонах улады і савецкім грамадстве ў цэлым.

²³⁴ Коваленя А.А., Мацко А.Н. Национально-демографические процессы в Беларуси (1939–1945 гг.). С. 39.

²³⁵ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 283.

²³⁶ Матэрыялы яўсекцыі // ДАГАМВ. Ф. 6601. Воп. 1. Спр. 374. Арк. 60–94 ; Фонд 6577. Воп. 1. Спр. 495. Арк. 28.

²³⁷ Пушкін І. Дэпартацыі і перасяленні ў БССР у 1920–1930-я гг. // Дэпартацыя як сацыяльная праблема: Тэматычны зборнік навуковых прац / Нав. рэд. С.А.Яцкевіч. Брэст, 1997. С. 22.

Першыя палітычныя рэпрэсіі па нацыянальнай прыкмеце пачынаюцца яшчэ ў 1920-х гг. і закранулі працаўнікоў чыгуначнага транспарту. Пазбаўляліся ад “падазронага элементу і агентаў” польскай, латвійскай, літоўскай, румынскай і фінскай нацыянальнасцей²³⁸. Хтосьці з нацыянальных меншасцей лічыліся носьбітамі варожай марксізму-ленінізму ідэалогіі – сіянізму, клерыкалізму, іншыя разглядаліся як прадстаўнікі народаў, якія ў сябе на радзіме “будуюць капіталістычныя дзяржавы”²³⁹.

У 1934 г. адбыўся аб’яднаны пленум ЦК і ЦКК КП(б)Б. У яго пастанове адзначалася, што лютаўскі і сакавіцкі (1933 г.) пленумы выпрацавалі дырэктывы па практычнаму правядзенню ў жыццё ленінскай нацыянальнай палітыцы “выхаванне працоўных усіх нацыянальнасцяў у духу пралетарскага інтэрнацыяналізму”. На пленуме канстатавалася “незадавальняючае бальшавіцкае кіраўніцтва з боку партыйных арганізацый работай сярод працоўных нацменшасцяў, асабліва сярод польскага і яўрэйскага насельніцтва, што прывяло да засмечанасці многіх калгасаў, школ, клубаў, інстытутаў і інш. класава-варожымі нацыяналістычнымі элементамі”²⁴⁰.

У ліпені 1937 г. палітбюро ЦК КП(б)Б паставіла “даць немедля приказ по органам НКВД об аресте всех немцев, работающих на заводах”. 25.07.37 г. з’явіўся адпаведны загад, які тычыўся ўсіх германскіх падданных, 30.07.37 г. цыркуляр у адносінах да ўсіх савецкіх грамадзян нямецкай нацыянальнасці²⁴¹.

У жніўні 1937 г. былі прыняты аналагічныя рашэнні адносна палякаў, пазней латышоў, эстонцаў і некаторых іншых нацыянальнасцей. Гэта было зроблена ў адпаведнасці з пастановай Палітбюро ЦК УКП(б) ад 9.08.1937 г. У яе выкананне М. Яжоў падпісаў праз два дні загад НКУС СССР № 00485, у якім даў устаноўку мясцовым органам пачаць шырокую аперацыю, накіраваную на поўную ліквідацыю мясцовых арганізацый прыдуманай, сфальсіфікаванай “Польскай арганізацыі вайскавай”²⁴².

Палітычны тэрор выклікаў разгубленасць і панічны страх перад органамі НКУС. Але не ўсё польскае насельніцтва адназначна ўспрымала падобныя дзеянні ўладаў. Шмат хто з палякаў ухваляў барацьбу са “шпіёнамі,

²³⁸ Раманава І.М. Рэпрэсіі супраць нацыянальных меншасцей БССР у міжваенны перыяд // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. С. 228.

²³⁹ Пушкін І. Дэпартацыі і перасяленні ў БССР у 1920–1930-я гг. С. 22.

²⁴⁰ Ітогі і бліжэйшыя задачы правядзення Ленінскай нацыянальнай палітыкі ў БССР / Пастанова аб’яднанага пленума ЦК і ЦКК КП(б)Б. Менск, 1934. С. 10, 14.

²⁴¹ Дзядзінкін А.Л. Рэпрэсіі другой паловы 1920-1930-х гадоў як адзін са сродкаў ажыццяўлення нацыянальнай палітыкі савецкай улады на Беларусі // Веснік МДУ імя А.А. Куляшова. 2003. № 4. С. 34–35.

²⁴² У загадзе прадпісвалася: “Арышту падлягаюць: а) выяўленыя ў працэсе следства і па сёняшні дзень не адшуканыя актыўныя члены ПАВ згодна прыкладзенага спісу; б) усе застаўшыся ў СССР ваеннапалонныя польскага войска; в) уцекачы з Польшчы, незалежна ад часу іх перахода ў СССР; г) палітэмігранты і палітабмененыя з Польшчы; д) былыя члены ППС і іншых польскіх антысавецкіх палітычных партый; е) найбольш актыўная частка мясцовых антысавецкіх нацыяналістычных элементаў польскіх раёнаў”. Усіх прадпісвалася адразу, неадкладна арыштоўваць. Жук В.И. Из истории польского национального меньшинства в БССР (20–30-е годы XX столетия). С. 40 – 41.

дыверсантамі, шкоднікам”». Даследчык В. Жук адзначае, што ў гэты час павялічылася колькасць даносаў у органы НКУС БССР.

У рэпрэсіях 1937 г. галоўнай падставай для арышту, згодна загада НКУС СССР, было абвінавачванне ў польскім шпіянажы, а ў 1938 г. сама прыкмета прыналежнасці да польскай нацыянальнасці магла быць падставай для арышту асобаў, якіх падазравалі ў шпіянажы. У БССР “польскай” аперацыяй ў 1938 г. непасрэдна кіраваў начальнік 3-га (контрвыведка) аддзела упраўлення дзяржаўнай бяспекі НКУС БССР яўрэй А. Гепштэйн, які, імкнучыся выканаць план па раскрыццю шпіёнаў, наладзіў строгі кантроль за агентурнымі данясеннямі. І як толькі ў іх было пазначана, што падазроны з’яўляецца па паходжанні палякам, немцам або латышом, адразу накладваў рэзалюцыю “арыштаваць”²⁴³.

Згодна дадзеных НКУС БССР са жніўня 1937 г. па верасень 1938 г. у рэспубліцы былі арыштаваны каля 30 тыс. чалавек польскай, латышскай і нямецкай нацыянальнасці як “агентаў замежных краін”²⁴⁴.

Праводзячы рэпрэсіі і масавыя дэпартацыі і перасяленні насельніцтва, партыйна-савецкае кіраўніцтва імкнулася рэалізаваць некалькі мэтаў: ліквідаваць палітычную і нацыянальную апазіцыю; здабыць танную працоўную сілу; аслабіць пэўныя народы шляхам ліквідацыі (фізічнай і пераменай месц жыхарства) найбольш актыўных і патэнцыяльна актыўных іх прадстаўнікоў; сфарміраваць палітычнае, эканамічнае і культурнае кіраўніцтва ў рэспубліках, якое не абаялася на мясцовыя інтарэсы, а паслухмяна выконвала распараджэнні цэнтральных органаў улады; паменшыць уплыў аўтахтоннага насельніцтва.

У гэтыя ж часы ў Савецкай Беларусі адбывалася трансфармацыя святочна-абрадавай культуры народа. Асабліва ўрачыста адзначаліся дзяржаўныя святы і памятныя дні (Першамай, гадавіна Кастрычніка, 8 Сакавіка, Дзень Савецкай Арміі і інш.)²⁴⁵. Побач з імі да 1930 г. былі ўстаноўлены ў якасці “асобных дзён адпачынку” даты найбольш шанаваных у асяроддзі веруючых-працоўных рэлігійных святаў. Асобнымі днямі адпачынку, акрамя дзяржаўных, былі: 6 студзеня (Водахрышча), 25 сакавіка (Благавешчанне), 27–

²⁴³ Жук В.И. Из истории польского национального меньшинства в БССР (20–30-е годы XX столетия). С. 44–46 ; Раманава І.М. Рэпрэсіі супраць нацыянальных меншасцей БССР у міжваенны перыяд // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. С. 231.

²⁴⁴ Раманава І.М. Рэпрэсіі супраць нацыянальных меншасцей БССР у міжваенны перыяд // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. С. 229–230.

²⁴⁵ У канву пралетарскіх святаў увайшлі інсцэніроўкі на рэвалюцыйную тэматыку, дэманстрацыі, мітынгі, маёўкі, спевы рэвалюцыйных гімнаў, затым да іх далучыліся ўрачыстыя сходы, уручэнне Чырвонага Сцяга перадавому калектыву, ганаровы каравул вакол яго, урачысты вынас сцяга, прапаганда лепшых работнікаў, ушанаванне герояў працы і інш. Супрацоўнікам хат-чытален, народных дамоў рэкамендавалася праводзіць бяседы сярод насельніцтва з тым, каб да кастрычніцкіх урачыстасцей яны ўбіралі памяшканні, кватэры, рыхтавалі святочныя сталы. Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 352.

28 красавіка (Вялікдзень), 29 мая (Ушэсце), 9 чэрвеня (Сёмуха), 6 жніўня (Спас), 15 жніўня (Успенне), 25–26 снежня (Каляды)²⁴⁶.

1930 г. знамянальны тым, што ў яго календары рэлігійныя святы ўжо не лічыліся асобнымі днямі адпачынку. У канцы 1929 – напачатку 1930 гг. была зачынена большая частка цэркваў, касцёлаў, сінагог і малітоўных дамоў. Наогул, па афіцыйных дакументах тых часоў яскрава бачна, як мяняліся адносіны ўлады да вернікаў і метады антырэлігійнай барацьбы. Ад перакананняў да прымусу, гвалтоўнай забароны. Першы ўдар быў нанесены па маёмасці вернікаў, наступныя па культавых будынках і святарах²⁴⁷. Па ўсёй Савецкай Беларусі распачынаецца працэс закрыцця сінагог, цэркваў, касцёлаў. Напярэдадні Ражства Хрыстова, Вялікадня і іншых рэлігійных святаў партыйна-савецкай уладай праводзілася тлумачальная работа сярод рабочых і сялян, іх запрашалі ў клубы на мастацкія вечары, забавы, лекцыі і даклады, антырэлігійныя вечары “бязбожніка і ўдарніка”. Асаблівая ўвага надавалася барацьбе са святочнымі рэлігійнымі традыцыямі. Аднак традыцыйныя святы і звычэй яшчэ моцна ўтрымліваліся ў быце нацменшасцей, асабліва старэйшага пакалення²⁴⁸.

Безумоўна, дзеянні ўлад дазволілі дасягнуць даволі высокай ступені атэізму, у першую чаргу ў асяроддзі рабочых²⁴⁹. Але ўладам не ўдалося ў гэты перыяд цалкам вырашыць рэлігійнае пытанне, бо яны сутыкнуліся з актыўным супрацьдзеяннем веруючага насельніцтва, у тым ліку нацыянальных меншасцей.

Вядома, што менавіта сям’я, асабліва сялянская, з’яўлялася той сацыяльнай базай, дзе захоўваліся этнічная культура і традыцыі. Яна далучала

²⁴⁶ Іваноў У.М. Нарыс дэмаграфіі, сацыялогіі і быту рабочага класа Савецкай Беларусі (1917–1941). Мінск, 1975. С. 138–139.

²⁴⁷ Канфесіі на Беларусі (к. XVIII–XX стст.) / В. В. Грыгор’ева, У.М. Завальнюк, У.І. Навіцкі, А.М. Філатава; Навук. Рэд. У.І. Навіцкі. Мінск, 1998. С. 155–157 ; Литин, А. “Еврейский вопрос” в Могилеве в свете архивных изысканий // Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць: зборнік навуковых прац удзельнікаў Трэцяй Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць” у 2 ч. Ч. II. Магілёў, 2003. С. 53 ; Пушкін І. Стан праваслаўнай царквы ў Магілёве, дзейнасць архіепіскапа Паўліна (Крашэчкіна) 20–30-я гады ХХст. // Мінулая і сучасная гісторыя Магілёва: зборнік навуковых прац. Магілёў, 2001. С. 215–217 ; Thomas E. Bird. Orthodoxy in Byelorussia: 1917–1980 // Zapisy BINIM. New-York, 1983. № 17. S. 144–208 ; Dzwonkowski Roman. Kościoł Katolicki w ZSSR 1917–1939. Zarys historii. Lublin: Towarzystwo Naukowe katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1997. S. 75.

²⁴⁸ Падрабязна пра ролю рэлігіі ў жыцці нацменшасцей БССР распавядаецца ў адпаведным раздзеле адной з манаграфій і іншых выданнях аўтара. Пушкін І. Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці (20-я гады ХХ ст.). С. 105–124 ; Яго ж. Религиозные организации польского населения Восточной Беларуси (беларуско–русское пограничье) // Kultura pogranicza- pogranicze kultur / Redakcja naukowa Adam Bobryk. Siedlce–Pułtusk, 2005. S. 169–172 ; Рэлігійнае жыццё нацыянальных меншасцей БССР у перыяд НЭПа // Канфесіі на Беларусі: гісторыя, сучаснасць: зб. Матэрыялаў міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Брэст, 7–8 кастрычніка 2004 г.). Брэст, 2005. С.70–74 ; Рэлігійнае жыццё нацыянальных меншасцей БССР у міжваенны час (1919–1939 гг.) // Первая мировая война: история, геополитика, уроки истории и современность (к 90-летию окончания Первой мировой войны и началу формирования Версальско-Вашингтонской системы международных отношений): материалы международной научной конференции, Витебск, 11–12 ноября 2008 г. Витебск, 2008. С. 255–257 ; Рэлігійнае пытанне ў жыцці нацыянальных меншасцей (20-я гг. ХХ ст.) // Старонкі гісторыі Магілёва: зборнік навуковых прац. Магілёў, 1998. С. 123–134.

²⁴⁹ Іваноў У.М. Нарыс дэмаграфіі, сацыялогіі і быту рабочага класа Савецкай Беларусі (1917–1941). С. 147.

дзяцей і моладзь да абраднасці, маральных нормаў і этыкету роднай нацыі. На прыкладзе ўкаранення новай сямейнай абраднасці ў 1920–30-я гг. як у лютэрку праглядваліся тэндэнцыі на разбурэнне народнай культуры, да страты пераемнасці духоўных каштоўнасцей, што ў выніку абярнулася згубай духоўнасці, раз’яднаннем маладога і старэйшага пакаленняў.

На гэты перыяд прыпадае актыўны працэс стварэння сямей з прадстаўнікоў розных нацыянальнасцей. Звычайна ў шлюбы ўступалі мужчыны і жанчыны адной веры–рэлігіі, блізкія па культуры і побыту, сацыяльнаму становішчу. Адзінкавымі да рэвалюцыі былі міжнацыянальныя і міжканфесіянальныя шлюбы, якія асуджаліся грамадскасцю і афіцыйнымі ўладамі.

Становішча ў гэтай сферы змянілася пасля 1917 г., калі заканадаўча былі абвешчаны новыя прынцыпы сямейна–шлюбных адносін. Пашырыўся лік міжнацыянальных шлюбаў, што актывізавала ўзаемаадносіны паміж этнасамі, узаемаўплыў нацыянальных культур, наогул паскорыла ход этнічных працэсаў. У 1926 г. удзельная вага міжнацыянальных шлюбаў у БССР складала 6,4% (у тым ліку 17,7% у гарадах, 2,9% у сёлах). Характэрна пры гэтым, што доля змешаных шлюбаў у беларусаў была меншай, чым у сярэднім па рэспубліцы, – 2,0% (у гарадах – 7,0% і у сёлах – 1,0%). За перыяд 1927–1936 гг. працэнт змешаных шлюбаў у беларусаў значна павялічыўся: у мужчын – з 2,7 да 12,0% (у 4,4 разы), а ў жанчын – з 4,9 да 10,0%. Неабходна адзначыць, што большасць такіх шлюбаў прыходзілася на шлюбы паміж беларусамі і блізкімі да іх па культуры, мове рускімі, украінцамі і палякамі. Працэс павелічэння колькасці змешаных шлюбаў уяўляў сабой адзін са шляхоў акультурацыі да зменлівых умоў жыцця. Сярэдні ўзровень міжнацыянальнай шлюбнасці ў БССР самы высокі з саюзных рэспублік (у 1936 г. па БССР – 19,4%, па СССР – 12,5%)²⁵⁰.

Індустрыялізацыя, уцягванне жанчын у прамысловую вытворчасць на фабрыках і заводах вялі да зніжэння нараджальнасці. Аднак у гэты час урадам прымаліся пэўныя захады на ўмацаванне сям’і, павышэнне нараджальнасці (бесплатная медыцынская дапамога, пашырэнне сеткі радзільных устаноў, дзіцячых садкоў і ясляў, матэрыяльная дапамога цяжарным жанчынам, забарона абортаў). Таму, нягледзячы на адзначаныя раней негатыўныя фактары, з 1926 па 1939 гг. колькасць насельніцтва павялічвалася. На пачатак 1941 г. на Беларусі жыло 9092,0 тыс. чалавек.

Аналіз гарадскога насельніцтва дазваляе нам сцвярджаць, што ў выніку сацыяльна-эканамічнага развіцця БССР нацыянальныя меншасці сталі складаць меншую частку жыхароў гарадоў (гл. табліцу 17).

---

²⁵⁰ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 363–364.

Табліца 17 – Нацыянальны склад гарадскога насельніцтва, 1939 г.²⁵¹

Вобласць, цэнтр вобласці	Нацыянальнасці (у працэнтах)							
	Рус.	Укр.	Бел.	Пал.	Нем.	Яўр.	Інш.	Нац- меншасці
Віцебская	15,31	1,98	59,9	1,19	0,15	20,05	1,42	40,1
г. Віцебск	17,22	1,86	55,34	1,56	іншыя	22,17	2,03	44,66
Гомельская	15,04	5,7	52,84	0,84	0,11	24,53	0,94	47,16
г. Гомель	18,03	6,8	43,87	іншыя	іншыя	29,38	1,92	56,13
Магілёўская	12,72	3,38	59,33	1,52	0,12	21,95	0,98	40,67
г. Магілёў	12,57	3,46	61,33	1,27	іншыя	19,83	1,54	38,67
Палеская	6,5	2,87	56,17	1,6	0,18	32,07	0,61	43,83
г. Мазыр	9,56	3,44	47,77	2,2	іншыя	36,09	0,94	52,23

Не зусім дакладныя звесткі наконт нацыянальнага складу заходніх абласцей БССР. Напрыклад, згодна статыстычных дадзеных ад 23.06.1939 г. Беластоцкага ваяводства Г.Асташэўскага ў МУС Польшчы нацыянальны склад ваяводства быў наступны: палякі складалі – 66,85 % насельніцтва, беларусы – 18 %, яўрэі – 12,5 %, рускія – 1,6 %, немцы – 0,4 %, літоўцы – 1,15 %. У г. Гродна: палякаў – 49,5%, беларусаў – 40,5%, яўрэяў – 6,5%, іншых – 3,5%²⁵². У той жа час на падставе польскай статыстыкі на 1939 год, пасля ўсталявання савецкай улады ў Заходняй Беларусі, быў зафіксаваны нацыянальны склад у асобных гарадах, які адлюстраваны ў табліцы 18²⁵³.

Табліца 18 – Нацыянальны склад гарадоў Гродна і Ваўкавыска

	Агульная колькасць жыхароў	Беларусы		Палякі		Яўрэі		Іншыя	
		Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%
г.Гродна	58167	1354	2,3	27338	47	25595	44	3880	6,7
Гродзенскі раён	41341	30038	72,7	11181	27	114	0,27	8	0,03
г.Ваўкавыск	17254	1208	7	8627	50	6901	40	518	3

Такім чынам, 1930-я гг. – гады пабудовы сацыялізму, увайшлі ў гісторыю нашай краіны як адны з самых складаных і супярэчлівых. У гэты час сфарміраваліся асновы сацыялістычнай сацыяльна-класавай структуры насельніцтва.

З аднаго боку, жыццё грамадства праходзіла ў асноўным у мірных умовах і было адзначана самаадданай працай народа, вонкава мажорным пафасам сацыяльна-эканамічнага і грамадска-палітычнага развіцця ў накірунку пабудовы сацыялізму. Партыйна-савецкія ўлады БССР часткова працягвалі палітыку

²⁵¹ Старовойтов М.И. Национальный состав городского населения белорусско-российско-украинского пограничья (1920–1930-е годы). С. 67.

²⁵² Справаздача Беластоцкага ваяводства // ДАГАГрВ. Ф. 6195. Воп. 1. Спр. 28. Арк. 9.

²⁵³ Звесткі аб нацыянальным складзе раёнаў // Там жа. Ф. 6195. Воп. 1. Спр. 12. Арк. 17.

задавальнення культурна-адукацыйных патрэб нацыянальных меншасцей на іх родных мовах.

З другога боку, у гэтыя гады вялося жорсткае, бязлітаснае, няўмольнае і ў той жа час паслядоўнае, спланаванае змаганне сталінскага кіраўніцтва з лепшымі прадстаўнікамі інтэлігенцыі, працоўнага класа, сялянства, нават з часткай партыйнага і савецкага апарата, грамадскімі арганізацыямі і г.д. У краіне ўсталявалася сталінская дыктатура. Апорай яе была адміністрацыйна-камандная сістэма кіравання сацыяльна-эканамічным, грамадска-палітычным і культурным жыццём. На першым месцы знаходзілася саветызацыя насельніцтва, у тым ліку нацменшасцей, і выхаванне адданасці камуністычным ідэалам. Менавіта гэтым тлумачыцца пачатак пераводу навучання на рускую мову. Савецкая форма кіравання канчаткова стала дамінуючай і не падлягала абмеркаванню.

Істотнай супярэчнасцю ў жыцці дзяржавы і народа БССР з'яўлялася барацьба большавіцкай улады наогул з царквой, якая рабавалася. Супрацьстаянне афіцыйных улад і царквы – частка гісторыі многіх дзяржаў і народаў. Аднак савецкая ўлада стала на шлях знішчэння як служыцеляў царквы, так і яе матэрыяльных асноў, увядзення татальнага атэізму. Але рэлігійныя погляды не ўдалося поўнасьцю выкараніць са свядомасці людзей, у прыватнасці ў асяродку яўрэяў, латышоў, літоўцаў, рускіх, палякаў, татараў.

Правядзенне ў Савецкай Беларусі міжваеннага часу раскулачвання, антырэлігійнай барацьбы, палітычных рэпрэсій у адносінах да іншадумцаў і проста грамадзян, дэпартацый негатыўна ўплывала на грамадска-палітычную дзейнасць нацыянальных меншасцей БССР і на змяненне іх узроўня нацыянальнай самасвядомасці, асабліва пры кантактах з уладамі.

1.4 Грамадскія настроі і міжнацыянальныя адносіны ў асяродку гарадскога насельніцтва ў міжваенны час на прыкладзе Магілёўшчыны

Штодзённае жыццё насельніцтва ўплывае на ўсе бакі жыцця грамадства. З другога боку, грамадскія настроі фарміруюць яго. У індустрыяльным і постіндустрыяльным грамадстве вырашальную ролю адыгрывае горад і прамысловыя цэнтры. Таму актуальным з'яўляецца вывучэнне пытання грамадскіх настрояў менавіта ў асяродку гарадскога насельніцтва, асабліва ў перыяд катаклізмаў і фарміравання новых сацыяльна-палітычных канструкцый. Публікацый на гэту тэму няшмат²⁵⁴. Мы паспрабуем разгледзіць грамадскія

---

²⁵⁴ Сідоранка В.М. Штодзённае жыццё гарадскога насельніцтва БССР 20-х гг. XX ст. (на польскамоўных матэрыялах БССР) // Актуальныя праблемы из исторического прошлого и современности в общественно-гуманитарных и социорелигиоведческих науках Беларуси, ближнего и дальнего зарубежья: материалы международной научно-практической конференции, Витебск, 19–20 апреля 2007 г. Витебск, 2007. Ч. I. С. 118–120.

настроі гараджан на Магілёўшчыне.

Доўгі час аналіз стану грамадскай думкі ў адносінах да рэчаіснасці быў аднабаковым. Станоўчае ўспрыняцце камуністычнай улады, энтузіязм і працоўныя поспехі – вось стрыжань асвятлення жыцця грамадства ў савецкі час. Аналіз архіўных дакументаў дазваляе ўзняць праблему “Аб аднадушнай падтрымцы дзеянняў камуністычных уладаў і савецкай рэчаіснасці ў асяродку гараджан у 1920–30-я гг.” Вырашыць яе магчыма, аналізуючы ў архівах “зусім сакрэтныя інфармацыйныя зводкі аддзелаў ДПУ”. Часткова інфармацыя з іх выкарыстоўвалася ў некаторых публікацыях, але комплексна не даследавалася²⁵⁵.

Зводкі складаліся ў акругах за пэўныя перыяды і адсылаліся ў ДПУ Беларусі. Аналіз звадак Магілёўскага акруговага аддзела ДПУ за 1924–1929 гг. і іншых абагульняючых дакументаў за 1930-я гг. дазваляе адзначыць, што ў іх утрымліваюцца як факты падтрымкі, так і крытыкі дзеянняў савецкіх і камуністычных уладаў. У дакументах за 1920-я гг. 95% ад зместу складалі факты негатыўнага ўспрыняцця камуністычнай рэчаіснасці. Пасля прыведзенага факта коратка пазначана рэакцыя адпаведных органаў: “устаноўлены нагляд”, “вядзецца распрацоўка сувязяў” або проста “прыняты меры”.

1924–1928 гг. – перыяд часовай і частковай лібералізацыі ў эканоміцы і грамадскім жыцці БССР. Палітыка НЭПа выклікала ў насельніцтва пачуццё адноснай дэмакратызацыі ў грамадскім жыцці. Яшчэ канчаткова не сфарміраваўся таталітарны рэжым, таму людзі не палохаліся выказаць свае думкі.

У 1930-я гг. сітуацыя змянілася. Масавыя палітычныя рэпрэсіі выклікалі ў насельніцтва страх не толькі перад адпаведнымі органамі, але перад сабе падобнымі. Аднадушная падтрымка любых прапаноў кіраўніцтва на сходах і маўклівае пазбяганне размоў на грамадска-палітычныя і сацыяльна-эканамічныя тэмы запанавала ў асяродку “звычайных” грамадзян.

Камуністычныя ўлады практыкавалі падтрымку сваіх дзеянняў з боку масаў наступным чынам: яна выказвалася на агульных сходах, з’ездах спецыяльна падрыхтаванымі асобамі і ў выглядзе загадзя падрыхтаваных рэзалюцый, пастановаў. Усе дзеянні ўладаў рабіліся як бы па патрабаванню працоўных: закрыццё і выкарыстоўванне ў культурна-асветных мэтах цэркваў, знішчэнне абразоў, адмена ў якасці вольных дзён ад працы рэлігійных святаў, асуджэнне або падтрымка тых ці іншых падзеяў у замежжы і г.д.²⁵⁶ Дакументы

---

²⁵⁵ Пушкін І.А. Грамадска-палітычныя погляды насельніцтва г. Магілёва напрыканцы 20-х гадоў // А.А.Смоліч і яго час: Матэрыялы навуковых прац першага Смолічаўскага семінара Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Тэарэтычныя і прыкладныя праблемы геаэкалогіі” (Мінск-Магілёў, 27–29 верасня 2001 г.). Мінск–Магілёў, 2001. С. 105–111 ; Яго ж. Узброены супраціў ва Усходняй Беларусі (20–30-я гады XX ст.): дакументы і матэрыялы. Мінск, 2009 ; История Могилёвского еврейства: Документы и люди: науч.–популяр. очерки и жизнеописания. В 2-х кн. Кн. 2, ч.1 / сост. А. Литин. Минск, 2006.

²⁵⁶ Пушкин И.А. Религиозные организации польского населения Восточной Беларуси (беларуско-русское пограничье). S. 169–172 ; Яго ж. Налёт на неплатнікаў дзяржаўных падаткаў у г. Магілёве (1929–1930) //

захавалі прозвішчы тых, хто рыхтаваў рэзалюцыі сходаў і кім яны прымаліся.

А што гаварылі людзі паміж сабой ? На тых жа сходах ці ў быту, на прадпрыемствах. Асабліва рабочыя, якія, на думку пэўных асобаў, былі найбольш свядомымі і з'яўляліся грунтам камуністычнай сістэмы. Сярод іх у разглядаемы перыяд быў вельмі вялікі працэнт прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей. У цэлым рабочыя і служачыя імкнуліся спакойна працаваць, будаваць сваю гаспадарку, выказваліся супраць вайны, чуткі аб якой перыядычна з'яўляліся і хвалявалі ўсё насельніцтва²⁵⁷. У той жа час органы ДПУ зафіксавалі сотні, тысячы фактаў незадаволенасці дзеяннямі ўладаў і створанай палітычнай сістэмай.

Незадавальненне, агітацыйны супраціў праяўляліся: у эканамічнай сферы па прычыне беспрацоўя, нізкага заробку; у палітычнай сферы з-за фарміравання аднапартыйнасці і ліквідацыі іншадумства; у сацыяльнай сферы ў выніку парушэння правоў працоўных і фарміравання непадкантрольнай народу партыйнай наменклатуры; у ідэалагічнай сферы, калі дзеля захавання ўлады паплечнікі становіліся ворагамі (адносіны да “старых” камуністаў, “царскіх” кадраў-спецыялістаў), а ворагі сябрамі (гітлераўскі нацызм); у духоўнай сферы, справакаваныя змаганнем з рэлігіяй і закрыццём храмаў.

Напрыклад, інфармзводкі ДПУ за жнівень 1926 і май 1927 гг. зафіксавалі масавае незадавальненне нізкімі заробкамі рабочых абутковай фабрыкі і завода “Пралетарый”, фабрыкі “Спартак” (Шклоў), заводаў “Зара”, “Звязда” і іншых. Рабочыя казалі: “...кошты на прадукты на рынку і іншыя тавары павялічыліся ў два разы, а зарплата стаіць на адным месцы”²⁵⁸.

Спазненне выдачы зарплаты за май на некалькі дзён на цагляным заводзе № 2 суправаджалася выступленнем рабочых, якія казалі, што “мы на працягу пяці месяцаў галадалі, а цяпер нам затрымліваюць зарплату...”²⁵⁹.

Сяляне таксама выказвалі сваю незадаволенасць “недахопам харчавання... семена і ссуду ў цэлым шэрагу выпадкаў з’елі... адсутнасцю кармоў для жывёлы, разбіралі салому з дахаў... цяжасцямі з атрыманнем крэдытаў, затрымкамі ў землеўладкаванні...” і наогул сяляне “...вялі размовы аб неабходнасці здзейсніць другую рэвалюцыю... фарміраваць камітэты ў абарону сялянства”²⁶⁰. Такіх фактаў шмат. Інфармзводка на 17.08.1926 г. (Магілёўскі раён, в.Семукачы): “...вядомы прапановы сялян з указаннем аб неабходнасці стварэння “сялянскіх саюзаў”, для таго каб дамовіцца з рабочымі аб адзіных дзеяннях супраць рэжыму ўлады, якая не рабоча-сялянская”²⁶¹.

Гістарычныя лёсы верхняга Падняпроўя: Зборнік мат. нав. канф. Ч. 2. Магілёў, 1995. С. 93–108 ; Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці (20-я гады XX ст.). Магілёў, 2004.

²⁵⁷ Інфармацыйная справаздача Бабруйскага АК КП(б)Б за перыяд снежань–чэрвень 1927 г. // ДАГАМВ. Ф. 6575. Воп. 1. Спр. 432. А. 213–214.

²⁵⁸ Інфармацыйныя зводкі аддзела ДПУ // ДАГАМВ. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 12. Арк. 111 ; Інфармацыйныя зводкі аддзела ДПУ // Там жа. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 350. Арк. 231–232.

²⁵⁹ Інфармацыйныя зводкі аддзела ДПУ // Там жа. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 12. Арк. 111.

²⁶⁰ Інфармацыйныя зводкі аддзела ДПУ // Там жа. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 12. Арк. 111 адв.

²⁶¹ Інфармацыйныя зводкі аддзела ДПУ // Там жа. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 350. Арк. 48.

У той час больш паловы складалі выказванні, на думку ДПУ, “небяспечныя” для самага існавання камуністычнай улады. Пазнаёмімся з найбольш характэрнымі ў перакладзе на беларускую мову, з захаваннем асаблівасцей тагачаснай мовы.

Інфармзводка ад 08.01.1926 года: “На заводзе “Зорка” рабочы Аўдзееў вёў сярод рабочых агітацыю, што стары царскі час і наогул жыццё было лепей...”. На фабрыцы “Спартак” (Шклоў) 20.12.1925 г. падчас сходу рабочых па пытанню аб Усебеларускім прафсаюзным з’ездзе, у спрэчках выступіў служачы Радушкевіч, які заявіў, што “партыя вылучае на адказныя пасады камуністаў, а тыя абкрадаюць дзяржаву”, абураўся тым, што “калі чырвонаармеец скрадзе 5 пудоў кукурузы, дык яго расстрэльваюць, а калі член партыі скрадзе грошы, дык падчас суда прымаюць пад увагу яго розныя заслугі і яго апраўдваюць.” Калі абмяркоўвалася рэзалюцыя па дакладу, Радушкевіч прапанаваў дадаць у рэзалюцыю запіс аб неабходнасці справаздачы кампартыі перад беспартыйнымі аб сваёй працы. Напрыканцы зрабіў выснову, што “партыя – гэта тое ж самае дваранства.” Гэтыя выступы згуртавалі частку рабочых, якія падтрымалі яго прапановы²⁶².

Інфармзводка ад 17.08.1926 г. (выказванні наконт падзеяў на XIV партз’ездзе і пазіцыі Ленінградскай арганізацыі): “...некалькі рабочых друкарні выказвалі думку, што ў хуткім часе будзе ў Расіі пераварот, бо камуністы ўжо падзяліліся на два лагеры і ладзяць адзін ад аднаго тайныя сходы”. Рабочы друкарні Стрэльцын адзначыў: “...цяпер пішуць, што поўная свабода слова і друку, але на самой справе гэтага няма, нават для камуністаў, прычым заўважыў, што член ЦК Гесін не быў згодны з ЦК, дык яго зараз ж выкінулі з ЦК”. На заводзе “Звязда” рабочыя Клімаў і Дзелячка ў прысутнасці іншых рабочых выказваліся, што “ўлада давіць рабочых і што яна не адрозніваецца ад старых царскіх міністраў”. Рабочыя таго ж завода Свіст, Мураўёў, Аверка казалі: “У Расіі цяпер і так малы ўраджай, а бальшавікі адпраўляюць хлеб за мяжу за пазыкі і на дапамогу замежным рабочым, адсюль кошты на хлеб у нас будуць павялічвацца, а расплочвацца нам прыйдзецца...”. Мехаік таго ж завода паляк Войцаль у размове з іншымі рабочымі ўсхваляў Пілсудскага, падкрэсліваў, што “той завядзе ў Польшчы лепшыя парадкі, чым у Расіі. Пілсудскі большы сацыяліст, чым бальшавікі”²⁶³.

Інфармзводка ад 20.09.1926 г. (выказванні рабочых друкарні ў размовах і на сумесным пасяджэнні з падшэфнай вайскавай часткай): “...партыя не дае рабочым магчымасці выбіраць у свае прафсаюзныя органы таго, каго жадаюць рабочыя, а насаджаюць партыйцаў... савецкая дзяржава бедная таму, што партыя паўсюль насаджае загадчыкамі партыйцаў, якія не разумеюць нічога ў справе і толькі атрымоўваюць вялікія заробкі, адсюль нашы прадпрыемствы

²⁶² Інфармацыйныя зводкі аддзела ДПУ // ДАГАМВ. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 12. Арк. 57.

²⁶³ Пушкін І.А. Грамадска-палітычныя погляды насельніцтва г. Магілёва напрыканцы 20-х гадоў // А.А.Смоліч і яго час. С. 107.

толькі дэфіцытныя...»²⁶⁴.

У канторы Лесбела (1927 г.) служачы А. Гозбін выказаўся: “Партыйцы перарадзіліся. Большасць з іх не ідэйныя, а шкурнікі... Усе рускія камуністы страшэнныя антысеміты і гэта назіраецца ў Магілёве”²⁶⁵. Студэнт педтэхнікума яўрэй І. Шульман на курсавым камсамольскім сходзе заявіў, “што ў нас пасады і працу атрымоўваюць толькі партыйцы і камсамольцы. Усе партыйцы – шкурнікі. Яны глядзяць толькі на тое, каб атрымаць пабольш пенсіі, а на тое, што на біржах працы тысячы беспрацоўных, яны не звяртаюць увагу”²⁶⁶.

Падобнае ў выказваннях рабочых на абутковай фабрыцы і заводзе “Пралетарый” (інфармзводка ад 05.05.1927 г.): “Савецкая ўлада і КП(б)Б толькі лічацца абаронцамі інтарэсаў рабочых, а на самой справе яны паляпшаюць толькі стан камуністаў, якім прадастаўляюць усемагчымыя прывілеі...”²⁶⁷.

Рабочыя не толькі словамі, але і дзеяннямі выказвалі свой пратэст. У 1927 г., пасля таго як Троцкага і Зіноўева выключылі з КП(б), у клубе будаўнікоў знялі іх партрэты. Аднак рабочыя прынеслі і павесілі іх назад. Пры гэтым папярэдзілі: “Калі хто пасмее зняць гэтыя партрэты, у таго здымем галаву – яны нашы абаронцы”²⁶⁸.

Добра паказаны настроі магілёўцаў яўрэйскай нацыянальнасці ў 1920-я гг. А. Ліціным на прыкладзе выказванняў рабочых друкарні ў Магілёве²⁶⁹.

Рабочыя-яўрэі друкарні, гаворачы наконт “дабраахвотных” складак, падкрэслівалі: “Нашы кіраўнікі душаць рабочы клас... толькі і ведаюць, што браць усемагчымыя адлічэнні, ахвяраванні... рабочыя іншых краін жывуць значна лепей, чым мы, нягледзячы на тое, што ў іншых краінах існуе імперыялізм, а мы жывем у савецкай краіне”. Далей – болей: “Калі пачнецца вайна, дык я ўпэўнены, што больш дурняў не будзе і ніхто не пойдзе абараняць савецкую ўладу, бо рабочыя зразумелі, што савецкая ўлада – адзін падман”, “...як можна мірыцца з існаваннем такой улады. Я чакаю і не магу дачакацца калі, урэшце, нас пазбавяць ад яе”, “...кажуць, што мы ідзем да сацыялізму, а мне здаецца, што на дзесятым годзе рэвалюцыі, мы ідзем не да сацыялізму, а да прыгоннага права...”²⁷⁰.

Беларускую інтэлігенцыю, згодна панаваўшых у яе асяродку настройў, можна падзяліць на: а) лаяльных да савецкай улады і пасіўна альбо зусім не прымаўшых удзел у грамадскім жыцці; б) выступаючых супраць савецкай

²⁶⁴ Інфармацыйныя зводкі аддзела ДПУ // ДАГАМВ. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 12. Арк. 272.

²⁶⁵ История Могилёвского еврейства: Документы и люди: науч.–популяр. очерки и жизнеописания. В 2-х кн. Кн. 2, ч. 1. С. 227.

²⁶⁶ Там жа. С. 228.

²⁶⁷ Пушкін І.А. Грамадска-палітычныя погляды насельніцтва г. Магілёва напрыканцы 20-х гадоў // А.А.Смоліч і яго час. С. 108.

²⁶⁸ История Могилёвского еврейства: Документы и люди: науч.–популяр. очерки и жизнеописания. В 2-х кн. Кн. 2, ч. 1. С. 226.

²⁶⁹ Там жа. С. 234–239.

²⁷⁰ Інфармацыйныя зводкі аддзела ДПУ // ДАГАМВ. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 350. Арк. 70, 124, 194 ; История Могилёвского еврейства: Документы и люди: науч.–популяр. очерки и жизнеописания. В 2-х кн. Кн. 2, ч. 1. С. 236–238.

улады. Да апошніх тагачаснае афіцыйнае кіраўніцтва адносіла частку служачых на чыгунцы, настаўнікаў і іншых.

Інтэлігенцыя Магілёўшчыны, у першую чаргу, абуралася згортваннем дэмакратызацыі ў грамадскім жыцці. І, па меры магчымасці, змагалася за яе захаванне.

Інфармзводка ад 01.12.1926 г.: “...падчас адкрытай акруговай прафсаюзнай канферэнцыі Рабасветы член праўлення саюза Рабасветы прапанаваў ад імя фракцыі камуністаў саюза свой спіс кандыдатаў у члены прэзідыума канферэнцыі. Настаўнікі ў зале захваляваліся і з іх боку прагучалі галасы: “Дзе дэмакратызм, самі назначым каго патрэбна”. Больш за ўсіх абураліся школьны работнік Гарадзішчанскай школы Лявіцкі і шкраб 10 школы г. Магілёва Кулакоў. Настаўнік з Лупалаўскага раёна Бурбо, седзячы на месцы, казаў: “Дэмакратызацыі для настаўнікаў ніколі не будзе, бо партыя паўсюль і заўжды праводзіць каго захоча. Вось, напрыклад, у нас на раённай канферэнцыі падчас выбараў у мястком кандыдатуру Буднікава–камуніста вылучыў старшыня саюза Рабасветы Яфімаў. Настаўнікі не жадалі выбіраць яго ў мястком, дык Яфімаў ставіў яго кандыдатуру на галасаванне пяць разоў да таго часу, пакуль не атрымаў патрэбнай колькасці галасоў.” Тое ж адбылося на Магілёўскай раённай канферэнцыі. Аб гэтым засведчыла настаўніца Бажкова Марыя: “Канферэнцыя спачатку ішла добра, але калі справа дайшла да выбараў у мястком, дык тут адбыўся скандал – фракцыя КПБ дала спіс сваіх кандыдатаў у мястком і адначасова быў пададзены другі спіс ад настаўнікаў. Старшынствуючы сакратар райкома КП(б)Б Якаўлеў заявіў: “Мы не будзем аб’яўляць другі спіс, ён нікім не падпісаны.” Амаль усе настаўнікі яму адказалі хорам: “Мы ўсе выстаўлялі гэты спіс.” На акруговай канферэнцыі выступіў сакратар Бялыніцкага мясткома Бакенгауз, які сказаў: “На XIV партз’ездзе многа казалася аб дэмакратызме, аб свабодных выбарах, а ў нас да сённяшняга часу яшчэ аўтаматычна праводзяць па сваіх спісах кандыдатаў на выбарныя пасады, гэтым у масаў адымаюць ініцыятыву і адбіваюць ахвоту свабодна праводзіць выбары.” Пасля заканчэння канферэнцыі падчас вячэры настаўнікі казалі: “Нам не далі гаварыць, затыкалі нам рты, і мы самі баяліся гаварыць”²⁷¹.

У Рагачове медыцынскія работнікі, у першую чаргу ўрачы, былі незадаволены перавыбарамі гарадскога савета. Яны таксама выступілі супраць спіса кандыдатаў у савет, які быў прапанаваны камуністычнай арганізацыяй²⁷².

Камуністычныя ўлады Бабруйска адзначалі (1927 г.), што настроі інтэлігенцыі ў асноўным савецкія, але заўважаўся некаторы спад удзелу інтэлігенцыі ў грамадскай працы ў сувязі з нізкім заробкам. Настроі рабочых Бабруйшчыны былі ў цэлым савецкія, але і яны заяўлялі: “Рабочых эксплуатаюць як і пры царскім рэжыме, асабліва беспартыйных, а камуністы

²⁷¹ Інфармацыйныя зводкі аддзела ДПУ // ДАГАМВ. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 12. Арк. 296–299.

²⁷² Інфармацыйная справаздача Бабруйскага АК КП(б)Б за перыяд снежань–чэрвень 1927 г. // Там жа. Ф. 6575. Воп. 1. Спр. 432. Арк. 214.

жывуць, як раней памешчыкі.” Дарэчы, у асяродку рабочых Магілёўшчыны заўважалася вельмі моцнае п’янства ²⁷³.

Як ўжо адзначалася, усе свае “грамадска-палітычныя кампаніі” камуністычныя ўлады праводзілі як бы па ініцыятыве працоўных сходаў. Але не заўжды ўсё праходзіла “па сцэнары”. Адным з такіх яскравых прыкладаў з’яўляецца барацьба рабочых фабрыкі “Спартак” (Шклоў) за святкаванне Вялікдня (Пасхі).

Нагадаю, што да 1930 г. “асобнымі днямі адпачынку” лічыліся шэраг найбольш шанаваных у асяроддзі веруючых–працоўных рэлігійных святаў ²⁷⁴. У канцы 1920-х гг., змагаючыся з рэлігійнымі пачуццямі людзей, улады спрабавалі адмяніць гэтыя дні адпачынку. Першым крокам стала спроба пераносіць іх на іншыя дні. Такім чынам, прымушаючы рабочых працаваць у дзень рэлігійных святаў.

У красавіку 1927 г. на фабрыцы “Спартак” быў скліканы сход (інфармзводка ад 05.05.1927 г.). На парадку дня было адно пытанне – аб святкаванні Пасхі. Кіраўніцтва выказвалася за тое, каб святкаванне не было і перанесці яго на 3 мая. Напярэдадні схода сярод членаў фабкома адбыўся раскол. Большасць выступала за святкаванне Пасхі. Калі на дэлегацкім сходзе старшыня фабкома Несцяровіч прапанаваў перанесці святкаванне Пасхі на 3 мая, прысутныя сталі шумець. Затым выступіў рабочы Сямён Свірыдэнка: “Наш фабком большасцю галасоў пастанавіў Пасху святкаваць, таму не можа быць размовы аб яе несвяткаванні, магчыма, тут вы і пастановіце не святкаваць Пасху, але мы ўсё роўна на гэтым не супакоімся і склічам канферэнцыю, на якой пастановім так, як гэта хочацца нам – большасці.” З натоўпу рабочых раздаваліся крыкі: “Да, правільна”. Затым выступіў рабочы Сідараў Пётр: “Мы ведаем, што ўсе камуністы нас толькі эксплуатаюць і жывуць за наш кошт, для нас усё роўна, як пастановіць дэлегацкі сход, а святкаваць мы будзем і на працу на Пасху не пойдзем.” Прысутныя крычалі: “Правільна”. Далей выступіў рабочы Чарняўскі Фёдар, які заявіў: “Мы ведаем камуністычныя, жыдоўскія зацеі, яны хочуць нас адлучыць ад нашай веры, але мы сябе ў крыўду не дадзім”. Вынікі галасавання былі наступныя: за перанос пасхі – 25, супраць – 19. У адказ рабочыя П. Сідараў і Галавяшка, звяртаючыся да рабочых, закрычалі: “Пойдзем адсюль, мы на гэтым не супакоімся.” Усе рабочыя, прысутныя на сходзе, пакінулі клуб. Праз некалькі дзён адбылася канферэнцыя. На ёй у знак пратэсту супраць змены парадку дня камуністамі большасць рабочых зыйшла і тым самым сарвала правядзенне канферэнцыі. На канферэнцыі выступіў рабочы-католік Сарока Станіслаў, які казаў: “Мне асабіста не важна тое, што я адсвяткаваў сваю Пасху, але мне важна тое, калі Пасху будуць святкаваць усе веруючыя – як католікі, так і рускія, нам у гэтых

²⁷³ Палітыка-эканамічнае апісанне Бабруйскай акругі (1927 г.) // ДАГАМВ. Ф. 6575. Воп. 1. Спр. 432. Арк. 208.

²⁷⁴ Пушкін І.А. Грамадска-палітычныя погляды насельніцтва г. Магілёва напрыканцы 20-х гадоў // А.А.Смоліч і яго час. С. 109.

адносінах трэба злучыцца і не слухаць розных жыдоў і камуністаў.” Сярод рабочых былі жадаючыя працаваць у дзень Пасхі, але ў сувязі з тым, што гэтыя рабочыя былі нізкай кваліфікацыі, фабрыка не працавала 24 і 25 красавіка ²⁷⁵.

Улады падкрэслівалі як вынік антырэлігійнай прапаганды, што ўплыў праваслаўных святароў ужо нязначны, царкву наведвалі старыя і жанчыны, святары гублялі свой аўтарытэт. А вось уплыў каталіцкіх ксяндзоў захоўваўся і быў моцным. Касцёл наведвала да 90% усяго каталіцкага насельніцтва. Аб меншым уплыве рэлігіі на жыццё яўрэйскага насельніцтва сведчылі шматлікія выпадкі, калі жанчыны-яўрэйкі выходзілі замуж за рускіх, памяншалася нецярпімасць да хрысціян і іншаверцаў “гояў” ²⁷⁶.

У той час нелегальна дзейнічалі сцяніцкія арганізацыі ў Магілёве, Бабруйску, Парычах, Глуску. Афіцыйныя ўлады называлі іх патрабаванні (працоўнай дэмакратыі, тайнага галасавання, пашырэння правоў непрацоўнай часткі насельніцтва, паслаблення ўплыву камуністаў у саветах і г.д.) – антысавецкімі.

Камуністычная ўлада лічыла вынікам варожай рэлігійнай дзейнасці пратэстантаў выказванні вучняў Латрошчанскай латышкай нацыянальнай школы пры правядзенні размовы аб Леніне: “Ленін мне нічога не даў”, “Калі б у мяне быў бы партрэт Леніна, я б яго спаліў”, “Раней былі буржуі, цяпер ёсць новыя, якія нічога не робяць, але атрымоўваюць заробак” і г.д. ²⁷⁷

20.07.1926 г. памёр Ф. Дзяржынскі. Па ўсёй краіне прайшлі жалобныя мітынгі, сходзі і г.д. Афіцыйныя ўлады адзначалі, што сярод членаў КПБ, ЛКСМБ і свядомай часткі працоўных смерць выклікала пачуццё згубы аднаго з лепшых правадыроў рэвалюцыі, сярод служачых – раўнадушша, а сярод пэўнай часткі насельніцтва (мяшчан) – яўную злараднасць.

Безумоўна, афіцыйныя рэзалюцыі мітынгаў былі ў падтрымку кампартыі і ленінскіх ідэй, выказвалася журба з нагоды смерці Дзяржынскага. На думку ўладаў, у цэлым сяляне, рабочыя, служачыя імкнуліся спакойна працаваць, будаваць сваю гаспадарку і не жадалі вайны, чуткі аб якой у той час вельмі былі пашыраны і хвалявалі ўсё насельніцтва.

Кіруючыя колы адзначалі, што 22.07.1926 г. паўсюль прайшлі мітынгі, але на іх было няшмат прысутных. Тлумачылі гэта тым, што праводзіліся мерапрыемствы ў працоўны час і былі слаба арганізаваны: “Значная частка рабочых удзел у шэсці не прымала таму... У асноўным удзел бралі служачыя і вайсковыя часткі. Панавала раўнадушша з боку служачых.” Падкрэслівалася, што ў некаторых раёнах краю наогул не было ніякіх сходаў таму, што мясцовыя члены кампартыі былі ў адпачынку ²⁷⁸.

²⁷⁵ Інфармацыйныя зводкі аддзела ДПУ // ДАГАМВ. Ф. 6577. Воп. 1. Спр. 350. Арк. 229–231.

²⁷⁶ Палітыка-эканамічнае апісанне Бабруйскай акругі (1927 г.) // Там жа. Ф. 6575. Воп. 1. Спр. 432. Арк. 208–209.

²⁷⁷ Пушкін І. Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці (20-я гады XX ст.). Магілёў, 2004. С. 116–117.

²⁷⁸ Інфармацыйная зводка аб адзначэнні ў Бабруйскай акрузе смерці старшыні АДПУ і ВСНГ тав. Дзяржынскага ад 11.08.1926 г. // ДАГАМВ. Ф. 6575. Воп. 1. Спр. 204. Арк. 128–130.

На Магілёўшчыне камуністычныя ўлады зафіксавалі наступныя антысавецкія выказванні гарадскога насельніцтва (у перакладзе на беларускую мову): “У непрацяглым часе бальшавіцкія заправілы адзін за адным перадохнуць усе, бог іх пакарае за здзек з праваслаўнага народа і праліцце крыві ім не пройдзе дарам”, “што галоўны вінаваты ўсяго гора і няшчасцяў Ленін памёр, за ім Фрунзе, а цяпер памёр галоўны савецкі кат – Дзяржынскі, а за ім чарга Троцкага і ўсіх астатніх, а маладыя камуністы самі па сабе распадуцца. Смерць гавароў набліжае да скону існаванне бальшавіцка-рабаўнічай улады”, “адзін чорт памёр, пятнаццаць зоймуць яго месца”, “бог пакараў Дзяржынскага за тое, што ён, будучы старшынёю ВСНГ, усяляк імкнуўся задушыць прыватны гандль і ў рэшце рэшт сам задушыўся”²⁷⁹.

Існавала напружанне і ў сферы міжнацыянальных адносін. Для часткі гараджан быў характэрны пэўны антысемітызм, які савецкай уладаю ўвязваўся з антысавецкай агітацыяй.

Рабочыя Бабруйска, Магілёва, Шклова, Жлобіна, Асіповіч, Свіслачы абвінавачвалі савецкую ўладу ў тым, што яна давала шмат прывілеяў яўрэям. Вельмі шмат выказванняў накшталт: “Яўрэям добра жывецца, яны займаюць лепшыя пасады, улада ім больш дапамагае”. Высокакваліфікаваныя рабочыя польскай нацыянальнасці менавіта на нацыянальнай глебе адмаўляліся вучыць беларусаў і яўрэяў. Мелі месца факты праяў антысемітызму на шклозаводзе “Камінтэрн”: абразы “яўрэйская морда”; здзекі з 62-гадовага рабочага яўрэя з боку рабочага неяўрэя – хапаў за валасы, нос, ліў на яго вадку, піхаў, казаў “жыдоўская сьпіна моцна, на ёй можна пакатацца, жyd па-жyдоўску працуе”²⁸⁰.

Цікавая інфармацыя ўтрымліваецца ў лісце Бабруйскага гаркама КП(б)Б у ячэйку лесазавада № 7 (1926 г.): “У гаркаме маюцца звесткі, што на вашым заводзе каля тэлефоннага апарата была вывешана аб’ява, што размаўляць па тэлефоне на яўрэйскай мове забараняецца. У сувязі з гэтым Гаркам прапаноўвае вам тэрмінова даць тлумачэнне, чыя гэта была ініцыятыва, кім вывешана аб’ява, як на гэта рэагавала ячэйка і чаму вамі аб гэтым выпадку не было паведамлена ў Гаркам. Ваш адказ павінен быць падрабязны і ясны па кожнаму пытанню паасобку”²⁸¹.

Адносіны паміж беларусамі і рускімі былі нармальныя, але беларусізацыя выклікала адмоўныя адносіны сярод мяшчанскай часткі гарадскога насельніцтва і рускіх служачых. Сярод часткі служачых беларускай і рускай нацыянальнасцей назіраліся шавіністычныя настроі. У беларусаў у выглядзе непрыязных адносінаў да служачых, якія не ведалі беларускай мовы, а ў рускіх у нежаданні вывучаць беларускую мову. Трэба падкрэсліць, што арганізацыйная

²⁷⁹ Інфармацыйная зводка аб адзначэнні ў Бабруйскай акрузе смерці старшыні АДПУ і ВСНГ тав. Дзяржынскага ад 11.08.1926 г. // ДАГАМВ. Ф. 6575. Воп. 1. Спр. 204. Арк. 128–130.

²⁸⁰ Сакрэтнае інфармацыйнае паведамленне загадчыка інфармацыйнага пададзела Бабруйскага АК КП(б)Б у ЦК КП(б)Б ад 12.11.1929 г. // Там жа. Ф. 6575. Воп. 1. Спр. 770. Арк. 71.

²⁸¹ Сакрэтны ліст Бабруйскага гаркаму КП(б)Б ад 25.09.26 г. // Там жа. Ф. 6575. Воп. 1. Спр. 405. Арк. 51.

праца савецкага (АВК, РВК) і партыйнага (АК, РК КП(б)Б) апаратаў, у асноўным, вялася на беларускай мове²⁸². Сярод часткі інтэлігенцыі г. Бабруйска ўлады адзначалі “нацыяналістычныя лістападаўскія” настроі.

У Глуску яўрэі камсамольцы скардзіліся, што цяпер яўрэяў менш вылучаюць на кіруючыя пасады, у асноўным гэта робяць з ліку беларусаў. Казалі: “Добра, калі б мы дастаткова валодалі рускай і беларускай мовамі, тады б нас вылучалі на кіруючую працу, у іншым выпадку ў нас гэта не атрымаецца”.

У той жа час на курсах камсамольскага актыву на пытанне анкеты “Як ты лічыш, якая нацыянальнасць у нас на кіруючых пасадах?”, было вельмі шмат адказаў, што паўсюль яўрэі, а беларусаў вельмі мала. Некаторыя тлумачылі гэта тым, што беларус не можа кіраваць, а яўрэі разумныя.

Быў выпадак у Свіслацкім раёне, калі падчас вылучэння сакратаром камсамольскай ячэйкі беларуса былы сакратар яўрэйскай нацыянальнасці сімуляваў падпал і напад на сябе, а абвінаваціў у гэтым новага сакратара. Потым стала вядома, што гэтым ён хацеў дыскрэдытаваць хлопца – беларуса²⁸³.

Частка яўрэйскай і рускай інтэлігенцыі лічыла, што беларуская культура “ніжэйшая” за іх, што на беларускай мове нічога вартага “не зробіш”. Літоўцы на Магілёўшчыне называлі беларусаў “чумокас” (лаянка – “пастух”). Нямецкае насельніцтва называла беларусаў “шэрыя”, “лапатнікі”, “мужыкі”. У адказ – антысемітызм, латышоў і палякаў разглядалі як шляхціцаў і кулакоў, які падлягалі дэпартацыі. Так, толькі ў двух сельсаветах Чачэрскага раёна пад выглядам кулакоў і шляхты высялілі за межы Беларусі 36 % (Падасоўскі с/с) і 50 % (Новамалыніцкі с/с) польскіх сямей²⁸⁴.

Ніякага аднадушша ў ацэнцы дзеянняў уладаў не было, адсюль выснова – не было і ўсеагульнай падтрымкі. Нават у гэты спрыяльны для бальшавіцкай улады час працягваўся і ўзброены супраціў²⁸⁵.

Такім чынам, у міжваенны перыяд у асяродку гарадскога насельніцтва Магілёўшчыны грамадскія настроі можна падзяліць на тры групы. Першая – абсентысцкія (абыякавыя), характэрныя для насельніцтва, якое ставіла перад сабой мэту выжывання ў любых умовах. Другая – канфармісцкія, уласцівыя асобам, якія прытасоўваюць сваё жыццё да рэальнасці і спадзяюцца атрымаць сваю частку ўлады, дабрабыту ў існуючых сістэмах. Трэцяя – настроі агітацыйнага супраціву, характэрныя асобам актывісцкага тыпу паводзін, якія былі незадаволены працэсам фарміравання “новай, бальшавіцкай” рэчаіснасці.

Характарызуючы грамадска-палітычнае жыццё нацменшасцей БССР у міжваенны час можна зрабіць наступныя высновы.

²⁸² Інфармацыйная справаздача Бабруйскага АК КП(б)Б за перыяд снежань–чэрвень 1927 г. // ДАГАМВ. Ф. 6575. Воп. 1. Спр. 432. Арк. 231–214.

²⁸³ Інфармацыйны ліст № 4 Бабруйскага акружкома ЛКСМБ ад 28.05.1926 г. // Там жа. Ф. 6575. Воп. 1. Спр. 204. Арк. 15.

²⁸⁴ Матэрыялы па абследванні нацсаветаў // НА РБ. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 109. Арк. 76, 2 ; Аб працы сярод польскага насельніцтва // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 5126. Арк. 140.

²⁸⁵ Пушкін І.А. Узброены супраціў ва Усходняй Беларусі (20–30-я гады XX ст.): дакументы і матэрыялы. Мінск, 2009.

Атрыманыя дадзеныя дазваляюць зрабіць выснову аб фарміраванні ў краіне пасля кастрычніка 1917 г. палітычнай сістэмы, у якой назіралася істотнае разыходжанне прапагандуемых ідэалаў і рэальных дзеянняў. Апошнія былі накіраваны толькі на ўмацаванне ўлады камуністычнай партыі бальшавікоў.

Сацыяльныя ўзрушэнні ў міжваенны час пацягнулі за сабой змены форм грамадскага побыту беларускага насельніцтва. Пад уплывам сацыяльна-палітычных працэсаў сталі закладвацца асновы грамадскага жыцця, формы якога адпавядалі новай сацыялістычнай ідэалогіі. Увайшлі ў жыццё мітынгі, дэманстрацыі, сходы. Старыя формы мясцовага самакіравання ліквідаваліся, іх функцыі перайшлі да саветаў. Новыя грамадскія адносіны знайшлі праяўленне ў партыйнай, камсамольскай і прафсаюзнай рабоце.

У 1920-я гады ў грамадска-палітычным жыцці рэспублікі вылучыліся дзве тэндэнцыі: адміністрацыйна-бюракратычная і нацыянальна-дэмакратычная. Першая паступова набірала сілу, другая знікала, бо ўмовы для яе развіцця няўхільна абмяжоўваліся.

У гэты перыяд вылучаюцца па сваёй значнасці 1921 і 1929 гг., перыяд пачатку і канца найболей спрыяльных умоў у развіцці Беларусі. У перыяд НЭПа (1921–1925 гг.) адзначаецца некаторая актывізацыя і дэмакратызацыя грамадска-палітычнага і культурнага жыцця грамадства ва ўмовах пачатку фармавання адміністрацыйна-каманднай сістэмы. У другой палове 1920-х гадоў канчаткова сцвярджаецца поўная манаполія КП(б) на палітычную ўладу, ліквідуюцца астаткі плюралістычнай дэмакратыі, якая прадугледжвалася палітыкай НЭПа. Усё гэта негатыўна паўплывала на развіццё і дзейнасць нацыянальных і іншых грамадскіх аб'яднанняў.

Для грамадска-палітычнага жыцця нацыянальных меншасцей Савецкай Беларусі ў міжваенны перыяд таксама характэрны дзве тэндэнцыі: па-першае, гэта быў апошні перыяд дзейнасці нацыянальных партый, арганізацый і аб'яднанняў, якія паступова выцясняюцца з жыцця, па-другое, адбываецца далучэнне нацыянальных меншасцей у новыя працэсы праз уцягненне іх у прасавецкія грамадска-палітычныя аб'яднанні.

У выніку розных прычын большасць новаўтвораных і тых, што дзейнічалі раней, нацыянальных грамадска-палітычных аб'яднанняў нацыянальных меншасцей знаходзілася ў апазіцыі да камуністычнай партыі і адпаведна, часткова, да савецкай улады. Усе не санкцыянаваныя камуністычнымі ўладамі аб'яднанні нацыянальных меншасцей забараняліся і знішчаліся. Бальшавіцка-савецкае кіраўніцтва настойліва вяло справу да ліквідацыі іншых палітычных партый і арганізацый, асабліва нацыянальных.

У 1930-я гг. у атмасферы ўсеагульнай падазронасці, татальных пошукаў “ворагаў народа”, масавых рэпрэсій дзейнасць афіцыйных грамадскіх аб'яднанняў была строга рэгламентавана. Іх працу жорстка кантралявалі партыйныя, савецкія і іншыя органы падаўлення. Ініцыятыва працоўных і прафсаюзных органаў накіроўвалася толькі на дасягненне пастаўленых мэтаў

сацыялістычнага будаўніцтва. Прафсаюзам адводзілася роля перадатачнага механізму па выкананню партыйна-савецкіх рашэнняў. Тым не менш, шмат у чым дзякуючы ім атрымалася арганізаваць працоўны ўздых насельніцтва на здзяйсненне вялікіх спраў, накіраваных на паляпшэнне жыцця краіны і народа.

Праводзячы рэпрэсіі, дэпартацыі і перасяленні насельніцтва, партыйна-савецкае кіраўніцтва імкнулася рэалізаваць некалькі мэтаў: ліквідаваць палітычную і нацыянальную апазіцыю; здабыць танную працоўную сілу; аслабіць пэўныя народы шляхам ліквідацыі (фізічнай і пераменай месца жыхарства) найбольш актыўных і патэнцыяльна актыўных іх прадстаўнікоў; сфарміраваць палітычнае, эканамічнае і культурнае кіраўніцтва ў рэспубліках, якое не абапіралася на мясцовыя інтарэсы, а паслухмяна выконвала распараджэнні цэнтральных органаў улады.

З першых гадоў савецкай улады прадстаўнікі нацменшасцей складалі пераважную большасць сярод палітычнага і эканамічнага кіраўніцтва БССР. Яны адыгрывалі значную ролю ў жыцці рэспублікі, нават большую, чым тытульная нацыя. У выніку індустрыяльнага развіцця рэспублікі, павышэння адукацыйнага ўзроўню прадстаўнікоў тытульнай нацыі, адміністрацыйнага шляху фарміравання кіруючых кадраў напрыканцы 1930-х гг. усталяваўся нацыянальны склад партыйна-дзяржаўнай наменклатуры БССР. Пры яе фарміраванні пад увагу бралася, у першую чаргу, адданасць ідэалам сацыялістычнага грамадства. Трэба ўлічваць і тое, што рэспубліканскія органы ўлады знаходзіліся пад кантролем Масквы і не маглі ў поўнай меры ўздзейнічаць на нацыянальныя працэсы.

Вышэйшае кіраўніцтва рэспублікі фарміравалася цэнтральнымі кіруючымі органамі СССР, якія, імкнучыся вырашыць нацыянальныя праблемы, не дапускалі ўмацавання кадравага патэнцыялу з мясцовага насельніцтва. Аналізуючы нацыянальны склад КП(б)Б у працэнтах (разам кандыдаты і члены) за 1924–1939 гг. можна заўважыць, што паступова ў шэрагах арганізацыі павялічвалася колькасць карэннага насельніцтва і памяншалася прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей. Гэта тлумачыцца як правядзеннем беларусізацыі, так і саветызацыяй, павышэннем адукацыйнага ўзроўню, далучанасці да грамадска-палітычных працэсаў беларускага насельніцтва. Тым не менш на працягу ўсяго перыяду яўрэйскі склад не меней 25 % усяго складу камуністычнай партыі (бальшавікоў) Беларусі, рускія і украінцы ад 13 да 29 %. Вялікі працэнт прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей сярод кіраўніцтва часткова прадвызначыў пэўныя пралікі і няўдачы ў нацыянальнай палітыцы БССР. Напярэдадні вайны эліта нацыянальных меншасцей Беларусі, у прыватнасці яўрэйская, руская, украінская, пачувала сябе ў рэспубліцы даволі камфортна.

Пабудова асноў сацыялізму суправаджалася палітыкай індустрыялізацыі і калектывізацыі. Гэта прывяло да пераўтварэння БССР у аграрна-індустрыяльную рэспубліку і значных сацыяльных зрухаў, якія непасрэдным чынам закранулі грамадскае жыццё нацменшасцей Беларусі. Прасочваюцца

тэндэнцыі, накіраваныя на разбурэнне народнай культуры, да страты пераемнасці духоўных каштоўнасцей. Вялося змаганне сталінскага кіраўніцтва з лепшымі прадстаўнікамі інтэлігенцыі, працоўнага класа, сялянства, нават з часткай партыйнага і савецкага апарату, грамадскімі арганізацыямі і г.д. У гэтыя гады ў краіне ўсталявалася сталінская дыктатура. Апорай яе была адміністрацыйна-камандная сістэма кіравання сацыяльна-эканамічным, грамадска-палітычным і культурным жыццём.

Варта пагадзіцца з даследчыкамі А. Каваленей і А. Мацко, якія, аналізуючы нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы ў Беларусі, робяць наступныя высновы: “Пры рашэнні нацыянальных і сацыяльна-эканамічных праблем палітычнае кіраўніцтва Савецкага Саюза і БССР у складаных умовах прадваеннага часу, зыходзячы з запатрабаванняў умацавання дзяржаўнасці, на аснове прынцыпаў інтэрнацыялізму будавала міжнацыянальныя адносіны. Быў зроблены шэраг сур’ёзных памылак, пралікаў і нават злачынных дзеянняў пры стаўленні да іншых нацыянальнасцей. Разам з тым аналіз рашэнняў партыйных органаў і савецкіх устаноў сведчыць, што яны не планавалі проціпастаўленне або распальванне нацыянальнай розніцы. Практыка пацвярджае, што выкананне сацыяльных і культурна-асветных задач праходзіла з улікам запатрабаванняў дзяржаваўтваральнай нацыі, развіцця духоўных запатрабаванняў нацыянальных меншасцей.”²⁸⁶

У міжваенны час беларускі ўрад у цэлым праводзіў нацыянальную палітыку, якая адпавядала інтэрасам асноўных груп нацыянальных меншасцей БССР. Партыйна-савецкія ўлады БССР працягвалі палітыку задавальнення культурна-адукацыйных патрэб нацыянальных меншасцей на іх родных мовах. Аднак на фоне ўсяго выдатнага ў эканамічна-сацыяльнай і культурна-асветнай сферы, нацыянальна-духоўнае жыццё Беларусі панесла сур’ёзныя страты.

У рэспубліцы ў міжваенны час захоўвалася пэўнае напружанне ў сферы міжнацыянальных адносін. Для часткі насельніцтва быў характэрны пэўны антысемітызм, які савецкай уладаю ўвязваўся з антысавецкай агітацыяй; пагардлівыя адносіны да праяў беларускай культуры з боку асобных груп нацменшасцей.

Ва ўмовах фарсіравання аднапартыйнай, адміністрацыйна-каманднай сістэмы ў краіне, палітычных рэпрэсій нельга сказаць, што ўсе прадстаўнікі нацыянальных меншасцей – кіраўнікі і члены камуністычнай партыі, прафсаюзаў і іншых афіцыйных аб’яднанняў раўнадушна глядзелі, як парушаюцца прынцыпы дэмакратызацыі, галоснасці, забеспячэння рэалізацыі свабод і інтэрасаў працаўнікоў. Вядома вялікая колькасць фактаў праяў ініцыятывы і крытыкі дзеянняў партыйнага кіраўніцтва з боку насельніцтва.

---

²⁸⁶ Коваленя А.А., Мацко А.Н. Национально-демографические процессы в Беларуси (1939–1945 гг.). С. 41.

Глава 2

НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ МЕНШАСЦІ БЕЛАРУСІ Ё ГАДЫ ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ

Для насельніцтва Заходняй Беларусі Другая сусветная вайна пачалася 1.09.1939 г. З'яўляючыся грамадзянамі Польшчы, шмат ураджэнцаў рэгіёна розных нацыянальнасцей знаходзіліся ў войску і з першых дзён прымалі ўдзел у баявых дзеяннях супраць нямецкіх захопнікаў. Для жыхароў БССР вайна пачалася 19.09.1939 г. і ўсведамлялася як вызваленчы паход, як аднаўленне гістарычнай справядлівасці, якая прывядзе да аб'яднання ўсёй тэрыторыі Беларусі, як крок да сусветнай рэвалюцыі і ўсталявання справядлівага, сацыялістычнага грамадства.

Пэўная частка жыхароў Заходняй Беларусі ўсведамляла сябе грамадзянамі Польшчы і разглядала нямецкія і савецкія войскі як агрэсараў. Большасць, а гэта ў асноўным бядняцкае насельніцтва і пераважная частка беларусаў, вітала прыход Чырвонай Арміі і спадзявалася на паляпшэнне свайго грамадска-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага становішча. У гэтым кантэксце і трэба разглядаць складаныя грамадскія працэсы, якія адбываліся на прасторах Заходняй Беларусі на першым этапе Другой сусветнай вайны і на тэрыторыі БССР падчас Вялікай Айчыннай вайны 1941–1945 гг.

2.1 Асаблівасці грамадска-палітычнага жыцця нацыянальных меншасцей Заходняй Беларусі ў 1939–1941 гг.

Крыніцы сведчаць, што большасць беларускага насельніцтва Заходняй Беларусі з вялікай радасцю, як вызваліцеляў і абаронцаў сваіх нацыянальных інтарэсаў, сустрэла Чырвоную Армію.

Стаўленне народаў Заходняй Беларусі да савецкай улады абумовіла нацыянальная палітыка Польшчы і пазіцыя польскага каталіцкага касцёла, які падтрымліваў каланіяльныя дамаганні польскіх кіруючых кругоў.

Досыць выразна характарызуе польскую палітыку па нацыянальным пытанні дакладная запіска Беластоцкага ваяводы Г. Асташэўскага ў Міністэрства ўнутраных спраў Польшчы, адпраўленая 23.06.1939 г., за некалькі месяцаў да прыходу савецкай улады. Нават назва дакладной запіскі ваяводы вызначае яе сацыяльную і нацыянальную накіраванасць “Праблемы ўмацавання польскага ўладальніцкага стану ў Беластоцкім ваяводстве”²⁸⁷. Фактычна ў запісцы распрацоўваецца комплексная, канцэпттуальная палітыка паланізацыі Заходняй Беларусі (“усходніх крэсаў”), якая прадугледжвала рашэнне нацыянальнага пытання.

²⁸⁷ Дакладная запіска Беластоцкага ваяводы Г. Асташэўскага ў МУС Польшчы ад 23.06.1939 г. // ДАГАГрВ. Ф. 6195. Воп. 1. Спр. 28. Арк. 9–11.

Згодна сцвярджэнняў ваяводы, ваяводства характарызувалася наступным “станам нацыянальна-рэлігійных адносін”. Палякі складалі 66,85 % насельніцтва, беларусы – 18 %, яўрэі – 12,5 %, рускія – 1,6 %, немцы – 0,4 %, літоўцы – 1,15 %. У Гродна: палякаў – 49,5%, беларусаў – 40,5%, яўрэяў – 6,5%, іншых – 3,5%. Г. Асташэўскі лічыў, што “пры панаванні польскага насельніцтва галоўныя перашкоды для сістэматычнай асіміляцыі складаюць беларусы і яўрэі. Іншыя этнасы малалікія (не больш 2% насельніцтвы), а такім чынам, лёгкакіравальныя. І хоць беларусаў і яўрэяў відавочна менш асноўнага польскага насельніцтва (67 % супраць 18 і 12 % – сукупнасць апошніх складае толькі 30 % насельніцтвы), але іх асіміляцыя абцяжараная з-за кампактнасці іх пражывання ...працэнт яўрэяў у гарадах і мястэчках (даходзіць да 60 %, а беларусаў у некаторых усходніх паветах да 40 з лішнім) не можа стаць вызначальным (сацыяльна і культурна) у ваяводстве.” Гэта настойліва падкрэсліваецца ў запісцы: “Сённяшні ўзровень гарадоў і мястэчкаў вельмі нізкі, большасць яўрэйскага насельніцтва ў іх надае ім спецыфічны выгляд і характар”; рэфармаванне “сельскіх воласцей, дзе жыве беларускае насельніцтва”, патрабуе выразнай палітычнай і эканамічнай палітыкі ў стаўленні да апошніх. Варта падкрэсліць, што адзіным метадам рашэння нацыянальнага пытання лічылася асіміляцыя – “апалячванне”, што, у выніку, азначала этнічную, нацыянальную анігіляцыю народаў, меўшых на гэтай тэрыторыі доўгую гісторыю ўласнага развіцця. Нават самая сціплая па формах нацыянальная і культурная аўтаномія малых народаў прызнавалася ваяводаю непрымальнай²⁸⁸.

Яўрэйскую праблему прапаноўвалася вырашаць інакш, чым беларускую. Паколькі яўрэі, якія жывуць у ваяводстве, валодалі значнай уласнасцю, мелі адмысловы менталітэт (“літвакі”), нават валодалі “сурагатам культурна-нацыянальнай аўтаноміі”, а іх стаўленне “да дзяржаўнасці і польскай культуры” насіла выразна адмоўны, “пераважна разбуральны элемент”, то “аб далучэнні гэтага элемента да дзяржавы або ўключэнне яго ў якую-небудзь крыніцу жыцця дзяржаўнага арганізма не можа быць і размовы”. Неабходны “хуткія і належныя рашэнні”. Якія? Лёгка здагадацца, хоць адкрыта пісаць аб іх нават у сакрэтнай запісцы ваявода не наважыўся. Што датычыцца іншых “нацыянальных меншасцей” (рускія, немцы, літоўцы), то яны, па меркаванні ваяводы, для польскай экспансіі “не складаюць істотнай небяспекі”. Вылучаюцца пры гэтым рускія, але першым чынам таму, што стаўленне да іх павінна карэктавацца

²⁸⁸ Докладная запіска Беластоцкага ваяводы Г. Асташэўскага ў МУС Польшчы ад 23.06.1939 г. // ДАГАГрВ. Ф. 6195. Воп. 1. Спр. 28. Арк. 9 ; Розенфельд У.Д. Этнонациональные процессы в Западной Беларуси (1939 г.) // Праблемы ўз’яднання Заходняй Беларусі з БССР: Гісторыя і сучаснасць: матэрыялы Міжнар. навук.-тэарэт. канф. Мінск 17–18 верасня 1999 г. Мінск, 2000. С. 96–97.

ўзаемаадносінамі Польшчы і СССР. Менавіта ў рускіх і праваслаўнай царкве бачыць галоўны ўплыў “прарускага духу” на “беларускія масы”²⁸⁹.

Такім чынам, зразумела, што ў цэлым польская палітыка ў нацыянальным пытанні на “ўсходніх крэсах” была жорсткай, экспансіянісцкай, якая імкнулася фактычна (сацыяльна і культурна) да асіміляцыі “нацыянальных меншасцей”.

Дэклараванне і правядзенне карэнных зменаў у сацыяльнай, культурнай і нацыянальнай палітыцы стваралі спрыяльныя ўмовы для прыняцця савецкай улады, асабліва ў асяродку працаўнікоў. Аднак рэчаіснасць аказалася супярэчлівай. Трагічным дысанансам сталі дэпартацыі палякаў (дзяржаўных службоўцаў, інтэлігенцыі, асаднікаў і г.д.), якія ў той час былі зразумелымі для асноўнай часткі насельніцтва, улічваючы тую жорсткую сацыяльную і нацыянальную палітыку, якую праводзіла польская ўлада на гэтых землях.

Аналізуючы грамадска-палітычнае жыццё нацыянальных меншасцей у Заходняй Беларусі, можна вызначыць шэраг асаблівасцей: 1) змяніліся адносіны да нацыянальных меншасцей, улады БССР імкнуліся абапірацца на ўвесь спектр нацыянальных сіл; 2) адбывалася фарміраванне новага кіруючага апарата; 3) становішча нацыянальных партый і легальнай прэсы; 4) змены ў эканамічным і сацыяльным жыцці, якія характарызаваліся нацыяналізацыяй, правядзеннем калектывізацыі, барацьбой з рэлігіяй, палітычнымі рэпрэсіямі і дэпартацыямі насельніцтва; 5) існаванне польскага антысавецкага і антыкамуністычнага супраціву.

Па-першае, змяніліся адносіны да нацыянальных меншасцей з боку афіцыйнай (новай – савецкай) улады. Улады БССР, імкнучыся абапірацца на ўвесь спектр нацыянальных сіл, у той жа час праводзілі палітыку, накіраваную на падаўленне польскасці.

На вызваленай тэрыторыі ствараліся часовыя органы мясцовай улады і сялянскія камітэты, якія займаліся наладжваннем гаспадарчага, палітычнага і культурнага жыцця, рыхтавалі выбары ў Народны сход, які адбыўся ў канцы кастрычніка 1939 г. у г. Беластоку. У склад дэпутатаў Народнага схода былі абраны прадстаўнікі ўсіх нацыянальных груп насельніцтва Заходняй Беларусі. З 926 дэпутатаў былі: 621 беларус, 127 палякаў, 72 яўрэі, 43 рускія, 53 украінцы, 10 прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцяў. Прадстаўнікі нацыянальных меншасцей складалі 32,9 %.

Новыя ўлады імкнуліся вырашаць складаныя міжнацыянальныя пытанні ў Заходняй Беларусі, строга прытрымліваючыся класавага прынцыпу. З першых дзён уз’яднання Заходняй Беларусі з БССР у органы мясцовай улады ў першую чаргу выбіраліся прадстаўнікі сялян, пераважна беднякі і парабкі, актывісты працоўнага руху і інтэлігенцыі, актыўныя ўдзельнікі нацыянальна-вызваленчага змагання. Савецкая ўлада забараніла дзейнасць усіх апазіцыйных партый,

²⁸⁹ Дакладная запіска Беластоцкага ваяводы Г.Асташэўскага ў МУС Польшчы ад 23.06.1939 г. // ДАГАГрВ. Ф. 6195. Воп. 1. Спр. 28. Арк. 9–11 ; Розенфельд У.Д. Этнонациональные процессы в Западной Беларуси (1939 г.). С. 98.

арганізацыі і рухаў. Камуністычная партыя стала адна ажыццяўляць кіраўніцтва грамадска-палітычным жыццём краіны. Тэрыторыя, на якой праводзілі выбары, кантралявалася вайсковымі часткамі Чырвонай Арміі, існавалі шэраг абмежаванняў на ўдзел у выбарах часткі насельніцтва. Дарэчы, на выбарах у Нацыянальны сход не ўдзельнічала ў галасаванні і выказалася супраць больш 353 тысяч выбаршчыкаў, прычым супраць галасавала амаль 263 тысячы чалавек²⁹⁰. Улады адміністрацыйным шляхам памяншалі працэнт палякаў, каб на сход і ў мясцовыя органы ўлады ў месцах кампактнага пражывання палякаў была абрана большасць беларусаў.

З прыходам савецкай улады палякі страцілі дамінуючую пазіцыю, пазбавіліся сваіх прывілеяў (у адміністрацыі, школах, паліцыі, войску і г.д.). Яўрэйскае насельніцтва заяўляла: “Хопіць, скончылася ваша ўлада”. У многіх кутках Заходняй Беларусі адбылося нематываванае зняцце палякаў з займаемых пасадак. Напрыклад, з 70 палякаў-аграномаў Беластоцкай вобласці было пакінута толькі 19. Падобнае мела месца ў школах, бібліятэках, кнігарнях, дзе нават меліся загады аб забароне карыстацца вядомымі на Беларусі творамі Міцкевіча, Ажэска. Цэнтральныя органы ўлады БССР, каб крыху суцішыць “энтузіязм” мясцовых кіраўнікоў, прынялі спецыяльную партыйную пастанову аб недахопах у рабоце органаў улады ў заходніх абласцях Беларусі²⁹¹. Штосьці было выпраўлена, але падзеі вайны 1941 – 1945 гг. не дазваляюць прааналізаваць, што рабілася па ініцыятыве мясцовых органаў улады, а што – па сакрэтных указаннях “зверху”.

З кастрычніка 1939 г. па чэрвень 1941 г. на тэрыторыі Заходняй Беларусі адбыліся ашаламляльныя нацыянальныя і сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні. Ужо ў першы год далучэння былі ліквідаваны ўсе формы нацыянальнай няроўнасці, пра што сведчыць працэс развіцця народнай адукацыі і культурна-нацыянальнага адраджэння.

Адразу пасля далучэння Заходняй Беларусі там працавалі 6199 пачатковых школ, дзе вучыліся 804472 вучні, з іх у гарадах – 1142 школы. Польскіх – 5932, рускіх – 3, яўрэйскіх – 263, немецкіх – 1, беларускіх – ніводнай²⁹².

У наркамаце адукацыі пасля ўважлівага азнаямлення з шэрагам звестак аб стане школьнай адукацыі ў далучаным краі было прызнана неабходным былія польскія гімназіі і ліцэі замяніць пачатковымі, няпоўнасярэднімі і поўнасярэднімі школамі, уключыць у школьныя праграмы выкладанне беларускай і рускай моў, адкрыць у кожнай вобласці і буйным горадзе па адной беларускай і рускай школе, выдаць новыя падручнікі для школьнага выкарыстання на беларускай, рускай, польскай, яўрэйскай мовах. Выйшла

²⁹⁰ Коваленя А.А., Мацко А.Н. Нацыянальна-демографічныя працэсы ў Беларусі (1939–1945 гг.). С. 39.

²⁹¹ Селяменёў Д., Бараноўскі І. Вяртанне нацыянальнага адзінства // Праблемы ўз’яднання Заходняй Беларусі з БССР: Гісторыя і сучаснасць. С. 190.

²⁹² Дакладная запіска аб стане народнай адукацыі // “Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...”. С. 37; Селяменёў Д., Бараноўскі І. Вяртанне нацыянальнага адзінства. С. 188.

дзяржаўная пастанова аб адмене платы за вучобу як дзецямі працоўных, так і тых грамадзян, якія лічыліся ўласнікамі пэўнай нерухомасці ²⁹³.

У 1939/1940 н.г. у аб'яднанай БССР працавала 5643 школы, з іх у 4278 навучанне ішло на беларускай мове, а ў астатніх 1365 – на рускай, польскай, яўрэйскай і літоўскай мовах. На мовах нацыянальных меншасцей вучылася 11,6 % ад агульнай колькасці вучняў школ ²⁹⁴. У заходніх абласцях былі адчыненыя 4 вышэйшыя навучальныя ўстановы і 12 тэхнікумаў. Ва ўсіх абласных гарадах і раённых цэнтрах пачалі выдавацца газеты на беларускай мове, адкрылася 5 драматычных тэатраў і 100 кінатэатраў ²⁹⁵.

Праблема моўнай адукацыі на тэрыторыі заходніх абласцей вырашалася, зыходзячы з наступных момантаў. Сакратар ЦК КПБ Панамарэнка 25 верасня 1939 г., адзначаючы абстаноўку ў Заходняй Беларусі, падкрэсліў, што ва ўсіх гарадах усё насельніцтва валодае рускай моваю. Сяляне гаварылі на сапраўднай беларускай мове, прычым ужывалі шмат слоў, аб якіх у БССР пераконвалі, што яны выдуманы нацдэмамі: “Нацдэмы маглі выдумаць у літаратуры, але народу прышчапіць не маглі, тым больш заходнім беларусам”. Сярод насельніцтва Польшчы, нават у яўрэяў, карыстаецца папулярнасцю Пілсудскі ²⁹⁶.

Красамоўнай палітызаванай заяваю на карысць новай улады выглядае выступ (не адзінкавы ў той час) студэнта Рудніцкага – яўрэя, які выступаў на сходзе студэнтаў 9.10.1939 г. на яўрэйскай мове: “Упершыню за гады існавання былой польскай дзяржавы нацыянальныя меншасці маюць магчымасць гаварыць і вучыцца на сваёй роднай мове. Дзякуй таварышу Сталіну, які накіраваў у Заходнюю Беларусь Чырвоную Армію, якая назаўжды вызваліла народы Заходняй Беларусі ад ярма і кабалы польскіх паноў” ²⁹⁷. Як вынік, у 1939–1940 гг. толькі ў Заходняй Беларусі было адкрыта 150 яўрэйскіх школ. Дзякуючы ім у перадваенныя гады адукацыйны ўзровень яўрэяў значна павялічыўся. У 1939 г. на 1000 чалавек яўрэйскага насельніцтва даводзілася 205 асобаў з вышэйшай і сярэдняй (поўнай і няпоўнай) адукацыяй. Па гэтым паказчыку яўрэі займалі другое месца і саступалі толькі рускім ²⁹⁸.

Адкрыццё інстытутаў і вучылішчаў у Заходняй Беларусі садзейнічала не толькі вырашэнню педагагічных кадравых праблем, але і павышэнню аўтарытэту савецкай улады, якая дала магчымасць атрымаць сярэдняю і вышэйшую педагагічную адукацыю. Усё гэта дазваляла савецкаму кіраўніцтву вырашыць галоўную задачу – саветызаваць заходнебеларускае насельніцтва.

²⁹³ Селяменёў Д., Бараноўскі І. Вяртанне нацыянальнага адзінства. С. 188.

²⁹⁴ Лыч Л.М. Ликвидация экономического и социально-культурного неравенства союзных республик: На примере БССР (1917–1941). С. 247.

²⁹⁵ Коваленя А.А., Мацко А.Н. Национально-демографические процессы в Беларуси (1939–1945 гг.). С. 40.

²⁹⁶ Ліст сакратара ЦК КП(б)Б П.Панамарэнка І.В.Сталіну аб становішчы ў Заходняй Беларусі // “Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...”. С. 18–19.

²⁹⁷ Аператыўная зводка аб настроях насельніцтва // Там жа. С. 33.

²⁹⁸ Батяев В.Ф. Расселение и этнодемографические особенности белорусских евреев (по материалам переписей) // Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі: зб. нав. арт. С. 71.

Улічваючы, што новую ўладу падтрымлівала беларускае сялянства, яна адміністрацыйна-каманднымі метадамі павялічвала колькасць студэнтаў-беларусаў у навучальных установах.

Даследчык А. Трафімчык нават адзначае, што сутнасць нацыянальнай вышэйшай школы пры адкрыцці інстытутаў у заходніх абласцях БССР была утрыманая. Пры паступленні ўвага надавалася нацыянальнасці і сацыяльнаму паходжанню. Прадметы ў вучышні і сярэднеспецыяльных навучальных установах выкладаліся на рускай мове, што ўплывала на выбар насельніцтва на карысць рускіх школ. Бацькі жадалі вучыць дзяцей не на роднай мове, а на найбольш “перспектыўнай” рускай ²⁹⁹.

У 1940 г. у 4 заходнебеларускіх інстытутах (Пінск, Баранавічы, Беласток, Гродна) небеларусаў у складзе абітурыентаў было ў сярэднім каля 68%. У Беластоцкім ДПІ працэнт нацменшасцей на асобных факультэтах даходзіў да 84, 44 % (гл. табліцу 19). Але ўлады разлічвалі прыняць беларусаў не менш за палову.

Табліца 19 – Нацыянальны склад Беластоцкага дзяржаўнага педагагічнага інстытута першага года навучання (1939/40 н.г.) ³⁰⁰

Назва факультэта	Усяго	Бел.	Пал.	Рус.	Яўр.	Укр.	Працэнт нацменшасцей
Фізіка-матэматычны	90	14	17	4	53	2	84,44
Літаратурны	94	26	14	11	43	-	72,34
Замежных моў	85	28	12	22	23	-	67,05
Усяго	269	68	43	37	119	2	74,72

Акрамя як у настаўніцкім інстытуце ў Баранавічах, пераважалі заявы ад яўрэяў, якія і складалі большую частку інтэлігенцыі на далучаных тэрыторыях. Малую колькасць пададзеных заяў ад палякаў А.Трафімчык тлумачыць, з аднаго боку, непрыняццем імі савецкай улады і яе новаўвядзенняў, з другога – уціскам і нават рэпрэсіямі супраць палякаў як прадстаўнікоў былога рэжыму. У выніку адміністрацыйных мер з боку партыйнага і дзяржаўнага кіраўніцтва да лета 1940 г. колькасць беларусаў была павялічана ў 2 разы, а яўрэяў паменшана ў 2 разы. Так, у трох педагагічных вучылішчах Беластоцкай вобласці (Беласток, Гродна, Ваўкавыск) з 545 навучэнцаў беларусаў было 275 чалавек (50,5%), яўрэяў 212 чалавек (38,9 %) ³⁰¹.

Камуністычныя ўлады надавалі ўвагу і іншым бакам нацыянальнага развіцця заходняга рэгіёна. У 1940 г. у Беластоку працавалі дзяржаўныя польскі і яўрэйскі драматычныя тэатры. Польскі тэатр у 1939 – 1940 гг. дзейнічаў

²⁹⁹ Трафімчык А. Падрыхтоўка настаўніцкіх кадраў у заходніх абласцях БССР (1939–1941гг.) // Беларускі гістарычны часопіс. 2006. № 10. С. 29.

³⁰⁰ Падлічана па: Трафімчык А. Падрыхтоўка настаўніцкіх кадраў у заходніх абласцях БССР (1939–1941гг.). С. 27.

³⁰¹ Там жа. С. 26–27.

спачатку ў Гродна, затым ў Беластоку³⁰². Дазваляліся пастаноўкі толькі на рэвалюцыйна-камуністычную тэматыку. 2.12.1939 г. быў створаны абласны рускі драматычны тэатр у Брэсце³⁰³. Там жа мясцовае партыйна-савецкае кіраўніцтва 13.01.1940 г. разгледзела пытанне аб адкрыцці абласнога яўрэйскага драматычнага тэатра³⁰⁴.

Увосень 1940 г. грамадскасць рэспублікі шырока адзначала 85-я ўгодкі са дня смерці Адама Міцкевіча. Вечары памяці прайшлі ў Мінску, Беластоку, Гродна, а ў Наваградку быў адчынены музей паэта. 16.04.1941 г. бюро ЦК КП/б/Б прыняло рашэнне аб стварэнні ў Гродна музея польскай літаратуры імя Элаізы Ажэшкі.

Варта адзначыць, што на з’яўленне нацыянальных польскіх школ, тэатра, музея А. Міцкевіча паўплывала змена знешнепалітычнага становішча.

Новыя ўлады Заходняй Беларусі дзялілі культурную работу на некалькі накірункаў, сярод якіх сваё месца было адведзена дзеячам літаратуры. У канцы 1939 г. старшыня праўлення Саюза пісьменнікаў БССР М. Лынькоў накіраваў у ЦК КПБ даведку аб заходнебеларускіх празаіках, паэтах, выдаўцах. Дакумент складаецца з некалькіх частак, прысвечаных асвятленню літаратурных асобаў розных нацыянальнасцей. Сярод іх: беларускія літаратары – Максім Танк, Піліп Пестрак, Ніна Тарас, Мікалай Засім, Анатоль Іверс, Міхась Машара; польскія літаратурныя дзеячы – Канстанцін Анзельм, Яніна Бранеўская, Гелена Селем, Эдвард Бойе, Адам Мазурэк; яўрэйскія пісьменнікі – Эфраім Кагапоўскі, Венямін Геллер, М. Гросман, Рубінштэйн, Рашкін, Маргентой. Былі разгледжаны пытанні ўтварэння польскага сектара ў дзяржвыдавецтве рэспублікі, пашырэння выдання яўрэйскага літаратурна-мастацкага часопіса “Штэрн”, выдзялення заходнебеларускім пісьменнікам матэрыяльнай дапамогі, кватэр. Як адзначаюць даследчыкі Д. Селямянёў і І. Бараноўскі, за ўвагу да сябе творчыя людзі Заходняй Беларусі, асабліва музыканты, аказалі ўсходнікам падзяку шэрагам канцэртаў, якія перасягнулі нават межы БССР. Першым сярод такіх гасцей аказаўся таленавіты музыкант Эдзі Рознер са сваім вядомым джаз-аркестрам. Славу ты музыкальны калектыў, аб якім многа чулі ў СССР, пабываў з гастролімі ў 1939–1940 гг. у Маскве, Ленінградзе, Адэсе, дзе паказаў сябе, як сведчылі газеты таго часу, на высокім мастацкім узроўні³⁰⁵.

Культурная праца мела два колеры: нацыянальны і інтэрнацыянальны. Ролю апошняга выконвала шырокае распаўсюджванне ў школах, дзяржаўных установах, побыце рускай мовы, на якую ўскладваліся функцыі міжнацыянальных і міждзяржаўных зносін. Інтэрнацыянальны фактар праяўляўся і ў нацыянальным складзе спецыялістаў, прыбыўшых у 1939–1940 гг.

³⁰² Ліст дырэктара Польскага тэатра БССР І.Ламакінай І.Сталіну аб становішчы ў тэатры // “Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...”. С. 212–214.

³⁰³ Аб стварэнні абласнога рускага драматычнага тэатра // ДАБВ. Ф. 1. Воп. 1 б. Спр. 1. Арк. 7; План абласнога рускага тэатра ў Брэсце на 1940 г. // Там жа. Спр. 5. Арк. 19–20.

³⁰⁴ Аб арганізацыі абласнога яўрэйскага драмтэатра // Там жа. Ф. 1. Воп. 1 б. Спр. 5. Арк. 20.

³⁰⁵ Селяменёў Д., Бараноўскі І. Вяртанне нацыянальнага адзінства. С. 186–187.

у Заходнюю Беларусь для выканання тут “дапаможных работ” па ўвядзенні новага дзяржаўнага ладу, фарміраванні новых сацыяльна-класавых адносін.

Тут прыведзеныя нешматлікія прыклады развіцця нацыянальна-духоўнай сферы, але і яны пераканаўча сведчаць аб тым, што кіраўніцтва рэспублікі, мясцовыя партыйныя і савецкія органы, каб замацаваць сваю ўладу, імкнуліся развіваць культуру, духоўныя асаблівасці нацыянальных меншасцей.

Па-другое, фарміраванне кіруючага апарату. Ён падбіраўся адміністрацыйным шляхам, з улікам нацыянальнага складу насельніцтва, а таксама пераводам на кіруючыя і адказныя пасады (нават на дробныя) у Заходнюю Беларусь асобаў з усходу. Якімі, часам, замяняліся мясцовыя кадры, у тым ліку з прадстаўнікоў нацменшасцей.

У кіруючым апарате новай улады ў Заходняй Беларусі пераважалі прадстаўнікі нацыянальных меншасцей. Возьмем у якасці прыкладу дзяржаўны апарат. У звестках аб кадравым складзе Беластоцкага гарвыканкама 1939 г. адзначаецца наступнае размеркаванне па нацыянальнасцях: сярод 20 загадчыкаў аддзелаў прадстаўнікі нацменшасцей складалі 65 % (7 беларусаў, 5 яўрэяў, 7 рускіх, 1 іншай нацыянальнасці); сярод 4 членаў прэзідыуму было 2 беларусы (50 %), 1 паляк, 1 яўрэй; з 15 работнікаў гарадскога аддзела адукацыі 66,7 % былі з ліку прадстаўнікоў не тытульнай нацыі (5 беларусаў, 4 палякі, 5 яўрэяў, 1 рускі); такіж працэнт нацменшасцей быў сярод 6 работнікаў гарадскога аддзела аховы здароўя (2 беларусы, 2 палякі, 2 яўрэі); з 9 работнікаў апарату кіравання гарадскім гандлем было 55,6 % нацменшасцей (4 беларусы, 4 яўрэі, 1 рускі)³⁰⁶.

А вось якая карціна па так званых спецыяльных органах (гл. табліцу 20). Прадстаўнікі нацыянальных меншасцей складалі 37,5 % ад агульнай колькасці супрацоўнікаў міліцыі, 43,4 % работнікаў абласной пракуратуры, 65,8 % кадраў упраўлення юстыцыі і толькі 31,2 % работнікаў, якія адносіліся да ліку “абарончых кадраў”.

Табліца 20 – Нацыянальны склад работнікаў міліцыі, суда, пракуратуры і абарончых кадраў Беластоцкай вобласці на пачатак 1940 г.³⁰⁷

	Усяго	Рус.	Бел.	Пал.	Укр.	Яўр.	Нем.	Татар.	Арм.
Міліцыя	1714	352	1071	70	32	188		1	
Абласная пракуратура	106	27	60	1	3	13		1	1
Упраўленне юстыцыі	196	34	67	41	4	48	1	1	
Абарончыя кадры	32	6	22	1	1	2			

³⁰⁶ Розенфельд У.Д. Этнонациональные процессы в Западной Беларуси (1939 г.). С. 99–100.

³⁰⁷ Докладная запіска па нацскладзе работнікаў па абласному ўпраўленню // ДАГАГрВ. Ф. 6195. Воп. 1. Спр. 12. Арк. 106.

На пачатак 1940 г. у Беластоцкай вобласці (у склад якой уваходзілі Гродна і значная частка сённяшняй Гродзенскай вобласці) сярод сакратароў першасных арганізацый КП(б)Б прадстаўнікоў нацменшасцей было 62,2 %, а менавіта: рускіх – 46,6%, яўрэяў – 7,8%, украінцаў – 3,7%, палякаў – 2,3%, іншых – 1,8%³⁰⁸. Гэта былі, на думку цэнтральных уладаў, найбольш правяраныя кадры, на якія ўскладалася непасрэдная праца па сацыялістычных пераўтварэннях у краі.

Можна параўнаць з нацыянальным складам адной з усходніх абласцей. У складзе сакратароў першасных арганізацый Магілёўскай абласной арганізацыі ў 1941 г. нацменшасці складалі 33,2 %, з іх : яўрэяў – 22,3 %, рускіх – 6,6 %, іншых – 4,3 %³⁰⁹.

У Вілейскай вобласці (май 1941 г.) з 310 чалавек кіруючых кадраў раёнаў нацменшасці складалі 37,1 % (195 беларусаў, 41 яўрэй, 59 рускіх, 3 палякі, 13 іншых), з 21 сакратара па кадрах 57,15% былі небеларусамі (9 беларусаў, 5 рускіх, 5 яўрэяў, 2 іншых), з 20 загадчыкаў ваеннымі аддзеламі нацменшасці складалі 55%, з 21 райгарпракурораў – 57,15%. У той жа час з 21 старшыні выканкамаў райсаветаў нацменшасці складалі толькі 28,6%³¹⁰.

Адзначаючы шырокае прадстаўніцтва нацменшасцей у кіруючым апарате новай улады, можна заўважыць іх меншае прадстаўніцтва ў органах правапарадку і падаўлення. Гэта выклікана адміністрацыйнымі шляхамі фарміравання ўладнай наменклатуры.

У дзяржаўных органах заходніх абласцей БССР былі прадстаўлены ўсе нацыянальнасці і часцяком (не заўсёды, праўда, карэктна) у прапорцыях, якія адпавядалі колькаснаму складу народаў, што пражывалі на гэтых тэрыторыях.

Падцвярджэнне гэтаму можна знайсці ў выніках выбараў як у цэнтральныя выбарныя органы ўлады, так і, для прыкладу, у мясцовыя прафсаюзныя органы.

У 1940 г. у Вярхоўны савет ССРСР і Вярхоўны савет БССР у заходніх абласцях БССР было выбрана: беларусаў – 136 чал. ці 67,3%; рускіх – 33 ці 16,3%; украінцаў – 4 ці 2%; яўрэяў – 12 ці 6%; палякаў – 15 ці 7,4%; грузінаў – 1 ці 0,5%; літоўцаў – 1 ці 0,5%³¹¹.

Паказальная ў гэтым стаўленні карціна вынікаў выбараў у новыя прафсаюзы (фабзаўкомы) – самыя распаўсюджаныя органы самакіравання (па нацыянальным складзе): прафсаюз працоўных ваўнянай прамысловасці (усяго 300 чалавек): беларусаў – 67 (22,3 %), палякаў – 112 (37,3 %), яўрэяў – 89 (29,7 %), рускіх – 29 (9,7 %), іншых нацыянальнасцей – 3; прафсаюз лесапільнай і

³⁰⁸ Склад сакратароў першасных партарганізацый згодна нацыянальнасці ў Беластоцкай вобласці // ДАГАГрВ. Ф. 6195. Воп. 1. Спр. 12. Арк. 137.

³⁰⁹ Справаздачы. Нацсклад // ДАГАМВ. Ф. 9. Воп. 2 а. Спр. 194. Арк. 82 ; Пушкин И.А. Роль и значение национальных меньшинств в партийно-советском руководстве Могилёвщины. С. 389.

³¹⁰ Падлічана па : Даведка аб нацыянальным складзе кіруючых кадраў // “Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...”. С. 249.

³¹¹ Дакладная запіска аб выніках выбараў // Там жа. С. 165.

дрэваапрацоўчай прамысловасці (усяго 185 чалавек): беларусаў – 101 (54,6 %), палякаў – 35 (19,0 %), яўрэяў – 37 (20 %), рускіх – 12 (6,5 %); прафсаюз гарбароў (усяго 118 чалавек): беларусаў – 31 (26,3 %), палякаў – 15 (12,7 %), яўрэяў – 59 (50,0 %), рускіх – 5 (4,2 %), іншых нацыянальнасцей – 8; прафсаюз харчовай прамысловасці (усяго 207 чалавек): беларусаў – 43 (20,8 %), палякаў – 47 (22,7 %), яўрэяў – 103 (49,8 %), рускіх – 10 (4,8 %), іншых нацыянальнасцей – 4; прафсаюз пачатковай і сярэдняй школы (усяго 96 чалавек): беларусаў – 22 (22,9 %), палякаў – 50 (52 %), яўрэяў – 19 (19,8 %), рускіх – 3 (3,1 %), іншых нацыянальнасцей – 2; прафсаюз чыгункі (усяго 549 чалавек): беларусаў – 304 (55,4 %), палякаў – 6 (1,1 %), яўрэяў – 112 (20,4 %), рускіх – 124 (22,6 %), іншых нацыянальнасцей – 3³¹².

Прадстаўленая выбарка сведчыць фактычна аб стыхійным характары выбараў у фабзаўкомы. Таму і нацыянальны склад абраных кадраў быў не прапарцыйным складу прадстаўленых ім народаў. У дакладной запісцы Беларускага абкама ў ЦК КП(б)Б, падводзячы вынікі прафсаюзных выбараў, адзначаецца, што выбрана 363 фабзаўкома прафсаюзаў з колькасцю членаў 2045 чалавек, па нацыянальным складзе: беларусаў – 724 (35 %), яўрэяў – 623 (31 %), палякаў – 424 (21 %), рускіх – 222 (11 %). Ён сведчыў і аб нацыянальнай талерантнасці ў краі. Аднак гэтае натуральнае волевыяўленне народаў пры выбарах прафсаюзных арганізацый было пасля прызнана няправільным, якое не адпавядае мэтам новай улады і таму патрабуе карэкцыі. Напрыклад, у лісце першага сакратара Беларускага абкама ў ЦК КП(б)Б у 1941 г., рэтраспектыўна адзначалася, што “абласныя камітэты прафсаюзаў былі створаныя ў канцы 1939 г. без дастатковага ў той час вывучэння прафсаюзнага актыву, з прычыны чаго ў прафсаюзныя органы прайшоў шэраг асобаў, якіх немэтазгодна пакідаць у кіраўніцтве па дзелавых і палітычных меркаваннях”³¹³. Стаўка рабілася на беларусаў і асобаў прысланых на працу з усходняй часткі БССР і іншых рэгіёнаў СССР.

Для ўмацавання партыйна-савецкай наменклатуры і безумоўнага выканання ўсіх рашэнняў і загадаў цэнтральных органаў улады, да 1940 года ў заходнія вобласці БССР ЦК КП(б)Б накіраваў 16359 работнікаў, з іх беларусаў – 6937 (42,4%), прадстаўнікі нацменшасцей склалі – 57,6%; членаў і кандыдатаў КПБ – 9968 чал., членаў УЛКСМ – 4379, у асноўным беларусаў, украінцаў і рускіх, беспартыйных – 2012. Найбольш работнікаў у гаспадарча-кааператыўную сферу – 6498, затым НКУС – 4430, на савецкую работу – 2558, у партыйныя органы кіравання – 2070 чал. Па так званых пуцёўках 951 чалавек, у тым ліку небеларусаў – 42,5 %³¹⁴.

³¹² Падлічана па: Розенфельд У.Д. Этнонациональные процессы в Западной Беларуси (1939 г.). С. 99–100.

³¹³ Розенфельд У.Д. Этнонациональные процессы в Западной Беларуси (1939 г.). С. 101.

³¹⁴ Звесткі ЦК КП(б)Б аб колькасці работнікаў, накіраваных у заходнія вобласці БССР // “Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...”. С. 219 ; Коваленя А.А., Мацко А.Н. Национально-демографические процессы в Беларуси (1939–1945 гг.). С. 37 ; Селяменёў Д., Бараноўскі І. Вяртанне нацыянальнага адзінства. С. 189–190.

Па-трэцяе, адносіны да партый і легальнай прэсы. Нацыянальныя партыі забараняліся. Межы Заходняй Беларусі вымушаныя былі пакінуць лідэры і актыўныя прыхільнікі нацыяналістычных партый і арганізацый, у тым ліку і беларускіх, якія былі заўзятымі праціўнікамі знаходжання Беларусі ў складзе СССР.

Пасля 1939 г. у рэспубліцы выдаваліся газеты на польскай мове: у Мінску штодзённая грамадска-палітычная газета “Штандар Вольнасці” (“Сцяг свабоды”), у Граева – “Новае жыццё”. На польскай і беларускай мовах выходзіла газета “Новая Ломжа”. У Заходняй Беларусі частка наклада абласной газеты “Свабодная праца” (5 тыс. асобнікаў – 20%) выдавалася на польскай мове (1940 г.). Газета “Беластокер Штэрн” (“Беластоцкая зорка”) на яўрэйскай мове (1940 г., 6 тыс. асобнікаў)³¹⁵. Газеты на мовах нацыянальных меншасцей з-за малых накладаў былі маладаступнымі і не аказвалі вялікага ўплыву на грамадскае жыццё нацыянальных груп.

Па-чацвёртае, змены ў эканамічным і сацыяльным жыцці, якія характарызаваліся нацыяналізацыяй, правядзеннем калектывізацыі, барацьбой з рэлігіяй і звязанымі з імі палітычнымі рэпрэсіямі, некалькі (чатыры) буйных дэпартацый насельніцтва ў 1940–1941 гг.

Эканамічныя змены ў Заходняй Беларусі прывялі да таго, што бяднейшыя слаі насельніцтва атрымалі зямлю, у гарадах ліквідоўвалася беспрацоўе, адбылася нацыяналізацыя прамысловасці і банкаўскай сферы. Апошняя прывяло да развіцця нацыянальных і сацыяльных супярэчнасцей. Адбылося адхіленне ад уласнасці значнага ліку ўладальнікаў фабрык, заводаў і майстэрняў, а гэта ў асноўным былі прадстаўнікі польскага і яўрэйскага насельніцтва³¹⁶.

Правядзенне калектывізацыі ў вёсцы таксама прывяло да абвастрэння нацыянальна-палітычнага супрацьстаяння. Палітыка ліквідацыі кулакоў выклікала асабліва рэзкі супраціў з боку польскіх вайскоўцаў, каланістаў-асаднікаў, абшарнікаў і шляхты. Сярод асаднікаў былі і беларусы, прадстаўнікоў нацменшасцей было – 95,1 %³¹⁷. Да іх сем’яў былі прадпрынятыя рэпрэсійныя меры. Асаднікі, ляснікі і ўцекачы, хто не прыняў савецкае грамадзянства, былі высланыя ў пачатку 1940 г. ва ўсходнія і паўночныя раёны СССР³¹⁸. Дадзеная палітычная акцыя закранула не толькі польскую частку насельніцтва, але і ўсе іншыя нацыянальнасці, якія пражывалі ў заходніх рэгіёнах БССР і па тых або іншых прычынах не падзялялі існуючай палітычнай

³¹⁵ Пастановы ЦК КП(б)Б аб выданні газет // “Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...”. С. 152–153.

³¹⁶ Коваленя А.А., Мацко А.Н. Нацыянальна-демографічныя працэсы ў Беларусі (1939–1945 гг.). С. 37.

³¹⁷ Склад асаднікаў у Заходняй Беларусі // ДАБВ. Ф. 7580. Воп. 1. Спр. 29. Арк. 27.

³¹⁸ Блада Б. Дэпартацыі польскага насельніцтва ў глыб СССР у 1939-1941 гг. // Дэпартацыя як сацыяльная праблема: Тэматычны зборнік навуковых прац / Навуковы рэдактар С.А.Яцкевіч. Брэст, 1997. С. 28–31 ; Багровіч А. Жыхарства Беларускае ССР у сьвятле перапісу 1959 г. / Бел. Інст. Навукі і Маст. Нью-Ёрк, Мюнхен, 1962. С. 31 ; Пушкін І. Дэпартацыі і перасяленні ў БССР у 1920–1930-я гг. С. 21–22 ; Дэпартацыя як сацыяльная праблема: Тэматычны зборнік навуковых прац / Навуковы рэдактар С.А.Яцкевіч. Брэст, 1997.

сістэмы. На красавік 1941 г. сярод іх было асаднікаў 107312 чал.: палякаў – 88654 (82,6%), яўрэяў – 179 (0,16%), украінцаў – 7811 (7,25%), немцаў – 152 (0,14%), беларусаў – 9002 (8,4%), іншых нацыянальнасцей – 1514 (1,45%)³¹⁹.

Частка нямецкага насельніцтва добраахвотна-прымусова пакінула тэрыторыю Заходняй Беларусі згодна падпісанага 16.11.1939 г. савецка-нямецкага пагаднення аб узаемным перасяленні з СССР асобаў нямецкай нацыянальнасці, а з вобласці дзяржаўных інтарэсаў Германіі (акупіраванай тэрыторыі Польшчы) – асобаў украінскай, беларускай і рускай нацыянальнасцей³²⁰.

У Беларусі перасяленне немцаў ажыццяўлялася пераважна з Беластоцкай і Брэсцкай абласцей. Аналізуючы перасяленчую акцыю, даследчык А. Вялікі падкрэслівае, што ў пагадненні ад 16.11.1939 г. дэкларавалася, што “эвакуацыя з’яўляецца добраахвотнай”, аднак умовы яе правядзення былі далёкімі ад добраахвотнасці. Фактычна людзям не пакінулі ні выбару, ні часу. Для нямецкіх каланістаў, якія пражывалі на тэрыторыі Заходняй Беларусі (у Столінскім раёне, Бельску, Беластоку, Ізорцы ды іншых гарадах і мястэчках), не было шанцаў застацца ў Беларусі, бо органы НКУС разглядалі ўсіх немцаў як патэнцыяльных ворагаў, своеасабліваю “пятую калону” ў прыгранічнай тэрыторыі. Так, нарком НКУС Л. Цанава паведамляў першаму сакратару ЦК КП(б)Б П. Панамарэнку наступнае (студзень 1940 г.): “Па даных НКУС БССР, у гэтым раёне (Столінскім раёне Пінскай вобласці) знаходзіцца нямецкая калонія “Сафійка”. Агентурнай распрацоўкай каланістаў “Сафійкі” устаноўлена, што значная іх частка настроена ваража ў адносінах да савецкай улады. Гітлераўцы калоніі “Сафійка” сістэматычна збіраюцца дома ў Марціна Рыля, слухаюць радыёперадачы і праводзяць работу сярод немцаў за выезд у Германію. Агентурная справа “Сафійка” актывізуецца з мэтай яе ліквідацыі ў бліжэйшы час”³²¹.

А. Вялікі спасылаецца на беларускага гісторыка У. Снапкоўскага, паводле

³¹⁹ Падлічана па: Коваленя А.А., Мацко А.Н. Национально-демографические процессы в Беларуси (1939–1945 гг.). С. 38.

³²⁰ Для правядзення перасялення была створана Змешаная савецка-германская камісія і прызначаны ўпаўнаважаныя. У Заходняй Беларусі савецкія ўпаўнаважаныя размяшчаліся ў Гродне, Баранавічах, Навагрудку, Беластоку, Брэсце. Да месца свайго прызначэння савецкія ўпаўнаважаныя прыбылі 20–22 лістапада, але да канца снежня не пачыналі працу з-за “адсутнасці даных аб колькасці чалавек, якія належаць эвакуацыі і ўладкаванню”. На самой справе Перасяленчае ўпраўленне першапачаткова не ўяўляла, колькі чалавек можа перасяліцца ў СССР з тэрыторыі, якая ўвайшла ў “сферу інтарэсаў Германіі”. Савецкі Саюз меў намер прыняць каля мільёна чалавек. Германскі бок ацэньваў колькасць немцаў на тэрыторыях Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны на парадак менш – каля 100 тыс. чалавек. Немцы практычна не памыліліся ў сваіх разліках. Дакладныя даныя аб колькасці ўкраінцаў, беларусаў, рускіх, якіх намерваўся прыняць Савецкі Саюз, вызначыліся толькі 24.01.1940 г. У гэты дзень у наркома замежных спраў СССР В.Молатава адбылася нарада з яго намеснікамі, на якой разглядалася адно пытанне: “Аб ходзе работы па эвакуацыі нямецкіх каланістаў і рабоце нашых упаўнаважаных на германскай тэрыторыі”. Ні аб якім мільёне эвакуіруемых, якіх паводле папярэдніх разлікаў Перасяленчага ўпраўлення, планавалася прыняць у СССР, гаворка не ішла. Савецкі Саюз, каб “зняць дрэннае ўражанне немцаў”, пагадзіўся прыняць усяго каля 20 тыс. чалавек. Вялікі А.Ф. Савецка–германскі пратакол аб перасяленні насельніцтва ад 28 верасня 1939 г. і яго выкананне ў Беларусі // Весці БДПУ. Серыя 2. 2006. № 3. С. 16.

³²¹ Там жа. С. 17.

дадзеных якога, з акупаванай Германіяй тэрыторыі Польшчы ў Беларусь, на аснове савецка-нямецкага пагаднення аб перасяленні, выехала каля 15 тысяч беларусаў. З Заходняй Беларусі ў Германію выехала каля 25 тысяч немцаў. Адзначым, што з тэрыторыі, якая адышла да СССР, у Германію перасяляліся галоўным чынам немцы. Астатніх немцы лічылі непажаданым “элементам” і не “пускалі” ў Германію. Так, за перыяд працы змешанай савецка-германскай камісіі праз Брэст у Германію выехала (даня па стане на 5.01.1940 г.): немцаў – 5335 чалавек, палякаў – 108, украінцаў – 10, рускіх – 8, чэхаў – 1. Як вынікае з гэтага, ніводны беларус не выехаў у Германію. У той жа час савецкі раённы прадстаўнік па перасяленню адзначаў, што многія палякі выказвалі жаданне перасяліцца ў Германію: “Асобныя жыхары Бельска, палякі, з’яўляюцца ў камісію і патрабуюць, каб іх вывезлі ў Германію. Да таго ж выказваюць рэзкую незадаволенасць савецкай уладай”. Так, жыхар Бельска Ян Касцюк, па нацыянальнасці паляк, 12 снежня з’явіўся ў камісію і заявіў аб сваім жаданні выехаць з СССР. Пры гэтым кажучы: “У час вайны маё сэрца было за немцаў. Калі вы мяне не выпусціце, то я нелегальна перабяруся ў Германію, я не цярплю бальшавікоў”³²².

Па-пятае, саветызацыя і пераўтварэнні выклікалі польскі супраціў. Актыўна падтрымлівала савецкую ўладу толькі невялічкая колькасць палякаў, у асноўным, прыхільнікі камуністаў.

Савецкая ўлада патрабавала не толькі лаяльнасці, але і поўнай пакорнасці ёй. Даследчык С. Сільвановіч звяртае ўвагу на тое, што “палякі павінны былі прагласаваць за ліквідацыю сваёй дзяржавы і прызнаць сябе савецкімі грамадзянамі, удзельнічаючы ў выбарах у Народны сход у той час, калі многія польскія салдаты яшчэ не вярнуліся дахаты, а асобныя “афіцэрскія банды” уступалі ў сутычкі з савецкімі войскамі ў лясах. Стаўшы савецкімі грамадзянамі, яны набывалі і ўсе выцякаючыя адсюль абавязкі, а іх было значна больш, чым правоў. Больш таго, іх трактавалі не толькі як сённяшніх грамадзян СССР, але і як быўшых такімі ад пачатку свайго жыцця. Судзілі, напрыклад, як контррэвалюцыянераў за ўдзел у палітычным, дзяржаўным і грамадскім жыцці П Рэчы Паспалітай, як здраднікаў – за ўдзел у вайне 1919–1920 гг. Палякі павінны былі выслухоўваць на сходах прамовы, якія абражалі польскую дзяржаву, лад, гісторыю, каштоўнасці, а калі вызначаць – самім гаварыць ці чытаць прамовы, ухваляючыя новую ўладу і яе правадыроў. Але не толькі гэта. Савецкая ўлада непасрэдна ўмешвалася ў сферу іх перакананняў. Хрысціянская рэлігія і наогул усякая вера ў Бога высмейвалася на сходах і лекцыях, у школах і друку. У дзяцей знімалі ў школах медалікі і крыжыкі, са сцен школьных класаў знімалі крыжы. Усюды, дзе толькі можна, уводзіліся элементы атеізму. За няўдзел у гэтых публічных мерапрыемствах можна было быць пакараным дадатковымі падаткамі і абавязкамі або проста праслыць ворагам народа, быць

³²² Вялікі А.Ф. Савецка-германскі пратакол аб перасяленні насельніцтва ад 28 верасня 1939 г. і яго выкананне ў Беларусі. С. 17.

арыштаваным, пасаджаным у турму, высланым у лагер. Таму сярод польскага насельніцтва Заходняй Беларусі ў 1939–1941 гг. сталі праяўляцца розныя формы супраціўлення савецкай уладзе”³²³.

Шырока распаўсюджана думка, што менавіта сацыяльна-эканамічныя і палітычныя пераўтварэнні савецкай улады паспрыялі развіццю польскага нацыяналістычнага супраціву³²⁴. Акрамя таго, нацыянал-патрыятычныя сілы другой Рэчы Паспалітай не жадалі змірыцца з ваенным разгромам і падзелам краіны паміж Германіяй і СССР. У канцы 1939 г. на тэрыторыі гістарычнай Польшчы, а таксама абшарах Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны, пачалося стварэнне падпольных арганізацый і груп. Мэтай змагання польскага нацыяналістычнага падполля было ўзнаўленне польскай дзяржаўнасці ў межах, існаваўшых да верасня 1939 г.

Працэс стварэння польскага падполля на Беларусі быў непасрэдна звязаны з дзейнасцю падпольных арганізацый на тэрыторыі этнічнай Польшчы. Ужо 25.09.1939 г., напярэдадні акупацыі Варшавы войскамі вермахта, рашэннем вышэйшых афіцэраў Войска Польскага была створана першая і найбольш моцная сярод іх “Служба звыценству Польскі” (СЗП – “Служба Перамогі Польшчы”). Яе камандантам быў прызначаны генерал-брыгадзір Міхаіл Карашэвіч-Такаржэўскі. У лістападзе 1939 г., калі ўсталявалася сувязь фарміраванняў СЗП з Парыжам, дзе да капітуляцыі Францыі знаходзіўся польскі эмігранцкі ўрад, яго кіраўнік У. Сікорскі даў даручэнне генералу К.Сасноўскаму стварыць на падставе СЗП усепольскую ваенную арганізацыю – Саюз узброенай барацьбы (“Звёнзек валькі збройнэй”), які з лютага 1942 г. быў перайменаваны ў Армію Краёву (АК)³²⁵.

Маючы пэўную апору сярод польскага насельніцтва заходніх абласцей рэспублікі, канспіратыўная сетка польскага супраціву атрымала досыць шырокае развіццё. Толькі з кастрычніка 1939 г. па ліпень 1940 г. было створана 109 розных падпольных арганізацый, якія аб’ядноўвалі 3231 удзельніка, з якіх 2904 былі польскай нацыянальнасці. У шэрагах польскага супраціву, нараўне з палякамі, знаходзіліся яўрэі, беларусы, украінцы. Так, у канцы 1940 г. органы НКУС арыштавалі ў Лідзе яўрэя, былога польскага маёра Рыпера. Падчас дазнання ён выдаў усю сетку Лідскага абводу. НКУС арыштавала звыш 200

---

³²³ Сільвановіч С. Палітыка савецкіх улад у адносінах да польскага насельніцтва паміж вераснем 1939 і чэрвенем 1941 г. // Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: Материалы Междунар. науч. конф., Гродно, 16–18 нояб. 2001 г. Гродно, 2003. С. 202.

³²⁴ Як адзначаюць беларускія даследчыкі В.Ермаловіч, З.Жумар, Е.Сямашка, некаторыя падпольныя арганізацыі і групы былі сфармаваныя загадзя, яшчэ да польска-германскай вайны, польскім генеральным штабам, прадбачыўшым магчымую акупацыю некаторых раёнаў краіны патэнцыяльным праціўнікам у выніку вайны.

³²⁵ Ермаловіч В.І. Дзейнасць саюза ўзброенай барацьбы на тэрыторыі Беларусі (1939–1941 гг.) // Проблемы ўз’яднання Заходняй Беларусі з БССР: Гісторыя і сучаснасць. С. 191 ; Сташкевич Н.С. Польские антисоветские военные формирования в Западной Беларуси (сентябрь 1939–1953 гг.): организационная структура, тактика вооружённой борьбы // Романовские чтения – 6: сб. статей Международной науч. конференции. Могилёв, 2010. С. 16–17.

актыўных удзельнікаў канспіратыўнай сеткі. Гэта быў самы буйны прывал польскага падполля напярэдадні вайны 1941–1945 гг.³²⁶

Цяжка не пагадзіцца з высноваю даследчыка В. Ермаловіча, што, шчыра жадаючы змагацца за свабоду і незалежнасць сваёй айчыны, большасць польскіх патрыётаў так і не здолелі асэнсаваць сапраўдных прычын паражэння краіны і знікнення Другой Рэчы Паспалітай з палітычнай карты свету. Памылкова перадаваены знешнепалітычны курс урада “санацыі” быў заменены на таксама бесперспектыўную “тэорыю двух ворагаў”. У сваю чаргу гэта пацягнула за сабой непаслядоўнасць у дзеянні антыгітлераўскіх сіл, перашкаджала выпрацоўцы правільнай тактыкі польскага руху супраціўлення ў час Другой сусветнай вайны і ў канчатковым выніку прывяло яго да палітычнага тупіка³²⁷.

Такім чынам, значны ўплыў на характар міжнацыянальных адносін у Заходняй Беларусі аказвала афіцыйная палітыка Польшчы і СССР. Аналіз асаблівасцяў грамадска-палітычнага жыцця нацыянальных меншасцей Заходняй Беларусі на першым этапе Другой сусветнай вайны дазваляе нам сцвярджаць наступнае.

Уз’яднанне беларускіх земляў у адзінай савецкай дзяржаве з’явілася найважнейшым палітычным актам у жыцці нашага народа, што паўплывала на карэннае тэрытарыяльна-дзяржаўнае, палітычнае ўладкаванне рэспублікі і нацыянальна-дэмаграфічную сітуацыю ў Беларусі.

У дзяржаўных органах заходніх абласцей БССР былі прадстаўлены ўсе нацыянальнасці і часцяком у прапорцыях, якія адпавядаюць колькаснаму складу народаў, што пражывалі на гэтых тэрыторыях.

Кіруючы апарат падбіраўся адміністрацыйным шляхам, з улікам нацыянальнага складу насельніцтва, а таксама пераводам на кіруючыя і адказныя пасады (нават на дробныя) у Заходнюю Беларусь асобаў з усходу. Часам, замяняючы імі мясцовыя кадры, у тым ліку прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей, адсюль іх меншае прадстаўніцтва ў органах правапарадку і падаўлення.

Кіраўніцтва рэспублікі, мясцовыя партыйныя і савецкія органы, каб замацаваць сваю ўладу імкнуліся развіваць культуру, духоўныя асаблівасці нацыянальных меншасцей.

Культурная праца мела два колеры: нацыянальны і інтэрнацыянальны. Ролю апошняга выконвала шырокае распаўсюджванне ў школах, дзяржаўных установах, побыце рускай мовы, на якую ўскладваліся функцыі міжнацыянальных і міждзяржаўных зносін. Інтэрнацыянальны фактар праяўляўся і ў нацыянальным складзе спецыялістаў, прыбыўшых у 1939–1940 гг. у Заходнюю Беларусь.

³²⁶ Коваленя А.А., Мацко А.Н. Национально-демографические процессы в Беларуси (1939–1945 гг.). С. 39.

³²⁷ Ермаловіч В.І. Дзейнасць саюза ўзброенай барацьбы на тэрыторыі Беларусі (1939–1941 гг.). С. 191.

Стварэнне нацыянальных культурна-адукацыйных асяродкаў садзейнічала не толькі вырашэнню кадравых праблем, але і павышэнню аўтарытэту савецкай улады, якая дала магчымасць атрымаць сярэдняю і вышэйшую педагагічную адукацыю большасці жыхароў Заходняй Беларусі. Усё гэта дазваляла савецкаму кіраўніцтву вырашыць галоўную задачу – саветызаваць заходнебеларускае насельніцтва.

Ідэалогія класавага падыходу ў рашэнні сацыяльна-палітычных праблем прывяла да нацыянальна-палітычных супярэчнасцей, да ўзнікнення і росту польскага нацыяналістычнага падполля. Таксама незадаволенасць і супраціў выклікала практыка калектывізацыі сельскай гаспадаркі. Актыўна падтрымлівала савецкую ўладу толькі невялікая колькасць палякаў, у асноўным, прыхільнікі камуністаў.

Нацыянальныя партыі забараняліся. Межы Заходняй Беларусі вымушаныя былі пакінуць іх лідэры і актыўныя прыхільнікі. Тыя, што засталіся, перайшлі на нелегальныя формы дзейнасці.

Змены ў эканамічным і сацыяльным жыцці, якія характарызаваліся нацыяналізацыяй, правядзеннем калектывізацыі, барацьбой з рэлігіяй суправаджаліся палітычнымі рэпрэсіямі і буйнымі дэпартацыямі насельніцтва.

2.2 Нацыянальныя меншасці Беларусі ў гады вайны 1941–1945 гг.

Аналіз удзелу нацыянальных меншасцей Беларусі ў грамадска-палітычным жыцці падчас вайны мае шэраг складанасцей. Адсутнасць поўнай дакументальнай базы. Дзейнасць прадстаўнікоў розных нацый залежыла ад палітыкі гітлераўскіх акупантаў, ва ўмовах тэратарыяльнага падзелу Беларусі. У выніку ваенных дзеянняў на тэрыторыі Беларусі апынуліся прадстаўнікі розных народнасцей СССР і нават іншых краін, а таму паўстае пытанне ці патрэбна разглядаць іх як прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей Беларусі. Прычым як ў складзе савецкіх партызан, так і ў складзе рускіх, латышскіх, украінскіх калабарацыянісцкіх (паліцэйскіх) частак. Цяжка паддаецца аналізу ўдзел нацыянальных меншасцей Беларусі ў складзе Чырвонага (савецкага) войска як на тэрыторыі Беларусі падчас ваенных дзеянняў 1941, 1943–45 гг., так і на акупаванай і неакупаванай тэрыторыі СССР. Цяжасці і складанасці з-за адсутнасці дакладных звестак узнікаюць пры аналізе ўдзелу нацменшасцей БССР у дзейнасці калабарацыйных органаў, антыгітлераўскіх і антысавецкіх аб'яднанняў (АК, “батальёны хлапечыя” і г.д.), арміі генерала У. Андэрска³²⁸.

---

³²⁸ Пушкін І.А. Удзел нацыянальных меншасцей Беларусі ў падзеях Вялікай Айчыннай вайны (1941–1945 гг.) // Актуальныя праблемы сучаснага гуманітарнага познання : матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, Віцебск, 29–30 октября 2009 г. С. 157–160.

Значным унёскам у даследаванні жыцця нацыянальных меншасцей Беларусі падчас гітлераўскай акупацыі з'явілася манаграфія Д. Крывашэя, які працягнуў час вывучаў адзначаную праблематыку³²⁹.

У сваёй манаграфіі аўтар раскрыў характар нацыянальнай палітыкі германскіх акупацыйных уладаў у розных зонах акупацыі Беларусі, прааналізаваў спецыфіку нацыянальна-культурнага становішча народаў краіны, выявіў і асвятліў асноўныя аспекты нацыянальных і этнасацыяльных праблем, якія праявіліся ў жыцці мясцовага насельніцтва ў час Вялікай Айчыннай вайны³³⁰.

Д. Крывашэй паказаў становішча мясцовых немцаў, палякаў, украінцаў, яўрэяў, рускіх, цыганоў, латышоў і літоўцаў, не абмінуў і татарскую супольнасць. Распавёў пра дзейнасць мусульманскага святарства і татарскіх грамадскіх дзеячоў, станаўленне Саюза татарскай моладзі, беларусізацыю татараў, якая выявілася найперш у пераходзе на беларускую мову. Сцвярджае, што на пачатку акупацыі становішча палякаў у Беларусі можна лічыць лепшым у параўнанні з іншымі этнасамі. Аўтар прыводзіць новыя звесткі пра развіццё ўкраінскай школьнай справы, параўноўваючы яе са станам беларускай і польскай адукацыі, вывучае дзейнасць украінскіх нацыянальна-культурных арганізацый³³¹.

Прывёўшы архіўныя звесткі пра становішча рэйхсдойчэ і фольксдойчэ, Д.Крывашэй рашуча абвяргае міф пра існаванне ў Беларусі ў час вайны нямецкай “пятай калоны”³³². Гэта пацвярджаюць факты і па ўсходу Беларусі. У прыватнасці, па Нараўлянскім раёне Гомельскай вобласці, дзе калісьці існаваў нямецкі нацыянальны сельсавет. Падчас вайны там ніхто з мясцовых немцаў на бок гітлераўцаў не перайшоў. Больш таго, напрыклад, Мерцін В.Г. змяніў прозвішча на Маркіна У.Я., каб пайсці дабраахвотнікам на фронт, бо немцаў не бралі ў Чырвоную Армію³³³.

У манаграфіі аўтар робіць выснову, што векавыя традыцыі талерантнага стаўлення да чужой самабытнасці, якія былі выпрацаваны на тэрыторыі Беларусі, спрыялі краху палітыкі акупантаў, скіраванай на культываванне этнічнай напружанасці. Простае насельніцтва не цікавілася палітычнымі

³²⁹ Крывашэй Дз. А. Нацыянальныя супольнасці Беларусі ў перыяд германскай акупацыі (чэрвень 1941 – ліпень 1944). Мінск, 2009; Яго ж. Нацыянальныя меншасці Беларусі ў гады нямецкай акупацыі (чэрвень 1941 – ліпень 1944 г.) // Этнасоцыяльныя і конфесійна-рэлігійныя працэсы ў сучасным грамадстве: матэрыялы міжнароднага навуковага канферэнса, 8–9 снежня 2005 г., Гродно / отв. ред. проф. М.А.Можейко. Гродно, 2006. С. 104–108.

³³⁰ Д.Крывашэй свядома адмовіўся ад вывучэння ўдзелу прадстаўнікоў розных нацыянальных меншасцей у партызанскім руху, дзейнасці нацыяналістычных (літоўскіх і латышскіх) паліцэйскіх батальёнаў на тэрыторыі акупаванай Беларусі і толькі ўскосна закрануў пытанне пра дзейнасць Арміі Краёвай і рускіх калабаранцаў узброеных фарміраванняў (казацкіх атрадаў, Рускай вызваленчай арміі, брыгады Б.Камінскага).

³³¹ Крывашэй Дз. А. Нацыянальныя супольнасці Беларусі ў перыяд германскай акупацыі (чэрвень 1941 – ліпень 1944). Мінск, 2009. С. 95–98, 102–106.

³³² Там жа. С. 39.

³³³ Ліст упаўнаважанага савета па справах рэлігій па Гомельскай вобласці А. Ятчэнка ад 12.11.1974 г. за № 44 на імя Упаўнаважанага савета па справах рэлігій пры СМ СССР па БССР А. Залескаму // НА РБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 36. Арк. 101.

гульнямі калабарантаў, яно вымушана было супольна шукаць шляхі выжывання ў драматычных умовах вайны ³³⁴.

Тым не менш, на нашу думку, грамадска-палітычнае жыццё Беларусі часоў гітлераўскай акупацыі выяўляецца, з аднаго боку, як барацьба з гітлераўскімі захопнікамі, з другога – супрацоўніцтва з акупацыйнымі ўладамі.

Паважаючы манаграфію Д. Крывашэя як грунтоўнае даследаванне грамадскага і культурнага жыцця нацыянальных меншасцей у час гітлераўскай акупацыі, мы прыпынемся на некаторых аспектах. Яны дазваляць, у цэлым, асвятліць ролю і значэнне прадстаўнікоў нацменшасцей у падзеях вайны.

2.2.1 Асноўныя накірункі палітыкі гітлераўскіх акупантаў у адносінах да насельніцтва і калабарацыянісцкі рух у Беларусі

У Беларусі пад акупацыяй засталіся каля 8 млн жыхароў і 900 тыс. ваеннапалонных. Згодна планаў ваенна-тэрытарыяльнага падзелу акупаваных рэгіёнаў СССР, германскія акупацыйныя ўлады імкнуліся раздрабніць этнічную цэласнасць Беларусі. У выніку такога ваенна-палітычнага падыходу беларуская тэрыторыя была падзеленая і ўвайшла ў розныя тэрытарыяльна-акупацыйныя адзінкі.

Усходнія раёны (Віцебшчына, Магілёўшчына, амаль уся Гомельшчына) з'яўляліся часткай тылу груп армій “Цэнтр.” Цэнтральныя раёны належылі да генеральнай акругі “Беларусь” рейхскамісарыята “Остланд”. Частка паўночна-заходніх аднесена да генеральнай акругі “Літва”. Заходнія раёны Гродзеншчыны, Беласточчына, паўночныя раёны Брэстчыны былі ўключаны ў акругу “Беласток”, якая з'яўлялася часткай Усходняй Прусіі. Паўднёвыя раёны тагачасных Брэсцкай, Пінскай і Палескай абласцей увайшлі ў рэйхскамісарыят “Украіна”.

Падзеі вайны 1941–1945 гг. значна абвастрылі нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы ў акупаванай Беларусі. На тэрыторыі Беларусі акупацыйныя ўлады здзяйснялі нацыянальную палітыку, якая была накіравана на дамінаванне германскай расы, анямечванне і эксплуатацыю часткі славянскага насельніцтва (у сувязі з гэтым дазвалялася пэўная сацыяльна-эканамічная і культурна-грамадская дзейнасць мясцовага насельніцтва), генацыд (яўрэяў, цыганоў). Акупацыйныя ўлады выкарыстоўвалі тактыку “падзяляй і ўладар”. Асноўныя палажэнні практычнай рэалізацыі расавых ідэй былі выкладзеныя ў генеральным плане “Ост”. Падчас карных акцый за час вайны ў Беларусі было знішчана больш за 600 тыс. яўрэяў ³³⁵. Даследчык

³³⁴ Крывашэй Дз. А. Нацыянальныя супольнасці Беларусі ў перыяд германскай акупацыі (чэрвень 1941 – ліпень 1944). Мінск, 2009. С. 167.

³³⁵ Великая Отечественная война советского народа (в контексте Второй мировой войны): учеб. пособие. Минск, 2004. С. 99.

І.Саракавік лічыць, што ахвярамі нацысцкага генацыду сталі звыш 700 тыс. беларускіх яўрэяў³³⁶, прафесар Э. Іофе называе лічбу 810 тыс.³³⁷

Яшчэ ў канцы мая 1940 г. рэйхсфюрар СС Гімлер выказаў свае меркаванні аб стасунках з насельніцтвам усходніх абласцей. У яго сакрэтнай запіскі было падкрэслена, што Германія ў вышэйшай ступені зацікаўленая ў тым, каб ні ў якім разе не аб'ядноўваць народы ўсходніх абласцей, а наадварот, падзяляць іх на магчыма драбнейшыя групы.

Трэба пагадзіцца з высновамі аб тым, што нацыянальна-культурная палітыка акупантаў на тэрыторыі Беларусі, якая кантралявалася ваенным камандаваннем і ўваходзіла ў склад тылавых раёнаў групы армій “Цэнтр”, значна адрознівалася ад той, што праводзілася на тэрыторыях, якія знаходзіліся пад кантролем цывільнай адміністрацыі. Там была адсутнасць мэтанакіраванай “нацыяналізацыі”. Тылавые раёны разглядаліся ў якасці мясцовасцей, дзе адбывалася разгортванне сіл рускіх калабарацыйных вайсковых фарміраванняў. Таму асновай прапагандысцкай апрацоўкі насельніцтва з’яўляўся ўздым рускага духу³³⁸.

Вызначаючы нацыянальную палітыку на акупаванай усходняй прасторы, А.Гітлер неаднаразова падкрэсліваў, што нямецкая “палітыка адносна народаў, якія насяляюць прасторы Расіі, павінна складацца з таго, каб заахвочваць любую форму рознагалосся і расколу”³³⁹. Таму гітлераўскія агрэсары з першых дзён вайны імкнуліся распальваць супярэчнасці, якія мелі месца паміж палякамі, беларусамі і яўрэямі.

Палітыка на раз’яднанне людзей і на іх усеагульнае ці частковае вынішчэнне знаходзіла розныя праявы ў працэсе яе здзяйснення. Нярэдка акупанты аддавалі перавагу нацыянальным меншасцям, каб супрацьпаставіць іх карэннай нацыі.³⁴⁰

Аднак традыцыйныя добразычлівыя ўзаемадачыненні паміж прадстаўнікамі розных народаў Беларусі ў гады Другой сусветнай вайны былі захаваны. Яны ўмацаваліся ў выніку сумеснай барацьбы з агульным ворагам – гітлераўскімі захопнікамі. Шырока вядома самаахвярнасць з боку беларусаў, рускіх, палякаў, прадстаўнікоў іншых этнічных супольнасцей на тэрыторыі Беларусі ў дапамозе яўрэям, адносна якіх праводзілася гітлераўская палітыка генацыду.

Акупацыйныя ўлады, знішчаючы яўрэяў, усіх не згодных з іх дзеяннямі, праводзячы палітыку германізацыі, у той жа час стваралі ўмовы для пэўнага эканамічнага і сацыяльна-культурнага жыцця неяўрэйскай часткі насельніцтва.

³³⁶ Саракавік І.А. Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветнай гісторыі. Мінск, 2006. С. 323.

³³⁷ Иоффе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси : Краткий науч.-попул. очерк . Минск, 1996. С. 162.

³³⁸ Кривашэй Дз. А. Нацыянальныя супольнасці Беларусі ў перыяд германскай акупацыі (чэрвень 1941 – ліпень 1944). Мінск, 2009. С. 123.

³³⁹ Коваленя А.А., Мацко А.Н. Национально-демографические процессы в Беларуси (1939–1945 гг.). С. 42.

³⁴⁰ Касцюк М.П. Узаемаадносінны этнічных супольнасцей на Беларусі ў XX ст. // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. С. 29; Кривашэй Дз. А. Нацыянальныя супольнасці Беларусі ў перыяд германскай акупацыі (чэрвень 1941 – ліпень 1944). Мінск, 2009. С. 65, 69, 71.

Гэта паспрыяла таму, што нацыянальнае жыццё часткі нацыянальных меншасцей Беларусі ажывілася. Дзейнасць нацыянальных аб'яднанняў у асноўным мела культурна-дабрачынны накірунак.

У першыя месяцы акупацыі на тэрыторыі Заходняй Беларусі была разгорнута кампанія па “аднаўленню польскасці” (школы, назвы, перавагі пры прызначэнні на пасады і г.д.). Была падтрымка гэтых дзеянняў з боку мясцовага польскага насельніцтва. З восені 1941 г. нацыянальная палітыка акупантаў мяняецца. Стаўка робіцца на этнічныя меншасці былой Польшчы (у акрузе “Літва” на літоўцаў, “Беларусь” на беларусаў). Аказваючы падтрымку нацыянальным рухам, гітлераўцы не прадастаўлялі ім сур’ёзных уладных паўнамоцтваў. Аднак пасля паражэння пад Масквой актывізацыя партызанскага руху прымусіла гітлераўцаў пайсці насустрач калабарацыяністам і дазволіць стварэнне ваенізаваных фарміраванняў. У маі 1942 г. на тэрыторыі Беларусі акупанты разгортваюць “Палекнацыён” – антыпольскую кампанію тэрору³⁴¹.

Неабходна адзначыць, што ў Беларусі існавалі розныя формы супрацоўніцтва з акупантамі пэўнай часткі насельніцтва. Да палітычнай калабарацыі адносяцца асобы, якія працавалі ў створаных акупантамі ці з іх дапамогай мясцовых адміністрацыйных органах (старасты, бургамістры, юдэнраты і г.д.), грамадскіх арганізацыях, з’яўляліся дапаможнымі супрацоўнікамі нямецкіх акупацыйных органаў. Ваенная калабарацыя: а) мясцовы паліцэйскі апарат, служба парадку, дапаможныя ахоўныя паліцэйскія фарміраванні (у прыватнасці латышскія), чыгуначныя батальёны, “усходнія” батальёны, казацкія фарміраванні, агенты абвера, СД, ГФП, паліцыі, дапаможныя будаўнічыя і іншыя часткі; б) мясцовая самаахова (БСА, БКА), фарміраванні польскай арміі і ўкраінскай АУН-УПА, якія супрацоўнічалі з немцамі, члены абарончых ваенных паселішчаў (абарончыя вёскі), казацкія часткі атамана Паўлава, атрады Камінскага. Эканамічная (гаспадарчая) калабарацыя ўключае кіраўнікоў і служачых гаспадарчых органаў, прадпрыемстваў і арганізацый, якія функцыянавалі ў гады вайны, непасрэдна ці ўскосна працуючы на акупантаў³⁴². Прадстаўнікі нацыянальных меншасцей Беларусі былі ў складзе розных груп калабарантаў.

У якасці прыкладу палітычнай і эканамічнай калабарацыі можна разгледзець сацыяльна-эканамічнае і культурнае жыццё ў Магілёве падчас гітлераўскай акупацыі.

Гітлераўскія захопнікі канчаткова авалодалі Магілёвам толькі 28.07.1941г. Магілёўшчына апынулася і, да моманту вызвалення летам 1944 г., знаходзілася ў тылавой частцы армій групы “Цэнтр”.

³⁴¹ Барабаш В. Поляки и другие национальные общности Гродненщины в годы гитлеровской оккупации // Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: Материалы Междунар.науч.конф. С. 205–206.

³⁴² Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 5. Беларусь у 1917–1945 гг. / А.Вабішэвіч [і інш.]; рэдкал. М.Касцюк (гал.рэдактар) і інш. Мінск, 2006. С. 511.

Яўрэйскае насельніцтва павінна было пражываць на тэрыторыі гета і падлягала поўнаму знішчэнню. На тэрыторыі Магілёва было знішчана каля 10–12 тыс яўрэяў. Доктар гістарычных навук Э. Иофе называе лічбу 14 тыс.³⁴³

Згодна перапісу неяўрэйскага насельніцтва, у Магілёве на 01.10.1941 г. пражывала 47 048 чалавек, з іх 28758 жанчын і 18290 мужчын, 16785 дзяцей да 14 год, 2864 асобы старэйшыя за 60 год, працаздольнага насельніцтва каля 27,5 тысяч (мужчын каля 9000). Па нацыянальнасці: рускіх – 28705, беларусаў – 15707, украінцаў – 1085, палякаў – 1063, немцаў – 82, эстонцаў – 13, латышоў – 192, літоўцаў – 72 і іншых – 129³⁴⁴. Нацыянальныя меншасці Беларусі складалі 66,62 %. Летам 1942 г. у горадзе жыло крыху болей за 50000.

Усё працаздольнае насельніцтва горада (з 16 год) павінна было працаваць. Пенсіянеры са снежня 1941 г. атрымоўвалі штотомсяц дапамогу (каля 50 руб. кожны). Для тых, хто не атрымаў працу на прадпрыемствах арганізавываліся грамадскія працы. Разлік за выкананую працу з імі рабіўся штодзень.

Падчас акупацыі ў Магілёве была наладжана работа прамысловых прадпрыемстваў: завод газіраванай вады, півавараны завод (200 чалавек), чыгунка, трубаліцейны завод, завод “Дзімітрава”, шаўковая фабрыка, гарбарны завод, лесахімзавод, аўтарамонты завод, цагляна-дахоўны завод “Днепр”, мэблева-сталярная фабрыка, косцеклявы завод, пяць цагляных заводаў, мясакамбінат, торфазавод, ТЭЦ (на іх працавала ад 20 да 300 чалавек на кожным); устаноў: гарадская бібліятэка (распачала працу з 1.03.42 г.), восем школ, рамесніцкае і будаўнічае вучылішчы, 7 сталовых, 10 прыватных кавярняў, 11 цырульняў, 3 лазні, гарадскі тэатр, гарадская бальніца, паліклініка з філіяламі, дыспансеры (сухотны і венерычны), санітарна-эпідэмічная станцыя, хлебапякарні, аптэкі і г.д.³⁴⁵

У сувязі з тым, што існавала вельмі простая сістэма падаткаабкладання – 10% ад даходу, большага за 200 руб., шмат хто займаўся прыватным гандлем, рамесніцтвам. Так, толькі ў студзені 1944 г. 28 асобаў мелі патэнты на гандаль, 27 на занятак рамесніцтвам. З 1942 г. у горадзе дзейнічала 10 прыватных кавярняў, 11 цырульняў, летам было выдадзена 5 патэнтаў на выраб і продаж марожанага³⁴⁶.

З мэтай найлепшага сацыяльнага забеспячэння патрэбаў работнікаў на цагляным заводзе, ТЭЦ, піўзаводзе, металакамбінаце, торфазаводзе

³⁴³ Иофе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси . С. 114.

³⁴⁴ Даведка // ДАМВ. Ф. 260. Воп. 1. Спр. 104. Арк. 3–3 адв.

³⁴⁵ Беляев А. Могилёвское городское управление в период немецко-фашистской оккупации (1941–1944) // Минулая і сучасная гісторыя Магілёва: зборнік навуковых прац . Магілёў, 2001. С.307–314 ; Пушкін І.А., Салагубава Т.В. Эканамічнае і сацыяльна-культурнае жыццё ў Магілёве падчас гітлераўскай акупацыі // Великая Победа: героизм и подвиг народов: Материалы междунар. научн. конф. (Минск, 28–29 апреля 2005 г.): В 2 т. Т. 2. / Отв. ред. А.М.Литвин. Минск, 2006. С. 122–124 ; Пушкін І.А. Паўсядзённае жыццё насельніцтва горада ва ўмовах гітлераўскай акупацыі на прыкладзе Магілёва // Віцебшчына ў 1941–1944 гг.: Супраціў. Вызваленне. Памяць: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 18-19 чэрвеня 2009 г. / Віц. дзярж. ун-т; рэдкал.: В.У.Акуневіч (адк. рэд.). Віцебск, 2009. С. 64–68.

³⁴⁶ Справаздача // ДАМВ. Ф. 271. Воп. 1. Спр. 52. Арк. 1 ; Пушкін І.А., Салагубава Т.В. Эканамічнае і сацыяльна-культурнае жыццё ў Магілёве падчас гітлераўскай акупацыі. С. 122–124.

“Грабянёва”, аўтарэмзаводзе, шаўковай фабрыцы, у бальніцы, псіхлячэбніцы існавалі сталовыя. У 1942 г. на трубаліцейным заводзе былі арганізаваны яслі для немаўлятак работніц завода, у 1943 г. падобныя яслі для 30 немаўлятак былі арганізаваны пры Магілёўскай ТЭЦ. На шаўковай фабрыцы дзейнічаў асобны медыцынскі пункт. На працягу 1941–43 гг. у горадзе дзейнічала малочная дзіцячая кухня. Толькі за сем дзён лютага 1943 г. яе паслугамі скарысталіся бацькі 103 дзетак, а наогул за гэты тэрмін было выраблена 2618 порцыяў-сумесяў. У маі і чэрвені 1942 г. кухня забяспечвала неабходным дзіцячым харчаваннем 160 дзетак.

Пры гарадскім упраўленні Магілёва былі ўтвораны некалькі аддзелаў: медыка-санітарны, адукацый, агульна-тэхнічны і г.д. Яны курыравалі розныя бакі дзейнасці і жыцця насельніцтва горада. Так, пры агульна-тэхнічным адзеле існавалі восем пададдзелаў з назваў якіх бачна якой справай яны займаліся: будаўнічы, санітарна-тэхнічны, электраэнэргетычны, дарожны, азелянення і добраўпарадкавання, вадаправоду і каналізацыі, грамадскіх работ і інш.³⁴⁷ Некаторыя з іх прызначаліся для забеспячэння патрэбаў гітлераўцаў (напрыклад, пра якое электраасвятленне дамоў жыхароў магла ісці размова, калі ў 1942 г. спецыяльным загадам акупацыйных ўладаў адключылі грамадзянскае насельніцтва ад электрасеткі), іншыя дзейнічалі на карысць усіх. Так, пададзел азелянення і добраўпарадкавання перыядычна высаджваў на вуліцах горада дрэвы і кусты, займаўся разбіваннем сквераў і паркаў.

У Магілёве летам 1942 г. у цэнтры горада былі адноўлены 6 вадаправодных магістраляў (3 артэзіянскія свідравіны), у іншых месцах для забеспячэння насельніцтва вадою былі зроблены калодзежы (30 штук).

У Магілёве працавала Метэрэалагічная станцыя, якая перыядычна паведамляла прагноз надвор’я.

Любая грамадская і культурна-асветная дзейнасць без дазволу акупацыйных уладаў забаранялася. Таму яна была магчыма толькі ў рэчышчы дзеянняў гітлераўцаў. Адною з першых грамадскіх арганізацый было “Таварыства Чырвонага Крыжа”, утворанае ў студзені 1942 г. Але вельмі хутка яно змяніла назву на “Таварыства пацярпелых ад вайны”. За 1942 г. па Магілёву ў яго шэрагі ўступіла 623 асобы. З красавіка 1943 г. яно стала звацца “Таварыства Беларускай народнай самапомачы ў г. Магілёве” і налічвала каля 700 чалавек³⁴⁸.

У 1942–1943 гг. у Магілёве ўрачыста святкавалі: 1 мая – свята працы, 22 чэрвеня – дзень вызвалення ад бальшавізму, у школах ладзіліся “навагоднія ёлкі”³⁴⁹. Некалькі тысячаў чалавек было на мітынгу і агульнагарадскіх “гуляннях”, якія адбыліся на Тэатральнай плошчы горада 22.06.43 г. Але,

³⁴⁷ Беляев А. Могилёвское городское управление в период немецко-фашистской оккупации (1941–1944). С. 307–314.

³⁴⁸ Справздача // ДАМВ. Ф. 274. Воп. 1. Спр. 5. Арк. 10–11, 29.

³⁴⁹ Новый путь. Бобруйск. 1942. 9 мая; 1943. 1 студз.; Новый путь. Могилёв. 1943. 28 чэрв.

нягледзячы на масавасць, значная частка гараджан ухілілася ад удзелу ў мерапрыемствах.

У 1942/43 навучальным годзе ў Магілёве працавала 8 школ (1 чатырох-гадовая, 4 сямігадовых і 3 васьмігадовых з камерцыйным і справаводчым прафухіламі). Сярод іх было 5 беларускіх і 3 рускія. Мелася 114 класаў, у якіх выкладалі 146 настаўнікаў (120 беларусаў, 71 з вышэйшай адукацыяй). У 1942/1943 н.г. пачалі вучобу 3963 вучні, завяршылі 2145. У праграмах усіх школ адсутнічаў такі прадмет як гісторыя. Сцвярджалася, што “Берлін – сталіца нашай радзімы”. Пры вывучэнні твораў рускай літаратуры з дарэвалюцыйных паэтаў і пісьменнікаў у школьных праграмах былі шырока прадстаўлены ўсе без выключэння класікі, а з савецкіх дазваляўся толькі “Ціхі Дон” М. Шолахава. Па беларускай літаратуры ў праграме засталася вывучэнне твораў М. Багдановіча, Я. Купалы, Я. Коласа, Ядзвігіна Ш, Ц. Гартнага, К. Буйло і інш.³⁵⁰

У горадзе дзейнічалі рамеснае і будаўнічае вучылішчы, платная музычная школа. 13.05.1943 г. у Магілёве ў памяшканні былой фельчарскай школы распачаў сваю працу медыцынскі інстытут³⁵¹.

У маі 1942 г. прайшла навуковая канферэнцыя ўрачоў у Магілёўскай гарадской бальніцы. У красавіку 1943 г. у горадзе працавалі кароткатэрміновыя курсы каморнікаў, у чэрвені – прапагандыстаў РВА. Ладзіліся рамесна-саматужніцкія выставы, непрацяглы час працавала гарадская бібліятэка, з якой былі канфіскаваны кнігі савецкіх аўтараў. Дзейнічалі 7 клубных устаноў (памяшканні былых клубаў: прамкааперацыі, гарадскіх прадпрыемстваў, швейнікаў, спартыўнага, дома Чырвонай Арміі, партыйнага клуба), у якіх ладзіліся “танцы” для моладзі. Кожны дзень дэманстраваліся кінафільмы ў кінаатэтрах “Зорька” і “Луч”.

У жніўні 1941 г. група артыстаў распачынае справу стварэння Магілёўскага драматычнага тэатра. 25.12.41 г. адбылося яго ўрачыстае адкрыццё. Тэатральная труппа з 18 артыстаў за 2 гады здзейсніла 15 буйных пастановак на рускай мове. Сярод іх: “Коварство и любовь“, “Без вины виноватые“, “Хозяйка гостиницы“, “Свадьба Кречинского“, “Гроза“, “Бесприданница“ і інш. Тэатр у Магілёве паказаў глядачам 142 спектаклі, якія пабачыла 45000 чал. Труппа выязджала на гастролі ў Оршу і Чавусы³⁵².

³⁵⁰ Пушкін І.А., Салагубава Т.В. Эканамічнае і сацыяльна-культурнае жыццё ў Магілёве падчас гітлераўскай акупацыі. С. 122–124; Каралькоў, П. Школьная адукацыя ў г. Магілёве ў перыяд нямецкай акупацыі (1941–1944 гг.) // Магілёўская даўніна. Магілёў, 2001. С. 107–110.

³⁵¹ Пушкін І. Першая вышэйшая навучальная ўстанова на Беларусі падчас гітлераўскай акупацыі // Магілёўская даўніна. Магілёў, 2001. С. 123–128; Пушкина Т.И. Деятельность медицинских учреждений в Могилеве во время оккупации (1941–1944гг.) // Великая Победа: героизм и подвиг народов: Материалы междунар. научн. конф. (Минск, 28–29 апреля 2005 г.): В 2 т. Т. 2. С. 124–127; Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мінск, 1993. С. 222.

³⁵² Пушкін І.А., Салагубава Т.В. Эканамічнае і сацыяльна-культурнае жыццё ў Магілёве падчас гітлераўскай акупацыі. С. 122–124; Крывашэй Дз. А. Нацыянальныя супольнасці Беларусі ў перыяд германскай акупацыі (чэрвень 1941 – ліпень 1944). Мінск, 2009. С. 120.

У 1943 г. у горадзе быў створаны дзіцячы тэатр, які паказаў глядачам п'есы “Дорогая гостя”, “Жар-птица”, музычную інсцэніроўку “Свята кветак”.

Дарэчы білеты на вечаровыя спектаклі з'яўляліся пропускам і пасля каменданцкай гадзіны.

У 1941 г. акупацыйныя ўлады далі дазвол на правядзенне набажэнстваў у шэрагу хрысціянскіх храмаў, якія былі гвалтоўна закрыты ў 1930-я гг. савецкай уладаю. У Магілёве распачалі працу Трохсвяціцельскі кафедральны сабор, Барыса-Глебская царква, Петра-Паўлаўская царква, Іюана-Багаслоўская царква на Машэкаўскіх могілках, праваслаўная царква на Успенскіх могілках, з 12.12.1941 г. рыма-каталіцкі касцёл. У горадзе ў 1942 г. налічвалася 8 святароў і дыяканаў. Праваслаўны архіепіскап Магілёўскі і Мсціслаўскі Філафей браў актыўны ўдзел у Мінскім саборы епіскапаў Беларускай Праваслаўнай царквы (11–17.05.1944 г.)³⁵³.

На думку некаторых даследчыкаў, праз адкрыццё касцёлаў і цэркваў, мячэцяў і евангельскіх збораў акупанты імкнуліся захаваць нацыянальную замкнёнасць часткі татараў, немцаў, палякаў, рускіх. У сваю чаргу святары станавіліся праваднікамі нацыяналістычных ідэяў, заклікалі да этнічнай кансалідацыі. Ворагамі станавіліся прадстаўнікі іншых канфесій і нацыянальнасцей³⁵⁴.

У гады акупацыі ў Магілёве былі створаны і выступалі з канцэртамі: ансамбль народных інструментаў, дзіцячы хор вучняў музычнай школы, хоры Мікалаеўскага сабора і Барыса-Глебскай царквы, калектыў гарадской эстрады, духавы аркестар службы парадку. Вельмі часта іх можна было пачуць па магілёўскім радыё. Магілёўскія паэты друкавалі свае вершы ў мясцовых газетах. Выдаваліся на рускай мове газеты “Новый путь” і “Последние известия”.

Цікавай і разнастайнай была праграма штодзённага мясцовага радыё, якая публікавалася ў мясцовым друку. Вяшчанне вялося праз узмацняльнікі на вуліцах горада з 6.30 да 21 гадзіны. Так, у праграме радыё за 28–30.06.43 г. значыліся: тры разы на дзень весткі і навіны, музыка, выступленні магілёўскіх хораў, даклады і паведамленні на эканамічную тэматыку, нарысы аб пісьменніках (аб Ф. Дастаеўскім), канцэрты, антыяўрэйская прапаганда, цыкл перадач пра носьбітаў еўрапейскай культуры (пра Лопе дэ Вега), перадачы для сялян, з вобласці прыродазнаўства “У глыбінях мора”, дзіцячыя перадачы, аповед пра мастака Нарбута, сімфанічная музыка, “Тэатр ля мікрафона” і г.д.³⁵⁵

Пры асвятленні пытанняў ваеннай калабарацыі ў асяродку нацыянальных меншасцей Беларусі трэба мець на ўвазе, што дакументы акупацыйных уладаў патрабавалі пры стварэнні мясцовых паліцэйскіх частак: “неабходна

³⁵³ Справаздачы, даведкі // ДАМВ. Ф. 289. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 2–11 адв.

³⁵⁴ Крывашэй Д.А. Нацыянальныя меншасці Беларусі ў гады нямецкай акупацыі (чэрвень 1941 – ліпень 1944 г.) // Этнасоцыяльныя і конфесіянальныя працэсы ў савярэнным аграбстве: матэрыялы міждунар. наўч. канф. С. 107.

³⁵⁵ Новый путь. Могилёв. 1943. 28 чэрв.

прыцягваць у дапаможную паліцыю надзейных фольксдойчэ, беларусаў, калі такіх не будзе, тады і палякаў”³⁵⁶.

Акупацыя Беларусі, яе тэрытарыяльна-адміністрацыйны падзел спрыялі актывізацыі дзейнасці розных нацыяналістычных сіл. На захадзе Беларусі вялікую працу разгарнулі польскія нацыяналісты, якія імкнуліся выкарыстаць сітуацыю для рэалізацыі сваіх палітычных памкненняў. У паўднёвых раёнах Беларусі дзейнічала Арганізацыя ўкраінскіх нацыяналістаў (АУН-УПА). Імкнуліся выкарыстаць пэўныя магчымасці і беларускія нацыяналісты, якія меліся рэалізаваць свае даўнія дзяржаўна-нацыянальныя ідэі ва ўмовах германскай акупацыі.

З пачаткам вайны актывізавалася дзейнасць польскага нацыяналістычнага руху. Вядомы выпадкі, калі пэўныя прадстаўнікі польскага насельніцтва сустракалі гітлераўскіх захопнікаў хлебам-соллю, абстрэльвалі адступаючыя часткі Чырвонай Арміі. Напрыклад, у Пінску, Нясвіжы, Лунінцу. Лідары польскага падполля, маючы далёка ідучыя мэты, з першых дзён акупацыі Заходняй Беларусі імкнуліся заняць кіруючыя месцы ў мясцовай акупацыйнай адміністрацыі.

Палякі лічыліся пакрыўджанымі савецкай уладай, таму акупанты зрабілі стаўку на прыцягненне іх на свой бок. Прадстаўнікі гэтай супольнасці былі ў значнай колькасці прадстаўлены ў мясцовай адміністрацыі і школе, што прывяло да ажыццяўлення імі спробаў паланізацыі і акаталічвання беларускага і рускага насельніцтва. Для дасягнення сваёй мэты выкарыстоўвалі даносы і правакацыі ў адносінах да беларусаў і яўрэяў.

Згодна даследаванняў А. Кавалені і А. Мацко, у верасні 1941 г. у Глыбоцкай акрузе па даносах палякаў былі арыштаваны 40 беларусаў. Але следства ўстанавіла, што яны не маюць адносін да камуністычнага, антыгітлераўскага супраціву. Даследчыкі прыводзяць паведамленні гітлераўскіх спецслужбаў, што “ва ўсіх выпадках даносаў, якія паступаюць ад палякаў, гаворка ідзе аб імкненні палякаў прыбраць ненавісных ім беларусаў, а таму ў большасці выпадкаў такія абвінавачванні неабгрунтаваныя”. Існавалі супярэчнасці паміж палякамі і ўкраінцамі. Так, увосень 1942 г. з Брэст-Літоўскага камісарыяту паведамлялі аб іх упартай барацьбе: “Абедзве гэтыя нацыянальныя групы імкнуцца кожная са свайго боку ачарніць перад нямецкімі ўладамі адзін аднаго. У цэлым можна сказаць, што палякі інтэлігентней за ўкраінцаў, так што ў цяперашні час цяжка будзе запоўніць адказныя пасты ўкраінцамі... Украінцы вельмі ўзлаваныя тым, што ва ўсіх установах сядзяць палякі. Аднак прызначэнне на гэтыя пасады ўкраінцаў немагчыма, бо апошнія не ведаюць нямецкай мовы, а таксама сярод іх мала пісьменных асобаў”³⁵⁷.

³⁵⁶ Коваленя А.А., Мацко А.Н. Национально-демографические процессы в Беларуси (1939–1945 гг.). С. 43–44.

³⁵⁷ Там жа. С. 48–49.

З гэтых прыкладаў бачна, чаму антыпольскія настроі сярод мясцовага насельніцтва былі шырока распаўсюджаны. Назіралася абвастрэнне канкурэнцыі паміж польскай і беларускай нацыянальна свядомымі элітамі.

Украінскія і польскія нацыяналістычныя элементы дамінавалі ў мясцовых паліцэйскіх фарміраваннях. Камандуючы мясцовымі паліцэйскімі сіламі адзначаў, што “па нацыянальным складзе, асабліва ў заходніх абласцях Беларусі, у паліцыі службы парадку знаходзілася шмат палякаў, а таксама вялікаросаў і ўкраінцаў, якія пры адыходзе савецкага войска змяшаліся з мясцовым насельніцтвам і пазней выдавалі сябе за беларусаў”³⁵⁸.

Аналіз нацыянальнага складу паліцэйскіх па 9 гарнізонах Брэст-Літоўскай акругі ў 1942 г. (гл. табліцу 21) паказвае, што 88,8 % паліцэйскіх складалі асобы польскай і ўкраінскай нацыянальнасці, пры яўнай перавазе апошніх. У заходніх гэбітсакругах перавага была за палякамі. Аднак, на думку даследчыка В.Барабаша, немцам не ўдалося, стварыць калабарацыянісцкія фарміраванні цалкам з польскага насельніцтва³⁵⁹.

Табліца 21 – Нацыянальны склад паліцэйскіх сілаў Брэст-Літоўскай акругі³⁶⁰

Усяго (чал.)	Нацыянальны склад			
	Беларусы	Рускія	Палякі	Украінцы
277	15	10	62	190

Трэба мець на ўвазе, што з першых дзён акупацыі гітлераўскія ўлады імкнуліся распальваць сацыяльную і нацыянальную варожасць паміж украінцамі і палякамі, паміж украінцамі і рускімі, паміж палякамі і літоўцамі і г.д. Асабліва ўвага надавалася польскаму нацыянальнаму руху. У сувязі з актывізацыяй дзейнасці Арміі Краёвай гітлераўскія акупацыйныя ўлады сталі бачыць у паляках небяспечнага праціўніка. З сярэдзіны 1942 г. пачалося мэтанакіраванае адхіленне асоб польскай нацыянальнасці ад гаспадарчых, кіруючых і паліцэйскіх структур акупацыйнай улады. У гэты ж час пачынаюцца шматлікія выпадкі нападу атрадаў АК на беларускія вёскі і партызан, супрацоўніцтва АК з гітлераўцамі ў барацьбе супраць беларускіх, савецкіх партызан. Польскія лідары разглядалі Заходнюю Беларусь як частку будучай польскай дзяржавы.

У ліпені 1941 г. у Мінску быў сфарміраваны асобны паліцэйскі батальён службы парадку колькасцю ў 910 чалавек, які складаўся з вызваленых ваеннапалонных украінскай нацыянальнасці. Да снежня 1941г. мясцовая паліцыя налічала 3682 паліцэйскіх. Узімку 1941 г. для выканання паліцэйскіх задач былі прыцягнутыя 2 літоўскія паліцэйскія батальёны, а ўлетку 1942 г. перакінуты ў Беларусь дадаткова літоўскія, латышскія і эстонскія паліцэйскія

³⁵⁸ Коваленя А.А., Мацко А.Н. Национально-демографические процессы в Беларуси (1939–1945 гг.). С. 49.

³⁵⁹ Барабаш В. Поляки и другие национальные общности Гродненщины в годы гитлеровской оккупации. С. 209–211.

³⁶⁰ Коваленя А.А., Мацко А.Н. Национально-демографические процессы в Беларуси (1939–1945 гг.). С. 49.

батальёны. Яны выкарыстоўваліся для аховы камунікацый, барацьбы з партызанамі, а таксама ўдзельнічалі ў масавым знішчэнні мірнага насельніцтва (яўрэяў, цыганоў і інш.)³⁶¹. У прыватнасці ў Магілёве аховай найбуйнейшага канцлагера ў горадзе (знішчана больш за 40 тыс. ваеннапалонных і мірнага насельніцтва) – Лупалаўскага, займаўся “украінскі” 51-ы ахоўны батальён, які таксама прымаў удзел у знішчэнні магілёўскіх яўрэяў³⁶².

Вялі барацьбу з партызанамі, расстрэльвалі мірных жыхароў так званыя “усходнія нацыянальныя” фарміраванні. Толькі на тэрыторыі “генеральнай акругі Беларусь” вясной 1943 г. дзейнічалі 3-ці і 12-ты літоўскія паліцэйскія батальёны, шэраг украінскіх, латышскіх, паўночнакаўказскіх, татарскіх, эстонскі і інш. Па стану на 29.02.1944 г. начальніку СС і паліцыі “генеральнай акругі Беларусь” непасрэдна падпарадкоўваліся наступныя паліцэйскія фарміраванні калабарантаў: Баранавіцкі паліцэйскі ўчастак мясцовай паліцыі (26 чалавек), 7 беларускіх паліцэйскіх батальёнаў у Слоніме, Мінску, Баранавічах, Глыбокім, Навагрудку, Слуцку, Лідзе (агульнай колькасцю 2167 чалавек); 5 украінскіх у Мінску, Гарадзішчы, Капылі, Слоніме, Лідзе (2239 чалавек); 3 літоўскія ў Параф’янаве, Мінску, Старобіне (1400 чалавек), латышскі ў Докшыцах (271 чалавек)³⁶³.

У Беларусі дзейнічалі калабарацыянісцкія батальёны “Дзвіна”, “Бярэзіна”, “Волга”, “Дняпро”, “Прыпяць”, казацкі, чатыры так званыя ўсходнія батальёны, 2 казацкія сотні, французскі полк³⁶⁴.

На тэрыторыі Беларусі служылі або працавалі ў якасці перакладчыкаў, унтэр-афіцэраў, салдат, спецыялістаў (дараднікі, агенты, следчыя) асобы латышскай нацыянальнасці. Менавіта імі пераважна было ўкамплектавана спецыяльнае падраздзяленне вышэйшага начальніка СС і паліцыі Остланда, якое дыслацыравалася пры Мінскім СД. Галоўнай яго задачай было аказанне дапамогі ў барацьбе супраць антыгітлераўскага падполля і партызанскага руху, а таксама актыўны ўдзел у акцыях знішчэння яўрэйскага насельніцтва Беларусі.

З восені 1941 і да канца 1943 г. знаходзіліся і ўдзельнічалі ў карных аперацыях на тэрыторыі Беларусі розныя латышскія фарміраванні. На 1.07.1942г. – чатыры латышскіх паліцэйскіх батальёны: 18-ты, 24-ты, 26-ты і 266-ты “Е”. У розны час знаходзіліся, таксама, 15-ты, 17-ты, 25-ты, 26-ты, 208-мы, 268-мы, 271-шы, 432-гі і іншыя латышскія паліцэйскія батальёны. Як адзначаюць даследчыкі У. Тугай і У. Грыгор’еў: “У гістарычнай памяці беларускага народа аб латышскіх паліцэйскіх батальёнах, што ў розны час дыслацыраваліся на тэрыторыі Беларусі, засталіся негатыўныя звесткі і

³⁶¹ Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 5. Беларусь у 1917–1945 гг. С. 486.

³⁶² Шендерович И. Забытое гетто // Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць: зборнік навуковых прац удзельнікаў Трэцяй Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць” у 2 ч. Ч. II. Магілёў, 2003. С. 94.

³⁶³ Саракавік І.А. Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветнай гісторыі. С. 322 ; Барабаш В. Поляки и другие национальные общности Гродненщины в годы гитлеровской оккупации. С. 208.

³⁶⁴ Пасэ У.С. Вялікая Айчынная вайна 1941–45 гг. // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 2. Мінск, 1994. С. 428.

ўспаміны як аб карніках, якія вылучаліся лютасцю і жорсткасцю ў адносінах да беларусаў”³⁶⁵.

З верасня 1943 г. на тэрыторыі Беларусі дзейнічалі два рускія ўзброеныя фарміраванні, якія ў асноўным складаліся з рускіх ваеннапалонных: паліцэйская 10-тысячная брыгада СС Б. Камінскага – так званая Руская вызваленчая народная армія (РВНА) і 2,5-тысячная паліцэйская брыгада Гіль-Радзівонава. Пяць палкоў РВНА размясціліся ў Лепелі, Сянно, Бешанковічах, Чашніках. Яны прынялі непасрэдны ўдзел у карных аперацыях гітлераўскіх акупантаў “Рэгеншауэр”, “Свята вясны” (красавік – май 1944 г.) і амаль цалкам ачысцілі Лепельшчыну на Віцебшчыне ад савецкіх партызанскіх атрадаў. За ўдзел у гэтых аперацыях Б. Камінскі быў узнагароджаны жалезным крыжам I класа³⁶⁶.

У асобных раёнах Беларусі вялася актыўная шавіністычная дзейнасць літоўскіх калабарантаў, асабліва тых, што прыбылі з Ковенскай Літвы. Літоўскія калабаранты (фарміраванні генерала П. Плехавічуса) утварылі шэраг гарнізонаў на тэрыторыі паўночна-заходніх раёнаў Гродзеншчыны. Гітлераўцы падтрымлівалі антыпольскую і антыбеларускую дзейнасць літоўцаў.

Такім чынам, прадстаўнікі нацменшасцей Беларусі былі ў складзе розных груп калабарантаў. Яны працавалі ў створаных акупантамі ці з іх дапамогай мясцовых адміністрацыйных органах (старасты, бургамістры, юдэнраты і г.д.), грамадскіх арганізацыях, з’яўляліся дапаможнымі супрацоўнікамі нямецкіх акупацыйных органаў. Частка з іх уваходзіла ў мясцовы паліцэйскі апарат, службу парадку, дапаможныя ахоўныя паліцэйскія фарміраванні, чыгуначныя батальёны, “усходнія” батальёны, казацкія фарміраванні, 825-ы “Остмусульманскі” карны батальён і іншыя часткі.

825-ы “Остмусульманскі” батальён “Волга-татарскага легіёна” быў створаны гітлераўцамі ў жніўні-верасні 1942 г. з палонных татараў, башкіраў, мардвы, чувашаў і інш. Перад ім ставіліся задачы – барацьба з партызанамі, выведка і дыверсіі, прапагандысцкая праца па прыцягненню на гітлераўскі бок перабежчыкаў з ліку прадстаўнікоў розных народаў, арганізацыя антысавецкіх паўстанняў на тэрыторыі нацыянальных рэспублік.

Акупанты вырашылі выкарыстаць батальён зімой 1943 г. пры правядзенні карных аперацый на тэрыторыі Віцебшчыны. Батальён (каля 900 чал.) размясціўся ў вёсках Гралёва, Сувары, Сенькава. Амаль адразу яго прадстаўнікі ўстанавілі сувязь з кіраўніцтвам мясцовых партызанскіх атрадаў. І ў лютым 1943 г. 825-ы батальён перайшоў на бок савецкіх партызан. Як сцвярджае даследчыца Г. Шышкова, у татарскім народзе да сённяшняга часу жыва легенда аб тым, што татары пазбеглі пры Сталіне высылкі ў Казахстан і Сярэднюю Азію

³⁶⁵ Тугай У.В., Грыгор’еў У.У. Адносіны латышоў да ваенна-палітычных падзей у Беларусі ў час другой сусветнай вайны // Віцебшчына ў 1941–1944 гг.: Супраціў. Вызваленне. Памяць: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі. С. 51.

³⁶⁶ Котаў А.С. Дзейнасць рускай вызваленчай народнай арміі на Віцебшчыне // Там жа. С. 97–100.

разам з іншымі народамі толькі дзякуючы таму, што адбыўся гэты пераход да партызанаў³⁶⁷.

Д. Крывашэй адзначае, што ў перыяд акупацыі назіраюцца значныя адрозненні ў становішчы розных нацыянальных груп насельніцтва ў розных зонах акупаванай Беларусі. Найбольш актыўнымі на Беларусі падчас гітлераўскай акупацыі ў розных рэгіёнах былі рускія, у асобных палякі і ўкраінцы. Найменш цікавіліся “палітыкай” татары, прычым даследчык адзначае лаяльнасць татар да немцаў і немцаў да татар³⁶⁸.

Рускае насельніцтва вяло надзвычай актыўнае і сацыяльна-палітычнае жыццё, што ўвасобілася ў стварэнне ім Нацыянальнага камітэта самадапамогі, Саюза рускай моладзі, газет і школ. Нацыянальная палітыка германскіх акупантаў актывізавала грамадска-культурную дзейнасць украінскага насельніцтва ў Беларусі. Можна адзначыць актыўную і плённую дзейнасць культурна-асветніцкага таварыства “Просвіта”, развіццё ўкраінскага тэатра, клубаў і гурткоў, нацыянальнага друку. Імкненне да самавызначэння ўкраінскага народа выклікала рост напружання і варожасці паміж акупантамі і ўкраінскім насельніцтвам на апошнім этапе акупацыі.

У перыяд акупацыі беларускія татары змаглі захаваць адметнасць сваёй нацыянальнай культуры і пашырыць рэлігійную адукацыю. Даследчык С.Грыбава адзначае, што гітлераўскія акупацыйныя ўлады дастаткова лаяльна ставіліся да прыхільнікаў ісламу. Напрыканцы вайны яны выкарыстоўвалі некаторых прадстаўнікоў з беларускіх татараў у сваіх ваенна-палітычных мэтах. У маі 1944 г. быў створаны прагітлераўскі Саюз татарскай моладзі³⁶⁹.

У той жа час неабходна адзначыць наступнае. Быў створаны толькі штаб Саюза татарскай моладзі, але па-сапраўднаму ён не разгарнуў сваёй дзейнасці. З аднаго боку, перашкаджала невялікая колькасць татарскай моладзі ў большасці населеных пунктаў Беларусі, а з другога – стаўленне да падобных арганізацый з боку мясцовага татарскага насельніцтва. Напрыклад, зімой – вясною 1944 г. у г.п. Узда дыслакаваўся вядомы сваімі жорсткімі расправамі з цывільным насельніцтвам батальён эсэсаўца О. Дэрлінвангера. У ім служылі прадстаўнікі шэрагу народаў СССР, у тым ліку крымскія татары, карачаеўцы. Як адзначае прафесар Л. Лыч, няма сумнення ў тым, што ўздзенскія татары нешта этнічна агульнае з сабой бачылі ў названых прадстаўніках савецкіх народаў. Аднак не засведчана аніводнага факта супрацоўніцтва ўздзенскіх татараў з блізкімі ім па крыві прадстаўнікамі нацменшасцей з батальёна Дэрлінвангера³⁷⁰.

³⁶⁷ Шишкова А.М. 825-й батальон “Волго-татарского легиона” и его переход на сторону партизан в феврале 1943 года // Віцебшчына ў 1941–1944 гг.: Супраціў. Вызваленне. Памяць: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі. С. 157–161.

³⁶⁸ Крывашэй Дз. А. Нацыянальныя супольнасці Беларусі ў перыяд германскай акупацыі (чэрвень 1941 – ліпень 1944). Мінск, 2009. С. 159.

³⁶⁹ Грыбава С.У. Палітыка нямецкіх улад у дачыненні да татарскага насельніцтва Беларусі ў час Вялікай Айчыннай вайны // Віцебшчына ў 1941–1944 гг.: Супраціў. Вызваленне. Памяць: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі. С. 102, 104.

³⁷⁰ Лыч Л. Татары Беларусі на пераломе сацыяльна-палітычных эпох (XX – пачатак XXI стст.). С. 30–31.

У перыяд вайны заўважаны рост значэння фактару этнічнасці для насельніцтва Беларусі. Дзейнічалі нацыянальныя аб'яднанні, якія мелі ў асноўным культурна-дабрачынны характар³⁷¹. Прычым, намаганні акупантаў па культывацыі напружанасці паміж рознымі этнасамі не далі чаканых вынікаў.

Варта пагадзіцца з высновамі даследчыкаў А. Кавалені і А. Мацко: “Міжнацыянальныя адносіны на акупаванай тэрыторыі Беларусі ў гады вайны 1941–1945 гг. шмат у чым вызначаліся палітыкай акупацыйных уладаў. Разам з тым мелася свая ўнутраная логіка іх развіцця, якая абапіралася на гістарычны досвед міжнацыянальных адносін, абумоўлівалася ўплывам палітычных памкненняў розных груп нацыянальных эліт. Прыкметнымі становіліся супярэчнасці паміж набіраўшым моц інтэрнацыянальным антыфашысцкім, камуністычным супрацівам, польскім нацыяналістычным рухам, АУН–УПА і беларускімі нацыянальнымі сіламі. Узаемаадносіны паміж імі і некаторымі іншымі нацыянальнымі групамі і палітыкай германскіх агрэсараў вызначала складанасць і супярэчлівасць нацыянальна-дэмаграфічных працэсаў на акупаванай тэрыторыі Беларусі.

Імкненне германскіх уладаў да падштурхоўвання міжнацыянальных канфліктаў спалучалася з тактыкай палітычнай ізаляцыі, недапушчэння самастойнага нацыянальнага ўплыву на акупаваных тэрыторыях. Аднак і гэтая палітыка гітлераўскіх акупантаў не апраўдалася, пацярпела паразу.

Нягледзячы на ўсю складанасць міжнацыянальных адносін, дэмаграфічных працэсаў, наяўнасць вострых супярэчнасцяў, якія прыводзілі часам да крываваых сутыкненняў і падзей, галоўнай рысай з'яўлялася мацнеючае антыфашысцкае адзінства народаў, што насялялі Беларусь, у змаганні супраць гітлераўскіх захопнікаў. Менавіта гэтая з'ява была адной з найважных крыніц перамогі над гітлераўскай Германіяй у вайне”³⁷².

2.2.2 Уклад нацыянальных меншасцей Беларусі ў перамогу над гітлерызмам

Адзначаючы ўклад нацыянальных меншасцей у перамогу над гітлерызмам, трэба асвятліць іх удзел і ролю ў ваенных падзеях, працу ў тыле, барацьбу з акупантамі ў складзе савецкіх партызан і падпольшчыкаў Беларусі, а таксама ў складзе атрадаў антыгітлераўскага несавецкага супраціву ў Беларусі.

Нацыянальныя меншасці Беларусі разам з прадстаўнікамі тытульнага этнасу прынялі самы актыўны ўдзел у абарончых баях лета 1941 г., франтавых дзеяннях 1941–1945 гг. Шмат хто быў прызваны ў дзеючае войска. За лета 1941

³⁷¹ Пушкін І.А. Сацыяльнае, грамадскае і культурна-асветнае жыццё ў Магілёве падчас гітлераўскай акупацыі. 1941–1944 гг. // Проблемы славяноведения. Сб. научных статей и материалов. Брянск, 2002. Вып. 4. С. 228–237.

³⁷² Коваленя А.А., Мацко А.Н. Национально-демографические процессы в Беларуси (1939–1945 гг.). С. 54.

г. з Беларусі было прызвана ў Чырвоную Армію больш за 500 тыс. чалавек³⁷³. У некаторых выданнях сцвярджаецца, што за 1941 г. было мабілізавана 600 тыс. чалавек³⁷⁴.

З добраахвотнікаў, якія не падлягалі прызыву ў армію, у Беларусі было створана 78 знішчальных батальёнаў (звыш 13 тыс. чалавек) і больш за 200 фарміраванняў народнага апалчэння (больш чым 33 тыс. чалавек), якія вялі барацьбу з дэсантамі праціўніка, шпіёнамі, ахоўвалі прамысловыя аб'екты, дзяржаўныя ўстановы, лініі сувязі і г.д.³⁷⁵ Асабліва народнае апалчэнне адзначылася пры гераічнай абароне Магілёва, Гомеля³⁷⁶.

Вялікі ўклад, у складзе ўсяго насельніцтва Беларусі, унеслі прадстаўнікі нацыянальных меншасцей у пабудову абарончых аб'ектаў і рубяжоў, дзе было занята каля 2 млн. чалавек³⁷⁷. Яны актыўна ўдзельнічалі ў эвакуацыі матэрыяльных каштоўнасцей рэспублікі на ўсход СССР. У адносна кароткі час з Беларусі было эвакуіравана звыш 1,5 млн чалавек, звыш 120 прадпрыемстваў і г.д.³⁷⁸

Усяго на франтах вайны 1941–1945 гг. змагалася больш за 1,3 млн беларусаў і ўраджэнцаў Беларусі. Напрыклад, у Чырвонай Арміі і флоце падчас вайны служылі 62 генералы і 4 адміралы-яўрэі – ураджэнцы Беларусі. 23 беларускія яўрэі сталі Героямі Савецкага Саюза³⁷⁹. Кавалерам ордэнаў Аляксандра Неўскага, Айчыннай вайны 1-й і 2-й ступені, Чырвонай зоркі стаў беларускі татарын Б. Смольскі, у званні генерал-лейтэнанта скончыў вайну татарын з Нясвіжа Б. Паўтаржыцкі і інш.³⁸⁰ Яскрава паказаны ўдзел яўрэйскага насельніцтва Магілёва ў баявых дзеяннях на франтах вайны, падпольным і партызанскім рухах у выданні А. Ліціна³⁸¹.

Ураджэнцы Беларусі адзначыліся ў змаганні з гітлерызмам у складзе польскіх вайсковых адзінак, так званых армій З. Берлінга і У. Андэрса³⁸². Даследчык Ю. Грыбоўскі адзначае, што адсутнасць дакументальных крыніц не дазваляе вызначыць дакладны этнічны склад польскіх армій Андэрса і Берлінга. Факталагічныя падставы дазволілі яму казаць пра наяўнасць прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей Беларусі ў шэрагах гэтых фарміраванняў. Экстэрытарыяльная сістэма ваеннага набору ў СССР стварала сітуацыю, пры

³⁷³ Пасэ У.С. Вялікая Айчынная вайна 1941–45 гг. С. 428 ; Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 5. С. 482.

³⁷⁴ Великая Отечественная война советского народа (в контексте Второй Мировой войны). С. 59

³⁷⁵ Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 5. С. 482. ; Великая Отечественная война советского народа (в контексте Второй мировой войны). С. 59.

³⁷⁶ Пушкін І.А. Гістарычная і культурная спадчына горада Магілёва: Курс лекцый. Магілёў, 2006. С. 122–123 ; Памяць: Гіст. дакум. хроніка Магілёва. Мінск, 1998. С. 224–225.

³⁷⁷ Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 5. С. 428.

³⁷⁸ Там жа.

³⁷⁹ Иоффе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси. С. 154, 156.

³⁸⁰ Лыч Л. Татары Беларусі на пераломх сацыяльна-палітычных эпох (XX – пачатак XXI ст.). С. 33.

³⁸¹ История могилёвского еврейства : Документы и люди : науч.-популяр. Очерки и жизнеописания. В 2 кн. Кн. 2, ч. 2. С. 271–381.

³⁸² Армія У.Андэрса стваралася пад назвай Польская армія ў СССР. Пасля эвакуацыі ў Іран і Ірак была аб'яднана з Войскам Польскім на Сярэднім Усходзе і атрымала назву – Польская армія на Ўсходзе.

якой прадстаўнікі розных нацыянальнасцей траплялі ў шэрагі вайсковых адзінак іншай краіны ³⁸³.

Значная частка жыхароў Заходняй Беларусі, якія былі дэпартаваны напярэдадні вайны ў Сібір, адтуль трапілі ў 75-тысячную польскую армію генерала У. Андэрса. Яна была сфарміравана ўлетку 1941 года на тэрыторыі СССР па настойліваму патрабаванню англічан за кошт палякаў, украінцаў, беларусаў і іншых нацыянальнасцей, якія пасля верасня 1939 г. сталі грамадзянамі СССР. Этнічны склад арміі атрымаўся неаднастайны. Пры адсутнасці дакладных звестак аб нацыянальным складзе вядомы факты існавання ў войску пэўнай колькасці асобаў украінскай, яўрэйскай і беларускай нацыянальнасцей, спробы ўтварэння асобнага літоўскага падраздзялення. Сярод жаўнераў арміі былі беларускія татары М. Абрамовіч і Р. Смайкевіч ³⁸⁴. Армія Андэрса на працягу лета 1942 г. пакінула СССР, была эвакуіравана ў Іран, а затым прыняла ўдзел у цяжкіх баях у Афрыцы і пры вызваленні Італіі.

Пасля таго, як армія Андэрса пакінула тэрыторыю Савецкага Саюза, працягваліся спробы стварэння польскіх узброеных падраздзяленняў. У сярэдзіне 1943 г. па ініцыятыве Саюза польскіх патрыётаў у СССР пачалося фарміраванне 1-й польскай пяхотнай дывізіі імя Т. Касцюшкі. Пазней былі створаны польскія 2-я пяхотная дывізія імя Г. Дамброўскага, 1-я брыгада артылерыі імя Ю. Дэма, 1-я танкавая брыгада імя герояў Вэстэрплятэ, 1-ы полк знішчальнікаў “Варшава”. Да лета 1944 г. польскія ўзброеныя сілы ў СССР налічвалі каля 100 тыс. чалавек пад камандаваннем З. Берлінга ³⁸⁵.

Аналіз груп асоб, з якіх складалася Польская армія Берлінга, дазваляе казаць аб тым, што большасць яе асабовага складу была з ураджэнцаў Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны.

У бітве пад Леніно (Магілёўшчына) 12.10.1943 г. адзначылася першая польская нацыянальная дывізія імя Т. Касцюшкі, якая ўвайшла ў апэратыўнае падпарадкаванне 33-й арміі Заходняга фронту 1.09.1943 г. ³⁸⁶ У ліку 3054 загінуўшых пад Леніно салдат і афіцэраў дывізіі сустракаюцца беларускія, украінскія, польскія прозвішчы, радзей рускія і яўрэйскія.

Красамоўным прыкладам таго, што ў складзе польскай дывізіі імя Т.Касцюшкі былі ўраджэнцы Беларусі, з’яўляецца жыццёвы лёс А. Шыркаўца. Ён нарадзіўся ў 1923 г. у вёсцы Гірычы Ваўкавыскага павета на Гродзеншчыне. Аляксандр быў разам з маці высланы ў Сібір. Пасля пачатку вайны спрабаваў трапіць у войска У. Андэрса. Не атрымалася. Тым не менш дамогся свайго – пайшоў служыць у першую нацыянальную польскую дывізію імя Т. Касцюшкі. А. Шыркавец прайшоў з дывізіяй Касцюшкі ўвесь яе шлях, пачаўшы ад першага

³⁸³ Грыбоўскі Ю.В. Этнічны склад польскіх армій Андэрса і Берлінга ў 1941–1945 гг.: параўнальны гістарычны аналіз // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. С. 284.

³⁸⁴ Лыч Л. Татары Беларусі на пераломных сацыяльна-палітычных эпох (XX – пачатак XXI ст.). С.34.

³⁸⁵ Грыбоўскі Ю.В. Этнічны склад польскіх армій Андэрса і Берлінга ў 1941–1945 гг.: параўнальны гістарычны аналіз. С. 283.

³⁸⁶ Курков И.Н., Пушкин И.А. Могилёвщина: легенды, события, люди. Минск, 2008. С. 339.

бою пад беларускай вёскай Ленино, у якім загінула большая частка яго саслужыўцаў. Вайну скончыў афіцэрам, камандзірам батарэі самаходных гармат. Сярод ягоных шматлікіх узнагародаў – найвышэйшая вайсковая адзнака Польшчы “Віртуці Мілітары” і савецкі ордэн Чырвонай Зоркі.

Жыхары з Беларусі ўдзельнічалі ў еўрапейскім руху Супраціву. Напрыклад, у французскім добра вядомы асобны жаночы атрад “Радзіма”, які быў арганізаваны былымі беларускімі партызанкамі і падпольшчыцамі. У яго складзе, акрамя беларусаў, былі прадстаўніцы іншых нацыянальнасцей. Так, пасля мінчанкі Н. Лісавец камандзірам атрада была Р. Фрыдзан-Сямёнава³⁸⁷.

Шмат выхадцаў з Беларусі мацавалі перамогу ў тыле СССР, працуючы на эвакуіраваных прадпрыемствах (варта асабліва адзначыць за высокія вытворчыя паказчыкі працу рабочых і інжынерна-тэхнічных працаўнікоў Гомельскага станкабудаўнічага завода імя С.Кірава, які быў размешчаны ў Свядлоўску), навукова-даследчых установах, газетах і часопісах, у культурна-агітацыйнай сферы і г.д.³⁸⁸ Сярод дзесяткаў тысяч прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей з Беларусі вядомымі з’яўляюцца акадэмік Я. Зальдовіч, дырэктар Каломенскага машынабудаўнічага і Горкаўскага заводаў Х. Рубінчык, дырэктар артылерыйскага завода А. Быхаўскі, наркам па будаўніцтву СССР С. Гінзбург (усе яўрэі), якія падчас вайны працавалі на перамогу, знаходзячыся ў тыле на неакупаванай тэрыторыі СССР³⁸⁹.

Кажучы пра антыгітлераўскі несавецкі супраціў у Беларусі у кантэксце нацыянальных меншасцей, размова павінна весціся пра дзейнасць польскай Арміі Краёвай і ўкраінскіх нацыянальных узброеных фарміраванняў у Беларусі.

Найбольшай па колькасці сярод нацыянальных узброеных фарміраванняў на тэрыторыі Беларусі ў гады Другой сусветнай вайны была польская Армія Краёва (АК) – падпольная ваенізаваная арганізацыя, якая дзейнічала на тэрыторыі Польшчы, Украіны, Беларусі, Літвы. Падпарадкоўвалася польскаму эміграцыйнаму ўраду В. Сікорскага ў Лондане. АК была ўтворана 14.02.1942 г., фармальна дзейнічала да 9.01.1945 г. Некаторыя баявыя групы працягвалі існаваць да 1954 г. Папярэднік АК – “Саюз узброенай барацьбы” (створаны ў канцы 1939 г.). Галоўная мэта АК – адраджэнне Польшчы ў межах, якія існавалі да 1939 г. Налічвала Армія Краёва ў сваіх шэрагах 250–300 тыс. чалавек³⁹⁰.

Варта адзначыць, што АК аб’ядноўвала ў сваіх шэрагах не толькі тысячы палякаў, але і тысячы беларусаў, якія пражывалі ў зонах яе актыўнага дзеяння. На жаль, у архівах рэспублікі няма дастатковай колькасці матэрыялаў для правядзення аналізу нацыянальнага складу структуры АК, якая дзейнічала на тэрыторыі Беларусі. Разам з тым выяўленыя асобныя дакументы дазваляюць адзначыць, што асабісты склад акаўскіх фарміраванняў Наваградскай акругі ў

³⁸⁷ Великая Отечественная война советского народа (в контексте Второй Мировой войны). С. 197–198.

³⁸⁸ Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 5. С. 554–58.

³⁸⁹ Иоффе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси. С. 161–162.

³⁹⁰ Літвін А.М. Армія Краёва // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 1. Мінск, 1993. С. 152–153.

1944 г. на 40% складаўся з праваслаўных беларусаў. Даследчыкам В.Ермаловічам праведзены аналіз спісу былых акаўцаў з ліку тых, якія перайшлі да савецкіх партызанаў і што ўступілі ў склад брыгады ім. Г. Жукава. З 27 былых удзельнікаў Арміі Краёвай – 22 былі палякі, або 81,5%, а 5 чалавек, або 18,5% – беларусы. Пры гэтым беларусы былі мабілізаваныя ў Армію Краёву гвалтоўнымі спосабамі. Тых, хто адмаўляўся ўступаць у атрады АК, польскія карныя групы забівалі разам з сем’ямі. Ва ўмовах тэрору прадстаўнікі беларускай нацыянальнасці змушаныя былі выбіраць не толькі паміж сваім жыццём і смерцю, але і жыццём сваіх дзяцей, родных і блізкіх ³⁹¹.

Ад пачатку Другой сусветнай вайны палякамі была сфармулявана тэорыя двух ворагаў – СССР і Германіі. На тэрыторыі Заходняй Беларусі з’яўляецца польскае антысавецкае падполле. Адным з фактараў, які паўплываў на тое, што ў першыя месяцы гітлераўскай акупацыі палякі актыўна занялі амаль усе кіруючыя пасады ў мясцовым самакіраванні паліцыі заходніх абласцей Беларусі, была палітыка рэпрэсій савецкай улады ў адносінах да палякаў ў 1939–41 гг. Пасля прыходу гітлераўцаў палякі сталі помсціць тым, каго падазравалі ў антыпольскіх і прасавецкіх настроях, у тым ліку і сярод мірнага насельніцтва.

Вясной 1942 г. СД пачалі чыстку мясцовай адміністрацыі ад палякаў і замены іх на беларусаў. Гэта абвастрыла адносіны палякаў і беларускіх калабарантаў, зблізіла АК з мясцовымі партызанамі і паспрыяла росту радыў “акаўцаў”, фарміраванню іх баявых атрадаў. Да вясны 1943 г. вядомы сумесныя савецка-польскія баявыя аперацыі супраць гітлераўцаў і іх памагатых.

Падчас гітлераўскай акупацыі праводзілася палітыка раз’яднання і распальвання варожасці паміж этнічнымі супольнасцямі. Але, нягледзячы на тэрор і правакацыі акупацыйнага рэжыму, як беларусы, так і палякі Заходняй Беларусі прымалі дзейны ўдзел у антыгітлераўскім супраціве. Асаблівасць гэтай барацьбы ў рэгіёне была ў тым, што мясцовае насельніцтва змагалася з ворагам у складзе розных рухаў Супраціву як у савецкім, так і ў шэрагах Арміі Краёвай. У большасці сваёй беларусы падтрымлівалі савецкіх партызан і падпольшчыкаў, палякі АК змагаліся за аднаўленне незалежнасці польскай дзяржавы. Неабходна адзначыць, што АК падтрымлівалі і беларусы. Напрыклад, у Навагрудскай акрузе АК праваслаўныя беларусы складалі да 30–40% асабовага склада партызанскіх фарміраванняў ³⁹².

Беларусам і палякам Заходняй Беларусі прыйшлося перажыць цяжкія выпрабаванні ў перыяд Другой сусветнай вайны. Пэўныя канфлікты, у асобных

³⁹¹ Ермолович В.И. Национальный состав антифашистского подполья в Беларуси в 1941–1944 гг. // Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі: зб. нав. арт. С. 110–111.

³⁹² Барабаш В.В. Белорусско–польские межнациональные отношения в Западной Беларуси в период Второй мировой войны // Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе: материалы междунар. науч. конф. С. 57–58 ; Яго ж. Белорусско-польское антифашистское сотрудничество на территории Беларуси в период гитлеровской оккупации (1941–1944гг.) // Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Мат. X Міжнар. навук. канф.: Гродна–Мір, 24 кастрычніка 2002 г. / Пад рэд. І. Крэня. Гродна, 2004. С.208–213.

раёнах, паміж імі ўзніклі не на нацыянальнай глебе, а былі ў асноўным прадвызначаны “зверху”, “вялікай палітыкай”, савецка–польскай барацьбой за дамінаванне ў рэгіёне ³⁹³. Абстаноўка ваенных год прымушала беларускае і польскае насельніцтва шукаць шляхі да супрацоўніцтва.

Сітуацыя змянілася летам–восенню 1943 г. Распачаліся і працягваліся да лета 1944 г. узброеныя сутычкі паміж АК і савецкімі партызанамі. У гэты час сталі назірацца шырокія кантакты паміж высокімі чынамі акупацыйнай адміністрацыі, СС і вермахта з палявымі камандзірамі АК.

З 1943 г. польскае і літоўскае падполле пачалі рыхтаваць узброеныя паўстанні для захопу ўлады ў момант адступлення гітлераўскіх войск.

На гэты выпадак 20.11.1943 г. кіраўніцтвам АК быў распрацаваны план аперацыі “Бура”, у адпаведнасці з якім прадугледжваўся захоп ўлады ў Заходняй Беларусі і Заходняй Украіне. Дзеля рэалізацыі гэтага плана разгарнулася актыўная работа па арганізацыі партызанскіх атрадаў. Так, калі ў пачатку 1944 г. на тэрыторыі Беларусі дзейнічала 10 партызанскіх атрадаў АК з агульнай колькасцю 1266 чалавек, то вясной 1944 г. толькі на тэрыторыі Навагрудскага акругі ў 5 вайсковых злучэннях Арміі Краёвай налічвалася каля 7 тыс. чалавек. Летам 1944 г. асобныя атрады АК разам з Чырвонай Арміяй прымалі ўдзел у вызваленні ад гітлераўцаў Вільні і Львова ³⁹⁴.

Нягледзячы на выпадкі ўзаемадзеянняў, вострыя канфлікты паміж нацыянальнымі рухамі існавалі на тэрыторыі Беларусі да заканчэння акупацыі. З пачатку і да вясны 1944 г. вялася ўзброеная барацьба атрадаў АК з літоўскімі калабарантамі. Тыя ў адказ праводзілі карныя акцыі пераважна супраць мясцовага польскага насельніцтва. Тады ж пачалася тэрарыстычная дзейнасць АК супраць беларускага нацыянальнага руху. Напрыклад, у выніку тэрору АК у Лідзе быў цалкам ліквідаваны ўплыў беларускіх нацыянальных сіл ³⁹⁵.

Пасля вызвалення ад акупантаў заходняй тэрыторыі Беларусі частка атрадаў Арміі Краёвай была абязброена органамі НКУС, а салдаты і афіцэры – інтэрніраваны. Гэта выклікала яшчэ больш жорсткае змаганне ўцалэлых атрадаў АК супраць савецкай улады на тэрыторыі Беларусі.

Са жніўня 1944 па чэрвень 1945 гг. у раёнах былой Заходняй Беларусі акаўцы ўчынілі больш за 300 тэрарыстычных актаў, забіўшы 36 работнікаў раённага звяна, 24 старшыняў сельсаветаў і 35 супрацоўнікаў міліцыі. За гэты час у Лідскім раёне было забіта і паранена 113 чалавек, у Воранаўскім – 97. У некаторых населеных пунктах ад рук акаўцаў загінула больш людзей, чым ад гітлераўскіх рэпрэсій і на франтах Другой сусветнай вайны ³⁹⁶.

³⁹³ Барабаш В.В. Белорусско–польские межнациональные отношения в Западной Беларуси в период Второй мировой войны. С. 58.

³⁹⁴ Нарысы гісторыі Беларусі: У 2-х ч. Ч. 2. С. 308–309.

³⁹⁵ Барабаш В. Поляки и другие национальные общности Гродненщины в годы гитлеровской оккупации. С. 209–210.

³⁹⁶ Лыч Л.М. Міжнацыянальныя дачыненні на Беларусі (верасень 1943 – кастрычнік 1964 г.). Мінск, 2009. С. 20.

Пасля вайны падраздзяленні АК вялі падпольную ўзброеную барацьбу з савецкай уладаю. Ад іх тэрарэстычнай дзейнасці загінула вельмі шмат беларусаў. І. Саракавік лічыць, што як бы ні мянялася тактыка Арміі Краёвай, яе дзейнасць заўсёды мела выразны антыбеларускі характар і была апошнім спробай захаваць пальшчызну на “крэсах усходніх”³⁹⁷.

На тэрыторыі Украінскага і Беларускага Палесся з 1933 г. дзейнічала падпольная арганізацыя ўкраінскіх нацыяналістаў “Украінскае нацыянальнае адраджэнне” (УНА). Дзейнасць арганізацыі была накіравана на распаўсюджванне ўкраінскай нацыяналістычнай прэсы і літаратуры. Умацаваўшыся, УНА накіравала сваю дзейнасць на выхаванне моладзі ў духу ваенна-рэвалюцыйных традыцый і стварэнне арганізацыі ваеннага тыпу. Як вынік, у чэрвені 1941 года на базе падпольнай арганізацыі УНА было створана ўзброенае фарміраванне ўкраінскіх нацыяналістаў “Палеская Сеч Украінскай Паўстанцкай Арміі” (ПС УПА), кіраўнік Т. Дз. Баравец па мянушцы “Бульба”. Дзейнічала ў саюзе з прадстаўнікамі беларускіх нацыяналістычных арганізацый. Да лістапада 1941 г. супрацоўнічала з гітлераўскімі спецслужбамі, выконвала функцыі паліцыі, вяла барацьбу з савецкімі партызанамі. Восенню 1941 года самараспусцілася. Зімой 1942 г. адноўлена Т. Бараўцом як партызанскае фарміраванне. Найбольшы ўплыў у Беларусі ўкраінскія нацыяналісты мелі на тэрыторыі Століншчыны³⁹⁸.

У паўднёвых раёнах Гомельскай і Брэсцкай абласцей Беларусі дзейнічалі атрады Украінскай паўстанцкай арміі (УПА), створанай у 1942 г. Яны вялі барацьбу як з гітлераўцамі, так і з “саветамі” за незалежнасць Украінскай народнай рэспублікі (УНР). Ва УПА знаходзілася ад 120 да 500 тыс. чалавек. На абшарах Беларускага Палесся дзейнічалі ў асноўным атрады Паўночнай групы УПА. У 1943 г. была ўтворана ваенная акруга “Тураў” пад камандаваннем Ю.Сцельмашука (“Руды”). У яе склад таксама ўваходзілі некаторыя раёны Брэсцкай, Пінскай і Палескай абласцей³⁹⁹.

Летам 1943 г. ПС УПА была сілай падпарадкавана Арганізацыі Украінскіх нацыяналістаў (АУН).

Часткі АУН актыўна дзейнічалі ў паўднёвай частцы Беларусі. У ліпені 1944 г. яны былі аб’яднаны Брэсцкім акруговым “провадам” пад кодавай назвай

³⁹⁷ Саракавік І.А. Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветнай гісторыі. С. 339–340.

³⁹⁸ Гуленка У. Палеская Сеч Украінскай Паўстанцкай Арміі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т.5. С. 385 ; Черняк Ю.В. Деятельность украинских националистов на территории БССР в 1939–1941 гг. // Віцебшчына ў 1941–1944 гг.: Супраціў. Вызваленне. Памяць: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі. С. 12–16.

³⁹⁹ Белозорович В.А. Террор “бульбовцев” в западнобелорусской деревне во второй половине 1940-х годов // Беларусь–Україна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук. канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003г.). Мінск, 2004. С. 304 ; Валаханович И.А. Деятельность спецгрупп НКГБ БССР по выявлению и ликвидации подпольных структур ОУН-УПА на оккупированной территории Беларуси (1943–1944 гг.) // Беларусь–Україна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук. канф. С. 300.

“Крычаўскі” або “№ 100”. Яго ўзначальваў З. Саўчук (“Шварц”, “Аляксандр”)⁴⁰⁰.

Летам 1944 г. на тэрыторыі Беларусі падпольныя фарміраванні АУН-УПА налічвалі прыкладна 12–14 тыс. чалавек. Напрыканцы 1944 г. на тэрыторыі Брэсцкай вобласці дзейнічала 120 невялікіх атрадаў (па 7–10 чал.), а ў Пінскай вобласці – 114 атрадаў, колькасны склад якіх быў ад 25 да 500 чал. Найбольш упартая барацьба вялася ў Дзвінскім (Дзівінскім) раёне Брэсцкай вобласці, дзе ў УПА ўваходзілі ад 2 да 3 тыс. чалавек⁴⁰¹. УПА дзейнічала ў падполлі да сярэдзіны 1950-х гг.

Вельмі значным быў унёсак нацменшасцей у барацьбу з акупантамі ў складзе савецкіх партызан і падпольшчыкаў Беларусі.

Першыя акты ўзброенага супраціву гітлераўцам з боку савецкіх партызан адносяцца да ліпеня 1941 г.

Агульны лік партызан у гады вайны ў Беларусі – больш за 374 тыс. чалавек. Каля 440 тыс. налічвалася ў партызанскім рэзерву. У вучэбным дапаможніку пра падзеі вайны для вучняў школ пазначана, што больш 70 % партызан гэта былі беларусы, каля 20 % – рускія, 4 % – украінцы, 3 % – яўрэі. У партызанскіх атрадах змагаліся каля 4 тыс. замежных грамадзян, у тым ліку 3 тыс. палякаў, 400 славакаў і чэхаў, 235 югаславаў, каля 100 немцаў і прадстаўнікоў іншых еўрапейскіх народаў⁴⁰². Прыводзячы гэтыя лічбы, аўтары не тлумачаць, чаму палякі аднесены да замежнікаў. У некаторых іншых выданнях нацыянальны склад партызан падаецца наступным: беларусаў – 71,2%, рускіх – 19,3 %, украінцаў – 3,8 %, яўрэяў – 2,1 %, палякаў – 0,8 %, іншых нацыянальнасцей (каля 68 нацый і народнасцей) – 2,8 %⁴⁰³.

Пытанне аб удзельнай вазе беларусаў і нацыянальных меншасцей сярод партызан у савецкі час было спрэчным па ідэалагічных матывах. Як адзначыў у сваім выступе народны пісьменнік Беларусі Я. Брыль: “У 1970 г. у нас павінна была выдавацца кніга па гісторыі партызанскага руху ў Беларусі, але выданне на нейкім этапе было прыпынена. З яе быў зняты для пераробкі раздзел аб беларускім нацыянальным руху, у якім гаварылася, што ў Беларусі было 440 тыс. партызан, 90 тыс. падпольшчыкаў, што гэта была вялікая армія, якая складалася на 71 % з беларусаў, на 19 % з рускіх, на 10 % з іншых

⁴⁰⁰ Валаханович И.А. Деятельность спецгрупп НКГБ БССР по выявлению и ликвидации подпольных структур ОУН–УПА на оккупированной территории Беларуси (1943–1944 г.). С. 300.

⁴⁰¹ Стрелец М.В., Коршак М.А. К вопросу об оценке деятельности украинских национальных организаций в годы Второй мировой войны // Беларусь–Україна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук. канф. С. 303.

⁴⁰² Великая Отечественная война советского народа. С. 114.

⁴⁰³ Саракавік І.А. Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветнай гісторыі. С. 331–332 ; Ермолович В.И. К вопросу о национальном составе партизан и подпольщиков Беларуси периода войны (1941–1944гг.) // Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX стагоддзі. Мінск, 1997. С. 116, 123.

нацыянальнасцей. І вось у гэтым была ўбачана крамола – вельмі шмат беларусаў-партызан”⁴⁰⁴.

Больш за 52 % партызан Беларусі ўступілі ў атрады ў час Сталінградскай бітвы. 30.05.1942 г. пры Стаўцы вярхоўнага галоўнакамандуючага быў створаны Цэнтральны штаб партызанскага руху (ЦШПР, начальнік штаба П.Панамарэнка), 9.09.1942 г. – Беларускі штаб партызанскага руху (БШПР, начальнік штаба П. Калінін)⁴⁰⁵.

Антыгітлераўскі савецкі супраціў каардынаваўся на тэрыторыі Беларусі, Расіі, Украіны, Літвы, Латвіі. Супраць правага крыла групы арміі “Цэнтр” разам з беларускімі партызанамі змагаліся ўкраінскія партызанскія злучэнні С.Каўпака, А. Сабурава, А. Фёдарова; у тыле левага крыла на стыку з групай армій “Поўнач” – партызаны Літвы і Калінінскай вобласці; у цэнтры – партызанскія фарміраванні Арлоўскай і Смаленскай абласцей.

На 1.01.1943 г. у Беларусі – 56 724 партызаны, напрыканцы 1943 г. – 153488 байцоў⁴⁰⁶.

Партызанскі рух, які пачаў разгортвацца на акупаванай тэрыторыі Беларусі з самага пачатку вайны, насіў шматнацыянальны характар. У пачатку вайны ў радах беларускіх партызан аказваліся мясцовыя патрыёты, а таксама байцы і камандзіры Чырвонай Арміі, якія вырваліся з акружэння і германскага палону.

Колькасць і нацыянальны склад беларускіх партызан пастаянна пашыраліся не толькі за кошт мясцовых жыхароў, але і накіравання з савецкага тылу партыйных і камсамольскіх арганізатараў падпольнай барацьбы ў тыле ворага, спецыялістаў ваенна-каманднага складу, мінёраў-дыверсантаў, інструктараў-падрыхтоўчы, радыстаў і шэрагу іншых спецыялістаў. Так, на захопленую тэрыторыю Беларусі за ўвесь час было накіравана 8800 чалавек у складзе арганізацыйных груп. Сярод іх былі прадстаўнікі розных нацый і народнасцей. Напрыклад, сярод камсамольскіх арганізатараў, якія былі засланы летам 1942 г. у былую Пінскую вобласць, было 42 беларусы, 58 рускіх, 7 украінцаў, яўрэй, асецін, грузін, латыш.

Неабходна асабліва падкрэсліць, што для актывізацыі сумеснай барацьбы супраць гітлераўцаў і аказання дапамогі беларускаму народу, у Расіі былі сфарміраваны і накіраваны на акупіраваную тэрыторыю некалькі партызанскіх атрадаў, а ЦК УЛКСМ абавязаў у маі 1942 г. Маскоўскі, Навасібірскі, Варонежскі, Молатаўскі, Татарскі, Чувашскі, Пензенскі, Тамбоўскі і Чэлябінскі абласныя камітэты камсамола падабраць не менш як 450 камсамольцаў-дабрахвотнікаў для накіравання іх у спецшколы і засылкі на акупаваную

⁴⁰⁴ Стэнаграма сустрэчы ў ЦК КПБ з прадстаўнікамі Саюза пісьменнікаў БССР па пытаннях нацыянальнай культуры, працы творчых саюзаў, дзейнасці Народнага фронту, Мартыралога Беларусі і інш. 17.11.1988 г. // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1168. Арк. 14.

⁴⁰⁵ Пасэ У.С. Вялікая Айчынная вайна 1941–45 гг. С. 429–430.

⁴⁰⁶ Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 5. С. 497.

тэрыторыю Беларусі⁴⁰⁷.

Значны ўплыў на пашырэнне партызанскага руху на поўначы Віцебшчыны і іншых рэгіёнах Беларусі ўнеслі атрады НКУС СССР і РСЧА, накіраваныя сюды вясной–летам 1942 г.⁴⁰⁸

Нягледзячы на гэта, асноўную масу партызан Беларусі складалі беларусы і нацыянальныя меншасці, якія пражывалі тут у даваенны перыяд. Так, згодна статыстычных дадзеных Беларускага штаба партызанскага руху (БШПР), 88,84% беларускіх партызан складалі жыхары Беларусі (рускія, беларусы, палякі, яўрэі, татары, украінцы і іншыя нацыянальнасці, якія да вайны 1941–1945гг. пражывалі на тэрыторыі рэспублікі).

Шэраг мэтанакіраваных крокаў камандавання Чырвонай Арміі і партыйнага кіраўніцтва СССР прывялі да бурнага росту колькасці беларускіх партызан, пашырэння іх нацыянальнага складу (гл. табліцу 22).

Табліца 22 – Нацыянальны склад беларускіх партызан (1942–1944 гг.)⁴⁰⁹

Нацыянальнасць	На канец 1942 г. па 194 улічаных атрадах	На ліпень 1943 г.	На ліпень 1944 г.	За ўвесь час
Беларусы	4818	28588	131990	201101
Рускія	1955	10947	41471	54322
Украінцы	233	1666	9021	10968
Яўрэі	205	1390	5977	6031
Палякі	-	409	1654	2410
Іншыя	195	829	5495	7626
Усяго	7406	43829	194708	282458
Працэнт наменшасцей	35 %	34,8 %	32,3 %	28,8 %

Аналіз дынамікі нацыянальнага складу беларускіх партызан паказвае, што калі параўноўваць удзельную вагу, дык колькасць рускіх і яўрэяў паменшылася, адпаведна, з 26,4 % (канец 1942 г.) да 19,2 % (ліпень 1944 г.) і з 2,7 % да 2,14 %. Украінцаў і прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей пабольшала, адпаведна, з 3,2 % да 3,89 % і з 2,6% да 2,71 %⁴¹⁰.

⁴⁰⁷ Каваленя А.А., Калеснікава А.А. Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы ў асяроддзі беларускіх партызан 1941–1944 г. (па матэрыялах БШПР) // Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі: зб. нав. арт. С. 77–78.

⁴⁰⁸ Крыварот А.А. Узаемадзеянне беларускіх і расійскіх партызанскіх фарміраванняў на тэрыторыі Віцебскай вобласці і сумежных раёнаў РСФСР (1941 – лістапад 1942 гг.) // Віцебшчына ў 1941–1944 гг.: Супраціў. Вызваленне. Памяць: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі. С. 144.

⁴⁰⁹ Складзена па: Каваленя А.А., Калеснікава А.А. Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы ў асяроддзі беларускіх партызан 1941–1944 г. (па матэрыялах БШПР). С. 78.

⁴¹⁰ Каваленя А.А., Мацко А.Н. Камсамольска-маладзёжнае падполле Беларусі – фактар уключэння нацыянальных меншасцей у барацьбу з ворагам (1941–1944гг.) // Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX стагоддзі. Мінск, 1997. С. 129, 145.

У красавіку 1943 г. Гітлер сваёй дырэктывай пацвердзіў, што барацьба з партызанамі лічыцца раўназначнай баявым дзеянням на франтах. Супраць беларускіх партызан былі накіраваны значныя вайсковыя сілы, у тым ліку 10 тыс. брыгада Б.Камінскага, так званая “Руская вызваленчая народная армія”.

Нацыянальны склад беларускіх партызан істотна пашырыўся з другой паловы 1943 г. і быў цесна звязаны з агульным ростам партызанскіх сіл⁴¹¹.

Пасля Курскай бітвы летам 1943 г. пад уплывам становішча на франтах вайны і прапаганды партызан на іх бок пачынаюць пераходзіць многія былыя салдаты германскай арміі, асабліва з краін Еўропы і нацыянальных фарміраванняў з былых палонных Чырвонай Арміі. Пераходзілі ў адзіночку і групамі, нават цэлымі падраздзяленнямі. Напрыклад, у верасні і кастрычніку 1942 г. да партызан Мінскага паўднёвага злучэння перайшлі 2 групы славакаў у колькасці 81 чалавека. У кастрычніку 1943 г. у партызанскі атрад С. Ваупшасавы з Мінска прыбыла група славацкіх салдат, якімі камандаваў Рудольф Заяц. З дапамогай партызан ноччу з 29 на 30 ліпеня 1943 г. на бок беларускіх патрыётаў перайшло каля 140 сербаў і харватаў⁴¹². З паліцэйскіх частак: эскадрон казакоў з “дабраахвотніцкага” палка на чале з М. Гагарыным, больш за 1,5 тыс. салдат (І.Саракавік называе лічбу – 2800 чалавек) на чале з палкоўнікам Гіль-Радзіёнавым з 1-й Рускай нацыянальнай брыгады СС, 825-ы “Остмусульманскі” карны батальён і інш. Большая частка з перайшоўшых да часу вызвалення Беларусі ад гітлераўскіх акупантаў удзельнічала ў барацьбе з імі.

У выніку мэтанакіраванай работы падпольшчыкаў і партызан павярнулі зброю супраць гітлераўскіх захопнікаў 24 аўстрыйцы, 31 бельгіец, 70 венграў, 16 галандцаў, 100 немцаў, 300 славакаў, 235 сербаў і харватаў, 100 чэхаў, 60 французцаў⁴¹³.

Дарэчы, па ўспамінах мясцовых жыхароў Усходняй частцы Беларусі (Клімавіцкі, Аршанскі, Крычаўскі і іншыя раёны), больш жорстка, чым нават немцы, паводзілі сябе ў адносінах да мясцовага насельніцтва французы, фіны, венгры (мадзьяры), украінцы.

Нацыянальны склад партызанскіх фарміраванняў напрыканцы вайны быў даволі стрататым. У ліпені 1944 г. у Лідскай зоне было 4852 партызаны, з іх беларусаў – 2371, рускіх – 831, украінцаў – 182, яўрэяў – 1356, палякаў – 25,

---

⁴¹¹ Дадзеныя абставіны былі выкліканы шэрагам прычын. Па-першае, падзеі на савецка-германскім фронце ўлетку 1943 г. вымусілі германскае кіраўніцтва больш шырока выкарыстоўваць у вайне нацыянальныя часці краін Еўропы і нацыянальныя фарміраванні з савецкіх ваеннапалонных. Па-другое, пералом вайны на карысць СССР вымусіў многіх германскіх сатэлітаў пераасэнсаваць свае адносіны да падзей на фронце і ў тыле і ўліцца ў рады антыфашыстаў. Па-трэцяе, шырока разгорнутая на тэрыторыі Беларусі актыўнае антыгітлераўскае супраціўленне, масавая прапаганда і агітацыя, якая была разгорнута партызанамі і падпольшчыкамі, на фоне агульных поспехаў Чырвонай Арміі давала станоўчыя вынікі.

⁴¹² Каваленя А.А., Калеснікава А.А. Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы ў асяроддзі беларускіх партызан 1941–1944 гг. (па матэрыялах БШПР). С. 79.

⁴¹³ Там жа.

іншых нацыянальнасцей – 87 чалавек ⁴¹⁴. Нацыянальныя меншасці складалі 51,2%.

У атрадах “Штурм” брыгады “Штурмавая” і “Іскра” брыгады “Разгром”, якія дзейнічалі ў Мінскай вобласці, знаходзіліся прадстаўнікі, адпаведна, 26 і 28 нацыянальнасцей. Больш наглядна гэта можна паказаць на прыкладзе шэрагу партызанскіх брыгад, якія вялі барацьбу ў розных рэгіёнах рэспублікі (гл. табліцу 23). У складзе брыгад, у сярэднім, нацыянальныя супольнасці складалі 28,25%.

Табліца 23 – Нацыянальны склад партызанскіх брыгад на дзень злучэння з Чырвонай Арміяй ⁴¹⁵

Назва партызанскіх брыгад і месца дыслакацыі	Беларусы	Рускія	Украінцы	Яўрэі	Палякі	Іншыя	Усяго	Працэнт нацменшасцей
Імя М.В.Фрунзе, Баранавіцкая вобласць	462	154	39	50	5	25	735	37,2
Імя А.Неўскага, Беластоцкая вобласць	307	137	49	37	8	22	560	45,2
“За Радзіму” імя А. Флегонтава, Брэсцкая вобласць	577	55	178	35	10	22	895	35,5
4-я Беларуская, Вілейская вобласць	366	85	9	58	7	17	542	32,5
3-я Беларуская, Вілейская вобласць	976	120	18	2	1	9	1126	13,4
Імя П. Панамарэнкі, Гомельская вобласць	771	121	32	–	–	14	938	17,8
12-я Кавалерыйская імя І.Сталіна, Мінская вобласць	433	114	17	–	–	15	579	25,2
13-я Касцюковіцкая, Магілёўская вобласць	693	301	37	–	–	49	1080	35,8
“Савецкая Беларусь”, Пінская вобласць	342	63	26	–	–	38	469	27,1
130-я Петрыкаўская, Палеская вобласць	1060	101	24	–	–	30	1215	12,8

⁴¹⁴ Иоффе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси. С. 149.

⁴¹⁵ Згодна: Каваленя А.А., Калеснікава А.А. Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы ў асяроддзі беларускіх партызан 1941–1944 гг. (па матэрыялах БШПР). С. 79–80.

У гады вайны 1941–1945 гг. на тэрыторыі Беларусі супраць гітлераўскіх акупантаў дзейнічала каля 4 тыс. тэрытарыяльных падпольных арганізацый, якія налічвалі звыш 70 тысяч патрыётаў. Аднак, у адрозненне ад партызанскіх фарміраванняў рэспублікі, дакладнай і дэтальнай статыстыкі аб нацыянальным складзе ўдзельнікаў антыгітлераўскіх падпольных арганізацый Беларусі не існуе. І гэта заканамерна, бо па прычыне канспірацыі спісы ўдзельнікаў падпольных арганізацый і груп не складаліся. У шматлікіх выпадках падпольшчыкі нават не ведалі сапраўдных імёнаў і прозвішчаў сваіх папалчнікаў па змаганню.

Безумоўна, ад пачатку гітлераўскай акупацыі Беларусі асноўную частку складу антыгітлераўскага супраціву, асабліва ў падпольных арганізацыях, складалі прадстаўнікі тытульнай нацыі. Такое назіралася да моманту вызвалення Беларусі ад захопнікаў у 1944 г.

Тым не менш, варта адзначыць і актыўны ўдзел прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей. У прыватнасці, рускіх і ўкраінцаў. Наогул, прадстаўнікі рускай нацыянальнасці разам з беларусамі з’яўляліся прэваліраванымі нацыянальнасцямі ў складзе антыгітлераўскага падполля ў Беларусі. У 1942 г. склад арганізацый істотна папоўніўся за кошт рускіх і ўкраінцаў. У 1943 г. у выніку шэрагу абставін рэзка ўзрасла колькасць антыгітлераўскіх падпольных арганізацый, дзякуючы павелічэнню ліку беларусаў, асабліва ў Заходнім рэгіёне Беларусі. У той жа час значным было папаўненне ўкраінцамі. У 1944 г. нацыянальныя меншасці складалі 32% ад агульнай колькасці выяўленых членаў антыгітлераўскіх падпольных арганізацый, прычым рускіх было 20 %.

Даследчыкам В. Ермаловічам, на падставе матэрыялаў Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь, прааналізаваны найбольш тыповыя арганізацыі, якія дзейнічалі ў розных рэгіёнах Беларусі ў перыяд акупацыі 1941–44 гг., з мэтай аднаўлення агульных тэндэцый структуры нацыянальнага складу антыгітлераўскіх падпольных арганізацый рэспублікі.

Аб’ектам яго аналізу стаў нацыянальны склад Мінскай, Баранавіцкай, Брэсцкай, Гродзенскай, Магілёўскай, Асінторфаўскай, Асіповіцкай, Аршанскай, Пінскай, Слонімскай і Слуцкай падпольных арганізацый. У цэлым аналіз даследчыка дазваляе зразумець удзел нацыянальных меншасцей Беларусі ў савецкіх падпольных арганізацыях (гл. табліцу 24).

Табліца 24 – Нацыянальны склад выяўленых удзельнікаў антыгітлераўскіх падпольных арганізацый Беларусі ў 1941 г.⁴¹⁶

	Працэнт нацменшасцей	Беларусы		Рускія		Яўрэі		Украінцы		Палякі		Іншыя	
		Колькасць	Працэнт	Колькасць	Працэнт	Колькасць	Працэнт	Колькасць	Працэнт	Колькасць	Працэнт	Колькасць	Працэнт
Агульная колькасць падпольшчыкаў	25,6		74,4		17,5		2,3		2,2		1,7		1,9
Усходні рэгіён	24,9		75,1		16,5		2,4		2,2		1,6		2,1
Заходні рэгіён	40		60		36				2		2		
Мінскае падполле	28,3	387	71,7	90	16,7	21	3,8	14	2,6	13	2,4	15*	2,8
Магілёўскае падполле	21,5	51	78,5	9	13,9	1	1,5	1	1,5	1	1,5	2**	3,1
Асіповіцкае на чыгунцы	13,15	66	86,8	7	9,2			3	3,95				
Гродзенскае падполле	65,2	8	34,8	14	60,9					1	4,3		

* 6 татар, 5 латышоў, армянін, балгарын, лезгін, немец.

** 2 асяціны.

Калі абагульніць дадзеныя за перыяд 1941–1944 гг., у сярэднім нацыянальныя меншасці ў структуры падпольных арганізацый складалі 25,7% ад агульнага ліку падпольшчыкаў: рускія – 17,1%, украінцы – 3,6%, палякі – 1,6%, яўрэі – 1,3%, прадстаўнікі іншых нацыянальнасцей – 2,1%. У партызанскіх фарміраваннях Беларусі ў гэты перыяд нацыянальныя меншасці складалі 28,9% ад агульнай колькасці партызан рэспублікі: рускія – 19,3%, украінцы – 3,9%, яўрэі – 2,1%, палякі – 0,9% і 2,7% складалі прадстаўнікі 68 нацый і народнасцей СССР і замежных краін. Варта адзначыць, што ўдзельная вага нацыянальных меншасцей у падпольных арганізацыях Беларусі была ніжэй, чым у партызанскіх атрадах і брыгадах рэспублікі ўжо з першага года гітлераўскай акупацыі беларускіх зямель. Так, колькасць прадстаўнікоў нацменшасцей у антыгітлераўскіх падпольных арганізацыях рэспублікі ў 1941 г. складала 25,6%, а ў партызанскіх фарміраваннях, якія дзейнічалі на захопленай ворагам тэрыторыі Беларусі ў 1941 г., гэты паказчык перавышаў 70% ад агульнага ліку іх асабістага складу. Колькасць прадстаўнікоў рускай нацыянальнасці ў партызанскіх фарміраваннях складала ў 1941 г. каля 56%⁴¹⁷.

⁴¹⁶ Ермолович В.И. Национальный состав антифашистского подполья в Беларуси в 1941–1944 гг. С. 106–107.

⁴¹⁷ Там жа. С. 109.

Адным з заснавальнікаў і кіраўніком Капыльскай падпольнай антыгітлераўскай арганізацыі быў беларускі татарын С. Александровіч, ад яго рукі загінуў бургамістр Капыльскага раёна Лобашэле. Удзельнічаў у падпольным выданні ў акупаваным Мінску газеты “Звязда” татарын Х.Александровіч і г.д.⁴¹⁸

Нацыянальны склад падпольных арганізацый Беларусі ў значнай ступені адпавядаў агульнай структуры этнічных груп, якія пражывалі ў рэспубліцы ў перадваенны час. Выключэнне складаюць прадстаўнікі яўрэйскай і польскай нацыянальнасцей. У даваеннай Беларусі агульная колькасць насельніцтва яўрэяў і палякаў перавышала 20% ад агульнага насельніцтва рэспублікі. У складзе жа антыгітлераўскага падполля рэспублікі знаходзілася толькі 1,6% палякаў і 1,3% яўрэяў.

У партызанскім руху і антыгітлераўскім падполлі ў Беларусі ўдзельнічалі звыш 15 тыс. яўрэяў. Згодна няпоўных дадзеных у гады вайны 1941–1945 гг. у барацьбе з гітлерызмам на тэрыторыі Беларусі загінуў 721 яўрэй-партызан⁴¹⁹.

Нізкі працэнт удзелу яўрэйскага насельніцтва ў падпольных арганізацыях Беларусі можна патлумачыць тым, што з першых дзён акупацыі яўрэі былі пераселеныя ў гета і тым самым ізаляваныя ад актыўнага грамадска-палітычнага жыцця і змагання на тэрыторыі рэспублікі. Хто з іх не падпарадкаваўся патрабаванням акупантаў, змушаныя былі шукаць паратунак у партызанскіх атрадах або сельскай мясцовасці. Нягледзячы на невялікі працэнт, добра вядома дзейнасць яўрэйскіх падпольных груп у гета Баранавіч, Брэста, Гродна, Мінска, Нясвіжа, Слоніма і інш.⁴²⁰

У партызанскім руху яўрэі прымалі самы непасрэдны ўдзел. Найбольш вядомы яўрэйскі сямейны партызанскі атрад (пазней атрымаў назву імя Калініна), утвораны пад Навагрудкам Т. Бельскім з братамі. Напачатку ў ім было 17 чалавек. У ліпені 1944 г. налічвалася 1230 чалавек⁴²¹. У Налібоцкай пушчы з 20 тыс. партызан 3 тыс. былі яўрэямі.

⁴¹⁸ Лыч Л. Татары Беларусі на пераломе сацыяльна-палітычных эпох (XX – пачатак XXI ст.). С. 31–33.

⁴¹⁹ Иоффе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси. С. 150–154.

⁴²⁰ Лошенкова Д.М. Участие еврейских женщин в сопротивлении фашистам в некоторых гетто Беларуси // Актуальные проблемы из исторического прошлого и современности в общественно-гуманитарных и социо-религиоведческих науках Беларуси, ближнего и дальнего зарубежья: материалы международной научно-практической конференции, Витебск, 19–20 апреля 2007 г. Витебск, 2007. Ч. I. С. 135 ; Иоффе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси. С. 124–126.

⁴²¹ Доктар гістарычных навук Э.Іофе сцвярджае, што Беларускі штаб партызанскага руху ўсяляк перашкаджаў стварэнню асобных яўрэйскіх партызанскіх атрадаў, а існуючыя рэарганізуюваў. Можна выказаць думку, што гэта тычылася не толькі яўрэйскіх, бо праводзілася палітыка стварэння інтэрнацыянальных атрадаў, без падкрэслівання нацыянальнага характару барацьбы з гітлерызмам. Тым не менш, вядомы шматлікія прыклады выпадкаў праяў антысемітызму як з боку АК, так і сярод савецкіх партызан Беларусі. Иоффе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси. С. 148, 151–153.

Зыходзячы з меўшых месца фактаў антысемітызму ў некаторых атрадах прадстаўнікі яўрэйскай нацыянальнасці не афішыравалі сваю нацыянальнасць і нават змянялі імёны і прозвішчы ⁴²².

Яўрэямі па нацыянальнасці былі: першы намеснік БШПР, сакратар ЦК КП(б)Б Р. Эйдзінаў, член Мінскага падпольнага гаркома кампартыі І. Казінец, сакратары Рагачоўскага, Асіповіцкага, Ельскага, Петрыкаўскага, Мехоўскага, Асвейскага, Чачэрскага, Мінскага сельскага райкамаў кампартыі; Ш. Беркавіч узначальваў Пінскі падпольны абкам і райкам камсамола, Д. Фядотаў – камандзір Бялыніцкай ваенна-аператыўнай групы. Двое яўрэяў былі камандзірамі партызанскіх брыгад, чацвёрэ – камісарамі партызанскіх брыгад, 18 – камандзірамі партызанскіх атрадаў, 32 – камісарамі партызанскіх атрадаў, 21 – начальнікамі штабаў партызанскіх атрадаў.

Што тычыцца нізкай колькаснай праслойкі польскага насельніцтва ў савецкім антыгітлераўскім падполлі, то адказ на гэтае пытанне варта шукаць як у праводзімай у перадаенны перыяд палітыцы савецкіх уладаў у стаўленні да шэрагу сацыяльных груп палякаў у Заходняй Беларусі ў 1939–1941 гг., так і ў існаванні ў тым жа рэгіёне актыўна дзеючага польскага нацыяналістычнага падполля – Арміі Краёвай.

Пераважная большасць прадстаўнікоў польскай нацыянальнасці, якая ўступіла ў савецкія антыгітлераўскія арганізацыі на тэрыторыі Беларусі ў перыяд нямецкай акупацыі, з’яўляліся жыхарамі ўсходніх раёнаў БССР і ўступілі ў арганізацыі, якія дзейнічалі ва Усходнім рэгіёне рэспублікі.

Жорсткасць акупацыйнага рэжыму прывяла да таго, што ў беларускіх лясах змагаліся прасавецкія латышскія партызанскія атрады.

Актыўныя баявыя дзеянні латышскіх партызан пачаліся пасля таго, як у варожы тыл з асобым заданнем ЦК КП(б) Латвіі прыбыў спецыяльны атрад пад камандаваннем В. Самсонса (пазней ператвораны ў партызанскую брыгаду). Пасля першых паспяховых дыверсій байцы атрада В. Самсонса былі вымушаны з цяжкімі баямі адступіць у Расонска-Асвейскую партызанскую зону ў Віцебскай вобласці. Кіравалі латышскімі партызанамі, якія дзейнічалі і на тэрыторыі Беларусі, К. Озальніш, О. Ошкалн і інш. Да канца 1942 г. намаганнямі беларускіх, рускіх і латышскіх партызан на стыку мяжы БССР, РСФСР і ЛатССР была вызвалена значная тэрыторыя і створаны партызанскі край. Ён займаў плошчу каля 10 тыс. кв. км. з насельніцтвам звыш 100 тыс. чалавек і з’яўляўся непрыступным бастыёнам для ворага ⁴²³.

Сярод тых латышоў, што стойка змагаліся з гітлераўцамі ў складзе

⁴²² Корсак А.І. Стаўленне кіраўніцтва СССР да генацыду яўрэйскага насельніцтва на Беларусі // Актуальныя праблемы из исторического прошлого и современности в общественно-гуманитарных и социорелигиоведческих науках Беларуси, ближнего и дальнего зарубежья: материалы международной научно-практической конференции. С. 144.

⁴²³ Тугай У.В., Грыгор’еў У.У. Адносіны латышоў да ваенна-палітычных падзей у Беларусі ў час другой сусветнай вайны // Віцебшчына ў 1941–1944 гг.: Супраціў. Вызваленне. Памяць: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі. С. 49–50.

партызанскіх фарміраванняў і падпольных арганізацый на беларускай зямлі, варта адзначыць загінуўшых кіраўнікоў падпольных груп у Мінску: Аляксандра Платайса, Арнольда Арндта і яго сына Аляксандра, Міхаіла Думбра, Роберта Бруціса, Эмму Бумбіерыс. За мужнасць, праяўленую ў час вайны, 16-ці латышам было прысвоена званне Героя Савецкага Саюза, у тым ліку 3-е (Імант Судмаліс, Віліс Самсонс, Отамар Ошкאלн) удастоены гэтага звання за барацьбу з захопнікамі на акупаванай тэрыторыі Беларусі⁴²⁴.

Безумоўна, у барацьбе з моцным ворагам партызаны неслі значныя страты. Згодна распрацовак БШПР, страты беларускіх партызан за час барацьбы супраць гітлераўскіх захопнікаў склалі 44791 чалавек. Сярод загінуўшых былі прадстаўнікі розных нацыянальнасцей. Аналіз нацыянальнага складу страт беларускіх партызан (гл. табліцу 25) сведчыць, што нацыянальныя групы насельніцтва за час вайны 1941–1945 гг. панеслі вялікія страты. У барацьбе з ворагам загінуў амаль кожны сёмы партызан-беларус. Ахвярамі ваеннага ліхалецця сталі кожны шосты партызан – яўрэй, рускі, паляк. Кожнага пятага партызана-ўкраінца напаткала варожая куля. Яшчэ больш высокімі былі страты ў групе іншых, дзе загінуў амаль кожны чацвёрты партызан.

Табліца 25 – Нацыянальны склад страт беларускіх партызан 1941–1944 гг.⁴²⁵

Нацыянальнасць	Усяго партызан	Загінула і памерла ад ран	Прапала без вестак	Папала ў палон	Выбылі па іншых прычынах	Усяго страт
Беларусы	201101	16804	8624	838	4392	30658
Рускія	54322	5599	2243	143	1113	9098
Украінцы	10968	1258	335	32	322	1947
Яўрэі	6031	721	124	1	108	954
Палякі	2410	206	57	4	108	375
Іншыя нацыянальнасці	7626	1093	314	12	340	1759
Усяго	282458	25681	11697	1030	6383	44791
Працэнт нацменшасцей	28,81	34,6	26,3	18,7	31,2	31,6

Аналізуючы дзейнасць партызанскіх атрадаў у Беларусі цяжка пазбегнуць праблему ўзаемаадносін партызан і мясцовага насельніцтва. Па шматлікіх успамінах, перажыўшых вайну, партызаны дзяліліся на “сапраўдных” і

⁴²⁴ Тугай У.В., Грыгор’еў У.У. Адносіны латышоў да ваенна-палітычных падзей у Беларусі ў час другой сусветнай вайны. С. 50, 52.

⁴²⁵ Згодна: Каваленя А.А., Калесніківа А.А. Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы ў асяроддзі беларускіх партызан 1941–1944 гг. (па матэрыялах БШПР). С. 83.

“бандытаў”, якія прыходзілі ноччу і рабавалі сялян. Прычым казалі: “Сапраўдныя былі ў тых лясах, недзе там, а побач з намі ў лесе сядзелі бандыты”. Праведзенае ў 2008–2009 гг. апытванне мясцовага насельніцтва вёсак Крычаўскага, Шклоўскага раёнаў засведчыла яшчэ адну цікавую акалічнасць. Жыхары вёсак на пытанне “Ці пайшоў хто з вашай вёскі службыць у паліцыю?”, адказвалі адмоўна, адначасова падкрэсліваючы, што паліцаямі былі жыхары суседняга паселішча, а тыя казалі наадварот.

Кіраўніцтва партызанскім рухам і атрадамі жостка змагалася з негатыўнымі праявамі ў сваім руху. На акупаванай тэрыторыі дзейнічалі партызанскія суды па разгляду злачынстваў партызан. Нягледзячы на суровыя меры пакарання парушэнняў, злачынстваў было дастаткова многа. Аб чым сведчыць той факт, што за час барацьбы па прыговору партызанскіх судовоў было расстраляна 2345 чалавек за рабаўніцтва, насілле, марадзёрства ў адносінах да мясцовага насельніцтва. Так, да вышэйшай меры пакарання было асуджана 7 камандзіраў рот, 49 камандзіраў узводаў, 79 малодшых камандзіраў, 2173 радавых байцоў партызанскіх атрадаў⁴²⁶.

Даследчыкі А. Каваленя і А. Калеснікава адзначаюць, што дакладная статыстыка аб нацыянальным складзе асуджаных маецца толькі за 1943–1944 гг.⁴²⁷ (гл. табліцу 26).

Табліца 26 – Нацыянальны склад асуджаных партызанскімі судамі ў 1941–1944 гг.⁴²⁸

Нацыянальнасць	Да 1944 г.	За 1944 г.	Усяго	У % да ўсіх расстраляных
Беларусы	909	502	1411	60,2
Рускія	185	372	557	23,8
Украінцы	64	73	137	5,8
Яўрэі	12	32	44	1,8
Палякі	4	43	47	2,0
Іншыя	19	130	149	6,4
Усіх нацыянальнасцей	1193	1152	2345	100 %

На аснове распрацовак БШПР даследчыкі А. Каваленя і А. Калеснікава

⁴²⁶ Каваленя А.А., Калеснікава А.А. Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы ў асяроддзі беларускіх партызан 1941–1944 гг. (па матэрыялах БШПР). С. 84–87.

⁴²⁷ Яны падкрэсліваюць, што існуючыя даныя за 1942 г. не заўсёды можна аднесці да дакладных. Па-першае, у гэты час у многіх мясцовасцях адбываўся працэс станаўлення партызанскага руху, партызанскія суды яшчэ не дзейнічалі, многае залежала ад рашэнняў, якія прымалі камандзіры партызанскіх атрадаў. Па-другое, частка дакументаў на асуджаных была страчана ў выніку шматлікіх карных экспедыцый ворага супраць беларускіх партызан. Больш таго, камандуючы склад партызанскіх атрадаў часта мяняўся, вялікія змены адбываліся ў іх асабовым складзе, зводак падзей было вельмі мала. Таму звестак у БШПР аб падзеях таго часу паступала нязначная колькасць.

⁴²⁸ Згодна: Каваленя А.А., Калеснікава А.А. Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы ў асяроддзі беларускіх партызан 1941–1944 гг. (па матэрыялах БШПР). С. 87.

падлічылі суадносіны нацыянальнага складу загінуўшых і расстраляных, а таксама паміж агульнай нацыянальнай колькасцю партызан Беларусі і асуджаных партызанскімі судамі да вышэйшай меры пакарання. Прадстаўнікі нацменшасцей склалі 31,6 % ад агульнай колькасці беларускіх партызан, загінуўшых за гады вайны 1941–1944 гг. У той жа час за розныя злачынствы былі асуджаны да расстрэлу 934 прадстаўнікі нятытульнай нацыі, што складае 39,8% ад агульнай колькасці расстраляных⁴²⁹.

Вучоныя падкрэслілі, што ў час барацьбы за самыя розныя парушэнні партызанскія суды прыгаварылі да вышэйшай меры пакарання 2345 партызан і партызанак. Гэта не надта вялікая колькасць – толькі 0,83 % ад усіх партызан Беларусі, ці 1,8 % выпадкаў на кожны партызанскі атрад. Аднак, калі параўноўваць колькасць расстраляных партызан з агульным лікам страт, якія панеслі беларускія партызаны за перыяд вайны (44791), становіцца відавочным іншае. Амаль кожная 20-я ахвяра з партызанскага асяроддзя лічыцца на рахунку партызанскіх судоў, што складае 5,2 % усіх страт, якія панеслі партызаны Беларусі за гады вайны 1941–1944 гг.⁴³⁰

Прыведзеныя дадзеныя суадносіны агульнай нацыянальнай колькасці партызан і расстраляных, а таксама агульнай нацыянальнай колькасці загінуўшых і асуджаных партызанскімі судамі яскрава сведчаць аб існаваўшых у партызанскім асяроддзі роўных адносінах да ўсіх нацыянальных груп. За парушэнні караліся ўсе без выключэння, незалежна ад іх нацыянальнай прыналежнасці.

Праведзеныя даследаванні яскрава сведчаць, што ў партызанскім асяроддзі адбываліся складаныя нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы, якія ахапілі ўсе сацыяльныя і нацыянальныя слаі беларускага народа, аказалі значны ўплыў на дэмаграфічную сітуацыю Беларусі ў пасляваенны час. Вынікам антыгітлераўскай барацьбы беларускіх партызан была гібель 30058 сыноў і дачок беларускага народа, 14733 прадстаўнікоў рускага, украінскага, польскага і іншых народаў. У барацьбе з германскімі акупантамі загінула 20104 прадстаўнікоў інтэлектуальнай працы⁴³¹.

Такім чынам, пасля пачатку Другой сусветнай вайны адбылося ўз'яднанне беларускіх земляў у адзінай савецкай дзяржаве, што з'явілася найважнейшым палітычным актам у жыцці беларускага народа. Большая частка (бяднейшая) народа з энтузіязмам сустрэла ўсталяванне ў Заходняй Беларусі савецкай улады. У той жа час ідэалогія класавага падыходу ў рашэнні сацыяльна-палітычных праблем прывяла да нацыянальна-палітычных супярэчнасцей. У Заходняй Беларусі прадстаўнікі былога кіруючага апарату, заможнае насельніцтва,

⁴²⁹ Сярод усіх страт партызан рускія склалі – 20,3%, сярод расстраляных за злачынствы – 23,8%; адпаведна: украінцы – 4,4% і 5,8%, палякі – 0,8% і 2,0%, яўрэі – 2,2% і 1,8 %, беларусы – 68,4% і 60,2 %, іншыя нацыянальнасці – 3,9% і 6,4 %. Каваленя А.А., Калеснікава А.А. Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы ў асяроддзі беларускіх партызан 1941–1944 гг. (па матэрыялах БШПР). С. 88.

⁴³⁰ Там жа. С. 88–89.

⁴³¹ Там жа. С. 89.

уладальнікі прадпрыемстваў і фінансавых структур, патрыёты Другой Рэчы Паспалітай варожа ўспрынялі дзеянні новай улады, што прывяло да ўзнікнення і росту польскага нацыянальнага падполля.

Кіраўніцтва БССР, мясцовыя партыйныя і савецкія органы, каб замацаваць сваю ўладу і саветызаваць заходнебеларускае насельніцтва, імкнуліся развіваць культуру, духоўныя асаблівасці нацыянальных меншасцей.

Змены ў эканамічным і сацыяльным жыцці Заходняй Беларусі, якія характарызаваліся нацыяналізацыяй, правядзеннем калектывізацыі, барацьбой з рэлігіяй, суправаджаліся палітычнымі рэпрэсіямі і буйнымі дэпартацыямі насельніцтва.

У дзяржаўных органах кіравання заходніх абласцей БССР былі прадстаўлены ўсе нацыянальнасці. Кіруючы апарат падбіраўся адміністрацыйным шляхам, з улікам нацыянальнага складу насельніцтва, а таксама пераводам на кіруючыя і адказныя пасады ў Заходнюю Беларусь асобаў з усходу.

Сацыялістычныя пераўтварэнні, падаўленне польскасці і тое, што новая эліта ў Заходняй Беларусі часцяком фарміравалася не з прадстаўнікоў мясцовага насельніцтва, прывялі пазней да развіцця калабарацыянiзму ў Беларусі падчас гітлераўскай акупацыі рэспублікі. Прадстаўнікі нацыянальных меншасцей Беларусі былі ў складзе розных груп калабарантаў. На тэрыторыі Беларусі ў калабарацыянiсцкім руху ўдзельнічалі нацыянальныя вайсковыя часткі. Пераважна яны складаліся з асоб, якія не з'яўляліся мясцовымі жыхарамі і апынуліся тут пасля пачатку і ў ходзе вайны.

З першых дзён вайны 1941–1945 гг. на тэрыторыі Беларусі акупацыйныя ўлады здзяйснялі нацыянальную палітыку, якая была накіравана на дамінаванне германскай расы, анямечванне і эксплуатацыю пэўнай часткі славянскага насельніцтва, генацыд (яўрэяў, цыганоў). Гітлераўскія агрэсары імкнуліся распальваць супярэчнасці, якія мелі месца паміж палякамі, рускімі, беларусамі і яўрэямі.

Акупацыя Беларусі, яе тэрытарыяльна-адміністрацыйны падзел паспрыялі актывізацыі дзейнасці розных нацыяналістычных сіл. На захадзе Беларусі вялікую працу разгарнулі польскія нацыяналісты, якія імкнуліся выкарыстаць сітуацыю для рэалізацыі сваіх палітычных памкненняў. У паўднёвых раёнах Беларусі дзейнічала Арганізацыя ўкраінскіх нацыяналістаў (АУН–УПА).

Акупацыйныя ўлады, знішчаючы яўрэяў, усіх не згодных з іх дзеяннямі, праводзячы палітыку германізацыі, у той жа час стваралі ўмовы для пэўнага эканамічнага і сацыяльна-культурнага жыцця неяўрэйскай часткі насельніцтва. Гэта паспрыяла таму, што нацыянальнае жыццё часткі нацыянальных меншасцей Беларусі ажывілася.

У той жа час, рост значэння фактару этнічнасці для насельніцтва Беларусі і дзейнасць нацыянальных аб'яднанняў, якая ў асноўным мела культурна-

дабрачынны характар, не прывялі да антаганістычных міжнацыянальных канфліктаў, як таго чакалі акупанты.

Вельмі значнымі былі ўдзел і роля нацменшасцей Беларусі ў ваенных падзеях на франтах, працы ў тыле, барацьбе з акупантамі ў складзе савецкіх партызан і падпольшчыкаў, а таксама ў складзе атрадаў антыгітлераўскага несавецкага супраціву (у польскім, украінскім, літоўскім і інш. падполлях). Усім патрэбна была перамога над гітлераўскімі акупантамі.

Антыгітлераўскі савецкі супраціў ініцыяваўся мясцовым насельніцтвам, партыйна-савецкім актывам БССР, кіраўніцтвам СССР і каардынаваўся на тэрыторыі Беларусі, Расіі, Украіны, Літвы, Латвіі.

Калі абагульніць вядомыя дадзеныя за перыяд 1941–1944 гг. у партызанскіх фарміраваннях Беларусі нацыянальныя меншасці складалі 28,8% ад агульнай колькасці партызан рэспублікі: рускія – 19,3%, украінцы – 3,8%, яўрэі – 2,1%, палякі – 0,8% і 2,8% складалі прадстаўнікі 68 нацый і народнасцей СССР і замежных краін. Асноўную масу партызан Беларусі складалі беларусы і нацыянальныя меншасці, якія пражывалі тут у даваенны перыяд. У структуры падпольных арганізацый у сярэднім нацыянальныя меншасці складалі 25,7% ад агульнага ліку падпольшчыкаў: рускія – 17,1%, украінцы – 3,6%, палякі – 1,6%, яўрэі – 1,3%, прадстаўнікі іншых нацыянальнасцей – 2,1%.

Глава 3

УДЗЕЛ НАЦЫЯНАЛЬНЫХ МЕНШАСЦЕЙ У ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫМ ЖЫЦЦІ Ё ПАСЛЯВАЕННЫ ЧАС, ПЕРЫЯД РЭФОРМ І КРЫЗІСУ АДМІНІСТРАТЫЎНА-КАМАНДНАЙ СІСТЭМЫ (1945–1990 гг.)

Асабліва важным падаецца аналіз удзелу нацыянальных меншасцей у грамадска-палітычным жыцці ё пасляваенны час, перыяд рэформ і крызісу адміністрацыяна-каманднай сістэмы (1945–1990 гг.). Тады ё шматнацыянальнай і шматканфесіянальнай краіне за кароткія тэрміны быў створаны новы навукова-тэхнічны і развіты існуючы інтэлектуальны патэнцыял, але адбыліся пэўныя дэфармацыі ё нацыянальнай сферы.

На грамадскае і эканамічнае развіццё пасляваеннай Беларусі ўплывалі як аб'ектыўныя фактары – вынікі вайны і адпаведныя страты, неабходнасць аднаўлення гаспадаркі і мінімальны бюджэт, кадравае пытанне, так і суб'ектыўныя ё выглядзе накірункаў дзейнасці ўлад – інтэрнацыяналізм, эміграцыя, дэпартацыі, узровень адукацыі, правядзенне рознага роду кампаній і г.д.

Грамадска-палітычнае жыццё краіны залежыць ад сацыяльна-эканамічнага развіцця. Пасля вызвалення тэрыторыі Беларусі летам 1944 г. перад урадам БССР паўстала вострая патрэба ё матэрыяльных і фінансавых сродках. Цэнтральны ўрад СССР вызначыў Беларусі, у параўнанні з некаторымі іншымі саюзнымі рэспублікамі, больш высокі працэнт адлічэнняў у свой бюджэт ад сабраных на яе тэрыторыі паступленняў ад ваеннага падатку, дзяржаўных пазык, размешчаных сярод насельніцтва і калгасаў. Аднаўляць разбураную вайной і гітлераўскай акупацыяй народную гаспадарку Беларусі дапамагалі ўсе саюзныя рэспублікі СССР. Аднак асноўная нагрузка лягла на плечы яе насельніцтва, як беларусаў, так і прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей. Не было такога віду вытворчасці, дзе б не працавалі прадстаўнікі нацыянальных меншасцей. Складанасць вывучэння гэтага пытання ё тым, што ё тагачаснай навуковай літаратуры, перыядычным друку пры асвятленні вытворчых дасягненняў не падкрэслівалася прыналежнасць перадавікоў да той ці іншай традыцыйнай этнічнай супольнасці рэспублікі.

У пятай пяцігодцы (1951–1955 гг.) быў узяты курс на стварэнне ё Беларусі такіх відаў вытворчасці, для якіх на месцы амаль поўнасцю адсутнічала патрэбная сыравіна. Гэтым самым усталёўвалася празмерная вытворча-эканамічная і тэхнічная залежнасць Беларусі ад іншых рэгіёнаў саюзнай дзяржавы. З году ё год павялічваліся маштабы гаспадарчай дзейнасці. Ідэалагічным службам кампартыі і камсамола, розным адміністрацыяна-гаспадарчым і прафсаюзным структурам удалося пасеяць у масах веру ё перавагу, гістарычную перспектыву сацыялізму, і дзеля яго немінучай перамогі

людзі працавалі з вялікім напружаннем і энтузіязмам⁴³². Афіцыйная дактрына сцвярджала, што вырашальным фактарам магутнасці савецкай дзяржавы з'яўляецца дружба народаў СССР, іх маральна-палітычнае адзінства. Гэта ўплывала на размяшчэнне прадукцыйных сіл, нават не звяртаючы ўвагу на тое як гэта адаб'ецца на захаванні і развіцці традыцыйнага ўкладу жыцця. Сцвярджалася, што калі і надалей так будуць жыць і працаваць усе савецкія нацыі і народнасці, ім не будзе роўных у свеце па ўзроўні эканамічнага і сацыяльна-культурнага развіцця, ступені інтэрнацыяналізацыі і маналітнасці грамадства.

У савецкі час паступовасць, дабраахвотнасць і цярплівасць не прымаліся ў разлік, мясцовыя ўмовы, нацыянальныя культурна-гістарычныя асаблівасці не ўлічваліся. Асноўны ціск у рабоце рабіўся на фарсіраваныя тэмпы развіцця з прымяненнем камандна-бюракратычных метадаў. Пры рашэнні нацыянальнага пытання, болей чым у іншых сферах нашага жыцця, праяўляўся класавы дагматызм, асабліва моцна – у падыходзе да праблемы нацыянальнай самасвядомасці. Класавы дэтэрмінізм закрыў сабою агульначалавечыя каштоўнасці, якія арганічна ўваходзяць у нацыянальнае пытанне. Акадэмік І.Ігнаценка лічыў: ”Дагматызм перашкаджаў зірнуць на нацыянальныя адносіны і нацыянальнае будаўніцтва дастаткова шырока і аб'ектыўна з пазіцый агульначалавечых інтарэсаў, не кажучы ўжо аб інтарэсах усіх слаёў і груп насельніцтва той ці іншай нацыі альбо народнасці, уключаючы рэлігійныя колы і інтарэсы адной асобы”⁴³³.

Найбольш спрыяльныя ўмовы для развіцця БССР склаліся ў 1965–1975 гг. Рэспубліка аднавіла свой эканамічны патэнцыял, прычым на той час на вышэйшай тэхнічнай аснове. Ва ўсіх галінах была праведзена рэканструкцыя, уведзілася больш дасканалое абсталяванне, прымяняліся новыя метады вытворчасці, павышалася ступень механізацыі, электрыфікацыі і аўтаматызацыі. Створаны новыя галіны прамысловасці. Істотна павысілася кваліфікацыя і прафесійная падрыхтоўка кадраў усіх узроўняў. Сярэднегадовы тэмп прыросту нацыянальнага даходу ў перыяд 1976–1986 гг. склаў па рэспубліцы 5,4% у параўнанні з 3,9% у СССР, прамысловай вытворчасці – 6,3% супраць 4,1%. Апераджальнае развіццё рэспублікі па асноўных эканамічных паказчыках захоўвалася і ў 1986–1990 гг.⁴³⁴

У разглядаемы перыяд актыўнасць насельніцтва стрымлівалася наступствамі палітыкі правячай КП(б): адбывалася змена дэмаграфічнай сітуацыі, тэрытарыяльнае пераразмяшчэнне людзей, размяшчэнне ў Беларусі вайсковых частак, недавер да мясцовага насельніцтва, якое заставалася на акупаванай тэрыторыі, да тых, хто вярнуўся дахаты з заходнееўрапейскіх краін,

⁴³² Лыч Л.М. Міжнацыянальныя дачыненні на Беларусі (верасень 1943 – кастрычнік 1964 г.). С. 70.

⁴³³ Игнатенко И.М. Национальный вопрос и современность // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. С.34.

⁴³⁴ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 299.

рэпрэсіі ў адносінах да мясцовай інтэлігенцыі, а затым недавер да тых, хто быў рэпрэсаваны і вярнуўся пасля рэабілітацыі, частка кадраў быда дэпартавана ў Польшчу, засталася ў Беласточчыне і інш.

Усё гэта стварала ўмовы для заняцця пасадаў прыезджымі, запоўніць недахоп кадраў перасяленцамі – небеларусамі з іншых рэгіёнаў.

Працэс папаўнення ў значных памерах іншанацыянальнымі элементамі штатаў дзяржаўных і грамадска-палітычных структур ці сфераў культуры, навукі, народнай адукацыі і г.д. адбываўся двума шляхамі – праз цэнтралізаванае размеркаванне (каб забяспечыць кіруючыя пасады савецкімі і партыйнымі кадрамі, адданымі савецкай дзяржаве і камуністычнай партыі) і добраахвотны прыезд людзей.

Адбываліся даволі масавыя тэрытарыяльныя перамяшчэнні людзей, якія наклалі пэўны адбітак не толькі на дэмаграфічныя працэсы, але і на грамадска-палітычнае і нацыянальна-культурнае жыццё насельніцтва рэспублікі. На гэта таксама паўплывала працаўладкаванне ў Беларусі былых партызан. Сярод іх было 32 тыс прадстаўнікоў небеларускай нацыянальнасці. Шмат хто з іх застаўся працаваць у БССР, прычым далёка не на шэраговых пасадах. У першыя пасляваенныя гады змяніўся нацыянальны склад КП(б)Б – на 1.01.1945 г. прадстаўнікі нацменшасцей складалі 54% ад агульнай колькасці камуністаў Беларусі (1.01.1941 г. – 45%). Прычым, як адзначае прафесар Л. Лыч, амаль усе камуністы-небеларусы маглі весці агітацыйна-прапагандысцкую работу ў масах, службовае справаводства толькі на рускай мове⁴³⁵. Асабліва вялікі працэнт асобаў некарэннай нацыянальнасці ў Беларусі прыпадаў на кіруючыя кадры ўпраўленняў і аддзяленняў, гаспадарчых адзінак чыгунак Беларусі, Наркаматаў унутраных спраў і дзяржаўнай бяспекі БССР.

Мясцовыя прадстаўнікі нацменшасцей Беларусі ад'язжалі за межы рэспублікі па размеркаванню пасля заканчэння навучальных устаноў, у сувязі з асваеннем цалінных і абложных земляў Казахстана і Алтая, на заробкі ў Данбас, прычым сярод мігрантаў пераважала моладзь, найбольш актыўная частка насельніцтва.

Колькасць яўрэяў у рэспубліцы паменшылася з-за вынікаў гітлераўскай акупацыі і іх асіміляцыі ў сувязі са стратай роднай мовы і пераходам на рускую. Меней стала палякаў з-за масавых дэпартацый і перасяленняў у Польшчу, а таксама таму, што шмат католікаў раней запісваліся палякамі, а цяпер вырашылі прызнаваць сябе беларусамі. Вядома, што на Беларусі большая частка палякаў з'яўлялася акаталічанымі беларусамі. Гэтае меркаванне пацвярджалася дадзенымі перапісаў 1970, 1979 і 1989 гг., згодна з якімі адпаведна 76,4; 74 і 63,9% палякаў назвалі роднай менавіта беларускую мову. Частка мясцовых латышоў, літоўцаў, украінцаў, немцаў, украінцаў добра засвоілі культуру, мову і звычай беларусаў і рускіх таму сталі лічыць сябе беларусамі ці рускімі.

---

⁴³⁵ Лыч Л.М. Міжнацыянальныя дачыненні на Беларусі (верасень 1943 – кастрычнік 1964 г.). С. 45–46.

Развіццё грамадскага жыцця беларускага насельніцтва ў пасляваенны час ішло ў рэчышчы тых палітычных, сацыяльна-эканамічных, культурных задач, якія ставіліся перад рэспублікай. Грамадская дзейнасць нацыянальных меншасцей выяўлялася ў руху за камуністычныя адносіны да працы, настаўніцтве, у масавым распаўсюджанні працоўных пачынаў па стварэнні ўдарных і гаспадарча-разліковых брыгад высокай якасці, сацыялістычным саборніцтве і суправаджалася павелічэннем пераважна колькасных паказчыкаў грамадскай актыўнасці, ростам колькасці актывістаў. Гэта не заўсёды прыводзіла да якаснага паляпшэння грамадскай работы і часта насіла фармальны характар.

Актыўнасць насельніцтва ў грамадскім жыцці вызначалася шэрагам прычын, найбольш важныя з іх: узрост, адукацыя, сацыяльна-прафесійны статус, сямейнае становішча, асабістыя схільнасці. Як паказалі матэрыялы этнасацыялагічнага даследавання 1986 г., сельскія жыхары па грамадскай актыўнасці прыкметна саступалі гараджанам. Характэрна, што па меры павышэння адукацыі, сацыяльна-прафесійнага статусу чалавека, сярод камуністаў і камсамольцаў грамадская актыўнасць узрасла.

На грамадскую актыўнасць жыхароў БССР пэўны ўплыў аказваў тып горада: у невялікіх гарадах з насельніцтвам менш за 50 тыс. чалавек яна ніжэйшая, чым у буйных гарадскіх паселішчах. Халакост прывёў да змены этнічнай структуры беларускіх гарадоў. У 1959 г. нацыянальныя меншасці складалі 38,4% гарадскога насельніцтва БССР, у 1989 г. – 26,8%. Працэсы урбанізацыі закранулі ўсе без выключэння нацыянальнасці, якія жывуць у рэспубліцы ⁴³⁶.

У 1989 г. у гарадах жыло 61,6% беларусаў з агульнай іх колькасці, рускіх – адпаведна 86,8%, украінцаў – 80,4%, яўрэяў – 99%. Істотныя змены адбыліся ў нацыянальным складзе гарадскога насельніцтва. Колькасць і ўдзельная вага беларусаў у гарадах узрасла, а прадстаўнікоў нацменшасцей памяншалася: у 1959 г. – 33,0%, 1970 г. – 30,7%, 1979 г. – 28,5%; 1989 г. – 26,8%; 1999 г. – 21,0%. (гл. дадатак Б) У адрозненне ад нацыянальных меншасцей асаблівасцю беларусаў – гараджан з’яўляюцца моцныя сувязі з сельскай мясцовасцю ⁴³⁷.

---

⁴³⁶ Этнічная структура міграцыйнага патоку ў гарады Беларусі даволі стракатая, прадстаўлена больш як 20 нацыянальнасцямі. На першым месцы – беларусы, на другім – рускія, трэцім – украінцы, чацвёртым – палякі. За 1975–1988 г. прапарцыянальныя суадносіны нацыянальнасцей некалькі змяніліся, паменшылася ўдзельная вага беларусаў, павялічылася доля рускіх, украінцаў і іншых. Так, сярод прыехаўшых у гарады беларусы склалі ў 1975 г. – 71,6%, у 1980 г. – 68,8%, 1988 г. – 66%; рускія – адпаведна 18,5%, 19,4%, 20,0%; украінцы – 4,4%, 4,7%, 5,2%. Калі ў 1975 г. сярод прыбыўшых у гарады з сельскай мясцовасці беларусы склалі 81%, то ў 1988 г. – 77%; у складзе прыбыўшых з гарадскіх мясцовасцей – адпаведна 77 і 57%. Міграцыйны прырост гарадоў Беларусі ў 1988 г. ішоў у асноўным за кошт беларусаў (68,4%), рускіх (18,5%), украінцаў (6,1%). Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 288.

⁴³⁷ Донских С.В. В тени большого города. Народ и город в Беларуси // Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе: материалы междунар. науч. конф. С. 31.

Бясспрэчным застаецца той факт, што пераважная частка народа актыўна ўдзельнічала ў выбарах, падтрымлівала афіцыйную палітыку. Аднак гэты высокі ўзровень палітычнага ўдзелу ў выбарах меў у асноўным мабілізацыйны, а не добраахвотны характар.

Шмат каму грамадская праца прыносіла маральнае задавальненне, якое было заснавана на ўсведамленні яе карысці для людзей. Разам з тым, некаторыя тлумачылі сваю пасіўнасць у грамадскай дзейнасці занятасцю вучобай, доглядам дзяцей ці фармальным характарам гэтай працы, іншы раз не звязанай з канкрэтным жыццём чалавека.

Папулярнасцю ў моладзі карысталіся аматарскія аб'яднанні, мастацкая самадзейнасць, турызм, спорт, выезды за горад, прагулкі ў парку, на беразе возера ці ракі.

У рэспубліцы дзейнічаў цэлы шэраг добраахвотных арганізацый: таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры, таварыства аховы прыроды, добраахвотнае таварыства садзевання арміі, авіяцыі і флоту (ДТ СААФ), таварыства Чырвонага Крыжа, таварыства выратавання на водах (ТВВОД), таварыства аматараў кнігі, таварыства ведаў, таварыства паляўнічых і рыбаловаў, геаграфічнае таварыства і шмат іншых. Усе яны мелі свой актыў і, як правіла, пярвічныя ячэйкі ў працоўных калектывах. Колькасна яны ахапілі значную частку насельніцтва, аднак іх дзейнасць не набыла масавага характару і не аказвала істотнага ўплыву на побыт нацыянальных меншасцей БССР⁴³⁸. З прычыны рэгламентацыі і татальнага кантролю за іх дзейнасцю з боку партыйных органаў.

Усе гэтыя арганізацыі ствараліся па ініцыятыве кампартыі і таму яе кіруючыя структуры кантралявалі падбор кіраўніцтва, колькасны склад добраахвотных таварыстваў і саюзаў, мерапрыемствы, якія праводзіліся, а таксама іншыя пытанні іх арганізацыі і дзейнасці. Пры гэтым імкнуліся падпарадкаваць свайму ўплыву і кантролю дзейнасць любой грамадскай арганізацыі, незалежна ад таго, у якой сферы яна праходзіла, нават знешне вельмі далёкай ад палітыкі.

Практычна ўсе кіраўнікі грамадскіх арганізацый падбіраліся і зацвярджаліся непасрэдна партыйнымі органамі. Так, у сакавіку–чэрвені 1949 г. абкамы, гаркамы і райкамы КП(б)Б, выконваючы ўказанні ЦК УКП(б) і ЦК КП(б)Б, падабралі і зацвердзілі на сваіх паседжаннях старшыняў абласных, гарадскіх і раённых камітэтаў ДТ СААФ. Нават старшыні вулічных камітэтаў – далёка не першых па значэнні грамадскіх аб'яднанняў (іх у гарадах Беларусі па стане на 20.04.1953 г. было арганізавана 772) – падбіраліся і прызначаліся райкамамі партыі. Кіраўнікі найбольш масавых грамадскіх арганізацый, пачынаючы з узроўню горада і раёна, уключаліся ў наменклатуру абкамаў партыі⁴³⁹.

⁴³⁸ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 360.

⁴³⁹ Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе. С. 425–426.

Афіцыйна прынята лічыць, што ў СССР была адзіная ідэалогія, адзіныя каштоўнасці, але гэта з'яўляецца слухным толькі ў дачыненні да правячай эліты. У народа не было духоўнага адзінства, які падзяляўся на дзве часткі – наменклатуру і звычайных грамадзян. У пэўнай часткі грамадзян захоўваліся свае нацыянальныя і рэлігійныя каштоўнасці. Гэта прызнавалі нават улады, якія запісамі ў анкетах падкрэслівалі нацыянальнасць грамадзян.

Пры асвятленні грамадска-палітычнага жыцця неабходна ўлічваць шэраг абставін і зрабіць аналіз агульных накірункаў палітыкі афіцыйных уладаў.

3.1 Асноўныя накірункі нацыянальнай палітыкі ў кантэксце матэрыялаў з'ездаў КПБ

У пасляваенныя дзесяцігоддзі ўзаемаадносіны паміж этнічнымі супольнасцямі ў БССР заставаліся даволі ўзважанымі і памяркоўнымі.

Палітыка у галіне нацыянальных адносінаў, што праводзілася ў СССР у цэлым і ў БССР у прыватнасці, у пасляваенныя дзесяцігоддзі, у агульных рысах супадала з нацыянальнай палітыкай перадваеннага перыяду. Гэта праяўлялася і ў барацьбе з “нацыяналізмамі”, і ў пашырэнні сферы ўжывання рускай мовы. Так, у “Матэрыялах справаздачнага дакладу ЦК КП(б)Б XIX з'езда” падкрэслівалася, што партыя: “Лічыць сваёй першаснай задачай барацьбу супраць усялякага роду праяў нацыяналізму. Буржуазны нацыяналізм, пад чым бы ён не хаваўся, з'яўляецца **агентурай міжнароднай рэакцыі**... (падкрэслена мною – І.П.) ЦК КП(б)Б вядзе пастаянную барацьбу супраць спроб нацыяналістычных элементаў адасобіць беларускую нацыянальную культуру ад культуры рускага народа, замкнуцца ў вузканацыянальных рамках, адмежавацца ад плённага ўплыву рускай культуры, ад яе вялікіх дасягненняў. Нацыяналістычныя элементы спрабавалі супрацьпаставіць законнай цязе беларускага народа да рускай мовы, да авалодання культурнымі каштоўнасцямі вялікага рускага народа, у той час, як авалоданне рускай культурай і рускай мовай не толькі не абмяжоўвала, а наадварот, у вякай ступені спрыяла абагачэнню і далейшаму развіццю беларускай мовы і беларускай культуры. Разам з тым, ЦК КП(б)Б неаднаразова папярэджваў аб неабходнасці барацьбы супраць якіх бы то ні было спроб ігнаравання беларускай нацыянальнай культуры, беларускай мовы, як магутнага сродка будаўніцтва беларускай сацыялістычнай культуры...”⁴⁴⁰.

Датычылася гэта не толькі “беларускага нацыяналізму”, але і прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей Беларусі: палякаў, яўрэяў, татарцаў, літоўцаў і інш. Паляванне на “нацыяналістаў”, асабліва сярод творчай інтэлігенцыі, пачалося адразу пасля пераходу да мірнай працы.

Пачатак гэтаму быў пакладзены на прыёме ў гонар Перамогі, дзе Сталін узняў тост за “вялікі рускі народ”. Не за савецкі, а менавіта рускі. За

⁴⁴⁰ Стэнаграма XIX з'езда КП(б)Б // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 213. Арк. 68.

“нявернасць” Расіі ў гады Вялікай Айчыннай вайны былі пакараны цэлыя народы – калмыкі, чачэнцы, крымскія татары. На першае месца безумоўна і безальтэрнатыўна выходзіла руская нацыя і руская мова⁴⁴¹.

Назіралася і адпаведная рэакцыя карэннага насельніцтва. У БССР ствараюцца нелегальныя беларускія арганізацыі з нацыянальнай праграмаю: “Чайка” у Слоніме (1946 г., абарона нацыянальных правоў і свабод), група ў Баранавіцкім настаўніцкім інстытуце (1946 г.), “Саюз вызвалення Беларусі” і арганізацыя старшакласнікаў школы рабочай моладзі ў Наваградку, арганізацыі Брэсцкага чыгуначнага тэхнікума, Жыровіцкага сельскагаспадарчага тэхнікума, Ганцавіцкага педагагічнага вучылішча, “Саюз беларускіх патрыётаў” з навучэнцаў Глыбоцкага і Пастаўскага педагагічных вучылішчаў. Усе гэтыя арганізацыі былі выкрыты органамі НКУС, удзельнікі жорстка пакараны.

Асноўнай характарыстыкай міжэтнічных працэсаў у Беларусі з’яўляецца высокі ўзровень дэмакратызму з боку беларусаў, што адпавядаў нормам жыцця цывілізаванага грамадства. Калі ж і дапускаліся якія-небудзь памылкі ў практыцы міжэтнічных працэсаў, віна ў значнай ступені ляжыць на рэспубліканскіх дзяржаўных і партыйных структурах.

Вялікія складанасці і супярэчнасці міжэтнічных працэсаў у БССР з’явіліся вынікам увасаблення ў жыццё нацыянальнай палітыкі КПСС, асноўны напрамак якой яна бачыла ў паслядоўным збліжэнні і зліцці савецкіх нацый і народнасцей. Ад гэтага тэрэтычна неабгрунтаванага, у аснове сваёй памылковага, крайне шкоднага напрамку ні на крок не адступалі партыйныя і савецкія органы Беларусі. Дасягнуўшы пэўнага поспеху ў развіцці эканомікі і культуры, зразумела, без уліку яе нацыянальнага аспекту, беларускі народ, як тытульная нацыя, так і мясцовыя нацменшасці, не толькі не ўмацаваў, а, наадварот, растраціў тыя якасці, якія складаюць яго этнакультурны патэнцыял⁴⁴².

Камуністычная партыя ўпэўнена кантралявала дзейнасць усіх дзяржаўных устаноў, міністэрстваў і ведамстваў, навуковай і творчай інтэлігенцыі, імкнучыся каб у галовах людзей панавала толькі марксісцка-ленінская ідэалогія. Партыя прыняла шэраг пастановаў, якімі вельмі абмяжоўваўся дыяпазон творчай думкі, практычнай дзейнасці мастацкай і навуковай інтэлігенцыі: “Аб часопісах “Звязда” і “Ленінград”, “Аб рэпертуары драматычных тэатраў і мерах па яго паляпшэнні” (абодва 1946 г.), “Аб кінафільме “Большая жизнь” (1948 г.) і інш. Пад асабліва пільным наглядом знаходзіліся СМІ, выдавецтвы, творчыя аб’яднанні, навучальныя і навуковыя ўстановы.

Даследчык В. Мазец робіць выснову, што “на працягу 1945–1985 гг. нацыянальная палітыка КПСС і савецкай дзяржавы ў БССР характарызувалася барацьбой супраць любых праяваў нацыянальнай самасвядомасці, якая нязменна характарызувалася як нацыяналізм, а таксама супраць нацыянальных традыцый і звычаяў. У сферы культуры дэклараваўся клопат пра далейшы

⁴⁴¹ Игнатенко И.М. Национальный вопрос и современность. С. 36.

⁴⁴² Лыч Л.М. Міжнацыянальныя дачыненні на Беларусі (верасень 1943 – кастрычнік 1964 г.). С. 263.

росквіт нацыянальных культураў усіх народаў СССР, але пры гэтым лічылася неабходным умацаванне іх інтэрнацыянальнай асновы, стварэнне агульнасавецкай культуры камунізму праз пашырэнне грамадскіх функцый рускай мовы як мовы міжнацыянальных зносін шматнацыянальнай дзяржавы”⁴⁴³.

Метадамі вырашэння “польскага пытання” былі дэпартацыі польскага насельніцтва і перадача Польшчы часткі тэрыторыі Заходняй Беларусі, населенай пераважна палякамі. 9.09.1944 г. паміж урадам БССР і Польскім Камітэтам нацыянальнага вызвалення, створаным у Маскве, было падпісана Пагадненне пра ўзаемную эвакуацыю беларусаў з Польшчы і тых, хто лічыў сябе палякамі – з БССР у Польшчу. У другой палове 1944 г. пачалося перасяленне з Беларусі ў Польшчу палякаў, “паколькі лічылася, што яны з’яўляюцца небяспечнай сацыяльнай базай для ўзнікнення антысавецкіх выступленняў”⁴⁴⁴. Паводле міжнароднай дамоўленасці ад 16.08.1945 г. паміж Польшчай і СССР, Польскай рэспубліцы былі перададзены 17 раёнаў Беластоцкай вобласці разам з Беластокам і 3 раёны Брэсцкай вобласці. Праводзіўся абмен насельніцтвам паміж СССР і Польшчай. У 1944–1948 гг. з Заходняй Беларусі выехалі 274,2 тыс. палякаў ці тых, што назвалі сябе палякамі. Колькасць беларусаў, якія перасяліліся з Польшчы, была адносна невялікая (за 1945–1946 гг. у БССР пераехала 37 тыс. чалавек)⁴⁴⁵.

У пасляваенны час з БССР імкнуліся выехаць не толькі прастаўнікі польскай, але і татарскай і некаторых іншых меншасцей, асабліва тыя, хто зведаў сталінскія рэпрэсіі і дэпартацыі ў Сібір і Далёкі Ўсход. Сярод іх былі і тыя, хто не прымалі ўсталяванага ў СССР парадку. Польская і татарская грамада Беларусі панеслі пэўныя людскія страты з-за пасляваенных эміграцыйных працэсаў. Прычым пакінула рэспубліку ў значнай ступені элітарная частка гэтых супольнасцей.

Прычыны такога без перабольшання масавага зыходу найбольш працаздольнага, руплівага, гаспадарлівага насельніцтва ў Польшчу: непрыняцце савецкай улады і ўсяго таго, што ад яе імя рабілася – правядзенне прымусовай калектывізацыі, масавых арыштаў і дэпартацый насельніцтва заходніх абласцей, прымусовых арганізацыйных набораў грамадзян на працу ў Сібір, на Сахалін, у Карэлію, на Урал ды іншыя раёны СССР, рэлігійны ўціск, непамерныя падаткі

⁴⁴³ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі // Репрессивная политика советской власти в Беларуси: сб. науч. работ. Вып. 3. Минск, 2007. С. 234.

⁴⁴⁴ Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя культуры Беларусі. Мінск, 1997. С. 237 ; Вялікі А.Ф. Змяненні ў нацыянальна-дэмаграфічнай сітуацыі заходніх абласцей Беларусі пасля падпісання дагавора 16 жніўня 1945 г. аб савецка-польскай дзяржаўнай граніцы // Праблемы ўз’яднання Заходняй Беларусі з БССР: Гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы Міжнар. навук.–тэарэт. канф. С. 262.

⁴⁴⁵ Спісы рэпатрыіраваных палякаў // ДАГрВ. Ф. 1171. Воп. 3 а. Спр. 17 ; Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 284.

на аднаасобніка. Нельга не ўлічваць і роднасныя адносіны з палякамі па другі бок мяжы ды іншае ⁴⁴⁶.

У ліку тых, хто выехаў у Польшчу, было 2180 настаўнікаў, 704 інжынерна-тэхнічных работнікі, 478 урачоў, 306 царкоўнаслужачых. Першыя пасляваенныя гады азнаменаваліся адкрыццём у рэспубліцы школ нацыянальных меншасцей. У выніку масавага выезду спецыялістаў у Польшчу склалася даволі складанае становішча з педагагічнымі кадрамі ў Гродзенскай вобласці. Так, у 1944–1945 гг. з 1640 настаўнікаў, працаваўшых у школах Гродзеншчыны, 756 альбо 46,8 % з’яўляліся палякамі, ці палічылі сябе палякамі і выехалі ў Польшчу. Па асобных раёнах вобласці (Зэльвенскім, Сапоцкінскім, Жалудоцкім) гэты паказчык быў яшчэ вышэйшым і дасягаў 55–60 %. Гэта, у сваю чаргу, разам з палітыкай уладаў выклікала скарачэнне колькасці польскіх школ. Так, калі ў 1944/45 н. г. на польскай мове працавала 114 школ, то 1945/46 н.г. – 42, а ў 1946/1947 н.г. засталася толькі 22 польскія школы ⁴⁴⁷.

Асноўныя накірункі партыйна-дзяржаўных ўладаў да застаўшага польскага насельніцтва БССР былі сфармуляваны у пастанове ЦК ВКП(б) “Аб палітычнай працы партыйных арганізацый сярод насельніцтва заходніх абласцей БССР” ад 20.01.1945 г., якая, паводле меркавання даследчыка А. Вялікага, “вызначыла стратэгію паводзін КП(б)Б адносна палякаў амаль да канца 1940-х гг.” і ставіла задачу “выцяснення ўсяго польскага з духоўнага, культурнага, рэлігійнага жыцця палякаў”⁴⁴⁸. 12.12.1945 г. быў праведзены спецыяльны Пленум ЦК КП(б)Б. У яго пастанове адзначалася, што “агітацыйна-масавае работа партыйных арганізацый павінна насіць наступальны характар, выхоўваць пільнасць у насельніцтва і выкрываць усе вылазкі класава варожых элементаў, польска-нямецкіх і беларуска-нямецкіх нацыяналістаў, якія спрабуюць перашкодзіць паспяховаму правядзенню выбараў”⁴⁴⁹.

У чарговы раз “польскае пытанне” ўздымалася на Пленуме ЦК КП(б)Б 3-6.06.1947 г., які разгледзеў пытанне “Пра стан і меры паляпшэння партыйна-арганізацыйнай і палітычнай працы ў арганізацыях КП(б) Беларусі”. Пленум ЦК КП(б)Б палічыў памылковым, што “некаторыя партыйныя і савецкія органы, асабліва Гродзенскай вобласці, не вядуць палітычнай работы сярод насельніцтва, якое размаўляе на польскай мове, і, у асаблівасці, сярод насельніцтва польскай нацыянальнасці”, а таксама абавязаў “партыйныя арганізацыі заходніх абласцей павысіць большавіцкую пільнасць і нястомна

⁴⁴⁶ Вялікі А.Ф. Змяненні ў нацыянальна-дэмаграфічнай сітуацыі заходніх абласцей Беларусі пасля падпісання дагавора 16 жніўня 1945 г. аб савецка-польскай дзяржаўнай граніцы. С. 265.

⁴⁴⁷ Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя культуры Беларусі. С. 333; Вялікі А.Ф. Змяненні ў нацыянальна-дэмаграфічнай сітуацыі заходніх абласцей Беларусі пасля падпісання дагавора 16 жніўня 1945 г. аб савецка-польскай дзяржаўнай граніцы. С. 266–267.

⁴⁴⁸ Вялікі А.Ф. Палякі ў савецкай Беларусі: “дваістыя стандарты” нацыянальнай палітыкі КПБ (1944–1991 гг.) // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. С. 293.

⁴⁴⁹ Коммунистическая партия Белоруссии в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Минск, 1985. Т. 3. С. 54.

весці работу па выкрыцці і ліквідацыі нацыяналістаў усіх масцей як злейшых ворагаў народа...”⁴⁵⁰.

Пастанова чэрвеньскага пленума ЦК КП(б)Б (1947 г.) была першым і апошнім прызнаннем таго, што партыйныя і савецкія работнікі заходніх абласцей не вялі палітычную працу “сярод насельніцтва польскай нацыянальнасці”. Пазней, напрыклад, пры абмеркаванні ЦК КПБ пытання “Аб працы выканкама Гродзенскага абласнога савета дэпутатаў працоўных” (26.04.1967г.) нават не ўзгадвалася аб працы сярод палякаў і насельніцтва, размаўляючага па-польску⁴⁵¹.

У ліпені 1947 г. першы сакратар ЦК КП(б)Б М. Гусараў накіроўвае адну за другой аналітычныя запіскі “Аб стане і мерах па паляпшэнні палітычнай працы сярод апалячанага беларускага насельніцтва і насельніцтва польскай нацыянальнасці ў заходніх абласцях БССР” на імя сакратара ЦК ВКП(б) А.Жданава. Як трывожную прыкмету М. Гусараў адзначыў, што “за апошнія тры гады значна ўзрасла колькасць людзей, якія называюць сябе палякамі, нягледзячы на той факт, што колькасць польскага насельніцтва значна зменшылася ў выніку рэпатрыяцыі ў Польшчу”. Улічваючы гэтыя і іншыя фактары, ЦК КП(б)Б палічыў неабходным “Весці лінію на беларусізацыю апалячанага беларускага насельніцтва і на шырокае развіццё беларускай і рускай савецкай культуры ў заходніх абласцях БССР з тым, каб у бліжэйшыя гады далучыць да беларускай і рускай савецкай культуры і апалячаных беларусаў, і ў рэспубліцы польскае насельніцтва, якое засталася”. Не давалі спакою партыйнаму кіраўніцтву рэспублікі 22 польскія школы, якія працягвалі сваю дзейнасць. М. Гусараў падкрэсліваў, што ў рэспубліцы няма ні дастатковай колькасці падручнікаў на польскай мове, ні настаўнікаў, якія б маглі выкладаць па-польску. Да таго ж польскія настаўнікі, “атрымаўшы адкукацыю і выхаванне ва ўстановах панскай Польшчы, як правіла, звязаныя з каталіцкім духавенствам, у асобных выпадках з нацыяналістычным падполлем, не жадаюць і не здольныя весці выхаванне вучняў у савецкім духу”. Першы сакратар ЦК КП(б)Б выказваў меркаванне, што “неабходнасць далейшага існавання польскіх школ у гэтых умовах падаецца нам надта сумніўнай” і прасіў ЦК УКП(б) санкцыянаваць правядзенне наступных мерапрыемстваў: “З-за таго, што існаванне польскіх школ магло б быць шкодным Савецкай дзяржаве, паступова пераўтварыць польскія школы ў беларускія і рускія шляхам замены ненадзейных некваліфікаваных выкладчыкаў палякаў, падрыхтаванымі і надзейнымі выкладчыкамі рускімі і беларусамі”⁴⁵².

⁴⁵⁰ Коммунистическая партия Белоруссии в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Минск, 1985. Т. 3. С. 182 ; Вялікі А.Ф. Палякі ў савецкай Беларусі: “дваістыя стандарты” нацыянальнай палітыкі КПБ (1944–1991 гг.). С. 295.

⁴⁵¹ Вялікі А.Ф. Палякі ў савецкай Беларусі: “дваістыя стандарты” нацыянальнай палітыкі КПБ (1944–1991 гг.). С. 295.

⁴⁵² Там жа. С. 294.

Уладамі рэспублікі прадугледжвалася значнае пашырэнне вячэрніх школ з выкладаннем на беларускай і рускай мовах; адкрыццё ў Гародні ў 1947–1948 гг. палітвучэльні для падрыхтоўкі “надзейных работнікаў” з мясцовага насельніцтва; стварэнне ў ЦК КП(б)Б звыш устаноўленых лімітаў штату прапагандыстаў у складзе 10 чалавек, маючых належную тэарэтычную і практычную падрыхтоўку і валодаючых польскай мовай і г.д.

Партыйнае кіраўніцтва рэспублікі палічыла “неабходным давесці да ведама ЦК ВКП(б) пра факты рэакцыйнай антысавецкай дзейнасці польскага каталіцкага духавенства ў заходніх абласцях БССР”⁴⁵³.

Як прыклад “правільнай працы” сярод насельніцтва заходніх абласцей, прыводзіўся факт, што за тры гады колькасць польскіх школ скарацілася з 144 (1944 г.) да 22 (1947 г.). Пасля 1947 г. у БССР былі закрыты апошнія польскія і ўкраінскія школы⁴⁵⁴.

12.01.1948 г. у Мінску быў забіты кіраўнік Яўрэйскага антыфашысцкага камітэта, яўрэйскі артыст С. Міхаэлс. Пасля яго забойства, 26.03.1948 г. міністрам дзяржбяспекі Абакумавым у Савет Міністраў СССР і ЦК ВКП(б) была накіравана дакладная, у якой адзначалася, што “у Беларусі органамі МДБ выяўлена і распрацоўваецца група, якую ўзначальвае член Саюза савецкіх пісьменнікаў Беларусі Платнер. І.М. Платнер да 1930 г. жыў у Амерыцы, дзе ўваходзіў у склад нацыяналістычнай арганізацыі “Паалей-Цыён” і з’яўляўся ўдзельнікам міжнароднага кангрэсу сіяністаў. Агентурным назіраннем высветлена, што ўдзельнікі нацыяналістычных яўрэйскіх груп на Украіне і Беларусі праз Яўрэйскі антыфашысцкі камітэт наладжвалі сувязь з яўрэйскімі нацыяналістычнымі дзеячамі, што прыезджалі ў Савецкі Саюз з-за мяжы”⁴⁵⁵.

Як сведчыць у сваім даследаванні В. Мазец, 1948–1953 гг. сталі самым змрочным перыядам для развіцця нацыянальнай культуры ў пасляваеннай гісторыі савецкіх яўрэяў. Гэта быў час правядзення ідэалагічных кампаній барацьбы з “бязроднымі касмапалітамі” і “яўрэйскімі буржуазнымі нацыяналістамі”. Сама прафесійная прыналежнасць чалавека да ліку яўрэйскіх літаратараў, яўрэйскіх актёраў, даследчыкаў гісторыі, этнаграфіі, фальклору яўрэяў з’яўлялася падставаю для павышанай увагі з боку Міністэрства дзяржаўнай бяспекі. Вынікам гэтай барацьбы стала ліквідацыя літаральна ўсіх яўрэйскіх арганізацый і устаноў, у тым ліку і адзінага на Беларусі яўрэйскага тэатра. Яўрэйскія пісьменнікі, тэатральныя і мастацкія дзеячы былі звольнены з

⁴⁵³ Ліст першага сакратара ЦК КП(б)Б М.Гусарава // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 29. Спр. 543. Арк. 28 ; Мазец, В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 209 ; Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе. С. 342.

⁴⁵⁴ Kruczkowski T. Nektóre zagadnienia historii etnicznej Polaków na Białorusi // Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: Материалы Междунар.науч.конф. С. 70–71 ; Вялікі А.Ф. Палякі ў савецкай Беларусі: “дваістыя стандарты” нацыянальнай палітыкі КПБ (1944–1991 гг.). С. 294.

⁴⁵⁵ Иоффе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси. С. 176; Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе. С. 398–399.

працы, а некаторыя нават і арыштаваны. Магчымасць выкарыстання ў культурным жыцці мовы ідыш або іўрыт была зведзена да мінімуму⁴⁵⁶.

У той жа час неабходна памятаць, што савецкая краіна шмат зрабіла для ўзнікнення яўрэйскай дзяржавы і спадзявалася на падтрымку курсу СССР з боку Ізраіля. Але кіраўніцтва новай дзяржавы зрабіла стаўку на палітыку ЗША. Гэта і прывяло да недаверу асобам яўрэйскай нацыянальнасці.

20.11.1948 г. на паседжанні Палітбюро ЦК УКП(б) было прынята рашэнне тэрмінова распусціць Яўрэйскі антыфашысцкі камітэт. 25.11.1948 г. пастановаю палітбюро было закрыта выдавецтва “Дэр Эмес”, якое выпускала літаратуру на яўрэйскай мове.

Дзяржаўны яўрэйскі тэатр БССР дзейнічаў у беларускай сталіцы з 1946 па 1949 гг. У яго рэпертуары былі спектаклі як яўрэйскіх, так і аўтараў іншых нацыянальнасцей, аднак адсутнічалі п’есы беларускіх аўтараў. Якраз тэатральнае мастацтва і выклікала хвалю нападаў партыйна-савецкага кіраўніцтва на нацыянальныя адметнасці. “Буйныя памылкі ў сваёй дзейнасці дапускалі і нашы тэатры. У тэатры оперы і балета доўгі час выкарыстоўвалі амаль выключна творы заходне-еўрапейскіх кампазітараў, а руская класіка і беларуская нацыянальная оперная і балетная музыка ігнараваліся... Толькі адзін тэатр у рэспубліцы – яўрэйскі – да апошняга часу прытрымліваўся нявернай рэпертуарнай палітыцы, ставіў антыпатрыятычныя п’есы, у якіх ідэалізаваўся патрыярхальна-мяшчанскі быт яўрэйскай мелкай буржуазіі, ухвалялася жыццё ў буржуазнай Амерыцы і г.д.”⁴⁵⁷

У студзені 1949 г. быў надрукаваны ў “Правде” артыкул “Аб адной антыпартыйнай групе тэатральных крытыкаў”, які паклаў пачатак разгортванню ідэалагічнай кампаніі па барацьбе з бязроднымі касмапалітамі.

Сакратару ЦК КП(б)Б М. Гусараву ў пачатку 1949 г. была накіраваная дакладная запіска пра стан літаратурнай і тэатральнай крытыкі ў БССР, у якой выкрываліся касмапаліты. Так, у літаратурнай крытыцы і літаратуразнаўстве былі абвешчаны антыпатрыятыкі-казмапалітамі Л. Бэндэ, Л. Бараг, В. Гальперын, М. Смолкін, А. Кучар і Я. Герцовіч. Л. Бэндэ і М. Смолкін абвінавачваліся ў паклёпе на Я. Коласа і Я. Купалу, В. Гальперын – у паклёпе на М. Багдановіча і М. Лынькова. Айзік Кучар быў абвешчаны “своеасаблівым арганізатарам касмапалітычнага падполля ў беларускай літаратуры.” У галіне тэатральнай работы акрамя В. Галаўчынера ў касмапалітызме былі абвінавачаны мастацкі кіраўнік тэатра імя Янкі Купалы Л. Літвінаў і тэатральны крытык М. Модэль. Касмапаліты былі знойдзены нават у галіне кінамастацтва і музыкі. “Самым горшым відам касмапаліта ў тэорыі і практыцы” быў абвешчаны В. Вольскі, які “адзін час быў немцам, затым палякам, потым

⁴⁵⁶ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 221.

⁴⁵⁷ Стэнаграма XIX з’езда КП(б)Б // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 213. Арк. 68–69.

яўрэям, а цяпер пішацца беларусам”. За тое, што ўхваляў і абараняў Л. Барага, быў падвергнуты крытыцы вядомы этнограф М. Грынблат⁴⁵⁸.

8.02.1949 г. было прынята чарговае рашэнне Палітбюро ЦК УКП(б) “Пра роспуск аб’яднанняў пісьменнікаў і пра закрыццё альманахаў на яўрэйскай мове”. На падставе гэтага рашэння былі распушчаны аб’яднанні яўрэйскіх пісьменнікаў у Маскве, Кіеве і Мінску. У той жа дзень сакратар ЦК КП(б)Б М.Гусараў накіраваў Старшыні Савета Міністраў СССР Г. Малянку пісьмо, у якім, праяўляючы “палітычную пільнасць”, абгрунтоўваў неабходнасць закрыцця Беларускага дзяржаўнага яўрэйскага драматычнага тэатра: “Яўрэйскі драматычны тэатр БССР да апошняга часу веў ідэалагічна неpravільную рэпертуарную палітыку, у сваіх пастаноўках ідэалізаваў патрыярхальны быт дробнабуржуазных пластоў дарэвалюцыйнага яўрэйскага насельніцтва і ўхваляў жыццё ў капіталістычных краінах. Сярод работнікаў тэатра доўгі час распаўсюджваліся нацыяналістычныя настроі, нібыта рускія і беларусы вінаватыя ў смерці тысяч яўрэяў, бо не абаранілі іх ад немцаў і дапамагалі немцам у вынішчэнні яўрэяў”⁴⁵⁹. У пачатку 1949 г. быў праведзены партыйны сход, на якім было прапанавана “выкарчаваць карэнні буржуазнага касмапалітызму, эстэцтва і фармалізму ў яўрэйскім тэатры”⁴⁶⁰.

Барацьба з нізкапаклонствам перад краінамі Захаду ў БССР набыла вялікі размах пасля публікацыі перад XIX з’ездам КП(б)Б артыкула “Носьбіты бязроднага касмапалітызму” (1949 г.). На з’ездзе адзначалася: “...У тэатральнай і літаратурнай крытыцы ў Беларусі мелі месца антыпатрыятычныя праявы бязроднага касмапалітызма і буржуазнага эстэцтва. Група тэатральных крытыкаў (Літвінаў–Гурэвіч, Модель і іншыя), якая стаяла на пазіцыях фармалізму і касмапалітызму, сустракала ў штыкі лепшыя савецкія патрыятычныя п’есы... прыніжала дасягненні рускага рэалістычнага мастацтва. Рэжысёры Літвінаў–Гурэвіч, Галаўчынер і Марголін працягвалі на сцэны нашых тэатраў ідэйна-варожыя нам творы буржуазных драматургаў... Бязродны касмапалітызм, разам з прамым нізкапаклонствам перад замежжам, знайшоў сваё прамое выражэнне ў пастаноўках Штэйна і Марголіна ў яўрэйскім тэатры: “Музыкант” – Галкіна і “Блукаючыя зоркі” Дабрушына... У вобласці літаратуразнаўства і літаратурнай крытыкі бязродны касмапалітызм знайшоў сваё выражэнне ў творах Барагі і Мееровіча, якія заяўлялі, што беларускі фальклёр – гэта вынік самых розных, перакрываваемых заходнееўрапейскіх уплываў... У літаратурнай крытыцы бязродныя касмапаліты ўсяляк імкнуліся прынізіць і зганьбіць дасягненне культуры беларускага народа. Так, напрыклад, Бэнда ў сваіх артыкулах зганьбіў выбітнага беларускага пісьменніка-дэмакрата Багушэвіча, аб’явіўшы яго ідэологам шавінізму і прапаведнікам каталіцызму, а

⁴⁵⁸ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 220.

⁴⁵⁹ Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе. С. 402.

⁴⁶⁰ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 219.

Гальперын паказаў аднаго з буйнейшых беларускіх паэтаў-дэмакратаў Максіма Багдановіча містыкам і дэкадэнтам”⁴⁶¹.

Значна паўплывалі на стрымку грамадскай актыўнасці пастановы XIX з’езда, які адбыўся 16–18.02.1949 г. На ім прысутнічала 787 дэлегатаў, з якіх 46,2% складалі прадстаўнікі нацыянальных меншасцей. З аднаго боку, беларускую культуру, як і іншыя, імкнуліся ўсяляк адмежаваць ад уплыву заходнееўрапейскіх краін, з другога боку, культывавалася на этнічнай тэрыторыі беларускага народа мова і духоўныя здабыткі рускай нацыі. Аб гэтым яскрава сведчаць пастановы з’езда, якія выконваліся затым усімі партыйнымі арганізацыямі і камуністамі.

Асноўныя накірункі нацыянальнай працы знайшлі сваё адлюстраванне ў рэзалюцыі XIX з’езда КП(б)Б, прынятай 18.02.1949 г.: “Надаючы штодзённую ўвагу ідэалагічнай працы, КП(б)Б узмацніла барацьбу супраць усіх праяў буржуазнай ідэалогіі, нізкапаклонства перад замежжам, супраць спробаў нацыяналістычных элементаў адасобіць беларускую нацыянальную культуру ад культуры вялікага рускага народа. Партыйныя арганізацыі палепшылі выхаванне інтэлігенцыі ў духу савецкага патрыятызму.

XIX з’езд КП(б)Б адзначае, што ЦК КП(б)Б, на аснове рашэнняў ЦК У КП(б) па ідэалагічных пытаннях і па справах ЦК КП(б)Б, выявіў шэраг сур’ёзных памылак нацыяналістычнага кшталту ў працах па гісторыі БССР, па гісторыі беларускай літаратуры, у школьных хрэстаматых. Выкрыта антыленінская тэорыя “адзінага патоку” ў развіцці беларускага народу і яго культуры, а таксама нацыяналістычная тэорыя “залатога веку”, які быццам бы перажывала Беларусь у перыяд уладарства літоўскіх і польскіх феодалаў, нацыяналістычныя выдумкі, быццам бы святло культуры прыйшло ў Беларусь з захаду. Партыйныя арганізацыі ачолілі выкрыццё бязроднага касмапалітызму і іншых праяў нізкапаклонства перад капіталізмам і яго разбэшчанай культурай...

XIX з’езд КП(б)Б лічыць першачарговай задачай ЦК КП(б)Б і ўсіх партыйных органаў КП(б)Б далейшы ўздым ідэалагічнай працы КП(б)Б, усялякага развіцця беларускай савецкай культуры, нацыянальнай па форме, сацыялістычнай па зместу, выхаванне ўсіх працоўных у духу сацыялістычнай свядомасці, савецкага патрыятызму, самаахвярнага адданасці Савецкай Радзіме, бальшавіцкай партыі, тав. Сталіну.

З’езд КП(б)Б патрабуе ад партыйных арганізацый далейшай рашучай барацьбы супраць буржуазнай ідэалогіі, супраць рэцыдываў нацыяналізму, бязроднага касмапалітызму і іншых праяў нізкапаклонства перад замежжам. ... Выхоўваць інтэлігенцыю ў духу савецкага патрыятызму і сяброўства народаў СССР.”⁴⁶².

Ідэалагічныя службы абвясцілі бязлітасную барацьбу з касмапалітызмам і нізкапаклонствам перад Захадам, аднак не збіраліся даваць належную прастору

⁴⁶¹ Стэнаграма XIX з’езда КП(б)Б // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 213. Арк. 69–70.

⁴⁶² Рэзалюцыя XIX з’езда КП(б)Б // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 215. Арк. 15, 15 адв., 16, 16 адв.

нацыянальным інтарэсам савецкіх народаў, баючыся, каб гэта не перарасло ў другую, на яго погляд, небяспечную крайнасць – мясцовы нацыяналізм⁴⁶³.

30.03.1949 г. Беларускі дзяржаўны яўрэйскі драматычны тэатр быў зачынены, а яго дырэктар В. Галаўчынер, абвінавачаны ў бязродным касмапалітызме, пераехаў на працу ў Вільнюс.

Характарызуючы сітуацыю, відавочца тых падзеяў А. Рубін, які сам быў зняволены на 6 гадоў за распаўсюджванне яўрэйскай літаратуры, у сваёй кнізе успамінаў адзначаў: “Атмасфера ў Мінску была цяжкай, яўрэі былі запалоханыя, загнаныя і баяліся ўласнага ценю. Пачуццё нацыянальнай вартасці было прыгнечана, загнана ў далёкі куток і прыціснута рускім ботам”⁴⁶⁴. Яўрэяў маглі арыштаваць толькі за тое, што яны вывучалі іўрыт і ідыш, чыталі кнігі Шалом-Алейхема. Атрыманне грашовай дапамогі або наяўнасць сваякоў за мяжой былі важкай падставай для звальнення з працы.

Пастановы вышэйшага органа ўлады – XIX з’езда КП(б)Б – шырока абмяркоўваліся, браліся на ўзбраенне вялікай колькасцю прапагандыстаў. Барацьбой з касмапалітызмам і нізкапаклонствам перад захадам партыі ўдалося размежаваць паміж сабой не толькі мастацкую інтэлігенцыю, але і гісторыкаў, філосафаў, прадстаўнікоў іншых грамадазнаўчых навук, ператварыўшы многіх з іх у заўзятых змагароў за ўяўную камуністычную ідэю. Вынікам стала праца, накіраваная на дэнацыяналізацыю, русіфікацыю насельніцтва Беларусі. Гэта адбывалася праз вывучэнне кнігі “Короткий курс истории ВКП(б)”, нізкія веды па нацыянальнай гісторыі, вышэйшыя і сярэднеспецыяльныя навучальныя ўстановы, дзе рыхтавалі педагогаў на рускай мове.

Як слушна падкрэслівае прафесар Л. Лыч, дэфармацыі моўнага развіцця закранулі не толькі беларускую нацыю. Яны насілі агульнасаюзны характар, бо недаацэнка нацыянальнага з боку Цэнтра мела месца ва ўсіх рэгіёнах краіны. Паасобныя дзяржаўныя і партыйныя дзеячы, прадстаўнікі творчай інтэлігенцыі не ставіліся з належнай увагай да пытанняў нацыянальна-культурнага развіцця, разлічвалі, чым хутчэй падрыхтуюць культуры і мовы сваіх народаў да зліцця, тым у большую ласку ўвойдуць да І. Сталіна і яго паплечнікаў. Адначасова трэба адзначыць, што гаротнае становішча з гістарычнай памяццю, нацыянальнай самасвядомасцю вельмі хвалявала прагрэсіўных прадстаўнікоў навуковай і творчай інтэлігенцыі. Шмат чаго прадпрымалася для захавання нацыянальных адметнасцей і захадаў каб падтрымаць іх. Аднак і рупліўцы на гэтай ніве пераацэньвалі ролю інтэрнацыянальнага і падпарадкоўвалі яму нацыянальны інтарэс⁴⁶⁵.

Афіцыйныя крытыка тых часоў кнігі гісторыка Н. Каменскай “Утварэнне БССР” засведчыла, што гісторыя Беларусі набыла скажоны змест. Грамадска-

⁴⁶³ Лыч Л.М. Міжнацыянальныя дачыненні на Беларусі (верасень 1943 – кастрычнік 1964 г.). С. 125.

⁴⁶⁴ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 220.

⁴⁶⁵ Лыч Л.М. Міжнацыянальныя дачыненні на Беларусі (верасень 1943 – кастрычнік 1964 г.). С. 137, 152, 157.

палітычнай актыўнасці і нармальнаму нацыянальнаму развіццю народаў Беларусі, падтрыманню на належным узроўні іх этнічнай самасвядомасці ўвесь савецкі час перашкаджала амаль поўная адсутнасць у людзей аб'ектыўных ведаў па сваёй уласнай гісторыі.

Усё сказанае сведчыць, як цяжка і складана было працаваць у той час дзеля нацыянальнай ідэі, захавання нацыянальных адметнасцей. Асаблівы недавер існаваў у дачыненні да інтэлігенцыі, якая лепш за усіх разумела гэта і была гатовая самааддана працаваць на іх карысць.

У верасні 1951 г. Савет Міністраў ССРС прыняў пастанову “Аб высяленні кулакоў з Беларускай ССР”. У 1951 г. былі падвергнуты дэпартацыі ў Іркуцкую вобласць 4520 былых салдат Польскай арміі генерала У. Андэрса разам з членамі іх сямей. У ліку дэпартаваных – пераважна ўраджэнцы Заходняй Беларусі, якія былі мабілізаваны ў верасні 1939 г. у Войска Польскае, а потым трапілі ў савецкі палон. Толькі з 1956 г. былым салдатам арміі Андэрса было дазволена вярнуцца разам з сем’ямі ў Польшчу⁴⁶⁶.

20–23.09.1952 г. праходзіў чарговы ХХ з’езд КП(б)Б. На ім з 709 дэлегатаў, 255 былі па нацыянальнасці рускімі, 33 – украінцамі, 4 – яўрэямі, 6 – іншай нацыянальнасці. Прадстаўнікі нетытульнай нацыі складалі – 42,3%.

Агульным для абодвух пасляваенных з’ездаў КПБ было тое, што яны не мелі ніякай самастойнасці ў вызначэнні ўласнай палітыкі, а з’яўляліся выканаўцамі палітычных дактрын Сталіна. Вядома, што на міжэтнічныя працэсы ў краіне моцна ўплывалі асабістыя сімпатыі і антыпатыі правадыра. У матэрыялах ХІХ і ХХ з’ездаў нічога канкрэтнага не гаварылася пра развіццё і ўдзел асоб розных нацыянальнасцей у грамадскім і гаспадарчым жыцці рэспублікі. Вялася размова толькі пра агульны беларускі народ. Па інэрцыі і аўтаматызму надавалася некаторая ўвага развіццю беларускай культуры.

З рэзалюцыі ХХ з’езда КП(б)Б: “З’езд абавязвае ЦК КП(б)Б і ўсе партыйныя арганізацыі... выхоўваць кадры інтэлігенцыі ў духу баявога савецкага патрыятызму, бязлітаснай барацьбы супраць усіх праяў буржуазнай ідэалогіі, знішчаць на самым пачатку рэцыдывы буржуазнага нацыяналізму і бязроднага касмапалітызму... Важнейшай з’яўляецца праца па далейшаму развіццю культуры нацыянальнай па форме, сацыялістычнай па зместу... Неабходна палепшыць працу па падбору, растаноўцы і выхаванню кадраў, строга кіруючыся указаннямі Сталіна аб тым, што правільна падбіраць кадры – “гэта значыцца падбіраць работнікаў, па-першае, па палітычных прыкметах, ці заслугоўваюць яны палітычнага даверу і, па-другое, па дзелавых якасцях, ці прыдатныя яны для канкрэтнай працы”. Весці нястомную барацьбу з парушальнікамі гэтых указанняў, з фактамі падбору кадраў па прыкметах сяброўскіх адносін, асабістай адданасці, зямляцтва і сваяцтва. Узмацніць вылучэнне жанчын на кіруючую працу...”⁴⁶⁷.

⁴⁶⁶ Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: ХХ стагоддзе. С. 347.

⁴⁶⁷ Рэзалюцыі ХХ з’езда КП(б)Б // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 232. Арк. 37, 39, 44.

Сутнасць палітыкі ў адносінах да іншых нацый разумелася па іх адданасці правячаму рэжыму. Як прадстаўнікі нацменшасцей Беларусі маглі быць палітычна надзейнымі, калі іх народ на сваёй радзіме будзе капіталістычнае грамадства. У той жа час, у сваім выступе старшыня праўлення Саюза савецкіх пісьменнікаў П. Броўка станоўча адзначыў творчасць яўрэя А. Маўзона: “Сцэнар А. Маўзона, па якому створаны фільм “Канстанцін Заслонаў” (фільм меў добрую адзнаку з боку ўладаў)... У нас мала твораў на рабочую тэму, асабліва драматургічных. Радасна адзначыць, што такія творы у нас сёння з’явіліся... Жыццю рабочага класа прысвечаны п’есы... А. Маўзона “Калі разыходзяцца рэйкі” ...”⁴⁶⁸.

Пад час спрэчак на з’ездзе абмяркоўваўся праект новага статута партыі, які быў затым прыняты. У ім гаварылася: “Галоўныя задачы КПСС... выхаванне членаў грамадства ў духу інтэрнацыяналізму...”⁴⁶⁹.

13.01.1953 г. была распачата чарговая кампанія па выяўленню ворагаў з ліку яўрэяў, якая ў гістарычнай літаратуры атрымала назву “справа ўрачоў”. У адрозненне ад кампаніі 1948–1949 гг., калі яўрэяў называлі касмапалітамі, то ў 1953 г. слова “яўрэй” стала сінонімам словаў “сіяніст” і “нацыяналіст”. Яны былі абвешчаны непрымірымымі ворагамі савецкай улады. З розных месцаў БССР у ЦК КП(б)Б ішлі паведамленні пра рост антыяўрэйскіх настрояў сярод насельніцтва пасля паведамлення ТАСС пра ўрачоў-шкоднікаў. Крымінальная справа ў дачыненні да іх была спынена ў сувязі са смерцю “вялікага правадыра”.

Пэўныя змены ў нацыянальнай палітыцы адбыліся пасля смерці Сталіна. Адчуваліся спробы фармавання новых падыходаў да яе правядзення ў перыяд з сакавіка 1953 г. па кастрычнік 1964 г.

У БССР да 1953 г. было больш за ўсё істотных адхіленняў ад прынцыпаў гуманнасці і справядлівасці. Сітуацыю спрабавалі выкарыстаць некаторыя кіруючыя партыйныя работнікі, імкнучыся пры дапамозе новых падыходаў у нацыянальнай палітыцы, здабыць папулярнасць ва ўсёй шматнацыянальнай краіне. Гэта тычыцца найперш Л. Берыі. Ён пасля смерці Сталіна распачаў перабудову апарата кіруючых кадраў. У сваім лісце ён прапанаваў змясціць партыйнага лідара Беларусі – М. Патолічава, які быў па нацыянальнасці рускі. Прычым яго прапановы былі не супраць спецыялістаў народнай гаспадаркі, а менавіта супраць партыйнага апарату, які ў БССР складаўся з рускіх. Апарат павінен быў па яго прапанове складацца з мясцовых. Некаторыя вучоныя, напрыклад акадэмік М. Касцюк, лічаць той перыяд другой беларусізацыяй, якая была вельмі кароткачасовай і фактычна далей рашэнняў чэрвеньскага (1953 г.) пленума ЦК КП(б)Б не пайшла⁴⁷⁰.

⁴⁶⁸ Стэнаграма XX з’езда КП(б)Б // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 218. Арк. 204, 205.

⁴⁶⁹ Стэнаграма XX з’езда КП(б)Б // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 218. Арк. 173.

⁴⁷⁰ Касцюк М. Сталіншчына і Беларусь // Беларускі гістарычны часопіс. 1995. № 2. С. 105.

Пры непасрэдным удзеле Л. Берыі 12.06.1953 г. была прынята пастанова ЦК КПСС “Пытанні Беларускай ССР”, у якой вельмі сур’ёзна крытыкаваліся недахопы нацыянальнай палітыкі ў нашай рэспубліцы⁴⁷¹. У выніку адбыўся чэрвеньскі пленум ЦК КПБ (1953 г.). На ім з крытыкай нацыянальнай палітыкі ў рэспубліцы выступіў М. Зімянін. Яго прапановы прадугледжвалі павелічэння працэнтаўнага складу беларусаў у партыйна-савецкім апарате (напрыклад, у сямі райкамах КПБ усе сакратары былі прадстаўнікамі нацменшасцей), неабходнасць адраджэння беларускай мовы (выкліканае як унутранымі, так і знешнімі фактарамі). Адначасова пленум падкрэсліў, што рускім, украінцам, яўрэям і прадстаўнікам іншых народаў даецца “поўнае права размаўляць на сваёй роднай мове”⁴⁷². Гэтая праграма беларусізацыі напалохала многіх партыйных кіраўнікоў, у тым ліку беларусаў. Яны згуртаваліся вакол першага сакратара ЦК КПБ М. Патолічава. Зусім па іншаму пайшла гаворка пра нацыянальную палітыку на ліпеньскім пленуме (1953 г.), калі абмяркоўвалася злачынная дзейнасць Л. Берыі. Зразумела, што прапановы М. Зімяніна былі адхілены.

Ідэалагічная адзнака прапановам Берыі была дадзена на XXI з’ездзе КПБ пад час выступу сакратара ЦК КПБ Ц. Гарбузова: “Трэцяе і апошняе пытанне, на якім бы я хацеў прыпыніцца – гэта справа Берыі. Справа Берыі не была асобнай з’яваю ў нашым жыцці, яна мела прамую сувязь з лагерам імперыялізму. Сваімі вераломнымі прыёмамі Берыя імкнуўся падарваць сяброўства народаў Савецкага Саюза, пасеяць варожасць паміж імі, актывізаваць буржуазна-нацыяналістычныя элементы ў саюзных рэспубліках. Яго запіска па БССР аб так званых скажэннях нацыянальнай палітыкі ў БССР з’яўляецца актам дыверсіі. У замаскіраванай форме нам прапаноўвалі самае страшэннае, што толькі можна дапусціць, – гэта раз’яднаць нас, беларусаў, з вялікім рускім народам.

Тое, што КПБ і ўвесь беларускі народ разглядалі як вялікую дапамогу рэспубліцы – накіраванне ў Беларусь для дапамогі нам з братэрскіх рэспублік партыйных работнікаў, савецкіх работнікаў, спецыялістаў – ганьбавалася і ў завуаляванай форме прапаноўвалася пачаць выгнанне работнікаў рускай нацыянальнасці з БССР.

Але КПБ здолела разабрацца ў гэтых пытаннях. Чэрвеньскі і ліпеньскі (1953 г.) пленумы ЦК КПБ, сходы партыйнага актыву Мінска, Віцебска, Гомеля, Гродна, Магілёва, Брэста і іншых гарадоў далі адпор гэтай варожай вылазцы і адначасова далі адпор дэмагагічным правакацыйным выступам накшталт выступаў Чорнага і іншых. ...Беларускі народ злучаны шчыльнымі сувязямі векавога і непарушнага сяброўства з вялікім рускім народам, у якім ён заўжды бачыў сваю апору, свой аплот.

Аднаўленне прамысловасці, будаўніцтва новых фабрык і заводаў, аднаўленне і далейшае развіццё соцэн гарадоў ідзе пры велізарнай дапамозе

⁴⁷¹ Лыч Л.М. Міжнацыянальныя дачыненні на Беларусі (верасень 1943 – кастрычнік 1964 г.). С. 176.

⁴⁷² Доклад М.Зімяніна // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 20. Спр. 296. Арк. 22.

саюзных міністэрстваў. Гэта значыць пры велізарнай дапамозе рускага народа... На гэтым з'ездзе мы скажам наша вялікае шчырае дзякуй рускаму народу, ЦК КПСС і Саюзнаму ўраду за тую вялізную дапамогу, якую яны нам аказвалі і аказваюць у развіцці народнай гаспадаркі і культуры БССР.”⁴⁷³

Смерць Сталіна не азначала канца сталіншчыны, хоць паступова абуджаліся спадзяванні на выхад з працяглага дыктатарскага праўлення. Яны ўзраслі ў сувязі з выкрыццём злачыннай дзейнасці Берыі, правядзеннем вераснёўскага (1953 г.) пленума ЦК КПСС па сельскай гаспадарцы і асабліва пасля XX з'езда партыі, які адбыўся ў 1956 г. і распачаў перыяд часовай абмежаванай дэмакратызацыі грамадскага жыцця.

1954–1964 гг. сталі часам пэўнай дэмакратызацыі і лібералізацыі грамадскага жыцця ў СССР, ліквідацыі шматлікіх яго абмежаванняў, якія склаліся ў гады сталінскага кіраўніцтва. У Беларусі, як і ў іншых саюзных рэспубліках, дэмакратызацыя ў грамадска-палітычным жыцці праявілася перш за ўсё ў яго дэсталінізацыі. Быў падвергнуты крытыцы культ асобы Сталіна і асуджаны сталінскія злачынствы, пачалася масавая рэабілітацыя неабгрунтавана рэпрэсаваных, шмат у чым перагледжана ў бок змякчэння ранейшае заканадаўства і г. д. У выніку савецкія людзі сталі пазбаўляцца ад страху быць бязвінна пакаранымі, ад боязі выказаць свае погляды. Дасягненнямі гэтага перыяду гісторыі таксама сталі некаторая дэмакратызацыя ўнутранага жыцця кампартыі, актывізацыя дзейнасці і павышэнне ролі прафсаюзаў, камсамола і шэрагу іншых грамадскіх арганізацый. У выніку адбылося большае яднанне ўлады і народа, што спрыяла далейшаму ўмацаванню савецкай дзяржавы⁴⁷⁴.

Палітычная “адліга” другой паловы 1950-х–першай паловы 1960-х гг. была пачатковым і значным этапам у адыходзе ад сталіншчыны. Але, разам з развянчаннем культу асобы Сталіна, было шмат супярэчлівага: правядзенне шматлікіх рэформ, іх нярэдка непрадуманы і непаслядоўны характар, стварэнне новага культу і г. д. Так, напрыклад, у 1954 г. праходзіў XXI з'езд КПБ на якім не выбіралі, як раней, Сталіна, Молатава, Берыю, Хрушчова, Мікаяна ў якасці ганаровых дэлегатаў з'езда і ў прэзыдыум. А праз пяць год на пазачарговым XXIII з'ездзе КПБ зноў выбіралі ганаровы прэзыдыум з'езда ў складзе членаў прэзыдыума ЦК КПСС, прычым пад працяглыя апладысменты⁴⁷⁵. Падобнае было на XXIV з'ездзе, пад час яго правядзення яскрава праявіўся культ М.Хрушчова. Адпаведна, у БССР ствараліся культыкі мясцовых кіраўнікоў, а рэформы прымалі характар незавершанасці. Іх выніковасць была нязначная.

На XXI з'ездзе КПБ, які праходзіў 10–13.02.1954 г., прысутнічалі 745 дэлегатаў, з якіх 44,2% складалі прадстаўнікі нацменшасцей (280 рускіх, 41 украінец, 8 іншай нацыянальнасці). На з'ездзе вялася гаворка аб арганізацыі і

⁴⁷³ Стэнаграма XXI з'езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 223. Арк. 265, 266.

⁴⁷⁴ Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе. С. 492–493.

⁴⁷⁵ Стэнаграма XXI з'езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 223 ; Стэнаграма XXIII з'езда КПБ // Там жа. Ф. 4п. Воп. 2. Спр. 239.

праверцы выканання дырэктыў партыі і ўрада, паляпшэнні арганізацыйнай працы, працы з кадрамі, з установамі⁴⁷⁶. Але практычна нічога не было аб развіцці ініцыятывы і самастойнасці. Такім чынам, у грамадстве замацоўвалася безыніцыятыўнасць, апатыя, не заўважалася роля шэраговых арганізацый і членаў партыі. У дакладах і выступях нацменшасці не вылучаліся з агульнай масы насельніцтва Беларусі. Рэзалюцыі XXI з'езда КПБ па ідэалагічнаму⁴⁷⁷ і кадраваму пытаннях практычна паўтараюць змест рэзалюцыі XX з'езда. У нацыянальнай працы акцэнт зроблены на "...братэрскае сяброўства народаў СССР... адданасць савецкай Радзіме, справе КПБ... далейшае развіццё нацыянальнай па форме і сацыялістычнай па зместу культуры беларускага народу."⁴⁷⁸

24–27.01.1956 г. адбыўся XXII з'езд КПБ. У спрэчках⁴⁷⁹ на з'ездзе выступіў міністр адукацыі Ільюшын, які ўзняў пытанне аб "...настаў час навесці парадак у беларускім правапісе, ачысціць яго ад элементаў штучнага адрыву ад рускага правапісу, бо шмат нашых дзяцей пакутуюць ад гэтага (апладысменты). Незразумелую баязлівасць у гэтым пытанні праяўляюць людзі, якія звязаны з гэтай справаю..."⁴⁸⁰.

У рэзалюцыі адзначалася наяўнасць сур'ёзных недахопаў у савецкай гаспадарцы рэспублікі, як вынік недавальняючага кіраўніцтва ім з боку партыйных і савецкіх органаў, іх слабай арганізатарскай і палітычнай працы сярод насельніцтва. Усе сродкі ідэалагічнай працы накіроўваліся на "павышэнне сацыялістычнай свядомасці працоўных, на ўмацаванне ў народа камуністычных адносін да працы і грамадскай уласнасці, патрыятызму і сяброўства паміж народамі, выхаванне глыбока ідэйных, маральна трывалых людзей, упэўненых у сваёй моцы і падрыхтаваных пераадольваць любыя цяжкасці ў барацьбе за камунізм."⁴⁸¹. Цікава, што на з'ездзе нічога не гаварылася пра фарміраванне нацыянальнай культуры сацыялістычнай па змесце.

У лютым 1956 г. адбыўся XX з'езд КПСС, які заняў досыць прагрэсіўную пазіцыю па многіх пытаннях, у тым ліку і нацыянальным. М. Хрушчоў у сваім дакладзе адзначыў: "Сацыялізм не толькі не знішчае нацыянальных адрозненняў

⁴⁷⁶ Стэнаграма XXI з'езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 223. Арк. 16–114.

⁴⁷⁷ У ідэалагічнай працы таго часу было шмат фармалізму, але адпаведныя метады, формы і вынікі выхоўвання мас меліся. У БССР: "...14 вечаровых універсітэтаў марксізму-ленінізму, 241 вечаровая партыйная школа, 7952 гуртка па гісторыі КПСС, 345 гурткоў дыялектычнага і гістарычнага матэрыялізму, 223 гуртка палітэканоміі, 1997 палітшкол і 991 тэарэтычны семінар. Штогод пры ЦК, абкамах, гаркамах КПБ праводзіліся курсы прапагандыстаў... за 1 год больш 40 тысяч лекцый ...друк... 175 тысяч агітатараў... прачытана 144 тыс дакладаў, на якіх прысутнічала каля 13 млн чалавек". Ідэалагічная праца вялася праз: "...3142 дзяржаўных клубных установы, 1202 калгасных клуба, 24 музеі, 1446 дзяржаўных бібліятэк, 2878 калгасных бібліятэк... Таварыства па распаўсюджванню палітычных і навуковых ведаў за справядзачны перыяд (2 гады) правяло 80 тыс лекцый. ...1818 кінаўстановак. ...1217 сярэдніх школ (1954 г.), 306 сярэдніх школ працоўнай моладзі і г.д." Стэнаграма XXI з'езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 223. Арк. 82–89.

⁴⁷⁸ Рэзалюцыя XXI з'езда КПБ // Там жа. Фонд 4 п. Воп. 2. Спр. 225. Арк. 11, 25.

⁴⁷⁹ Пад час іх, таксама, выступіў прэзідэнт АН БССР В.Ф.Купрэвіч, які прапанаваў пабудаваць у Беларусі атамную электрастанцыю (1956 г.). Стэнаграма XXII з'езда КПБ // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 237. Арк. 254.

⁴⁸⁰ Стэнаграма XXII з'езда КПБ // Там жа. Фонд 4 п. Воп. 2. Спр. 237. Арк. 623.

⁴⁸¹ Рэзалюцыя XXII з'езда КПБ // Там жа. Фонд 4 п. Воп. 2. Спр. 237. Арк. 7, 25.

і асаблівасцей, а, наадварот, забяспечвае ўсебаковае развіццё і росквіт эканомікі і культуры ўсіх нацый і народнасцей”⁴⁸².

У БССР жа ніхто з кіраўнікоў не збіраўся ўлічваць гэтыя асаблівасці. Інтэрнацыянальнае, у сэнсе рускае, цанілася куды вышэй, чым нацыянальнае. Прадстаўнікі нацменшасцей, асабліва тыя, што былі прысланыя сюды цэнтральнымі органамі ўлады адчувалі сябе ў БССР даволі камфортна і самастойна. У тыя гады працэнт нацменшасцей (асабліва рускіх) сярод кіруючых кадраў рэспублікі быў заўсёды вышэй, чым іх удзельная вага ў агульным складзе насельніцтва. У першую чаргу за кошт накіраваных у рэспубліку кадраў, а не мясцовых ураджэнцаў. У той жа час трэба адзначыць, што шэраг прадстаўнікоў рускай нацыі шмат чаго зрабілі для развіцця беларускай культуры. Напрыклад, ураджэнец Варонежчыны оперны спявак М. Варвулёў, шэраг вучоных⁴⁸³ і іншыя.

Да канца 1950-х гг. працягваўся працэс перасялення палякаў з БССР у Польшчу. Красамоўным сведчаннем з’яўляецца дакладная запіска МУС БССР, накіраваная у ЦК КПБ, у якой адзначалася, што ў 1958 г. на сталае месца жыхарства ў Польшчу пераехала 30,4 тыс. грамадзян Беларусі. У перыяд з 1955 па 1958 гг. паток рэпатрыянтаў быў меншы па сваіх маштабах, чым у першыя пасляваенныя гады і зводзіўся ў асноўным да ўз’яднання сем’яў⁴⁸⁴. На думку даследчыка А. Вялікага, падсумоўваючы вынікі перасялення, абумоўленыя зменамі межаў, магчыма, што разам з этнічнымі палякамі з рэспублікі ад’ехала значная колькасць этнічных беларусаў і прадстаўнікоў іншых нацыянальных меншасцей, галоўным чынам яўрэяў. Перасяленне беларускага насельніцтва адмоўным чынам паўплывала на нацыянальна-дэмаграфічную сітуацыю ў заходнім рэгіёне. Тая, нашмат меншая колькасць беларусаў, што вярнулася на Радзіму, ні ў колькасных, ні ў прафесійных якасцях не змагла кампенсаваць людскія страты⁴⁸⁵.

Пазачарговы ХХІІІ з’езд КПБ адбыўся 14–15.01.1959 г. На ім з дакладам 14.01.1959 г. “Аб тэзісах дакладу т. М. Хрушчова “Кантрольныя лічбы развіцця народнай гаспадаркі СССР на 1959–1965 гг.” і задачы кампартыі Беларусі” выступіў першы сакратар ЦК КПБ К. Мазураў. Ён нічога не казаў пра нацыянальнае пытанне ці нацыянальныя культуры⁴⁸⁶. Акрамя гаспадарчых пытанняў закраналася праблема актывізацыі працы саветаў⁴⁸⁷.

⁴⁸² Лыч Л.М. Міжнацыянальныя дачыненні на Беларусі (верасень 1943 – кастрычнік 1964 г.). С. 187.

⁴⁸³ Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава. Падзеі. Людзі. Лёсы / Пад рэд. А.У.Русецкага, А.М.Дарафеева. Віцебск, 1998 ; Возвращённые имена. Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталинских репрессий. Минск, 1992 ; Выклячыкі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы: Бібліяграфічны даведнік / Пад рэд. В.М.Чарапіцы. Гродна, 1999 ; Прафесары і дактары навук Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1921–2001) / Склад. А.А.Яноўскі. Мінск, 2001.

⁴⁸⁴ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 284.

⁴⁸⁵ Вялікі А.Ф. Змяненні ў нацыянальна-дэмаграфічнай сітуацыі заходніх абласцей Беларусі пасля падпісання дагавора 16 жніўня 1945 г. аб савецка–польскай дзяржаўнай граніцы. С. 266–267; Kruczkowski T. Nektóre zagadnienia historii etnicznej Polaków na Białorusi. С. 71–72.

⁴⁸⁶ На з’ездзе абмяркоўваўся сямігадовы план развіцця народнай гаспадаркі 1959–1965 гг. Шмат гаварылася ў дакладзе і выступах аб развіцці ініцыятывы, творчай актыўнасці асоб, брыгад, партарганізацый, абкамаў, гаркамаў, прафсаюзу, камсамолу і г.д. Але адзначалася, што шмат ініцыятыў і рашэнняў застаюцца на паперы. З

У прадстаўнікоў нацменшасцей з'яўляліся шырокія магчымасці для рэалізацыі сябе ў грамадскім жыцці рэспублікі. Так, павялічвалася колькасць дэпутатаў. Дзякуючы гэтаму, утвараліся больш поўныя па складу і працаздольнасці пастаянныя камісіі саветаў. Абласныя, гарадскія, раённыя, пасялковыя і сельскія саветы займаліся важнейшымі пытаннямі працы прамысловых прадпрыемстваў і будоўляў, калгасаў і саўгасаў. У дэпутатаў пашыраліся магчымасці для больш поўнага выкарыстання мясцовых рэсурсаў для пад'ёму вытворчасці, клопату аб павышэнні дабрабыту і культуры працоўных. На жаль перыяд рэальнай актывізацыі працы саветаў быў не працяглы. Зноў запанавалі фармалізм, на першае месца выходзілі папяровыя справаздачы. Гэта вынік таго, што развіццё ініцыятывы і творчасці толькі дэкларавалася, застаючыся на словах.

На XXIV з'ездзе КПБ, які адбыўся 17–19.02.1960 г., ішла гаворка толькі аб “сацыялістычнай культуры”: “Неабходна выходзіць савецкіх людзей... у духу сацыялістычнага інтэрнацыялізму і патрыятызму, брацкага сяброўства народаў, высокіх прынцыпаў маралі новага грамадства. Весці непрымірную барацьбу супраць нацыяналізму, касмапалітызму і іншых праяў буржуазнай ідэалогіі, супраць забабонаў мінулага ў свядомасці людзей.”⁴⁸⁸

У выступак кіраўнікоў рэспублікі адчуваецца вяртанне да старога. Амаль, як пры Сталіне, вядзецца гаворка аб нацыяналізме, касмапалітызме, асобай ролі рускага народа. Гэта знайшло сваё адлюстраванне ў справаздачным дакладзе першага сакратара ЦК КПБ К. Мазурава: “...беларускі народ... дамогся новых поспехаў у пад'ёме эканомікі і культуры сваёй рэспублікі. Гэтыя поспехі... сталі магчымымі дзякуючы велізарнай дапамозе нашай рэспубліцы з боку ЦК КПСС і Ураду СССР, вялікага рускага і іншых народаў Савецкага Саюзу.”⁴⁸⁹

XXV з'езд КПБ праходзіў 26–28.09.1961 г. На ім упершыню на пасляваенных з'ездах прагучалі каментар нацскладу дэлегатаў і нацыянальнай

рэзалюцыі XXIII з'езда КПБ: “...з'езд КПБ патрабуе ад усіх кіруючых работнікаў, партыйных камітэтаў і партыйнага актыву, ад кіраўнікоў савецкіх, прафсаюзных, камсамольскіх і гаспадарчых органаў прымаць асабісты ўдзел у палітычнай працы сярод насельніцтва, аказваць практычную дапамогу першасным партыйным, прафсаюзным і камсамольскім арганізацыям у мабілізацыі працоўных на паспяховае выкананне планаў сямігодкі...”. Стэнаграма XXIII з'езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 239. Арк. 358 адв.

⁴⁸⁷ У прэніях выступіў старшыня прэзыдыуму ВС БССР В.І.Казлоў: “Пасля XX з'езду КПСС... Павышэнню ўзроўня працы мясцовых саветаў садзейнічала ўзмацненне партыйнага кіраўніцтва іх працай і правядзення за апошні час такія важныя мерапрыемствы, як пашырэнне праў саюзных рэспублік і мясцовых саветаў, удасканаленне структуры дзяржаўнага апарату; укрупненне раёнаў і сельскіх саветаў; распрацоўка і прыняцце новых палажэнняў аб раённым, гарадскім, раённым у горадзе, сельскім і пасялковым саветах; штогадовае правядзенне курсаў старшынь і сакратароў выканкамаў сельскіх і пасялковых саветаў; сістэматычнае правядзенне семінараў савецкіх работнікаў і іншае. Вялікае значэнне для далейшага развіцця савецкай дэмакратыі і яшчэ большага далучэння шырокіх мас працоўных да практычнай дзейнасці саветаў будзе мець прыняцце па рашэнню ЦК КПБ павялічэнне норм прадстаўніцтва ў раённых, гарадскіх, сельскіх і пасялковых саветах.” Стэнаграма XXIII з'езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 239. Арк. 89, 90.

⁴⁸⁸ Стэнаграма XXIV з'езда КПБ. Рэзалюцыя // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 244. Арк. 564; Пушкін І.А. Рэлігія і царква ў матэрыялах з'ездаў КПБ часоў “палітычнай адлігі” (1954–1966 гг.) // Религия и общество – 3: актуальные проблемы современного религиоведения : сб. науч. трудов / под общ. ред. В.В.Старостенко, О.В.Дьяченко. Могилёв, 2008. С. 42–46.

⁴⁸⁹ Стэнаграма XXIV з'езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 244. Арк. 428.

палітыкі камуністычнай партыі. З дакладу мандатнай камісіі: “Нацыянальны склад дэлегатаў з’езда сведчыць аб тым, што ў Беларускай рэспубліцы жывуць і па-сяброўску працуюць людзі розных нацыянальнасцей, што дружба народаў нашай краіны з’яўляецца непарушнай асновай нацыянальнай палітыкі КПСС.”⁴⁹⁰

На з’едзе прагучала інфармацыя аб шырокіх магчымасцях удзелу беларускага народа ў грамадскім жыцці рэспублікі. Напрыклад, у БССР у 1961 г. існавалі 16089 вулічных і дамавых камітэтаў, 3317 тэрытарыяльных жаночых саветаў, 212 саветаў пенсіянераў, 5817 таварысцкіх судаў, 5547 дабраахвотных народных дружын, 5599 грамадскіх саветаў пры культурна-асветных установах, 9472 бацькоўскіх камітэтаў школ і дзіцячых устаноў і г.д.⁴⁹¹ Такім чынам, нацменшасці маглі ўдзельнічаць у мясцовым самакіраванні. Аднак усе гэтыя камісіі, саветы і камітэты не мелі рэальных праў, дзейнічалі вельмі часта фармальна. Улады не лічыліся з імі таму, што яны прымалі рашэнні, якія загадзя прымаліся выканаўчымі органамі. Вялікая колькасць грамадскіх камісій стваралася для масавасці і яны аказвалі нязначны ўплыў на жыццё рэспублікі⁴⁹². Таму, нягледзячы на актыўны ўдзел у іх працы асобных грамадзян, яны не сталі сапраўднымі шляхамі рэалізацыі грамадскіх памкненняў нацменшасцей.

Захаваўшы, не кажучы пра росквіт, культур нацменшасцей было не толькі абмежавана, а, нават, немагчыма. Гэта яскрава бачна з даклада другога сакратара ЦК КПБ Ф. Сурганова “Аб праекце новай праграмы КПСС”: “Кампартыя Беларусі бачыць сваю задачу ў тым, каб паслядоўна праводзіць і надалей прынцыпы інтэрнацыяналізму ў вобласці нацыянальных адносін, узмацняць сяброўства з усімі савецкімі народамі, як адну з найважнейшых заваёў сацыялізму, не паслабляючы барацьбы супраць праяў нацыяналізму, ідэалізацыі мінулага, супраць аджыўшых звычаяў і нораваў... Беларускі народ лічыць рускую мову сваёй другой роднай мовай. Працэс **дабраахвотнага** (выдзелена мною – І.П.) вывучэння, побач з роднай, рускай мовы мае станоўчае значэнне.”⁴⁹³

Рэзалюцыя XXV з’езда КПБ нацэльвала партыйныя арганізацыі на неабходнасць “павесці яшчэ больш рашучую барацьбу з перажыткамі капіталізму ў свядомасці людзей, з праявамі буржуазнай ідэалогіі, прыватнаўласніцкай псіхалогіі, п’янствам, хуліганствам, дармаедствам,

⁴⁹⁰ Стэнаграма XXV з’езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 248. Арк. 65.

⁴⁹¹ Там жа. Арк. 60.

⁴⁹² Такая сітуацыя не задавальняла частку моладзі і інтэлігенцыі. З выступу ў прэніях XXV з’езда КПБ І сакратара ЦК ЛКСМБ Л.Г.Максімава: “Ёсць факты, калі групы моладзі, па-за межамі камсамола, аб’ядноўваюцца ў розныя, калі так можна выказацца, нелегальныя аб’яднанні, збіраючыся на кватэрах на “вечарыны”. Напрыклад, у лістападзе 1960 г. у Мінску група студэнтаў БДУ, палітэхічнага інстытута, медыцынскага інстытута, музычнага вучылішча стварылі так званы гурток “Энтузіяст”, у якім... вяліся дыскусіі аб развіцці няжывой прыроды і ўтварэнні першых бялковых элементаў, аб накірунках і школах ў сучаснай літаратуры, мастацтве, аб дасягненнях кібернэтыкі і г.д. Нешта падобнае мела месца ў Гродна і Магілёве.”

Стэнаграма XXV з’езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 248. Арк. 277.

⁴⁹³ Стэнаграма XXV з’езда КПБ // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 248. Арк. 500.

рэлігійнымі забабонамі. Увесь час выхоўваць савецкіх людзей у духу пралетарскага інтэрнацыяналізму, настойліва змагацца супраць усялякіх праяў нацыяналізму.”⁴⁹⁴. Падобнае зафіксавана і ў рэзалюцыі XXVI з’езда КПБ, які праходзіў 3–5.03.1966 г.: “Выхаванне грамадства... у духу сяброўства народаў СССР, савецкага патрыятызму і пралетарскага інтэрнацыяналізму”⁴⁹⁵.

З другой паловы 1960-х гг. у краіне да ўлады прыйшлі неасталінскія сілы і пачаўся, так званы, застоіны перыяд. З аднаго боку, ён быў пэўным крокам наперад у эканамічным і сацыяльным развіцці. Асабліва гэта характэрна для 8-й пяцігодкі. Гаспадарка дасягнула за гэты час новых рубяжоў. Затым тэмпы развіцця сталі паступова зніжацца. З другога, у той час расквітнелі фармалізм, бюракратызм, русіфікацыя, ідэалагічны ўціск. Вярталася сталінская сістэма кіравання, але не такая рэпрэсіўная.

Праявы неасталінізму і іншых негатыўных тэндэнцый грамадскага развіцця прасочваюцца ў справаздачным дакладзе ЦК КПБ XXVI з’езду КПБ першага сакратара ЦК КПБ П. Машэрава: “Стала значна менш выпадкаў, калі пад выглядам крытыкі культу асобы скажалася гісторыя КПСС, ганьбавалася цэлая гістарычная эпоха ў жыцці нашай краіны, вялікія поспехі партыі і народа ў будаўніцтве сацыялізму ... неабходна выхоўваць у нашага народу палымяны савецкі патрыятызм і сацыялістычны інтэрнацыяналізм. ...Задача партыйных арганізацый... выхоўванне савецкіх людзей у духе брацкага сяброўства народаў, разумення **агульнадзяржаўных інтарэсаў**, непрымірыма адносіцца да нават нязначных праяў месціцтва і **нацыянальнай абмежаванасці** (падкрэслена мною – І.П.)”⁴⁹⁶.

XXVII з’езд КПБ праходзіў 22–24.02.1971г. пасля ўрачыстых святкаванняў у СССР і БССР 50-годдзя савецкай улады, 100-годдзя з дня народзінаў У.Леніна, 50-годдзя ўтварэння БССР. Гэтыя святкаванні значна паўплывалі на савецкае грамадства. Партыйна-савецкае кіраўніцтва патрабавала выканання і перавыканання планавага паказчыкаў да юбілеяў па асноўных накірунках гаспадарчага развіцця. Закранула гэта і грамадскае жыццё. Выступы і рэзалюцыі з’ездаў набываюць больш наступальны характар.

З рэзалюцыі XXVII з’езда КПБ: “З’езд абавязвае: ... Увесь час выхоўваць у працоўных, калгаснікаў, інтэлігенцыі любоў да сацыялістычнай Радзімы, развіваць у іх высокароднае пачуццё сацыялістычнага патрыятызма і пралетарскага інтэрнацыяналізма. Надаць ідэалагічнай працы ваяўнічы, наступальны характар, усямерна павышаць палітычную пільнасць працоўных, выкрываць варожую буржуазную ідэалогію.

⁴⁹⁴ Стэнаграма XXV з’езда КПБ // НА РБ. Фонд 4 п. Воп. 2. Спр. 248. Арк. 658 адв. ; Пушкін І.А. Рэлігія і царква ў матэрыялах з’ездаў КПБ часоў “палітычнай адлігі” (1954–1966 гг.). С. 42–46.

⁴⁹⁵ Рэзалюцыя XXVI з’езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 251. Арк. 500.

⁴⁹⁶ Стэнаграма XXVI з’езда КПБ // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 251. Арк. 408, 412, 423.

...Настойліва і паслядоўна змагацца з перажыткамі мінулага ў свядомасці асобных людзей, з усялякімі адхіленнямі ад правіл і норм сацыялістычнага грамадства, праявамі нігілістычных адносін да заваёў сацыялізму.

...Засяродзіць намаганні творчай інтэлігенцыі на ўсебаковым адлюстраванні ў творах літаратуры і мастацтва вялізнай стваральнай і пераўтваральнай дзейнасці камуністычнай партыі, рабочага класа, глыбокіх змен у жыцці калгаснага сялянства і савецкай інтэлігенцыі, на паказе самаадданай працы, духоўнага высокародства, высокіх ідэалаў і памкненняў савецкіх людзей. Кожны новы твор павінен праўдзіва, з пазіцыі партыйнасці і народнасці раскрываць моцныя і яркія характары, сапраўдныя маштабы падзей нашай савецкай рэчаіснасці. Неабходна выхоўваць у творчых работнікаў высокую адказнасць за ідэйныя і мастацкія вартасці ствараемых твораў”⁴⁹⁷.

З выступу М.Танка (Скурко) – першага сакратара Саюзу пісьменнікаў БССР: “Прапаганду супраць нас вядуць орды сіяністаў, рознай масці нацыяналістаў, розных псіхапатаў, як Гарсіс, здраднікаў, як Кузняцоў, і іншых маральных банкрутаў. ...Літаратура павінна быць прасякнута пачуццём савецкага патрыятызму і сацыялістычнага інтэрнацыяналізма”⁴⁹⁸.

Справаздачны даклад першага сакратара П. Машэрава: “...КПБ напраўляла сваю дзейнасць на выхаванне ў нашых людзей высокай палітычнай свядомасці, камуністычных адносін да працы, савецкага патрыятызма і пралетарскага інтэрнацыяналізма, класавай непрымырмасці да буржуазнай ідэалогіі.

...Уся дзейнасць КПБ у вобласці фарміравання ідэйна-мастацкага жыцця будавалася на марксістска-ленінскіх палажэннях, складаючых аснову нацыянальнай палітыкі Камуністычнай партыі СССР. Росквіт беларускай культуры быў бы немагчымы без працэсу ўзаемапранікнення і ўзаемабагачэння культур брацкіх савецкіх народаў. Гэты прагрэсіўны працэс будзе працягвацца, памнажаючы нашы магчымасці ў развіцці беларускай савецкай сацыялістычнай культуры”⁴⁹⁹.

Нацыянальная палітыка, накіраваная на інтэрнацыяналізацыю грамадскага жыцця, выклікала тэндэнцыю павелічэння ўдзельнай вагі сем’яў з мужам ці жонкай рознай нацыянальнасці з 11% у 1959 г. да 25% у 1989 г.⁵⁰⁰

Нягледзячы на ўсе намаганні ўладаў, у часткі насельніцтва Беларусі не была цалкам вынішчана нацыянальная самасвядомасць. Назіралася імкненне захавання нацыянальных адметнасцей праз стварэнне рознага роду аб’яднанняў⁵⁰¹ і ў рэлігійнай сферы. Усе гэтыя спробы пільна адсочваліся КДБ і

⁴⁹⁷ Рэзалюцыя XXVII з’езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 256. Арк. 62, 64, 65.

⁴⁹⁸ Стэнаграма XXVII з’езда КПБ // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 257. Арк. 160, 163.

⁴⁹⁹ Стэнаграма XXVII з’езда КПБ // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 258. Арк. 74, 89.

⁵⁰⁰ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 371.

⁵⁰¹ Пушкін, І.А. Нацыянальна-патрыятычныя аб’яднанні Беларусі 1980–1990-х гг. // Романовские чтения – 3 : сб. трудов Международной науч. конференции. Могилёв, 2007. С. 26–27.

выкараняліся. Аб гэтым неаднаразова казалася ў выступах старшыні КДБ БССР на XXV⁵⁰², XXVI⁵⁰³, XXVII⁵⁰⁴ з'ездах кампартыі Беларусі.

Трэба адзначыць, што ў справаздачных дакладах і ў большасці выступаў на XXVII – XXIX з'ездах КПБ асноўны акцэнт рабіўся на паказчыкі развіцця прамысловасці і сельскай гаспадаркі. З'езды сталі падобныя на гаспадарчыя нарады. У выступах вельмі шмат агульных слоў, штампаў, заклікаў. Прамовы

⁵⁰² З выступу ў спрэчках XXV з'езда КПБ старшыні КДБ пры СМ БССР У.І.Пятрова: "... На працягу 1960 г. і 8-мі месяцаў 1961 г. КДБ і яго мясцовымі органамі было прафілакціравана каля 1000 чал. У ліку прафілакціраваных у бягучым годзе 32 % складала моладзь да 25 год. Дазвольце прывесці адзін са шматлікіх прыкладаў па гэтаму пытанню. У красавіку гэтага году ў органы КДБ паступілі дадзеныя аб існаванні ў Гродна нелегальнай маладзёвай групы пад назвай "Клуб вольнай моладзі", у якую ўваходзілі трое юнакоў 1940–45 гг. нараджэння, двое з іх з'яўляліся членамі УЛКСМ. Як было ўстаноўлена праверкай, удзельнікі гэтай групы, пад уплывам антысавецкіх радыёперадач з замежжа, сталі выказваць паклёпніцкія меркаванні на нашу рэчаіснасць і г.д... На кватэры аднаго з удзельнікаў групы Станішэўскага быў знойдзены Статут "Клуба" і нататкі антысавецкага зместу. Займаючыся гэтай групай моладзі, органы КДБ атрымалі новыя дадзеныя аб існаванні ў Гродна яшчэ двух маладзёвых груп, якія называлі сябе "Саюз вольнай моладзі" і "Вольная думка", у складзе якіх было 9 чалавек вучняў старшых класаў СШ і студэнтаў ВНУ, асобныя з іх з'яўляліся камсамольцамі. ... Удзельнікі гэтых маладзёвых груп на сваіх сходах абмяркоўвалі праекты "праграмы" і "статута" выдуманых імі арганізацый, у шэрагу выпадкаў бралі пад сумненне правільнасць нашай палітыкі і мерапрыемстваў, якія праводзіліся партыяй і ўрадам... Іх дзейнасць (учынкі) былі абмеркаваны на сходах калектываў па месцу іх вучобы і працы." Стэнаграма XXV з'езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 248. Арк. 352, 353.

⁵⁰³ З выступу на XXVI з'ездзе КПБ старшыні КДБ пры СМ БССР У.І.Пятрова: "...Папярэджана антыграмадская дзейнасць нелегальных маладзёвых груп, якія патрапілі пад уплыў буржуазнай прапаганды ў Мінску, Гомелі, Гродна, Маладзечна, Полацку і некаторых іншых гарадах рэспублікі. ...Толькі за апошнія 2 гады органамі КДБ за розныя палітычна шкодныя і антыграмадскія праявы прафілакціравана 55 членаў КПСС і каля 200 камсамольцаў... напрыклад, студэнт (былы) медінстытута Баранаў... даказываў перавагі буржуазнага ладу жыцця... абязшоджаны ўдзельнікі двух антысавецкіх груп, якія складаліся галоўным чынам з моладзі..." Стэнаграма XXVI з'езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 251. Арк. 174, 175, 179.

⁵⁰⁴ З выступу старшыні КДБ пры СМ БССР Я.Мікулкіна: "...На сучасным этапе замежныя нацыяналістычныя арганізацыі шмат у чым змянілі тактычныя прыёмы і метады падрыўной працы, перайшлі да больш прыхаваных і вытанчаных формаў насаджэння нацыяналістычнай ідэалогіі. Калі яны раней заклікалі да яўных варожых дзеянняў, дык у сучасны момант лічаць галоўным ідэалагічную апрацоўку і паступовае ўцягванне ў нацыяналістычную дзейнасць адзінкавых асоб, перад усім з інтэлігенцыі і моладзі.

Не апошнія месца ў падрыўной дзейнасці імперыялізму займаюць замежныя рэлігійныя цэнтры, якія імкнуцца падтрымаць і актывізаваць дзейнасць царкоўна-сектанцкіх колаў у нашай краіне. Асаблівую актыўнасць праўляе Ватыкан, які ў адпаведнасці з рашэннямі другога Ватыканскага сабора лічыць сваёй першачарговай задачай узмацненне пазіцыяў каталіцкай царквы ў СССР і ўцягванне рускай праваслаўнай царквы ў актыўную барацьбу з камуністычнай ідэалогіяй. У гэтым плане ён настойліва дамагаецца стварэння каталіцкай адміністрацыі ў Беларусі, прыкладае намаганні да ўзмацнення рэлігійнага фанатызму вернікаў і адпаведнай ідэалагічнай апрацоўкі інтэлігенцыі і моладзі.

... Назіраюцца выпадкі нелегальнага вырабу і распаўсюджвання "самвыдата"... Адмоўныя праявы сярод моладзі ў спробах стварэння розных клубаў і груп, накіраваных "Саюза вольнай моладзі", "Клуба халасцякоў" і г.п. У канцы 1970 г. у г. Мазыры спынена антыграмадская дзейнасць маладзёвай групы, якая называлася сябе "Сэксуальна-дэмакратычная партыя". У яе складзе было 23 чалавекі (22–27 год), з іх 4 камуністы і 7 камсамольцаў. Культывіравалі ідэю апалітычнасці, няўдзелу ў грамадскім жыцці, крытыканства... Не застаюцца безвыніковымі і намаганні замежных рэлігійных цэнтраў. У шэрагу месцаў рэспублікі былі заўважаны выпадкі масавых незаконных зборышчаў сектантаў, дзе побач з адпраўленнем абрадаў, абмяркоўваліся пытанні пашырэння рэлігійнага ўплыву. Асабліва нас павінны хваляваць імкненні і дзеянні царкоўнікаў і сектантаў па далучэнню да рэлігіі дзяцей і моладзі. Неабходна вастрэй рэагаваць на падобныя з'явы. У барацьбе з антыграмадскай дзейнасцю царкоўнікаў і сектантаў не варта абмяжоўвацца толькі адміністрацыйнымі мерамі, якія нярэдка вызываюць адваротную рэакцыю, а спалучаць іх з актыўнай атэістычнай прапагандай". Стэнаграма XXVII з'езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 257. Арк. 92, 94, 95.

У матэрыялах да стэнаграмы XXVII з'езда КПБ маецца даклад Я.Мікулкіна, у якім накіравана дзейнасць маладзёвай групы ў г. Мазыры было адзначана, што "гэтыя асобы згрупіраваліся на глебе сумеснага ўдзелу ў мастацкай самадзейнасці". Але гэтая фраза закрэслена алоўкам і яе няма ў стэнаграме з'езду. Матэрыялы да стэнаграмы XXVII з'езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 259. Арк. 151.

ўсё больш “сумныя” і “нецікавыя” з пункту гледжання грамадска-палітычнага развіцця. Практычна няма фактаў крытыкі. Назіралася толькі ўхваленне існуючага ладу жыцця. Адзначалася, што ўсё выдатна, адчуваецца рост паказчыкаў, паляпшэнне і павелічэнне, адным словам – “застой”. На з’ездах не выступалі міністры культуры, адукацыі, замежных спраў БССР у сферы дзейнасці якіх знаходзіліся пытанні развіцця нацыянальных культур. Нічога не гаварылася пра міжнацыянальныя адносіны і нацыянальныя праблемы. Патрыятызм разумеўся як дзеянні ў абарону сацыялізму і сацыялістычнай рэчаіснасці.

На XXVIII – XXX з’ездах не выступалі старшыні КДБ пры СМ БССР (адпаведна Я. Мікулкін і В. Балыеў). У час “росквіту” і практычнай пабудовы развітога сацыялізму не магло быць антысавецкай дзейнасці. Інфармацыю аб ёй хавалі ад грамадскасці.

У справаздачным дакладзе П. Машэрава на XXVIII з’ездзе КПБ (4–6.02.1976 г.) адзначалася : “Узбагачаючы назапашаны ў рэспубліцы вопыт патрыятычнага і інтэрнацыянальнага выхавання, у нашай прапагандзе варта больш сістэмна і ярка раскрываць вечныя каштоўнасці і велізарныя перавагі сацыялізму, у поўнай меры ўлічваць палітычныя, сацыяльна-эканамічныя і ідэалагічныя фактары, якія вядуць да далейшай інтэрнацыяналізацыі ўсіх сфераў жыцця савецкага грамадства, развіваць у нашага чалавека высокароднае пачуццё агульнасавецкай годнасці, сацыялістычнага патрыятызму. ... Неабходна ўзмацненне працэсаў інтэрнацыяналізацыі ва ўсіх сферах жыцця нашага грамадства. ... Стварэнне твораў, якія маюць высокія ідэі сацыялістычнага патрыятызму, інтэрнацыяналізму, гуманізму”⁵⁰⁵.

З рэзалюцыі XXVIII з’езда КПБ : “З’езд абавязвае парткамы ... яшчэ больш актывізаваць працу па фарміраванню ў працоўных навуковага светапогляду, высокай палітычнай свядомасці, непахіснай адданасці ідэалам камунізму, глыбокага пачуцця грамадскага гонару, класавай годнасці грамадзяніна СССР, сацыялістычнага інтэрнацыяналізму, высокіх маральных якасцей. ... Усю арганізатарскую і ідэйна-выхаваўчую працу ЛКСМБ неабходна падпарадкаваць далейшаму павышэнню актыўнасці маладых людзей у вучобе і працы, у вырашэнні сацыяльна-эканамічных задач дзесятай пяцігодцы. Выхоўваць юнакоў і дзяўчат у духу высокай ідэйнасці, савецкага патрыятызму, інтэрнацыяналізму, арганізаванасці і дысцыпліны, камуністычных адносін да працы, самаахвярнай адданасці сваёй Савецкай Радзіме, гатоўнасці бараніць заваёвы сацыялізму”⁵⁰⁶.

У матэрыялах з’ездаў усё больш назіраецца заштампаванасць і падабенства. Практычна нічым, у сферы ідэалагічнай працы, рэзалюцыя XXIX з’езда не адрознівалася ад папярэдадніх. З рэзалюцыі XXIX з’езда КПБ па справаздачнаму дакладу ЦК КПБ: “... За гады дзесятай пяцігодкі ... працягваўся

⁵⁰⁵ Пратакол XXVIII з’езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 269. Арк. 61–62, 63, 67.

⁵⁰⁶ Рэзалюцыя XXVIII з’езда КПБ // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 269. Арк. 342, 348.

актыўны працэс выхавання новага чалавека, яшчэ больш шчыльнай стала непарушная дружба беларускага народа з вялікім рускім народам, іншымі братэрскімі народамі Савецкага Саюза. КПБ ... правяла значную працу па фарміраванню ў працоўных камуністычнага светапогляду, па працоўнаму, маральнаму, патрыятычнаму і інтэрнацыянальнаму выхаванню людзей. З'езд абавязвае настойліва і мэтанакіравана фарміраваць у працоўных навуковы светапогляд, самаахвярную адданасць ідэалам камунізма, глыбокае пачуццё савецкага патрыятызму і сацыялістычнага інтэрнацыяналізму”⁵⁰⁷.

На ХХІХ з'ездзе КПБ (27–29.01.1981 г.) задужа шмат гаварылася аб тым, што марксістска-ленінская ідэалогія – аснова навуковага светапогляду савецкага чалавека, самая моцная і надзейная зброя ў барацьбе за камунізм. Палітыка партыі была накіравана на ўсямернае развіццё класавай самасвядомасці працоўных, павышэнне іх палітычнай пільнасці, выхаванне нецярпімасці да “варожай” ідэалогіі і маралі. Гэта абумоўлівала і абвастрэнне міжнароднай напружанасці. Справаздачны даклад 1 сакратара ЦК КПБ Ц.Кісялёва: “ЦК КПБ ... праводзіў рознабаковую працу па выхаванню людзей у духу любові і самаахвярнай адданасці савецкай Радзіме, у духу інтэрнацыяналізму, дружбы і братэрства савецкіх народаў. ...Масы (у Беларусі) адчуваюць пачуццё любові і дабрабытчасці да вялікага рускага народа, усіх народаў нашай шматнацыянальнай сацыялістычнай дзяржавы за вялізную дапамогу рэспубліцы ў вырашэнні ўсіх пытанняў гаспадарчага і культурнага будаўніцтва”⁵⁰⁸.

У дакладах і выступях на з'ездах 1970-х – першай паловы 1980-х гг. паказваюцца дасягненні, прыгожа гаворыцца аб неабходнасці развіваць ініцыятыву і актыўнасць, самастойнасць у прыняцці рашэнняў, але нічога канкрэтнага. Пануюць штампы, кшталту “усё для народа”. Сакратары абкамаў КПБ казалі аб інтэрнацыянальным абавязку (вайна ў Афганістане), крытыкавалі змест часопіса “Новый мир.” Хавалі недахопы, а іх не магло не быць у рэспубліцы! У справаздачных дакладах за гучнымі фразамі хавалі праблемы і небяспеку распаду. Праяўлялася гэта, найперш, у ідэалагічнай сферы. На ХХVІІ – ХХХ з'ездах адзначалі рост злачыннасці ў Мінскай, Гродзенскай, Віцебскай абласцях, казалі аб узрослым п'янстве і алкагалізме сярод насельніцтва. Гэта і ёсць прыкметы распаду грамаства, яго маральнага аблічча.

Нягледзячы на “застой”, чытаючы стэнаграмы выступаў з паказчыкамі эканамічнага росту, клопатам аб людзях, адчуваецца нейкая нявыказанасць, заклапочанасць, трывога і нешта яшчэ. Амаль у кожным выступе гаворыцца аб неабходнасці патрыятычнага выхавання моладзі, узмацнення ідэалагічнай працы. Нешта адбывалася ў грамадстве, гэта разумелі на месцах. Людзі бачылі разыходжанне паміж ідэалагічнымі штампамі, заклікамі і рэчаіснасцю, калі грамадства падзялілася на наменклатуру (партыйна-дзяржаўны апарат, які жыве па сваіх законах і ідэалах) і астатнюю частку народа. Старыя метады

⁵⁰⁷ Рэзалюцыя ХХІХ з'езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 140. Спр. 2. Арк. 15, 20, 21.

⁵⁰⁸ Праатакол ХХІХ з'езда КПБ // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 140. Спр. 1. Арк. 43, 45, 50.

ідэалагічнай працы не спрацоўвалі, новае пакаленне паціху стала выходзіць з-пад кантролю.

У грамадска-палітычным жыцці ў 1970–80-я гг. панавалі: шчыльнае злучэнне партыйнага і дзяржаўнага апарату, распаўсюджванне карупцыі, безыніцыятыўнасць, сацыяльная апатыя. Гэтаму таксама садзейнічалі праграмныя ўстаноўкі, якія арыентавалі на інтэрнацыяналізацыю і нерэальныя тэрміны пабудовы камунізму ў Савецкім Саюзе, сцвярджанне, што ў СССР пабудавана развітое сацыялістычнае грамадства і створана новая супольнасць “савецкі народ”.

Такія памылковыя навуковыя прагнозы і тэорыі садзейнічалі далейшаму назапашванню дэфармацый у нацыянальнай сферы. Набыў моц працэс вымірання нацыянальных моў. Калі па перапісе 1926 г. у СССР былі зафіксаваны 194 мовы, то па перапісе 1979 г. – 130–140. Глобальная дэнацыяналізацыя культурнага і грамадска-палітычнага жыцця тытульнага народа БССР паўплывала на стан яе этнічных груп. Як адзначыў прафесар Л.Лыч, у выйгрышы аказалася толькі руская дыяспара⁵⁰⁹. Усе астатнія вымушаныя былі моцна паплаціцца сваёй этнакультурнай самабытнасцю⁵¹⁰.

Менавіта ў гарадах, паводле меркавання даследчыкаў, найбольш хуткімі тэмпамі ішоў працэс рускамоўнай асіміляцыі прадстаўнікоў нацменшасцей Беларусі. Так, напрыклад, паводле перапісу 1970 г. рускую мову назвалі роднай ў гарадах 56% латышоў⁵¹¹.

Савецкія ўлады пасляваеннай БССР прыкладалі велізарныя намаганні дзеля саветызацыі і русіфікацыі насельніцтва рэспублікі. Яны прывялі да зменаў нацыянальнага складу насельніцтва. Напрыклад, у гг. Гродна і Ліда. У Гродна ў 1939 г. пражывалі 47% палякаў, 42,6 % яўрэяў, 4,7% беларусаў, а ў 1989 г. – 53% беларусаў, 21,4% палякаў, 20,5% рускіх. У г. Ліда ў 1939 г. – 64,9% палякаў, 33% яўрэяў, 2,1% беларусаў, у 1989 г. – 37,3% палякаў, 41% беларусаў, 17 % рускіх. На думку доктара гістарычных навук А. Смалянчука, на

⁵⁰⁹ Лыч Л. Татары Беларусі на пераломе сацыяльна-палітычных эпох (XX – пачатак XXI ст.). С. 5

⁵¹⁰ На працягу 1959–1979 гг. адбываецца змяншэнне ўдзельнай вагі палякаў у агульнай колькасці насельніцтва рэспублікі з 6,7% да 4,1%. Адбылося значнае скарачэнне ўдзельнай вагі палякаў, што прызналі роднай мову сваёй нацыянальнасці. У 1959 г. было 538900 палякаў у Беларусі (6,7%), з іх 48,5% назвалі польскую мову ў якасці роднай, 47,2% беларускую, 4 % рускую. У 1970 г. 403100 асоб (4,2%), польскую мову роднай назвалі 7,7%, беларускую 74%, рускую 18% палякаў. Прычыны даволі значнага скарачэння колькасці палякаў у рэспубліцы можна патлумачыць працэсам іх моўнай, а потым і этнічнай асіміляцыі. Скарачэнне колькасці палякаў у міжперапісны перыяд 1959–1970 гг. было абумоўлена таксама пазбаўленнем рэгістрацыі каталіцкіх аб’яднанняў і закрыццём касцёлаў. Так, за 1960–1964 гг. былі зняты з рэгістрацыі 17 абшчын ў Віцебскай вобласці і 26 – ў Гродзенскай. З 1965 да 1970 г. колькасць касцёлаў у рэспубліцы паменшылася са 130 да 107. Паводле перапісу 1959 г. з 8,7 тыс. татараў 19,9% назвалі роднай мову сваёй нацыянальнасці, 34,8% – рускую. У 1970 г. роднай мову сваёй нацыянальнасці назвалі 24,5% татараў, 41,1% – рускую. Як засведчылі вынікі перапісу 1989 г., тэндэнцыя ўзмацнення русіфікацыі заставалася нязменнай. Так, толькі 25,9% татараў назвалі роднай мову сваёй нацыянальнасці, для 52,4% татараў роднай была руская. Разам з тым, свабодна валодалі роднай мовай ў 1970 г. – 8,9% татараў, у 1979 г. – 10%, у 1989 г. – 10,7%. Падобная тэндэнцыя назіралася і сярод літоўцаў, латышоў. Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 214, 231–232 ; Kruczkowski T. Nektóre zagadnienia historii etnicznej Polaków na Białorusi. С. 73, 76.

⁵¹¹ Тугай В.В. Латышы на Беларусі. Мінск, 2001. С. 130.

беларускай зямлі быццам праводзіўся эксперымент па поўнай дэнацыяналізацыі насельніцтва⁵¹². Даследчык Т. Кручкоўскі называе гэта вынікам рускай і беларускай каланізацыі⁵¹³. Польскія даследчыкі гавораць пра працэс беларусізацыі палякаў. З гэтым можна пагадзіцца, але трэба ўлічваць тое, што беларускай дзяржавы не існавала, і беларусізацыя мясцовых палякаў з’яўлялася толькі этапам да іх русіфікацыі.

Такая палітыка, на думку прафесара У. Навіцкага, садзейнічала зніжэнню ўзроўню нацыянальнай самасвядомасці, скарачэнню элементаў нацыянальнай культуры нацыянальных меншасцей. Даследчык робіць выснову: “Савецкая палітыка адносна этнічных супольнасцей мела не толькі станоўчыя моманты, але і сур’ёзныя памылкі і пралікі. Гэта прывяло да глыбокага крызісу ў міжнацыянальных адносінах, які да сённяшняга дня адчуваецца на постсавецкай прасторы”⁵¹⁴.

Беларусь з’яўлялася адной з рэспублік СССР. Нягледзячы на прадстаўніцтва ў ААН, яна не мела рэальнага суверэнітэту і была пазбаўлена магчымасці праводзіць уласную нацыянальную і культурную палітыку. Імкненне ўладаў СССР да поўнай саветызацыі і русіфікацыі рабілі вельмі сумніўнымі перспектывы захавання і развіцця польскай, татарскай, яўрэйскай, літоўскай, украінскай і іншых культур на беларускай зямлі.

Перад усімі народамі паўставала задача: змірыцца з наяўным становішчам ці пайсці па шляху адраджэння. Новыя ўмовы для развіцця нацыянальных супольнасцей адкрыла хваля нацыянальна-культурнага адраджэння часоў “перабудовы” у СССР, стварыўшая магчымасць аднаўлення ўсяго таго, што было згублена ў ранейшыя гады.

Другая палова 1980-х гг. у СССР праходзіла пад заклікам перабудовы. Пачатак яе прыпадае на час прыходу да ўлады М. Гарбачова. У гэтых умовах праходзіць ХХХ з’езд КПБ (30–31.01.1986 г.), у выступях на ім поўны “застой” і запэўніванне ў паспяховым дасягненні паказчыкаў сацыяльнага і гаспадарчага развіцця, якія былі запланаваны партыяй.

Упершыню за доўгія часы ў дакладзе мандатнай камісіі асобы польскай нацыянальнасці названы асобна, а не ў складзе агульнай групы – іншыя нацыянальнасці.

У справаздачным дакладзе першага сакратара ЦК КПБ М. Слюнькова, побач з заклікамі выхавання моладзі ў духу савецкага патрыятызму і сацыялістычнага інтэрнацыяналізму, фарміравання падрыхтаванасці да абароны сваёй Айчыны, звернута ўвага на міжэтнічныя працэсы: “З поля зроку партыйных камітэтаў і арганізацый не павінны знікаць такія актуальныя пытанні, як выхаванне высокай культуры міжнацыянальных адносін, пачуцця

⁵¹² Смалянчук А. Нацыянальная структура насельніцтва Беларусі ў XX стагоддзі. С. 161.

⁵¹³ Kruczkowski T. Nektóre zagadnienia historii etnicznej Polaków na Białorusi. С. 75.

⁵¹⁴ Навіцкі У.І. Савецкая палітыка ў адносінах да этнічных супольнасцей Беларусі // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. С. 23.

непарушнага яднання беларускага народа з вялікім рускім і іншымі брацкімі народамі нашай шматнацыянальнай Радзімы. Належыць забяспечваць актыўны ўдзел прадстаўнікоў усіх нацыянальнасцей, якія пражываюць у рэспубліцы, у кіраванні вытворчасцю, у працы органаў улады.”⁵¹⁵. Прагучала гэта і ў рэзалюцыі з’езда: “Палепшыць камуністычнае і інтэрнацыянальнае выхаванне насельніцтва. ...Дамагацца актыўнага ўдзелу грамадзян розных нацый, якія жывуць і працуюць у рэспубліцы, у кіраванні вытворчасцю, у працы органаў улады, у культурным жыцці гарадоў, раёнаў, працоўных калектываў.”⁵¹⁶.

Акадэмік М. Касцюк падкрэслівае, што пэўныя змены ва ўзаемаадносінах этнічных супольнасцей на Беларусі, як і ў іншых месцах, адбыліся ў выніку перабудовачных працэсаў другой паловы 1980-х – пачатку 1990-х гг., што звязана ў першую чаргу з развіццём дэмакратыі, атрыманнем Беларуссю статусу суверэннай дзяржавы.

Пэўную ролю адыграў Закон БССР “Аб народным абмеркаванні важных пытанняў дзяржаўнага жыцця Беларускай ССР”, які быў прыняты 2.02.1988 г. на восьмай сесіі ВС БССР⁵¹⁷. Ён прадугледжваў абмеркаванне насельніцтвам важных пытанняў грамадскага і дзяржаўнага жыцця. У падрыхтоўцы і правядзенні абмеркавання мелі права ўдзельнічаць, разам з КПБ, прафсаюзамі, УЛКСМ, і іншыя грамадскія арганізацыі (артыкул 5), што садзейнічала актывізацыі працэсаў утварэння і грамадскай дзейнасці культурна-асветніцкіх аб’яднанняў нацыянальных меншасцей. У артыкуле 4 Закона забараняліся прамыя або ўскосныя абмежаванні на ўдзел у абмеркаванні ў залежнасці ад “расавай і нацыянальнай прыналежнасці, полу, адукацыі, мовы, адносін да рэлігіі...”⁵¹⁸.

27.07.1988 г. адбылася сустрэча кіраўніцтва ЦК КПБ з прадстаўнікамі інтэлігенцыі БССР па пытаннях нацыянальнай культуры, мовы. У выступе першага сакратара ЦК КПБ Я. Сакалова прагучала думка аб арганізацыі і правядзенні ў БССР, акрамя конкурса польскай песні, конкурса украінскай песні⁵¹⁹. Дарэчы, цікавы факт, у Віцебску 23.07.1988 г. падчас конкурса польскай песні адбыўся вечар беларускай песні, дзе з 20 песен было толькі 4 беларускіх⁵²⁰.

17.11.1988 г. адбылася сустрэча вышэйшага партыйнага кіраўніцтва рэспублікі з прадстаўнікамі Саюза пісьменнікаў БССР па пытаннях нацыянальнай культуры, працы творчых саюзаў, дзейнасці Беларускага Народнага Фронту, Мартыралогу Беларусі і інш. З выступу першага сакратара ЦК КПБ Я.Сакалова можна зразумець пазіцыю афіцыйнай улады да адраджэння

⁵¹⁵ Пратакол XXX з’езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 374. Арк. 4, 5, 43, 45.

⁵¹⁶ Рэзалюцыя XXX з’езда КПБ // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 374. Арк. 211.

⁵¹⁷ БССР. Вярхоўны Савет. Скліканне (11). Сесія (8). Стэнаграфічная справаздача. Мінск, 1988. С. 83–90.

⁵¹⁸ Там жа. С. 85.

⁵¹⁹ Стэнаграма сустрэчы ў ЦК КПБ з прадстаўнікамі інтэлігенцыі БССР па пытаннях нацыянальнай культуры, мовы. 27.07.1988 г. // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1167. Арк. 2.

⁵²⁰ Стэнаграма сустрэчы ў ЦК КПБ з прадстаўнікамі інтэлігенцыі БССР па пытаннях нацыянальнай культуры, мовы. 27.07.1988 г. // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1167. Арк. 22.

праяў нацыянальнай свядомасці: “У рэспубліцы у апошні час актывізаваліся некаторыя экстрэмісцкія элементы”⁵²¹. З боку афіцыйных кіраўнікоў творчых саюзаў, якія прызначаліся на свае пасады толькі са згоды партыйнага кіраўніцтва, прагучалі прапановы аб кантролі за дзейнасцю новых нацыянальных арганізацый. Старшыня праўлення рэспубліканскага аддзялення Савецкага фонду культуры І. Чыгрынаў адзначыў: “У Гродзенскай вобласці пры фондзе культуры створана польскае аддзяленне. Яно ўжо пачало дзейнічаць. Пасыпаліся звароты стварыць падобныя аб’яднанні ў Віцебскай, Брэсцкай абласцях. У Мінску жыве 15 тысяч палякаў. Зразумейце. Мы не вельмі спяшаемся выканаць гэта, бо прапановы паступаюць таксама ад татараў, літоўцаў, якія пражываюць у БССР. Польскае таварыства ў г. Ліда даслала ліст, каб дапамагчы ў вывучэнні польскай мовы ў школах. Вось такі дэмакратычны рух ідзе з нечаканага боку. У Мінску пры фондзе культуры створана яўрэйскае таварыства. Справа не ў тым, што прыязджаюць эмісары з Літвы і ўгаворваюць пераехаць у Літву літоўца ці рабіць чорную справу ў Беларусі. Відавочна, што рух аб’яднанняў нам патрэбна ўзяць пад кантроль і падумаць, што гэта такое, пакуль яно здаровае і цікавае.”⁵²²

У 1988 г. у г. Гродна пры абласным аб’яднанні Савецкага фонду культуры было створана Гродзенскае абласное польскае культурна-асветнае таварыства з секцыяй у г. Ліда. Мэтай таварыства з’яўлялася прапаганда польскай мовы і культуры, наладжванне і падтрымка сувязей з грамадскімі аб’яднаннямі ў ПНР. У студзені 1989 г. створана таварыства польскай культуры ў г. Ваўкавыску, аддзяленні таварыства савецка-польскага сяброўства ў Бераставіцкім і Воранаўскім раёнах. Стала прыкметнай актыўнасць татарскай абшчыны ў г.п. Іўе, якая арганізацыйна далучылася да “Саюза літоўскіх татар”, які дзейнічаў пры Літоўскім фондзе культуры. “Саюз літоўскіх татар” ставіў задачу вывучэння гісторыі і культуры татар, якія жылі на тэрыторыі Літвы, Беларусі і Польшчы.

Да асобных раёнаў Гродзенскай вобласці, асабліва Воранаўскаму і Астравецкаму, праяўлялі прыкметны інтарэс нацыяналістычна настроеныя асобы з Літвы. Яны спрабавалі выклікаць у мясцовага літоўскага насельніцтва незадавальненне ўмовамі жыцця ў БССР і імкненне далучыцца да Літвы⁵²³.

У пачатку 1989 г. было створана Мінскае таварыства яўрэйскай культуры. Восенню 1989 г. ўзніклі першыя татарскія культурна-асветныя таварыствы ў Мінску і Гродна. У лютым 1990 г. стварылася таварыства “Палонія”, якое было зарэгістравана аддзелам культуры Мінгарвыканкама. У чэрвені 1990 г. на з’ездзе была ўтворана рэспубліканская арганізацыя – Саюз палякаў Беларусі (СПБ).

⁵²¹ Стэнаграма сустрэчы ў ЦК КПБ з прадстаўнікамі Саюза пісьменнікаў БССР па пытаннях нацыянальнай культуры, працы творчых саюзаў, дзейнасці Народнага фронту, Мартыралога Беларусі і інш. 17.11.1988 г. // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1168. Арк. 1.

⁵²² Там жа. Арк. 8–9.

⁵²³ Інфармацыйны ліст // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 612. Арк. 55–56.

Актывізаваў і замацаваў працу ў адраджэнні культуры, традыцый нацыянальных меншасцей вераснёўскі (1989 г.) пленум ЦК КПСС, які разгледзеў пытанні нацыянальнай палітыкі. На хвалі адраджэння пачалі масава стварацца нацыянальна-культурныя аб'яднанні, мэтай якіх з'яўлялася арганізацыя работы па вывучэнні мовы, гісторыі, культуры сваіх народаў.

У 1989 г. з'явілася запіска ЦК КПБ “Аб некаторых негатыўных праявах у развіцці самадзейнага руху ў рэспубліцы і аб працы партыйных арганізацый па іх пераадоленню”⁵²⁴. Наконт абвастрэння міжнацыянальных адносін і працы сярод прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей у Беларусі, сярод іншага было адзначана: “Рэальнае жыццё, далейшае развіццё працэсаў дэмакратызацыі нашага грамадства на павестку дня паставіла яшчэ адну няпростую праблему – кіраўніцтва працай культурна-асветных аб'яднанняў, якія створаны па прынцыпу нацыянальных”⁵²⁵.

19.01.1990 г. на пасяджэнні бюро ЦК КПБ разглядалася пытанне “Аб партыйным кіраўніцтве працай па ўдасканаленню міжнацыянальных адносін”. На жаль, ніякага аналізу міжнацыянальных адносін у Беларусі не было зроблена. У асноўным члены бюро доўга спрачаліся наконт таго, які адзел будзе займацца ў абкамах праблемамі міжнацыянальных адносін і каму гэтыя асобы будуць непасрэдна падпарадкоўвацца. У выніку прынялі рашэнне – вылучыць гэтую працу ў самастойны накірунак⁵²⁶.

25.04.1990 г. загадчык ідэалагічнага аддзела ЦК КПБ А. Русецкі прапанаваў разгледзець на пасяджэнні ЦК пытанне аб стварэнні Дзяржкамітэта БССР па нацыянальных пытаннях. У сваім лісце ён прапаноўваў рэкамендаваць Прэзідыуму Вярхоўнага савета БССР⁵²⁷ утварыць Дзяржаўны камітэт па

---

⁵²⁴ Падчас правядзення ў СССР палітыкі перабудовы ў розных рэгіёнах і рэспубліках члены камуністычнай партыі раскалоліся на два лагеры. У адным апынуліся тыя, хто імкнуўся захаваць існуючы лад, перашкаджаў зменам на шляху дэмакратызацыі грамадства. У другім тыя, хто жадаў правесці змяненні ў грамадска-палітычным ладзе з мэтай выхаду з крызісу. Апошнія ўтварылі “Дэмакратычную платформу ў КПСС”. У іх былі прыхільнікі і сярод членаў камуністычнай партыі Беларусі. У кастрычніку 1989 г. у Мінску пачынае дзейнічаць палітычны клуб “Камуністы за перабудову”. Сустаршынёю клуба і найбольш актыўным быў Жыватнюк А. – намеснік начальніка АТК ВА “Гарызонт”, сакратар цэхавай партарганізацыі КПБ, украінец па нацыянальнасці. 1940 года нараджэння, ён уступіў ў КПСС у 1964 г., працаваў на прамысловых прадпрыемствах Магілёва, загадчыкам сектара Магілёўскага абкама КПБ, інструктарам ЦК КПБ. Ён актыўна выступаў за дэмакратызацыю КПБ, будучы добрым арганізатарам менавіта ён, разам з папличнікамі, з’арганізаваў і правёў 23–25.03.1990 г. у Мінску вельмі прадстаўнічую рэспублікаскую канферэнцыю прыхільнікаў “Дэмакратычнай платформы ў КПСС”, на якой прысутнічаў 201 дэлегат з усёй Беларусі. НА РБ. Ф. 4 п. Воп.156. Спр.724. Арк. 113.

⁵²⁵ Запіска ЦК КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 775. Арк. 14.

⁵²⁶ Праатакол № 83 бюро ЦК КПБ // НА РБ. Ф. 4п. Воп. 160. Спр. 1054. Арк. 4 ; Спр. 1059. Арк. 28.

⁵²⁷ З 1960 да 21.09.1990 г. пытанні міжнацыянальных адносін не знаходзілі адлюстравання ў працы якога-небудзь органа Вярхоўнага Савета (ВС) БССР. Вярхоўны Савет БССР па палажэнню 1960 г. ствараў 9 пастаянных камісій: мандатную; заканадаўчых меркаванняў; бюджэтную; па замежных справах; па сельскай гаспадарцы; па жыллёвым будаўніцтве, камунальнай гаспадарцы і добраўладкаванні; па народнай адукацыі і культурна-асветніцкай рабоце; па ахове здароўя і сацыяльным забеспячэнні; па гандлі і грамадскім харчаванні. Раней функцыянавала 8 пастаянных камісій Вярхоўнага Савета рэспублікі, а да ліпеня 1956 г. – толькі 4. У сакавіку 1963 г. колькасць пастаянных камісій вышэйшага органа дзяржаўнай улады Беларусі была павялічана да 12. Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе. С. 442.

Не існавала асобнай камісіі, якая б займалася нацыянальнымі пытаннямі. Час ад часу іх разглядаў займаўся Адзел па пытаннях сацыяльнага і культурнага развіцця. Гэта было выклікана тым, што, згодна афіцыйнай

нацыянальных пытаннях і стварыць адпаведныя яго структуры на месцах. Сярод іншага, адзначаў: “Запатрабаванні далейшага ўдасканалення кіраваннем у сферы нацыянальнага развіцця і міжнацыянальных адносін у Беларусі вылучаюць неабходнасць стварэння гэтага дзяржаўнага органа ў нашай рэспубліцы”. Гэтую выснову ён грунтаваў на наступным: “Аналіз працэсаў у рэспубліцы сведчыць аб росце нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа, прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей, якія жывуць у Беларусі. Развіваюцца нацыянальныя інтарэсы і запатрабаванні грамадзян, узмацняецца іх імкненне да захавання і адраджэння самастойнасці сваёй культуры, мовы традыцый і звычаяў. У месцах кампактнага пражывання асобных нацыянальных груп у рэспубліцы ўтвораны і дзейнічаюць 11 нацыянальных культурна-асветных таварыстваў і аб’яднанняў”⁵²⁸.

Пасля правядзення ў 1990 г. першых больш ці менш дэмакратычных выбараў у мясцовыя і Вярхоўны саветы сталі адбывацца змены ў падыходах да вырашэння міжнацыянальных праблем і задавальнення інтарэсаў і запатрабаванняў нацыянальных меншасцей Беларусі ў грамадска-палітычным і культурна-асветным жыцці.

Пастановаю ВС БССР XII склікання ад 01.06.1990 г. за № 16-XII былі ўтвораны пастаянныя камісіі, сярод якіх – камісія па нацыянальнай палітыцы і міжнацыянальных адносінах⁵²⁹.

Як ні дзіўна, але камісія па нацыянальнай палітыцы і міжнацыянальных адносінах не вельмі часта займалася пытаннямі нацыянальных меншасцей. Адлюстраванне міжнацыянальных працэсаў у дзейнасці ВС Беларусі падрабязна раскрыта ў манаграфіі аўтара⁵³⁰.

Саюз палякаў у Беларусі адразу пасля свайго ўтварэння трапіў пад пільны кантроль камуністычных уладаў. Адна з першых спробаў ціску на гэтае нацыянальнае грамадскае аб’яднанне адносіцца да восені 1990 г.

Вельмі цікавай і змястоўнай з’яўлялася інфармацыйная запіска пракуратуры БССР (22.10.1990 г.) на імя першага сакратара ЦК КПБ Я.Сакалова “Аб грамадска-палітычнай накіраванасці і выканні законнасці ў дзейнасці саюза палякаў” за подпісам пракурора БССР. У ёй, у прыватнасці, адзначалася: “СПБ утвораны 16.06.1990 г. на ўстаноўчым з’ездзе ў Гродна. Згодна статута і праграмы, СПБ – грамадска-палітычнае аб’яднанне, якое ставіць мэтай сацыяльнае і культурнае развіццё польскага насельніцтва, абарону нацыянальных і грамадзянскіх правоў палякаў, выхаванне моладзі на прынцыпах польскага патрыятызму і нацыянальных традыцый, усталяванне

ідэалогіі, на абшарах СССР, у тым ліку і Беларусі, нацыянальныя пытанні былі вырашаны, неабходнасць у падрабязным аналізе стану міжнацыянальных адносін не існуе. Толькі напрыканцы 1980-х гадоў, пасля падзеяў ва Узбекістане, Нагорным Карабаху і інш., абраннікі народа звярнулі ўвагу і на міжнацыянальныя адносіны ў Беларусі.

⁵²⁸ Ліст А.Русецкага // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 775. Арк. 14.

⁵²⁹ Гісторыка-архіўная даведка // Там жа. Ф. 968. Воп.1. С.21, 43.

⁵³⁰ Пушкін І.А. Нацыянальныя супольнасці Беларусі: грамадска-палітычная і культурна-асветніцкая дзейнасць (1990-2005 гг.): манаграфія. Магілёў, 2007. С.61–70.

больш шчыльных сувязяў з Польшчай і польскімі аб'яднаннямі, распаўсюджванне каталіцкага ўплыву на тэрыторыі Беларусі". Пракуратура падкрэслівала, што СПБ аспрэчвае дадзеныя аб колькасці палякаў ў Беларусі згодна перапісу 1989 г. Прыводзіла факты зваротаў беларусаў у ЗАГСы з просьбамі аб змяненні нацыянальнасці з беларускай на польскую. Адзначала сувязі СПБ з каталіцкай царквою: "На пасяджэннях праўлення саюза часта прысутнічае біскуп Т.Кандрусевіч". У дэведцы было пазначана, што на тэрыторыі Гродзенскай вобласці 119 каталіцкіх абшчын (праваслаўных – 98); працуюць 40 ксяндзоў, якія жывуць у вобласці і 15, якія прыязджаюць з Польшчы; створана каталіцкая семінарыя (40 чал.). "Частка каталіцкіх святароў, – гаварылася ў запісцы пракуратуры, – у сваіх казаннях з мэтай пашырэння сфер уплыву заклікае прыхаджан ствараць польскія грамадскія фарміраванні, прапаведваюць нацыяналістычныя настроі". Пракуратура прыводзіла факты дзейнасці СПБ: "Пры іх актыўным удзеле адкрыты помнік А. Міцкевічу ў Лідзе, усталяваны помнікі воінам польскай арміі, якія загінулі ў гады Вялікай Айчыннай вайны ў г.п. Сапоцкін і вёсцы Навумавічы Гродзенскага раёну. 30.09.1990 г. у Гродна быў праведзены санкцыяніраваны мітынг, прысвечаны адраджэнню польскай нацыянальнай культуры, мовы, школ, бібліятэк. Была прынята рэзалюцыя, у якой падвергліся крытыцы мясцовыя і рэспубліканскія ўлады за недавальняючае вырашэнне запатрабаванняў палякаў"⁵³¹.

"Польскай грамадскасцю, – адзначаў пракурор БССР, – таксама вылучаюцца прапановы аб адмове вывучэння беларускай мовы і літаратуры, выказваецца ідэя ўтварэння ў вобласці польскай аўтаноміі... Сярод палякаў, якія жывуць у рэспубліцы, укараняецца думка, што няма Польшчы без Гродна, Львова, Вільнюса"⁵³².

Прыводзячы лічбы аб колькасці вывучаючых польскую мову ў навучальных установах⁵³³, факты дзейнасці СПБ, пракуратура рабіла выснову, што "аналіз працы саюза палякаў паказвае, што дадзеная арганізацыя з культурна-асветнай хутка палітызуецца, пераўтвараецца ў палітычную партыю з неабходнымі арганізацыйнымі структурамі ў цэнтры і на месцах. Дакладна выражаны нацыянальны інтарэсы, якія арыентаваны на Польшчу, прасочваюцца тэндэнцыі адрыву палякаў ад іншых нацый. У асноўным дзейнасць саюза палякаў акцэнтуюцца на інтарэсах нацыі, практычна не ўвязваецца з рашэннем неабходных гаспадарча-эканамічных пытанняў Гродзенскай вобласці. Падобная палітыка можа прывесці да раз'яднання насельніцтва вобласці па нацыянальных прыкметах і ўзнікнення міжнацыянальных канфліктаў"⁵³⁴.

⁵³¹ Інфармацыйная запіска пракуратуры // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 775. Арк. 43–44.

⁵³² Інфармацыйная запіска пракуратуры // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 775. Арк. 45–46.

⁵³³ 7,5 тыс. дзяцей у школах 12 раёнаў і 5 гарадоў вобласці, на факультэце польскай філалогіі ГрДУ – 100 студэнтаў, у Ваўкавыскім і Гродзенскім педагагічных вучылішчах.

⁵³⁴ Інфармацыйная запіска пракуратуры // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 775. Арк. 46.

Прыводзіліся прыклады ўзнікшых міжканфесійных канфліктаў: “У вобласці 12 культавых будынкаў на якія могуць прэтэндаваць як католікі, так і праваслаўныя, што прыводзіць да абвастрэння адносін паміж імі... Узнікла канфліктная сітуацыя ў вёсцы Вярэйкі Ваўкавыскага раёна, дзе без дастатковых падстаў будынак перададзены католікам, што прывяло да абурэння праваслаўнага насельніцтва. У пасёлку напружанае становішча”⁵³⁵.

Пракурор Беларусі адзначаў: “Складаныя грамадска-палітычныя абставіны, якія складваюцца ў вобласці, рост нацыяналістычных настрояў, садзейнічалі зганьбаванню помнікаў У. Леніну 21.09.1990 г. у г.п. Сапоцкін, 01.10.1990г. у в. Парэчча Гродзенскага раёна. Узбуджаны крымінальныя справы і праводзіца разбіральніцтва. ...Аб’ектыўных дадзеных аб дачыненні саюза палякаў да канфлікту ў в. Вярэйкі і зганьбавання помнікаў У. Леніна не ўстаноўлена”. Калі на гэта звярнуў увагу пракурор, значыць абвінавачванні “СПБ” у гэтым з боку уладаў былі.

У завяршэнні інфармацыйнай запіскі пракурор Беларусі зрабіў выснову: “Вынікі праведзенай праверкі саюза палякаў Беларусі сведчаць аб тым, што за дзейнасцю польскага руху неабходны пастаянны кантроль і нагляд з боку савецкіх і праваахоўных органаў”⁵³⁶.

У выніку 20.11.1990 г. быў накіраваны ліст загадчыка сектара ідэалагічнага аддзела ЦК КПБ у ЦК КПБ, у якім ён прапаноўваў: “На падставе высноў пракуратуры БССР і Мініста БССР Гродзенскаму абкаму партыі прапанавана ўзмацніць увагу да дзейнасці “Саюза палякаў ў Беларусі”, усяляк накіроўваць яго намаганні ў канструктыўнае русла праз камуністаў – актывістаў саюза”⁵³⁷. Прапановы па ўдасканаленню арганізацыі працы з нацыянальна-культурнымі аб’яднаннямі былі ўключаны ў рэзалюцыі, якія былі прыняты ХХХІ з’ездам КПБ.

Аб стварэнні і дзейнасці нацыянальных аб’яднанняў у БССР гаварылася ў інфармацыйным лісце “Аб рэалізацыі у Беларусі заканадаўчых актаў аб суверэнітэце рэспублікі і забеспячэнні праў чалавека” (13.03.1991 г.) лідара Беларусі А. Малафеева ў пастаянную камісію ЦК КПСС па нацыянальнай палітыцы партыі. У ёй адзначалася: “У рэспубліцы ўзніклі новыя грамадска-палітычныя і культурна-асветныя фарміраванні, якія імкнуцца выказаць і абараніць нацыянальныя інтарэсы грамадзян. Сярод іх “Таварыства беларускай мовы імя Ф.Скарыны”, “Саюз палякаў Беларусі”, рускае, украінскае, татарскае, яўрэйскае нацыянальна-культурныя таварыствы”. Адначасова ў лісце шмат увагі надавалася запалохванню ЦК КПСС тым, што шэраг аб’яднанняў “імкнецца адарваць ў Расіі частку тэрыторыі”⁵³⁸.

⁵³⁵ Інфармацыйная запіска пракуратуры // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 775. Арк.46–47.

⁵³⁶ Там жа. Арк. 47.

⁵³⁷ Ліст загадчыка сектара ідэалагічнага аддзела ЦК КПБ у ЦК КПБ // Там жа. Арк. 41.

⁵³⁸ Ліст А.Малафеева // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 840. Арк. 18.

28–30.11.1990 г. адбыўся XXXI з’езд КПБ. Праходзіў ва ўмовах дэмакратызацыі і развалу СССР, калі кампартыя згубіла свой аўтарытэт. У дакладзе першага сакратара ЦК КПБ Я. Сакалова прагучала: “Прызнаючы нацыянальныя рухі як натуральную форму волевыяўлення народаў, КПБ улічвае іх дэмакратычную накіраванасць. Па ініцыятыве ЦК КПБ прыняты “Закон аб мовах у БССР”. ... Варта праяўляць клопат і аб стварэнні ўмоў для свабоднага развіцця культурных традыцый пражываючых у Беларусі нацыянальных груп. Ужо ўтвораны польскае культурна-асветніцкае таварыства ў Гродзенскай вобласці, аб’яднанне яўрэйскай культуры ў г. Мінску, фарміруюцца падобныя аб’яднанні грамадзян украінскай, літоўскай і татарскай нацыянальнасцей”⁵³⁹. Кажучы пра асаблівую ролю ЦК КПБ у прыняцці закона аб мовах, партыйны лідар БССР нават не ўзгадаў пра ініцыятывы і лісты інтэлігенцыі ў абарону роднай мовы.

Паралельна ў справаздачным дакладзе адзначалася: “Узрастае шавінізм, нацыяналізм, сепаратызм... КПБ выступае за інтэрнацыяналізацыю грамадскага жыцця”⁵⁴⁰.

У выступках на з’ездзе неаднойчы ўзгадваліся падзеі ў Закаўказзі, Кіргізіі, Малдове, Заходняй Украіне, “экстрэмісты”, “беларускі нацыяналістычны фронт”, гучалі словы ў абарону кампартыі, напады на БНФ, ЦК КПСС, Якаўлева, З. Пазыняка, М. Гарбачова. Міжнацыянальныя праблемы ў Беларусі ўзгадваліся толькі ў адзінкавых выступках. Напрыклад, у выступе першага сакратара Магілёўскага абкама КПБ У. Папова: “Патрэбна надаць першачарговую ўвагу наступным пяці праблемам... Гэта адносіны да культуры з пункту гледжання задавальнення моўна-культурных запатрабаванняў людзей усіх нацыянальнасцей, якія пражываюць на тэрыторыі рэспублікі...”⁵⁴¹.

Пад час працы з’езда, з ліку яго ўдзельнікаў, былі ўтвораны секцыі. Сярод іншых нас зацікавілі дзве. Першая – секцыя “Ідэалагічная праца: новыя падыходы, арганізацыя, формы і метады” (кіраўнік У.В.Грыгор’еў), на ёй абмяркоўваўся праект рэзалюцыі “Аб адносінах КПБ да грамадска-палітычных арганізацый і рухаў”. Другая – секцыя “Актуальныя праблемы культуры, адукацыі, навукі” (кіраўнік У.М. Гетманчук), на ёй разглядаўся праект рэзалюцыі “Аб палітыцы КПБ у вобласці адукацыі, навукі і культуры”⁵⁴².

На абодвух секцыях нічога не гаварылася пра нацыянальнае пытанне і праблемы нацыянальных меншасцей. Аднак пра іх узгадвалася ў прынятых рэзалюцыях XXXI з’езда КПБ: “З’езд КПБ ... падтрымлівае палітыку, накіраваную на захаванне нацыянальнага самаатасамлення беларускага народа, дзяржаўную абарону яго мовы, забеспячэнне свабоднага развіцця культурных

⁵³⁹ Справаздача аб працы ЦК КПБ і задачы партыйных арганізацый рэспублікі ў новых умовах. Доклад Я.Сакалова – першага сакратара ЦК КПБ // НА РБ. Фонд 4 п. Воп. 160. Спр. 1019. Арк. 117 ; Спр. 1027. Арк. 102.

⁵⁴⁰ Справаздача аб працы ЦК КПБ і задачы партыйных арганізацый рэспублікі ў новых умовах. Доклад Я.Сакалова – першага сакратара ЦК КПБ // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1019. Арк. 85, 94, 118.

⁵⁴¹ Праатакол XXXI з’езда КПБ // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1020. Арк. 25–26.

⁵⁴² Матэрыялы да праатакола XXXI з’езда КПБ (28–30.11.1990 г.) // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1027. Арк. 26.

традыцый нацыянальных груп, якія пражываюць у рэспубліцы ⁵⁴³. ...Мы прапаноўваем сумеснае супрацоўніцтва ...па ўдасканаленні міжнацыянальных адносін. Мы за згоду ў такіх важных праблемах, як станаўленне прававой дзяржавы і грамадзянскай супольнасці, маральнае і духоўнае развіццё народаў, якія жывуць у Беларусі, на аснове нацыянальных традыцый і сусветнай гуманістычнай спадчыны ⁵⁴⁴. ...У вобласці адукацыі: распрацоўка і рэалізацыя канцэпцыі нацыянальнай школы, якая ўлічвала ... спецыфіку нацыянальнага склада. У вобласці культуры: ... павага самавызначэння і раўнапраўя культур усіх нацыянальнасцей, якія пражываюць у БССР”⁵⁴⁵. З’езд даручаў ЦК КПБ “шчыльна супрацоўнічаць с творчымі саюзамі, выдавецтвамі, навукавай і педагагічнай грамадскасцю ў працы па рэалізацыі Дзяржаўнай праграмы развіцця беларускай мовы і іншых нацыянальных моў у БССР.” ⁵⁴⁶.

Гэтага было недастаткова ва ўмовах набіраўшага моц нацыянальнага руху. А з другога боку, прынятыя рэзалюцыі з’езда ўжо нічога не вырашалі – надыйшла новая эпоха.

Такім чынам, на працягу многіх дзесяцігоддзяў дзяржаўная палітыка савецкай улады ў дачыненні да міжнацыянальных адносін, побач са станоўчымі (дружба народаў, верацярпімасць і іншае), была прасякнута палітычным дагматызмам, не дазваляючым падысці да нацыянальных праблем з улікам патрэб асобных этнічных супольнасцей, канкрэтных людзей, татальным кантролем за дзейнасцю нацыянальных грамадскіх арганізацый. Усё непадпарадкаванае камуністычнай партыі забаранялася і знішчалася.

Значныя змены ў нацыянальнай палітыцы адбыліся пасля прыняцця 27.07.1990 г. Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце Рэспублікі Беларусь, а таксама шэрагу заканадаўчых актаў аб мовах, культуры, адукацыі і асабліва важнага сярод іх закону “Аб нацыянальных меншасцях у Рэспубліцы Беларусь”, зацверджанага 11 лістапада 1992 г.

Аналіз стэнаграм і матэрыялаў вышэйшага органа ўлады – з’ездаў КПБ у перыяд 1945–1990 гг. дазваляе вылучыць агульнае. На з’ездах фармуляваліся агульныя накірункі сацыяльнай, эканамічнай, культурнай палітык, але канкрэтная праца па ўвасабленні іх у жыццё і спецыфіка аддаваліся на водкуп наменклатуры. На ўсіх з’ездах у выступях разглядаліся ў асноўным сацыяльна-эканамічныя пытанні. У матэрыялах і рэзалюцыях слухна гаварылася аб неабходнасці змен, крытыкі, ініцыятыўнасці, але ўвесь час размова вялася аб адным і тым жа. Не бачна змен, адчуваецца панаванне фармалізму. Гэта было

⁵⁴³ Рэзалюцыя “Па справаздачы ЦК КПБ і задачам партыйных арганізацый рэспублікі ў новых умовах”. Праатакол XXXI з’езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1021. Арк. 75–76.

⁵⁴⁴ Рэзалюцыя XXXI з’езда КПБ “Аб пазіцыі кампартыі Беларусі ў адносінах з грамадска-палітычнымі арганізацыямі і рухамі”. Праатакол XXXI з’езда КПБ // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1021. Арк. 174.

⁵⁴⁵ Рэзалюцыя XXXI з’езда КПБ “Аб палітыцы КПБ у вобласці адукацыі, навукі і культуры”. Праатакол XXXI з’езда КПБ // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1022. Арк. 69, 71.

⁵⁴⁶ Матэрыялы да праатакола XXXI з’езда КПБ (1990 г.). Рэзалюцыя XXXI з’езда КПБ “Аб палітыцы КПБ у вобласці адукацыі, навукі і культуры” // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1032. Арк. 25, 28.

выклікана тым, што рэальную ўладу ў краіне мела партыйна-савецкая наменклатура агульнасаюзнага ўзроўню.

Нягледзячы на саветызацыю палякаў Заходняй Беларусі ў 1939–1989 гг., яны так і не сталі цалкам савецкімі, у сэнсе дэнацыяналізаванымі інтэрнацыялістамі. Аб гэтым сведчыць тое, што яны першымі ў Беларусі сярод нацменшасцей распачалі працэс нацыянальнага адраджэння.

Наогул, узровень этнічнай самасвядомасці ў прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей быў значна вышэй чым у беларусаў.

У грамадскім жыцці працягваўся моцны ідэалагічны ўціск. Велізарныя памеры прыняла русіфікацыя літаральна ўсіх бакоў жыцця беларускага народа.

На працягу 1945–1991 гг. у выніку мэтанакіраванай нацыянальнай палітыкі партыйна-дзяржаўных органаў у БССР адбылося выцясненне рускай мовай моў нацыянальных меншасцей БССР з грамадска-палітычнага жыцця, культурна-адукацыйнай сферы.

У савецкі час ішоў працэс фарміравання палітычнай культуры з таталітарнай свядомасцю. Дзяржава падпарадкавала сабе чалавека, у тым ліку і нацыянальныя групы. Гэта перашкаджала свабодным праявам грамадскіх сіл. Празмернае апякунства дзяржавы над грамадзянамі нанесла вялікую шкоду энэргіі, дзейнасці, маралі людзей. У выніку празмернага мэтанакіраванага кіраўніцтва – асобы адмаўляліся ад істотнай часткі самастойнасці і адказнасці, з’яўлялася сацыяльная апатыя і іншыя негатыўныя з’явы.

З пачаткам дэмакратызацыі грамадскага жыцця побач з адраджэннем культуры і нацыянальнага жыцця беларускага этнаса пачаўся і аналагічны працэс у большасці нацыянальных меншасцей, якія жылі на тэрыторыі нашай краіны.

3.2 Нацыянальныя меншасці ў дзейнасці партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва Беларусі (1945–1990 гг.)

Нягледзячы на з’яўленне прац, якія закранаюць асобныя бакі ўдзелу нацыянальных меншасцей у грамадскім і культурным жыцці Беларусі, звесткі аб іх дзейнасці ў партыйна-дзяржаўным апарате Савецкай Беларусі разрозненыя, цэласнае даследаванне пакуль што не праведзена.

Нашай мэтай з’яўляецца вылучэнне магчымасцей уплыву на асноўныя працэсы развіцця Беларусі нацыянальных меншасцей праз іх удзел у грамадска-палітычных аб’яднаннях і ўладных структурах Беларусі ў перыяд 1945–1990 гг.

Даследуемы перыяд характарызуецца лёсавызначальнымі гадамі для нашай краіны: 1945, 1953, 1956, 1964, 1985 гг. Аналіз падзей, што адбыліся, дазваляе адзначыць некаторыя тэндэнцыі, якія паўплывалі на прадстаўніцтва і магчымасці ўдзелу нацыянальных меншасцей у дзейнасці партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва рэспублікі.

Амаль семдзсят пяць год асновай палітычнай сістэмы нашага грамадства з'яўляліся камуністычная партыя і саветы. Рэальную ўладу мела толькі кампартыя, у першую чаргу яе бюракратычны апарат. Усе рашэнні прымаліся на пасяджэннях палітбюро, ЦК і з'яўляліся абавязковымі для выканання.

Палітыка цэнтральных уладаў была накіравана на ўмацаванне кадравага патэнцыялу рэспублікі асобамі залежнымі ад іх. Найбольш паслухмяныя тыя, хто не мае ўласных каранёў на гэтай тэрыторыі і зрабляць тое, што скажа начальства. Напрыклад, летам 1947 г. у Беларусь на працу былі накіраваны тры чалавекі на пасады першага і другога сакратароў, сакратара ЦК КП(б)Б: М. Гусараў, С.Ігнацьеў, М. Іўчук. Толькі апошні быў беларусам па нацыянальнасці. М.Гусараў ня ведаў Беларусі, а згадзіўся на пасаду ў інтарэсах уласнай кар'еры⁵⁴⁷.

Неабходна адразу падкрэсліць, што ў СССР міжнацыянальная напружанасць была прыцішана высокай этнасацыяльнай мабільнасцю. Сярод кіруючага апарату было вельмі шмат прадстаўнікоў нацменшасцей. Але ў групу ўлады дапускаліся толькі выбраныя. У рэспубліканскіх ЦК партыі другі сакратар заўжды быў рускі. У адрозненне ад сталінскага нацыяналізму, брэжнеўскі імкнуўся стварыць “новую гістарычную супольнасць” – рускамоўную, але не рускую. Напрыканцы 1980-х гг. утварыўся адносна моцны пласт людзей, якія ўсведамлялі сябе нацыянальна “ніякімі” – толькі савецкімі. Гэта былі дзеці, народжаныя ў міжэтнічных шлюбах, якія даўно забылі зямлю продкаў, мову бацькоў. Палова грамадзян СССР напрыканцы 1980-х гг. лічылі сябе проста “савецкімі людзьмі”⁵⁴⁸.

У шэрагах КПБ, органах выканаўчай і савецкай улады не магло быць іншадумства. Тым не менш, займаючы адказныя пасады ў кіраўніцтве КПБ і саветах, магчыма было нейкім чынам уплываць на ўсе бакі жыцця насельніцтва. Менавіта праз іх структуры вялікую актыўнасць у грамадска-палітычным жыцці БССР праяўляла шмат прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей.

Разгледзім гэтыя магчымасці, аналізуючы нацыянальны склад насельніцтва, а таксама найбольш уплывовых устаноў і апарата кіравання па БССР.

Доля нацыянальных меншасцей у складзе ўсяго насельніцтва ў разглядаемы перыяд была практычна стабільнай – 18,9 % у 1959 г. і 22,1 % у 1989г. (гл. дадатак А), але значна меншай, чым у камуністычнай партыі, дзе адпаведна 53,49 і 28,9 %. Найбольш вялікай і меўшай тэндэнцыю да павелічэння была руская супольнасць – з 8,2 да 13,2 % ад агульнай колькасці насельніцтва БССР. Яна ж была найбуйнейшай і сярод членаў КПБ (гл. табліцу 27). Акрамя яе, сярод асноўных нацыянальных меншасцей, у разглядаемы перыяд павялічвалася толькі украінская – з 1,7 да 2,9 %, але яе частка ў КПБ не была такой істотнай як руская.

⁵⁴⁷ Лыч Л.М. Міжнацыянальныя дачыненні на Беларусі (верасень 1943 – кастрычнік 1964 г.). С. 76.

⁵⁴⁸ Игнатенко И.М. Национальный вопрос и современность. С.38.

Табліца 27 – Нацыянальны склад КПБ у 1945 – 1990 гг. (на 1.01. адпаведнага года)⁵⁴⁹

	1945г.	1951г.	1961г.	1971г.	1981г.	1989г.	1990г.
Усяго членаў КПБ	29515	116663	225541	434527	595311	699159	697608
Беларусы	13726	64969	150352	305065	419816	497413	496751
Нацменшасці (чал.)	15789	51694	75189	129462	175495	201746	200857
Нацменшасці (%)	53,49	44,31	33,33	29,79	29,48	28,9	28,8
Рускія (% ад агульнай колькасці членаў)	36,88	26,88	20,34	18,62	19,35	19,08	19,09

Колькасць беларусаў у КПБ у 1945-1951 гг. павялічылася на 473 %, у 1951–1961 гг. на 231 %, у 1961–1971 гг. на 202,9 %, у 1971–1981 гг. на 137,6 %, у 1981–1988 гг. на 117,4 %. Адначасова рост колькасці рускіх – членаў КПБ у 1945–1951 гг. склаў 288 %, 1951–1961 гг. – 146,3 %, 1961–1971 гг. – 176,4 %, 1971–1981 гг. – 142,4 %, 1981–1988 гг. – 114 %.

Палякі на працягу 1950–80-х гг. стабільна займалі пятае месца ў агульным складзе КПБ (пасля беларусаў, рускіх, украінцаў, яўрэяў), а іх агульная колькасць з 0,6% у 1950 г. узрасла да 1,8% у канцы 1980-х гг. У лічбах гэта выглядае так (выбарачныя дадзеныя): у 1955 г. у КПБ было 828 палякаў, 30 казахаў, 7 узбекаў, 3 кіргізы, 42 грузіны, у 1970 г. – 7050 палякаў, 50 казахаў, 31 узбек, 2 кіргізы, 105 грузінаў⁵⁵⁰. Але нягледзячы на абсалютную большасць, у параўнанні з прадстаўнікамі іншых нацыянальнасцей, палякі вельмі часта ў выдадзеных справах не ўзгадваліся асобным радком.

Колькасць украінцаў у складзе Камуністычнай партыі Беларусі вырасла з 1502 чалавек у 1945 г. да 28695 у 1985 г., або амаль у 19,1 раза, пры павелічэнні агульнай колькасці членаў КПБ у 22,2 разы. Разам з тым, у 1945 г. удзельная вага ўкраінцаў у складзе КПБ складала 5,08%, у 1985 г. зменшылася да 4,37%, а на 1.01.1990 г. яна была на ўзроўні 4,5%. Удзельная вага ўкраінцаў у складзе КПБ істотна перавышала іх вагу ў складзе насельніцтва Беларусі. Пры гэтым у 1959 г. 6,13% ад агульнай колькасці ўкраінцаў Беларусі былі камуністамі, у 1970 г. гэты паказчык павялічыўся да 9,57%, а ў 1979 г. ён склаў 10,82%. Удзельная вага

⁵⁴⁹ Складзена і падлічана па: Каммуністычная партыя Беларусіі в цифрах 1918–1988. С. 112–115 ; Справаздачы. Нацыянальны склад партарганізацыі КПБ у 1989–1991 гг. // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1125. Арк. 139 адв.–140 адв. ; Спр. 1054. Арк. 181–187 адв. ; Спр. 26. Арк. 86–86 адв. ; Спр. 929. Арк. 129–129 адв. ; Аб павялічэнні шэрагаў кампартыі. Матэрыялы II Пленума Брэсцкага абкама КПБ // ДАБВ. Ф. 1. Воп. 20. Спр. 4. Арк. 67–128.

⁵⁵⁰ Вялікі А.Ф. Палякі ў савецкай Беларусі: “дваістыя стандарты” нацыянальнай палітыкі КПБ (1944–1991 гг.). С. 295.

камуністаў сярод беларусаў складала адпаведна 2,87; 4,0 і 5,2%, а сярод рускіх – 6,8; 8,2 і 9,5%⁵⁵¹.

Значным быў уплыў нацменшасцей на грамадска-палітычнае жыццё і праз мясцовы партыйны апарат. І не толькі. Шэраговыя камуністы праз удзел у розных камісіях адыгрывалі істотную ролю ў грамадскім і гаспадарчым жыцці рэспублікі. Напрыклад, у справаздачным дакладзе ХХІV з’езду КПБ першага сакратара ЦК КПБ К. Мазурава адзначалася: “Вялікую дапамогу партыйным арганізацыям рэспублікі ў барацьбе з недахопамі ў працы прамысловых прадпрыемстваў аказвалі створаныя па рашэнню ЦК КПСС камісіі па ўвасабленню права кантролю за дзейнасцю адміністрацыі. Такіх камісій налічвалася 1780...”⁵⁵². Прычым, вядома шмат выпадкаў, калі камісіі займаліся неўласцівымі ім функцыямі, нават спрабавалі падмяняць адміністрацыю прадпрыемстваў у вырашэнні розных вытворчых пытанняў.

У партыйным апарце да 1970-х гг. вага нацменшасцей была большай, чым у агульным складзе насельніцтва рэспублікі, аднак меншай, чым прадстаўніцтва ў КПБ (гл. табліца 28).

Табліца 28 – Нацыянальны склад сакратароў абкамаў, гаркамаў і райкамаў КПБ 1950 – 1988 гг. (на 1.01. адпаведнага года)⁵⁵³

Год	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1988
Усяго	579	839	528	412	478	482	503	509	508
Беларусы	406	576	366	283	361	395	404	414	407
Рускія	153	230	138	103	91	71	76	74	80
Украінцы	13	29	24	22	18	11	13	9	7
Іншыя	7	4	-	4	8	5	10	12	14
Нацменшасці ў працэнтах	29,9	31,3	30,9	31,3	24,5	18,1	19,7	18,7	19,9
Рускія ў працэнтах ад агульнай колькасці	26,4	27,4	26,1	25	19,04	14,73	15,1	14,53	15,7

Фармальна вышэйшым органам улады ў рэспубліцы лічыліся з’езды КПБ. Аналіз нацыянальнага складу дэлегатаў з’ездаў (гл. табліца 29) дазваляе нам казаць аб безумоўнай перавазе да сярэдзіны 1960-х гг. нацыянальных меншасцей сярод дэлегатаў у параўнанні з іх вагой у агульным складзе насельніцтва БССР. Затым гэтыя суадносіны практычна прыйшлі да адпаведнасці.

Статыстычныя дадзеныя дазваляюць прасачыць грамадска-палітычную актыўнасць прадстаўнікоў нятытульнай нацыі. Пры гэтым, аналізуючы

⁵⁵¹ Мазец В.Г. Роля ўкраінцаў у грамадскім і культурным жыцці Беларусі (1945–1989 гг.) // Беларусь–Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук. канф. С. 313.

⁵⁵² Стэнаграма ХХІV з’езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 244. Арк. 528.

⁵⁵³ Складзена і падлічана па: Коммунистическая партия Белоруссии в цифрах 1918–1988. С. 218.

нацыянальны склад дэлегатаў з'езда (гл. табліцу 29), трэба ўлічваць адміністрацыйны фактар (імкненне цэнтральных органаў забяспечыць прыкладныя працэнтныя суадносіны колькасці дэлегатаў нацскладу насельніцтва і членаў партыі), а, таксама, нацыянальны склад гарадскога насельніцтва, павышэнне адукацыйнага ўзроўню беларусаў і нацыянальную палітыку, накіраваную на адміністрацыйнае павелічэнне долі тытульнай нацыі ў складзе партыі, асабліва пасля прыходу да ўлады П. Машэрава.

Табліца 29 – Нацыянальны склад дэлегатаў з'ездаў КПБ ⁵⁵⁴

З'езд (год) / склад	Усяго дэлегатаў ⁵⁵⁵	Працэнт нацыянальных меншасцей	Рус.	Укр.	Інш. ⁵⁵⁶
XIX (1949)	787	46,2	297	45	20
XX (1952)	709	42,3	255	33	10
XXI (1954)	745	44,2	280	41	8
XXII (1956)	812	44,6	296	70	
XXIII (1959)	664 / 86	38,1 / 34,9	214 / 21	32 / 6	7 / 3
XXIV (1960)	720 / 90	40,7 / 45,6	228 / 36	51 / 4	14 / 1
XXV (1961)	675 / 97	40,3 / 33	208 / 21	51 / 7	13 / 4
XXVI (1966)	781 (724 / 57)	37,8	229	42	24
XXVII (1971)	794 (753 / 41)	28,34	180	32	13
XXVIII (1976)	795	27,04	166	38	11
XXIX (1981)	799	22,78	142	22	18
XXX (1986)	807	23,54	148	24	18
XXXI (1990)	717	26,3	136	31	21

Так у перыяд XIX – XXIII з'ездаў дэлегаты-прадстаўнікі нацменшасцей складалі ў сярэднім крыху больш 44 %, у той жа час іх вага ў нацыянальным складзе насельніцтва БССР – 18,9 %. Пры гэтым рускіх было 8,2%, а сярод дэлегатаў з'ездаў каля 36 %. На XXIV – XXVI з'ездах нацменшасцей было прыблізна 40 %, у той жа час у агульным складзе 19 % (рускіх адпаведна 28 % і 10,4 %). Сітуацыя кардынальна стала мяняцца з XXVII з'езда. На ім і на наступных вага прадстаўнікоў нятытульнай нацыі Беларусі стала складаць каля чвэрці дэлегатаў. Пры гэтым нацменшасцей было каля 20 % насельніцтва рэспублікі. Адпаведна працэс закрануў і прадстаўнікоў рускай нацыі ў дэлегацкім складзе. Пры П. Машэраве назіралася тэндэнцыя да іх памяншэння:

⁵⁵⁴ Складзена і падлічана па: Стэнаграмы з'ездаў. Доклад мандатнай камісіі // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 213. Арк. 279 ; Спр. 218. Арк. 199 ; Спр. 225. Арк. 205, 208 ; Спр. 237. Арк. 349 ; Спр. 239. Арк. 126–127 ; Спр. 244. Арк. 67–68 ; Спр. 248. Арк. 62–64 ; Спр. 251. Арк. 96 ; Спр. 257. Арк. 72 ; Спр. 269. Арк. 149 ; Воп. 140. Спр. 1. Арк. 107 ; Воп. 160. Спр. 374. Арк. 92 ; Спр. 1029. Арк. 175 ; Спр. 1027. Арк. 175.

⁵⁵⁵ Пазначана колькасць: з рашаючым / дарадчым голасам.

⁵⁵⁶ XIX з'езд: з 20 асоб 8 былі яўрэямі; XX з'езд: з 10 асоб 4 яўрэя; XXX з'езд: з 18 асоб 14 былі палякамі; XXXI з'езд: з 21 асобы 15 былі палякамі.

29,3 % – 22,6 % – 20,8 % – 17,8 % (1981 г.), пасля яго смерці крыху пабольшала да 18,3 % – 18,9 %.

Прадстаўніцтва на з'ездах мясцовых камуністаў украінскага паходжання было стабільным і, таксама як і рускіх, прыкладна ў 2–3 разы большае чым іх вага сярод усіх жыхароў рэспублікі.

Іншыя нацыянальнасці з агульнага складу дэлегатаў вылучыць цяжка, бо яны пазначаліся агулам у адной графе. У першыя пасляваенныя гады асобна вылучалі яўрэяў, у перабудовачныя – палякаў. У абодвух выпадках іх прадстаўніцтва на з'ездах было ў 2 разы меншае, чым у агульнай колькасці насельніцтва БССР.

Для пасляваенных дзесяцігоддзяў было характэрна, па-першае, змяншэнне колькасці беларусаў. Гэта адбылося ў выніку таго, што: шмат беларусаў загінула на вайне, пэўная частка была дэпартавана ў Германію, з-за ўрэгулявання мяжы паміж СССР і Польшчай да 1947 г. з беларускіх земляў выехала на захад ад “лініі Керзана” 120 тыс. палякаў, 85 тыс. яўрэяў, 469 тыс. беларусаў, а з Польшчы ў СССР пераехала ўсяго толькі 30 тыс. беларусаў. Да таго ж толькі з 1950 па 1960 г. з Беларусі ва ўсходнія раёны СССР (Сібір, Казахстан і інш.) па арганізаванаму набору рабочай сілы выехала прыкладна 900 тыс. чалавек. Тысячы высокакваліфікаваных маладых спецыялістаў з Беларусі пасля заканчэння вучобы ў ВНУ па размеркаванні былі накіраваны на прадпрыемствы, будоўлі, у арганізацыі і ўстановы за межы рэспублікі. Сярод іх большасць складалі беларусы. Па-другое, у БССР павялічылася колькасць прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей, перш за ўсё рускіх, палякаў, украінцаў (рускіх прыкладна ў два разы і дасягнула амаль 1 млн чал., ці 10,4%)⁵⁵⁷. Па-трэцяе, назіраўся вялікі энтузіязм насельніцтва, актывізацыя іх дзейнасці ў грамадскім і гаспадарчым жыцці. Праўда, энтузіязм працоўных падмацоўваўся адміністратыўнымі мерамі.

У разглядаемы перыяд былі пэўныя асаблівасці ў фарміраванні партыйна-дзяржаўнай наменклатуры ў Заходняй Беларусі, асабліва ў першыя 10–15 год пасля вайны. Як адзначае акадэмік М. Касцюк, у гэты час да насельніцтва Заходняй Беларусі быў вялікі палітычны недавер, павышаная падазронасць, характэрная для сталінскай сістэмы ўлады. Гэта знайшло адлюстраванне ў прызначэнні кіруючых работнікаў, якія былі пераважна з усходняй і цэнтральнай Беларусі і іншых месцаў СССР. Як адзначалася ў дакладзе М.Зімяніна “Пастанова ЦК КПСС “Пытанні Беларускай ССР і задачы партарганізацый КП Беларусі”, з якім ён выступіў 25–27.06.1953 г. на IV пленуме ЦК КП(б)Б, у заходніх абласцях рэспублікі амаль усе кіруючыя пасады заняты немясцовымі кадрамі. З 1175 партыйных работнікаў прадстаўнікоў карэннай нацыянальнасці было толькі 121. Прадстаўнікі нацыянальных меншасцей складалі 89,7 %. З 1408 работнікаў абласных выканаўчых камітэтаў

⁵⁵⁷ Багровіч А. Жыхарства Беларускае ССР у сьвятле перапісу 1959 г. С. 31–32 ; Саракавік І.А. Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветнай гісторыі. С. 351–352.

толькі чацвёртая частка з'яўлялася мясцовымі беларусамі, а з 231 работніка гарвыканкамаў такіх было 25. У абласным і гарадскім выканаўчых камітэтах Полацкай вобласці не было ні аднаго работніка-беларуса з заходніх раёнаў. Прыкладна такое ж становішча назіралася ў органах міністэрства ўнутраных спраў БССР, пракуратуры, сярод работнікаў гандлю і г.д.⁵⁵⁸

Даследчык І. Саракавік сцвярджае, што палітычны недавер, павышаная падазронасць да беларусаў, якія патэнцыяльна маглі займаць кіруючыя пасады, асабліва да выхадцаў з Цэнтральнай і Заходняй Беларусі, што захоўваліся аж да 1991 г., прывялі да таго, што імі фактычна не займаліся вядучыя пасады ў органах дзяржаўнай улады і кіравання БССР, і тым самым правакавалі ўнутраныя супярэчнасці паміж гэтай часткай эліты і ўладаю. Так, у 1951 г. урад БССР складаўся з 33 чалавек, з якіх 22 былі рускімі, толькі 9 беларусамі, 1 грузінам, 1 яўрэям. Першымі асобамі Беларусі былі не карэнныя жыхары, а прадстаўнікі нацыянальных меншасцей. Гэта першы сакратар ЦК КПБ М.Гусараў, старшыня Савета Міністраў БССР А. Кляшчоў, старшыня Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР В. Казлоў.

Зыходзячы з гэтага і заключэнняў М. Касцюка, І. Саракавік робіць выснову, што “адбывалася мэтанакіраванае масавае запаўненне іншанацыянальным элементам штатных пасадаў дзяржаўных, грамадска-палітычных структур, сфер культуры, навукі, асветы, аховы здароўя і г.д., што прыводзіла да культурна-моўнай асіміляцыі, размывання этнічнага ядра нацыі, аслаблення развіцця этнічнай самасвядомасці беларусаў”⁵⁵⁹.

У часы сталінскага кіравання, як на ўсесаюзным, так і на мясцовых узроўнях, каб не дапусціць умацавання пры ўладзе каго-небудзь, распачыналі перастаноўку кадраў. Прычым выкарыстоўвалі адзін з найбольш правяраных спосабаў – барацьба з рознага роду “нацыяналізмамі”. Напрыклад, у 1949 г. з рускім нацыяналізмам, у 1949–1950 гг. з яўрэйскім і г.д.⁵⁶⁰

У першае пасляваеннае дзесяцігоддзе ў партыйным апарате ўсіх узроўняў прадстаўлены асноўныя нацыянальныя меншасці Беларусі: рускія, украінцы, палякі, яўрэі, на ўзроўні гаркамаў і райкамаў – армяне, латышы, карэлы, малдаване, кабардзінцы.

Вельмі высокі працэнт нацменшасцей – 55,6% быў сярод загадчыкаў аддзелаў ЦК КПБ. У асяродку намеснікаў загадчыкаў аддзелаў ЦК – 55 %, секрэтаў ЦК – 40 %, сакратароў абкамаў КПБ – 46,7% (гл. табліца 28).

На ўзроўні сярэдняга выканаўчага звяна партыйнага кіраўніцтва на месцах прадстаўнікоў нацменшасцей было менш. Так, нацменшасці на 1.07.1946 г.: сярод усіх сакратароў гаркамаў і райкамаў КПБ складалі 31,4%, першых сакратароў гаркамаў і райкамаў КПБ – 37%, другіх сакратароў гаркамаў і

⁵⁵⁸ Касцюк М. Сталіншчына і Беларусь // Беларускі гістарычны часопіс. С. 104.

⁵⁵⁹ Саракавік І.А. Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветнай гісторыі. С. 353.

⁵⁶⁰ Кожин В.В. Наследники победы. М., 2007. С. 186.

райкамаў КПБ – 31,4%, сакратароў гаркамаў і райкамаў – 26,5%, загадчыкаў аддзелаў гаркамаў і райкамаў – 43,7 %.

Больш за ўсіх было рускіх у асяродку загадчыкаў аддзелаў ЦК КПБ і сакратароў абкамаў (недавер да мясцовых нацыянальных кадраў у дзейнасці якіх цэнтральныя органы бачылі праявы нацыяналізму і нацдэмаўшчыну). Амаль аднолькавая колькасць украінцаў была на ўсіх пасадах сярэдняга сакратарскага корпусу ў КПБ. Найбольшая колькасць яўрэяў была загадчыкаў аддзелаў і сектараў ЦК КПБ, а таксама сярод загадчыкаў аддзелаў райкамаў і гаркамаў і на пасадах другіх сакратароў. Па 1 паляку, армянину, латышу былі першымі сакратарамі, 1 карэл – другім і два палякі – звычайнымі сакратарамі гаркамаў і райкамаў КПБ (гл. табліцу 30).

У 1946 г. наменклатура савецкіх кадраў БССР складалася: на ўзроўні старшынь аблвыканкамаў – 91,7% беларусы (11 чал. з 12) і 8,3% нацменшасці (рускі); сярод 26 намеснікаў старшынь аблвыканкамаў было 8 рускіх і 4 яўрэі – 46,2% ад агульнай колькасці ⁵⁶¹.

Табліца 30 – Нацыянальны склад наменклатурных кадраў КПБ на 1.07.1946 г. ⁵⁶²

	Усяго чал.	Бел. %	Рус. %	Укр. %	Яўр. %	Пал. %	Інш. %
Загадчыкі аддзелаў ЦК	9	44,4	44,4	–	11,2	–	–
Намеснікі загадчыкаў аддзелаў ЦК	20	45	35	10	10	–	–
Загадчыкі сектараў ЦК	30	60	30	3,3	6,7	–	–
Сакратары абкамаў	60	53,3	40,1	3,3	3,3	–	–
Сакратары ўсіх гаркамаў і райкамаў	576	68,6	26,4	2,1	1,9	0,5	0,5
Першыя сакратары гаркамаў і райкамаў	181	63	31,5	2,8	1,1	0,5	1,0
Другія сакратары гаркамаў і райкамаў	191	68,6	24,6	2,1	4,2	–	0,5
Сакратары гаркамаў і райкамаў	204	73,5	23,5	1,5	0,5	1,0	–
Загадчыкі аддзелаў гаркамаў і райкамаў	359	56,6	29,2	3,3	10,6	0,3	–

Пасля таго, як Беларусь была вызвалена ад гітлераўскай акупацыі, у родныя мясціны пачалі вяртацца яўрэі, пераважна з ліку тых, хто ў пачатку вайны паспеў эвакуіравацца, а таксама тыя, што ваявалі ў шэрагах Чырвонай Арміі. Беларускія яўрэі пачалі актыўна ўключаліся ў працэс аднаўлення гаспадарчага і культурнага жыцця рэспублікі. У першыя пасляваенныя гады

⁵⁶¹ Справаздачы // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 969. А. 9, 33.

⁵⁶² Падлічана па: Нацыянальны склад. Справаздачы // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 968. Арк. 10–11, 22–23, 34–35, 57–58, 129–131, 142–144, 154–156, 166–168, 178–224.

даволі высокай была ўдзельная вага яўрэяў сярод партыйна-савецкай наменклатуры, выкладчыкаў і студэнтаў ВНУ. Напрыклад, у 1947 г. Ісаак Курган быў зацверджаны інспектарам ЦК КП(б)Б, а Ісаак Чэрняк – старшым рэдактарам аддзела навукова-тэхнічнай літаратуры Белдзяржвыдавецтва. Самуіл Гласаў працаваў на пасадзе другога сакратара Бабруйскага абкама КП(б)Б, а Маісей Нісневіч – загадчыкам Бабруйскага абласнога фінансавага аддзела. Ісай Альтшулер кіраваў Баранавіцкім абласным аддзелам прамысловасці, а Лазар Шайкоўскі – аддзелам камунальнай гаспадаркі Гродзенскага аблвыканкама ⁵⁶³. У 1946/1947 н.г. яўрэі складалі 65,5% выкладчыкаў Беларускага юрыдычнага інстытута, 43,7% – палітэхнічнага інстытута, 42% – інстытута народнай гаспадаркі і 38% – Мінскага медыцынскага інстытута. Удзельная вага яўрэяў з ліку студэнтаў у 1947 г. складала 17,4% ⁵⁶⁴. У 1946 г. з ліку 45332 настаўнікаў рэспублікі на яўрэяў прыпадала 3,3% ⁵⁶⁵.

Але потым сітуацыя стала мяняцца. З аднаго боку, яўрэі выцясяліся з адказных пасадаў, з другога, каб зрабіць пэўную кар’еру яны былі вымушаны мяняць нацыянальнасць, не надаючы належнай увагі гэтаму з-за ідэалагічных устаноў таго часу. Можна вылучыць два падыходы пры тлумачэнні гэтай з’явы.

Першы. Ён грунтуецца на антысемітызме Сталіна і партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва краіны. Гэты падыход падзяляе частка сённяшніх айчынных і яўрэйскіх гісторыкаў.

Так, яўрэйскія гісторыкі (Ізраіль), асвятляючы жыццё яўрэяў у СССР, у тым ліку Беларусі, адзначалі закрыццё сінагог, пераўтварэнне апошніх у клубы; забарону рэлігійнай адукацыі; пераслед сіянізму, ссылку яго актывістаў у Сібір. Як адмоўнае разглядалі адсутнасць перашкодаў для змешаных шлюбаў, што прыводзіла да паскарэння асіміляцыі яўрэяў. Падкрэслівалі, што пасля рэвалюцыі яўрэі былі афіцыйна прызнаны ў якасці асобнай нацыянальнасці са сваёй мовай і сваімі ўстановамі, але адначасова сцвярджалі: “На практыцы савецкая сістэма несла яўрэйскаму жыццю яшчэ больш пакут і разбурэнняў, чым царызм... яўрэям было амаль таксама цяжка знайсці сабе месца ў рэспубліцы рабочых і сялян, як за дзесяць стагоддзяў да таго ў феадальным ладзе”. Адносіны да яўрэйскай супольнасці ў перыяд 1950–1980-х гадоў ацэньваліся як “строгая ізаляцыя... якая суправаджалася рашучым падаўленнем усіх праяў яўрэйскага жыцця; мелася нават дасдаткова прыкметаў радыкальнай антысеміцкай рэакцыі” ⁵⁶⁶.

⁵⁶³ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 217.

⁵⁶⁴ Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя культуры Беларусі. С. 334, 339–340.

⁵⁶⁵ Смиловицкий Л. Евреи Беларуси: из нашей общей истории. 1905–1953. Сборник статей. Минск, 1999. С. 229.

⁵⁶⁶ Рот Сесиль. История евреев. С древнейших времён по шестидневную войну / Перевод с английского. Иерусалим, Б.Г. С. 365–366, 410.

Але гэтаму супярэчаць наступныя факты. У структуры насельніцтва рэспублікі вылучаліся тры сацыяльныя групы: рабочыя, служачыя і сяляне. У другой палове XX ст. асноўная частка яўрэйскага насельніцтва адносілася да служачых і рабочых, і невялікая – да сялян. Прычым лік служачых яўрэяў увесь час павялічваўся, а рабочых – памяншаўся. У 1970–80-я гг. па ліку служачых у кожнай этнічнай групе сярод найбольш шматлікіх народаў рэспублікі яўрэі займалі першае, а рабочыя і сяляне – апошняе месца. Сярод занятых у народнай гаспадарцы большасць працавалі ў сферы інтэлектуальнай працы. У 1979 г. іх было – 61,7 %, а ў 1980 г. – 74,2 %. Сярод яўрэяў пераважалі інжынерна-тэхнічныя работнікі, работнікі машынабудавання і металаапрацоўкі, навуковыя работнікі, выкладчыкі і выхавальнікі, медыцынскія работнікі, работнікі планавання і ўліку⁵⁶⁷.

Другі. У аснове яго – залежнасць адносінаў кіраўніцтва СССР да яўрэяў ад палітыкі новастворанай дзяржавы – Ізраіля. Савецкая краіна шмат зрабіла для ўзнікнення гэтай краіны і спадзявалася на падтрымку курсу СССР з боку Ізраіля⁵⁶⁸. Але кіраўніцтва новай дзяржавы зрабіла стаўку на палітыку ЗША. Гэта прывяло да недаверу асобам яўрэйскай нацыянальнасці.

Варта адзначыць невысокі адукацыйны ўзровень партыйна-гаспадарчых работнікаў у першыя пасляваенныя гады. Так, напрыклад, у Гродзенскай вобласці пэўная частка з іх была не з ліку мясцовага насельніцтва, а прыслана сюды з іншых рэгіёнаў як БССР, так і СССР. Напрыклад, з 28 старшын калгасаў толькі 18 былі “мясцовымі”, а 10 прыбылі з іншых рэгіёнаў⁵⁶⁹.

Пазней узровень адукацыі вызначаў, хто будзе займаць тую ці іншую кіруючую пасаду. У 1970–80-я гг. па колькасці служачых у кожнай этнічнай групе, сярод найбольш шматлікіх народаў рэспублікі, яўрэі займалі першае месца, а сярод рабочых і сялян – апошняе. На гэта паўплывала і тое, што сярод яўрэяў быў вельмі высокі працэнт асобаў з вышэйшай адукацыяй. Так, на 1000 працуючых у БССР сярод усяго насельніцтва прыходзілася 57 асобаў з вышэйшай адукацыяй у 1970 г., 95 у 1979 г., 144 у 1989 г. Сярод яўрэяў: у 1970 годзе – 247, 1979 г. – 338, 1989 г. – 419 чал.⁵⁷⁰

Нягледзячы на некаторую трансфармацыю адносінаў улады да яўрэяў, якая была выклікана знешнепалітычнымі фактарамі, з улікам адукацыйнага ўзроўню і зменаў у колькасным складзе насельніцтва Беларусі, яўрэйская эліта па-ранейшаму адчувала сябе камфортна ў партыйна-дзяржаўным і гаспадарчым кіраўніцтве рэспублікі.

Смерць Сталіна не азначала канца сталіншчыны, хоць паступова абуджаліся спадзяванні на выхад з працяглага дыктатарскага праўлення. У

⁵⁶⁷ Батяев В.Ф. Расселение и этнодемографические особенности белорусских евреев (по материалам переписей). С. 75–76.

⁵⁶⁸ Кожин В.В. Наследники победы. С. 324–329.

⁵⁶⁹ Справаздачы // ДАГАГрВ. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 1778. Арк. 13,61–69.

⁵⁷⁰ Батяев В.Ф. Расселение и этнодемографические особенности белорусских евреев (по материалам переписей). С. 72.

сярэдне 1953 г., у палітычных мэтах была зроблена спроба тэрмінова пачаць адраджэнне нацыянальных культур, у тым ліку беларускай. Яна была вельмі кароткачасовай.

Характэрнай рысай 1950-х гг. і наступных дзесяцігоддзяў было павелічэнне агульнай колькасці працоўных і службоўцаў, якія прыцягваліся да грамадскага жыцця і ўдзелу ў кіраўніцтве дзяржаўнымі справамі праз дзейнасць афіцыйных грамадскіх арганізацый (КПБ, прафсаюзы, камсамол, саветы розных узроўняў і г.д.).

У 1950–80-я гг. дзяржава імкнулася паступова перакласці частку сваіх функцый на грамадскія арганізацыі. Адбылося павелічэнне агульнай колькасці працоўных і службоўцаў, якія прыцягваліся да прафсаюзнага жыцця. Ужо да сярэдзіны 1960-х гадоў кожны чацвёрты член прафсаюзу лічыўся актывістам. Тысячы працаўнікоў з'яўляліся прафгрупоргамі, страхдэлегатамі, культарганізатарамі, грамадскімі інспектарамі і г.д. Большасць прыходзіла на выбарную працу калі і не з жаданнем працаваць, то, прынамсі, з намерам нешта змяніць да лепшага. У канцы 1950-х гг. выступы працоўных на сходах, пленумах, з'ездах вылучаліся значнай крытычнасцю, непрымірымасцю да недахопаў, шчырым жаданнем іх выправіць. Аднак мерапрыемствы, накіраваныя на выкананне прынятых рашэнняў, мелі традыцыйную для савецкай сістэмы аднабаковасць, выконваліся нярэдка фармальна.

Доля працоўных, калгаснікаў, жанчын, моладзі ў выбарных органах планавалася партыйнымі і прафсаюзнымі кіруючымі органамі ў адпаведнасці з ідэалагічнымі заданнямі і ўстаноўкамі партыі. Склад дэлегатаў канферэнцый і з'ездаў, членаў камітэтаў і саветаў прадвызначаўся яшчэ да выбараў. Парасткі дэмакратыі пры правядзенні выбарных кампаній былі слабымі і не атрымалі наступнага развіцця. Ужо ў пачатку 1960-х гадоў выбары праходзілі ўсё больш “арганізавана”. На працягу ўсяго дзесяцігоддзя памяншалася колькасць месцаў, дзе існавала альтэрнатыўнасць пры іх правядзенні. У якасці прыкладу можна прывесці факт з жыцця прафсаюзаў. У 1963 г. члены прафсаюзу Магілёўскага рэгенератарнага завода, нягледзячы на актыўныя спробы, так і не змаглі настаяць на ўключэнні ў спіс для галасавання свайго кандыдата. Падчас галасавання 43 з 89 галасаваўшых дапісалі яго ў бюлетэні, але ён не быў абраны, бо не дабраў два галасы. Чым вышэй быў узровень выбараў, тым больш заарганізавана і фармальна яны праходзілі⁵⁷¹.

Таталітарная сістэма з адміністрацыйна-каманднай сістэмай кіравання прыводзіла да таго, што дзейнасць далучаных грамадзян з большага насіла фармальны характар. Рэальную ўладу мела партыйна-дзяржаўная наменклатура, ад дзейнасці якой залежыў (хаця б патэнцыйна) увесь лад жыцця краіны.

Напрыканцы 1950-х гг. у галінах, дзе ствараліся асноўныя матэрыяльныя каштоўнасці, нацыянальныя меншасці складалі 20% ад агульнай колькасці рабочых. У прамысловасці (на 1.04.1957 г.) – 29 %. Зусім іншае мы бачым у

⁵⁷¹ Агеев А.Г., Пушкин И.А. История профсоюзного движения Могилёвщины. С. 145.

сферы дзяржаўнай улады і кіравання, або сферы разумовай працы. Як у першым, так і ў другім выпадках на нацменшасці прыпадаў большы працэнт, чым яны складалі ў агульнай колькасці занятага насельніцтва Беларусі. Асабліва сярод гарадскога насельніцтва. На гэта ўплывалі такія фактары, як камандзіраванне ў БССР людзей на кіруючыя пасады, размеркаванне выпускнікоў ВНУ і сярэдніх спецыяльных устаноў.

На 1.12.1961 г. у агульнай колькасці занятых у народнай гаспадарцы спецыялістаў з вышэйшай адукацыяй прадстаўнікоў нацменшасцей было 39,5% (рускіх 21,6%, яўрэяў 11,4%). Прычым рускія і яўрэі пераўзыходзілі сваю ўдзельную вагу ў жыхарстве рэспублікі. Сярод дадзенай катэгорыі інтэлігенцыі ў Беларусі было: украінцаў з вышэйшай адукацыяй – 5441, з сярэдняй спецыяльнай – 5852, татарцаў – 180 і 174, армянцаў – 74 і 33, латышоў – 50 і 67, грузін – 38 і 17, чувашаў – 35 і 37, літоўцаў – 31 і 56, мардвы – 26 і 36, комі – 13 і 62 адпаведна⁵⁷².

Да 1956 г. першымі асобамі БССР былі не прадстаўнікі тытульнай нацыі, а асобы з ліку нацыянальных супольнасцей. У тым годзе ўпершыню з сярэдзіны 1920-х гг. ЦК КПБ узначаліў беларус – К. Мазурцаў. У 1965 г. у Беларусі кампартыю ўзначаліў П. Машэраў. З яго прыходам стала памяншацца ўдзельная вага нацыянальных меншасцей сярод кіруючых кадраў кампартыі. На гэта таксама паўплывалі змяненне нацыянальнага складу гарадскога насельніцтва і павышэнне адукацыйнага ўзроўню беларусаў. У суадносіны з працэнтным складам сярод членаў партыі прыйшла доля кіраўнікоў рускай нацыянальнасці. У 1980 г. П. Машэраў трагічна загінуў.

У 1964 г. пачынаецца “эпоха застою”, якая найперш характарызуецца тым, што на працягу двух дзесяцігоддзяў наша краіна не была ахопленая стыхійнай рэзкіх палітычных пераменаў. У тым годзе лідарам камуністычнай партыі быў выбраны Л. Брэжнеў. Завяршыўся час спробаў абнаўлення камандна-адміністрацыйнай палітычнай сістэмы краіны. Кампартыя нязменна заставалася вядучым звяном грамадска-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага жыцця краіны. Яшчэ больш узрасла ступень “абдзяржаўлення” прафсаюзаў і іншых грамадскіх аб’яднанняў. Яны пераўтварыліся ў элементы партыйна-дзяржаўнай сістэмы⁵⁷³.

Кіраўніцтва БССР на чале з К. Мазуравым, а затым П. Машэравым усё рабіла для таго, каб выканаць указанне ЦК КПСС аб зліцці нацый і ўтварэнні новай сацыяльнай супольнасці – савецкага народа, які ўтвораўца на грунце

⁵⁷² Лыч Л.М. Міжнацыянальныя дачыненні на Беларусі (верасень 1943 – кастрычнік 1964 г.). С. 252.

⁵⁷³ Прафсаюзы ўсёй краіны, у 1950–80-я гады займаліся самымі рознымі праблемамі жыцця прадпрыемстваў і устаноў. У поле іх зроку знаходзіліся пытанні сацыялістычнага спаборніцтва і павышэння прадукцыйнасці працы, тэхнічнага прагрэсу, рацыяналізатарства і вынаходніцтва, аховы працы, заключэння калектывных дамоў, кіравання вытворчасцю, вытворчыя нарады, грамадскія канструктарскія, тэхналагічныя бюро, будаўніцтва жылля і яго размеркавання, спорту, фізкультуры і турызму, аховы грамадскага парадку і дзейнасці таварыскіх судаў, сацыяльнага страхавання і санітарна-курортнага аздараўлення і шматлікія іншыя. Фактычна дзяржава пераклала частку сваіх функцый на грамадскую арганізацыю. Гэта падвышала аўтарытэт прафсаюзаў, але адначасова вяло да большага іх абдзяржаўлення. Агеев А.Г., Пушкин И.А. История профсоюзного движения Могилёвщины. С. 145–146, 170–171.

рускай мовы і культуры. Таму практычна мала што здзейсніла для развіцця этнічнай самасвядомасці беларусаў і нацыянальных меншасцей, якія пражывалі на тэрыторыі Беларусі.

Дзейнасць прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей у партыйна-дзяржаўным апарате насіла інтэрнацыянальны характар таму, што вызначалася асноўнымі накірункамі знешняй і ўнутранай палітыкі. Гэта пастаянна падкрэслівалася на з'ездах КПБ. У рэзалюцыі XXV з'езда КПБ (26–28.09.1961г.) па справаздачы ЦК КПБ падкрэслена: “Увесь час выхоўваць савецкіх людзей у духу пралетарскага інтэрнацыяналізму, настойліва змагацца супраць усялякіх праяў нацыяналізму...”⁵⁷⁴. Таму нельга гаварыць пра тое, што праз дзейнасць у кіруючых органах было магчыма захаваць традыцыі або элементы нацыянальных культур. Гэта рабілася неафіцыйна, у хатнім асяродку. Інтэрнацыяналізм ва ўнутранай палітыцы СССР быў запатрабаваны і знешнімі абставінамі – утварэннем “сацлагеру”, аб'яднання краін сацыялістычнай арыентацыі. А на базе рускай культуры таму, што ў гады вайны зварот да самасвядомасці і гераічнай гісторыі Расіі (асабліва ваенна-захопніцкай) паспрыяў вялікай перамозе⁵⁷⁵.

У выніку амаль цалкам аформіўся і адпавядаў устаноўкам ідэолагаў КПСС–КПБ выхаваны ў камуністычна-імперскім духу, рускамоўны “савецкі народ” – як новая гістарычная супольнасць.

У табліцы 29 паказана доля нацыянальных меншасцей БССР у складзе партыйных кадраў КПБ у 1970–1990 гг.

Аналіз кіруючых органаў дазваляе нам засведчыць, што працэнт нацыянальных меншасцей сярод апарату ў 1950–1980-я гг. быў меншы чым сярод шэраговых членаў КПБ, за выключэннем асобаў рускай нацыянальнасці да пачатку 1980-х гг. (гл. дадаткі Ж, К, Л).

Рускіх было ў сярэднім 20–26 % ад агульнай колькасці займаючых пасаду, прычым іх удзельная вага з пачатку 1970-х гг. заставалася адносна стабільнай. Акрамя іх, пачынаючы з канца 1960-х гг., на ўзроўні вышэйшага партыйнага кіраўніцтва рэспублікі ўкраінцамі былі па 1 загадчыку і намесніку аддзелаў ЦК КПБ толькі ў 1970-я гг., па 1–2 асобы – сярод загадчыкаў сектараў і інструктараў ЦК КПБ у 1970–80-я гг.

Сярод сакратароў абкамаў былі 2 украінцы толькі ў 1971 г. Затым сакратарамі былі толькі беларусы і рускія. Сярод апарату абкамаў, гаркамаў і райкамаў у 1970–80-я гг. былі прадстаўлены: украінцы, пачынаючы з пасады загадчыка аддзела гаркама і райкама і да загадчыка аддзела абкама КПБ; палякі – ад загадчыка аддзела гаркама і райкама і да інструктара абкама КПБ. У 1978 г. адзін паляк быў намеснікам загадчыка аддзела абкама. Яўрэй былі сярод загадчыкаў аддзелаў гаркамаў і райкамаў КПБ і па адным загадчыку аддзела абкама ў 1971 г. і намесніку загадчыка аддзелаў абкама ў 1978 г.

⁵⁷⁴ Рэзалюцыя XXV з'езда КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 2. Спр. 248. Арк. 658 адв.

⁵⁷⁵ Кожин В.В. Наследники победы. С. 456.

Прадстаўнікі іншых нацыянальнасцей працавалі на ўзроўні сакратароў гаркамаў і райкамаў і загадчыкаў аддзелаў гаркамаў і райкамаў КПБ. Трэба памятаць, што некаторыя асобы яўрэйскай нацыянальнасці, па розных прычынах, не паказвалі сваю нацыянальнасць, далучаючы сябе да беларусаў і рускіх ⁵⁷⁶.

Табліца 31 – Нацыянальныя меншасці БССР у складзе партыйных кадраў КПБ у 1970–1990 гг. (у працэнтах, на 1.01. адпаведнага года) ⁵⁷⁷

Назва пасады / год	1971	1976	1981	1986	1987	1989	1990
Загадчыкі аддзелаў ЦК КПБ	25	42,8	43,8	37,5	42,9	25	25,5
Намеснікі загадчыкаў аддзелаў ЦК	31,8	21,7	16,7	10	7,1	11,1	18,5
Загадчыкі сектараў ЦК	10,1	16	14,8	22,6	20	15,8	20,5
Інструктары ЦК	23,4	22,1	17,3	19,8	21,6	21,4	21,4
Сакратары абкамаў КПБ	23,2	23,2	20	21,7	20	17,2	16,67
Загадчыкі аддзелаў абкамаў	29,5	25,8	26,2	23,6	24,3	27,8	26,5
Намеснікі загадчыкаў аддзелаў абкамаў	26,7	15,4	11,6	16,3	13,3	–	21,6
Загадчыкі сектараў абкамаў	25	24,5	32	26,5	24	–	25
Інструктары абкамаў	21,5	22,3	25,9	23,7	24,6	24,3	22,7
Сакратары гаркамаў і райкамаў (усіх)	22,4	18,3	18,9	19,2	18,7	19,8	19,7
Першыя сакратары гаркамаў і райкамаў	23,3	18	14,4	16,4	14,5	15,7	13,3
Другія сакратары гаркамаў і райкамаў	22,7	14,6	21,9	15	15,2	24,4	21,2
Сакратары гаркамаў і райкамаў	21,3	22,4	20,5	26,1	26,4	23,3	26,5
Інструктары гаркамаў і райкамаў	–	18,9	21,8	21,2	20,8	17,5	21,1
Загадчыкі аддзелаў гаркамаў і райкамаў	17,4	17,2	20,6	17,6	15,7	15,9	17,6

Нацыянальны склад партыйна-дзяржаўнай наменклатуры БССР змяніўся напярэдадні абвясчэння дзяржаўнага суверэнітэту пад уплывам дэмакратычных перамен, выкліканых палітыкай перабудовы (1986–1991 гг.). Па-ранейшаму, прадстаўнікоў нацменшасцей было, нязначна, але больш у складзе КПБ, чым у агульным складзе насельніцтва рэспублікі (гл. табліцу 32).

⁵⁷⁶ Нацыянальны склад партыйных кадраў // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 968.

⁵⁷⁷ Складзена і падлічана па: Справаздачы. Нацыянальны склад партыйных кадраў (КПБ) // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 968. Арк. 10–248 ; Воп. 133. Спр. 70. Арк. 1–219 ; Спр. 71. Арк. 1–166.

Табліца 32 – Нацыянальны склад партарганізацыі КПБ у 1984–1991гг.⁵⁷⁸

	1.01.1984г.	1.01.1989г.	1.01.1990г.	1.01.1991г.
Усяго членаў і кандыдатаў (з вышэйшай адукацыяй)	641015 (187603)	699159 (228735)	697608 (236183)	617159 (223777)
Нацыянальныя меншасці, чал. (%)	186020 (29%)	201746 (28,9%)	200857 (28,8%)	176401 (28,6%)
рускія	122613	133437	133221	117646
украінцы	28141	31083	31207	27902
беларусы	454995	497413	496751	440758
узбекі	78	127	144	128
казахі	104	113	111	91
грузіны	197	251	248	211
азербайджанцы	267	379	409	343
літоўцы	330	370	373	320
латышы	208	209	205	177
малдаване	187	272	278	251
армяне	415	501	549	534
яўрэі	15912	14289	13129	10052
комі	140	140	138	131
мардва	384	402	392	340
немцы	184	254	248	204
палякі	14253	16978	17225	15417
татары	1051	1134	1136	1036
удмурты	119	136	137	119
чувашы	434	461	476	409
башкіры	97	127	126	111
марыйцы	88	102	101	91
іншыя	818	981	1004	888

У асяродку кадравых работнікаў апарату КПБ у 1984–1989 гг. з ліку нацыянальных меншасцей на ўсіх пасадах працавалі рускія, амаль на ўсіх былі прадстаўлены ўкраінцы (гл.табліцу 33). Сярод іншых варта вылучыць палякаў і яўрэяў.

З 1959 па 1970 гг. колькасць украінцаў павялічылася на 40,7 %, з 1970 да 1979 г. – на 17,4 %, з 1979 да 1989 г. – на 20,6 %. У 1979 г. асобаў украінскай нацыянальнасці з вышэйшай і сярэднеспецыяльнай адукацыяй было 392 тыс., з іх 180 тыс. з вышэйшай; у 1989 г. адпаведна 476 тыс. і 222 тыс. Па колькасці служачых у 1989 г. украінцы знаходзіліся на трэцім месцы пасля рускіх і яўрэяў. Сярод украінцаў павялічылася колькасць такіх сацыяльных катэгорый, як

⁵⁷⁸ Падлічана па: НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1125. Арк. 139 адв. -140 адв. ; Спр. 1054. Арк. 181–187 адв. ; Спр. 26. Арк. 86–86 адв. ; Спр. 929. Арк. 129–129 адв.

навукова-тэхнічная інтэлігенцыя, настаўнікі, урачы, работнікі культуры і мастацтва і інш.⁵⁷⁹ Украінцы займалі даволі прыкметнае месца ў партыйнай наменклатуры. У 1955 г. на пасадах кіруючых кадраў КПБ з агульнага ліку 5223 працавалі 298 украінцаў, што складала 5,7%, а ў наменклатуры ЦК КПБ удзельная вага ўкраінцаў складала 4,45%. У аддзеле навукі і культуры ЦК КПБ яна складала 5,74%, у сельскагаспадарчым аддзеле – 8,01 %. У 1955 г. на пасадзе загадчыкаў сектараў абкамаў і ЦК КПБ працавалі 2 украінцы, што складала толькі 2,7%. У 1960 г. удзельная вага ўкраінцаў, што займалі пасады загадчыкаў гарадскіх і раённых аддзелаў культуры, павялічылася да 10,5%. Па стану на 1.01.1975 г. пасаду аднаго з пяці сакратараў ЦК КПБ займаў украінец. У 1985 г. украінцы ўзначальвалі 3 з 32 сектараў ЦК КПБ, або 9,37%, 5 з 71 аддзелаў абкамаў КПБ, што складала 7,04%. Са 172 загадчыкаў раённых аддзелаў народнай адукацыі было 5 украінцаў, або 2,9%, а ў 170 раённых і гарадскіх аддзелах культуры загадчыкамі працавалі 11 украінцаў, што складала 6,4%⁵⁸⁰.

Асобы польскай нацыянальнасці займалі пасады (першая лічба – 1984 г., у дужках – 1989 г.): інспектараў ЦК КПБ – 1 (0), загадчыкаў аддзелаў абкамаў КПБ – 1 (0), інструктараў абкамаў – 7 з 8 (2), першых сакратараў гаркамаў – 1 (2), першых сакратараў райкамаў – 1 (0), другіх і проста сакратараў гарадскіх райкамаў – 0 (1), другіх і проста сакратараў райкамаў – 8 з 9 (5 з 6).

Асобы яўрэйскай нацыянальнасці займалі пасады (першая лічба – 1984 г., у дужках – 1989 г.): намеснікаў загадчыкаў аддзелаў абкамаў і ЦК КПБ – 1 (0), кіраўнікоў лектарскіх груп абкамаў і ЦК КПБ – 1 (0), намеснікаў загадчыкаў аддзелаў абкамаў КПБ – 1 (0), лектараў аддзелаў прапаганды і агітацыі абкамаў – 2 (0), загадчыкаў аддзелаў гаркамаў, райкамаў, гаррайкамаў – 0 (1 з 7).

Не ўдалося вызначыць у 1984 г. нацыянальнасць 18 загадчыкаў аддзелаў гаркамаў, райкамаў, гаррайкамаў і 34 інструктараў гаркамаў, райкамаў, гаррайкамаў КПБ. У 1989 г. у дадзеных катэгорыях пасадавых асобаў, сярод 7 загадчыкаў было 6 палякаў і 1 яўрэй, з 36 інструктараў 34 былі польскай нацыянальнасці. Іншыя нацыянальнасці былі прадстаўлены ў 1984 г. 1 інструктарам абкама КПБ, сакратаром райкама, 2 сакратарамі гаркамаў.

Такім чынам, пры прызначэнні на пасады перавага аддавалася прадстаўнікам рускай і ўкраінскай нацыянальнасці. Улічваючы высокі ўзровень адукацыі сярод яўрэйскага насельніцтва, можна казаць аб адміністрацыйных перашкодах пры прызначэнні іх на пасады ў КПБ. У той жа час, трэба мець на ўвазе, што гаворка ідзе аб тых асобах, якія паказвалі ў анкетах сваю нацыянальнасць як яўрэй (некаторыя ў анкетах пазначалі сябе ў якасці рускіх ці беларусаў). Падобныя абмежаванні існавалі і ў адносінах да палякаў, іх даволі вялікая колькасць на нізавых пасадах у 1989 г. Гэта вынік зменаў у нацыянальнай палітыкі пасля 1985 г.

⁵⁷⁹ Курыловіч Г.М. Украінцы на Беларусі // Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі: зб. нав. арт. С. 29–30.

⁵⁸⁰ Мазец В.Г. Роля ўкраінцаў у грамадскім і культурным жыцці Беларусі (1945–1989 гг.). С. 313.

Табліца 33 – Нацыянальны склад кадравых работнікаў апарата КПБ
у 1984–1989 гг.⁵⁸¹

	01.01.1984г.				01.01.1989 г.			
	Усяго чалавек	Нацыянальная супольнасць (%)	рускія	украінцы	Усяго чалавек	Нацыянальная супольнасць (%)	рускія	украінцы
Намеснікі загадчыкаў аддзелаў ЦК	30	10	3		18	11,1	2	
Намеснікі загадчыкаў аддзелаў абкамаў і ЦК	73	15,1	8	2				
Загадчыкі сектараў ЦК	32	18,8	5	1	19	15,8	2	1
Загадчыкі сектараў абкамаў і ЦК	82	24,4	18	2				
Кіраўнікі лектарскіх груп абкамаў і ЦК	7	42,9	2					
Інспектары ЦК	11	18,2	1		2	0		
Інструктары ЦК	114	20,2	22	1	70	21,4	13	2
Заг. аддзелаў абкамаў	70	24,3	11	5	70	21,4	14	1
Намеснікі загадчыкаў аддзелаў абкамаў	43	18,6	5	2				
Лектары абкамаў*	19	57,9	8					
Інструктары абкамаў	243	25,1	48	5	70	24,3	15	
Першыя сакратары гаркамаў	33	18,2	4	1	34	20,6	4	1
Першыя сакратары гарадскіх райкамаў	25	40	9	1	25	24	6	
Першыя сакратары райкамаў	102	10,8	9	1	100	12	9	1
Сакратары гаркамаў**	67	31,4	18	3	67	37,3	20	3
Сакратары гарадскіх райкамаў	49	18,4	8	1	49	28,6	12	1
Сакратары райкамаў**	204	16,2	22	2	200	15	22	2
Загадчыкі аддзелаў гаркамаў і райкамаў	666	18	84	18	454	16,6	59	9
Інструктары гаркамаў і райкамаў, гаррайкамаў	1191	21,3	185	35	1435	17,5	195	20

⁵⁸¹ Падлічана па: НА РБ. Ф. 4 п. Воп.160. Спр. 26. Арк. 11–83 адв. (1984г.) ; Спр. 929. Арк. 141–199 адв. (1989 г.).

* Лектары аддзелаў прапаганды і агітацыі абкамаў. ** Другія і проста сакратары.

На 1.01.1989 года сярод адказных работнікаў апарата ЦК КПБ прадстаўнікамі нацыянальных меншасцей Беларусі былі: рускія – інспектары ЦК В. Чарнышоў і Д. Дземічаў, інструктары ЦК А. Разумаў і І. Бруй, загадчык аддзела прапаганды і агітацыі ЦК С. Паўлаў, інструктар аддзела прапаганды і агітацыі ЦК М. Бальшакоў, інструктар аддзела навукі і навучальных устаноў Я.Стрэльчанка, намеснік загадчыка аддзела цяжкай прамысловасці В. Філіпаў, загадчык сектара прыборабудаўніцтва М. Алейнікаў, інструктар аддзела абарончай прамысловасці У. Сёмін, загадчык аддзела хімічнай прамысловасці А.Бедэнка, загадчык аддзела транспарта і сувязей І. Філатчанкаў, загадчык агульнага аддзела Г. Яршоў; украінцы – інструктар аддзела культуры В. Рэянт, намеснік загадчыка эканамічнага аддзела А. Козел; яўрэй – кіраўнік лектарскай групы ЦК С. Ходас; чуваш – адказны дзяжурны прыёмнай першага сакратара ЦК КПБ М. Віктараў і інш. Наогул у кожным аддзеле ЦК акрамя беларусаў ад 2 да 4 асобаў былі рускай нацыянальнасці⁵⁸².

Табліца – 34 Нацыянальны склад асобных катэгорый кадравых работнікаў апарата КПБ на 01.02.1989г.⁵⁸³

	Усяго чал.	Нацменшасці ў працэнтах	Рускія	Украінцы	Беларусы	Іншыя нацыянальнасці
Адказныя работнікі апарата ЦК	151	18,6	25	3	123	
Адказныя работнікі абкамаў	305	22	60	4	238	3*
Адказныя работнікі гаркамаў, райкамаў	3030	17,95	408	62	2486	74**
Вызваленыя сакратары парткамаў, партбюро арганізацый, уключна з сакратарамі парткамаў з правамі райкамаў партыі БССР	2330	16,2	247	54	1952	76***
Сакратары парткамаў калгасаў	946	10,8	50	9	844	43****
Сакратары парткамаў саўгасаў	752	11,8	53	11	664	24*****
Сакратары парткамаў ВНУ, сярэднеспецыяльных навучальных устаноў, навуковых устаноў	47	42,55	16	2	27	2*****

⁵⁸² Статыстычныя справаздачы // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр.966. Арк.15–63

⁵⁸³ Падлічана па: Там жа. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 929. Арк. 142–211 адв.

* 2 палякі, 1 яўрэй.

** 69 палякаў, 2 яўрэі.

*** 72 палякі, 1 немец, 1 татарын, 1 літовец, 1 малдаванін.

**** 40 палякаў, грузін, літовец, немец.

***** 23 палякі, малдаванін.

***** Палякі.

Аналіз нацыянальнага складу партыйных кадраў КПБ у пачатку 1989 г. дазваляе адзначыць, што прадстаўнікі нацыянальных меншасцей Беларусі сярод работнікаў райкамаў і гаркамаў КПБ складалі 28%, работнікаў абласных камітэтаў і ЦК КПБ адпаведна 22% і 18,6% (гл. табліца 34), сакратароў партарганізацый – 16,2%, сакратароў раённых і гарадскіх камітэтаў КПБ – 19,8%, у тым ліку першых сакратароў – 15,7%⁵⁸⁴.

Сярод сакратароў першасных арганізацый КПБ у 1989 г. было 25,7 % асобаў з ліку нацменшасцей, праз год – 25,2 %.

Нацыянальны склад наменклатуры кадраў абкамаў КПБ на 01.01.1989 г. паказвае, што прадстаўнікі нацыянальных меншасцей складалі 33,4 %. У наменклатуру кадраў абкамаў КПБ былі ўключаны 981 кіраўнік прадпрыемстваў прамысловасці, транспарту, сувязі, будаўнічых арганізацый. Сярод іх было 241 чал. (24,6%) рускай нацыянальнасці, 53 (5,5%) украінцы, 14 (1,4%) яўрэяў, 12 (1,2%) палякаў, 2 (0,2%) татарыны, па 1 (0,1%) немцу, бурату, адыгейцу, 3 (0,2%) – іншых нацыянальнасцей⁵⁸⁵.

На 01.01.1990 г. (гл. табліцу 35) сакратарамі ЦК КПБ з 6 чалавек 4 былі беларусамі, 2 рускімі (33,3 %). Сярод лектараў ЦК і абкамаў КПБ у 1989 г. нацыянальныя меншасці складалі 42,3 %. Калі браць толькі лектараў абкамаў, якія забяспечвалі ідэалагічную апрацоўку насельніцтва, прадстаўнікі нацменшасцей складалі 50 %. Такі ж працэнт і сярод кіраўнікоў лектарскіх груп абкамаў. Трэцяя частка (34,5 %) старшынь гарадскіх і 13,2 % раённых камітэтаў народнага кантроля БССР былі прадстаўлены нацменшасцямі.

У 1970–80-я гг. вялікую ролю адыгрывалі анкетныя дадзеныя. Гэта дазваляла пэўным чынам фарміраваць склад кіраўніцтва. Пры прызначэнні на пасаду значэнне мела сацыяльнае паходжанне і членства ў КПСС.

Існавалі абмежаванні пры прыёме ў кампартыю для асобаў, якія працавалі не на вытворчасці. Калі ў партыю імкнуўся ўступіць, напрыклад, настаўнік, гэта было магчымым у двух выпадках. Па-першае, калі яго вылучалі па ініцыятыве партыйных органаў на камсамольскую ці іншую грамадскую працу. Па-другое, калі адначасова з ім у партыю прымалі чатырох рабочых. Шмат асобаў траплялі ў кампартыю пад час службы ў войску. У складзе КПБ стала болей асобаў з навуковай ступенню. Для таго, каб стаць кандыдатам або доктарам навук, трэба было быць абавязкова, за рэдкім выключэннем, членам КПСС.

⁵⁸⁴ Статыстычныя справаздачы // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 929. Арк. 137.

⁵⁸⁵ Справаздачы // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 966. Арк. 12,14.

Табліца 35 – Нацыянальны склад кадравых работнікаў апарату КПБ на 01.01.1990 г.⁵⁸⁶

	Усяго чал.	Нацыянальныя супольнасці (працэнты)	Рускія	Украінцы	Беларусы	Іншыя
Сакратары ЦК КПБ	6	33,3	2		4	
Загадчыкі аддзелаў, намеснікі загадчыкаў аддзелаў ЦК	43	25,5	11		32	
Намеснікі заг. аддзелаў ЦК і абкамаў	65	18,5	8	3	53	1
Загадчыкі сектарамі ЦК і абкамаў КПБ	73	20,5	12	3	58	
Лектары ЦК і абкамаў КПБ	26	42,3	9		15	2
Інструктары ЦК КПБ	98	21,4	18	3	77	
Першыя сакратары абкамаў КПБ	6	0			6	
Другія і проста сакратары абкамаў	24	20,8	5		19	
Загадчыкі аддзелаў абкамаў КПБ	49	26,5	10	2	36	1
Намеснікі загадчыкаў аддзелаў абкамаў	37	21,6	4	3	29	1
Загадчыкі сектарамі абкамаў	48	25	9	3	36	
Кіраўнікі лектарскіх груп абкамаў	6	50	2		3	1
Лектары абкамаў	18	50	7		9	2
Інструктары абкамаў	220	22,7	39	4	170	7
Старшыні гарадскіх камітэтаў народнага кантроля БССР	29	34,5	8	2	19	
Старшыні раённых камітэтаў народнага кантроля БССР	106	13,2	10	3	92	1
Першыя сакратары гаркамаў КПБ	29	31	7	1	20	1
Другія і проста сакратары гаркамаў	59	35,5	15	4	38	2
Сакратары гарадскіх райкамаў	68	26,5	16	1	50	1
Першыя сакратары райкамаў	106	8,5	6	3	97	
Другія і проста сакратары райкамаў	211	17,1	26	4	175	6
Загадчыкі аддзелаў гаркамаў і райкамаў	534	17,6	70	20	429	4
Інструктары райкамаў і гаркамаў КПБ	1027	21,1	169	24	810	24

З’явіліся асобы, якія мелі навуковыя ступені, і ў асяродку партыйнай наменклатуры. Для прыкладу, прывядзем сацыяльны склад Магілёўскай абласной арганізацыі КПБ (гл. табліцу 36).

З аднаго боку ў склад кіраўнікоў вылучаюцца асобы, якія дасягнулі пэўных поспехаў у галіне гуманітарных або эканамічных навук. Адначасова яны праявілі сябе як асобы, адданыя партыі. З другога боку, асабліва ў 1980-я гг.,

⁵⁸⁶ Падлічана па: Справаздачы. Нацыянальны склад кадравых работнікаў апарата КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 133. Спр.70. Арк. 1–219 ; Спр.71. Арк. 1–166.

кіраўнікам пэўнага ўзроўню стала прэстыжным мець навуковую ступень. Тым больш, што тэмы дысертацый, якія асвятлялі роль КПСС у розныя часы сацыялістычнага будаўніцтва, у галінах гаспадарчага будаўніцтва і сярод розных сацыяльных груп былі “прахаднымі” і дазвалялі з поспехам абараніцца.

Табліца 36 – Сацыяльны склад Магілёўскай абласной арганізацыі КПБ (1989–1991 гг.)⁵⁸⁷

	1.01.1989г.		1.01.1990г.		1.01.1991г.	
	колькасць	%	колькасць	%	колькасць	%
Усяго членаў і кандыдатаў КПБ	85240	100	84542	100	75000	100
з іх служачых*	34561	40,5	34599	40,9	31077	41,4
з вышэйшай адукацыяй	24965	29,3	25570	30,2	23802	31,7
дактароў навук	25		26		31	
кандыдатаў навук	550		572		525	

Фарміраванне кіруючага апарату саветаў і выканкамаў адбывалася партыйнай наменклатурай у адпаведнасці з тымі працэсамі, якія былі характэрны для грамадска-палітычнага жыцця краіны. Аб чым сведчыць нацыянальны склад савецкіх кадраў БССР у 1971 – 1990 гг. (гл. табліцу 37).

Табліца 37 – Нацыянальныя меншасці БССР у складзе савецкіх кадраў у 1970–1990 гг. (у працэнтах, на 1.01. адпаведнага года)⁵⁸⁸

Назва пасады / год	1971	1976	1981	1986	1987	1989	1990
Старшыні аблвыканкамаў	–	50	16,7	16,7	16,7	16,7	16,7
Першыя намеснікі старшын аблвыканкамаў	33,3	16,7	–	–	–	8,3	9,1
Намеснікі старшын аблвыканкамаў	38,9	16,7	16,7	22,2	22,2	25	14,2
Старшыні гарвыканкамаў	27,3	21,2	17,7	16,7	23,7	25	29,7
Старшыні вясковых райвыканкамаў	19,7	20,7	15,4	16,2	12,8	10,3	12
Намеснікі старшын выканкамаў гарадскіх і раённых саветаў	30,9	24,2	19,5	19,6	19,3	18,8	17,9

⁵⁸⁷ Падлічана па: Статыстычныя спавяздчы Магілёўскага абкама КПБ // ДАГАМВ. Ф. 9. Воп. 187. Спр. 61. Арк. 1–1адв. ; Спр. 61. Арк. 1–1 адв. ; Спр. 121. Арк. 1–1адв. ; Спр. 201. Арк. 1–2.

* У іх лік уваходзілі: кіраўнікі прадпрыемстваў, устаноў, інжынерна-тэхнічныя работнікі, урачы, юрысты, дырэктары школ, настаўнікі, выкладчыкі ВНУ, работнікі культуры, бытавой сферы, кантралёры, бухгалтары і г.д.

⁵⁸⁸ Складзена і падлічана па: Спавяздчы. Нацыянальны склад савецкіх кадраў БССР // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 969 (1946–1989 гг.). Арк. 9–83, 149-151 ; Спр. 767. Арк. 52 адв, 769 (1990 г.). Арк. 1–47.

Сярод кіруючага савецкага апарату БССР у 1976 г. было 3 беларусы і 3 рускія, а пачынаючы з 1981 года з 6 старшынь аблвыканкамаў было 5 беларусаў і 1 рускі (гл. дадатак М). Украінцы былі сярод старшынь і намеснікаў старшынь гарвыканкамаў і вясковых райвыканкамаў. На больш высокім узроўні мясцовай улады (намеснікі і першыя намеснікі старшынь аблвыканкамаў) па 1 украінцу было толькі ў 1989–1990 гг. Асобы польскай нацыянальнасці прадстаўлены толькі сярод старшынь і намеснікаў старшынь гар- і райвыканкамаў. Асобы яўрэйскай нацыянальнасці ў статыстычных справаздачах адзначаны толькі сярод намеснікаў старшынь аблвыканкамаў у 1946 годзе (4 чал.)⁵⁸⁹.

З сярэдзіны 1970-х гг. на ўзроўні непасрэднай працы выканаўчых органаў улады з жыхарамі вага нацменшасцей практычна адпавядала нацыянальнаму складу насельніцтва БССР (гл. табліцу 38).

Табліца 38 – Нацыянальны склад намеснікаў старшынь выканкамаў гарадскіх, раённых (у гарадах), раённых (вясковых) саветаў народных дэпутатаў БССР⁵⁹⁰

Нацыянальнасць	1.04.71 г.		1.04.76 г.		1.07.81 г.		1.07.86 г.		1.07.90 г.	
	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%
Рускія	68	22,8	71	16,5	53	11,7	77	12,3	73	11,4
Украінцы	13	4,4	20	4,6	22	4,9	21	3,3	18	2,8
Беларусы	206	69,1	326	75,8	364	80,5	504	80,4	527	82,1
Палякі	8	2,7	10	2,3	12	2,7	23	3,7	22	3,4
Іншыя ⁵⁹¹	3	1,0	3*	0,7	1**	0,2	1	0,2	2***	0,3

Напярэдадні перабудовы практыкавалася прызначэнне на пасаду старшынь аблвыканкамаў, райвыканкамаў прадстаўнікоў тытульнай нацыі, але абавязкова на ўзроўні намеснікаў былі асобы, пераважна, рускай нацыянальнасці. Пацвярджэнне гэтаму дазваляе знайсці аналіз нацыянальнага складу выканкамаўскіх работнікаў БССР 1980-х гг. (гл. табліцу 39).

У 1985 г. у склад Вярхоўнага Савета БССР былі абраны 365 беларусаў, 89 рускіх, 15 украінцаў, 16 дэпутатаў іншых нацыянальнасцяў. Прадстаўнікі нацыянальных меншасцей складалі 24,7%⁵⁹².

Крыху меншая вага (15,1%) нацменшасцей назіралася сярод старшынь гарадскіх і раённых саветаў народных дэпутатаў БССР на 1.07.1990 г. Усяго – 179, з іх рускіх – 18, украінцаў – 4, беларусаў – 152, палякаў – 5⁵⁹³.

⁵⁸⁹ Нацыянальны склад савецкіх кадраў БССР. Справаздачы // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 767, 769, 969.

⁵⁹⁰ Справаздачы // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 969. Арк.149–151 ; Спр.767. Арк. 52 адв.

⁵⁹¹ * Адзін латышскай нацыянальнасці.

** Татарскай нацыянальнасці.

*** Па 1 комі і татарскай нацыянальнасці.

⁵⁹² БССР. Вярхоўны Савет. Скліканне, 11-е. Сесія, 1-я. Стэнаграфічная справаздача. Мінск, 1985. С. 11.

⁵⁹³ Справаздачы // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 767. Арк. 17–17 адв.

Табліца 39 – Нацыянальны склад старшынь і намеснікаў старшынь аблвыканкамаў, гар- і райвыканкамаў БССР на 01.07.1983 г.⁵⁹⁴

Пасада / нацыянальнасць	Усяго	Беларусы	Нацменшасці ў працэнтах	Рускія	Украінцы	Палякі	Яўрэі	Іншыя
Старшыні аблвыканкамаў	6	5	16,67	1	–	–	–	–
Першыя намеснікі старшынь аблвыканкамаў	11	11	0	–	–	–	–	–
Намеснікі старшынь аблвыканкамаў	18	14	22,23	4	–	–	–	–
Старшыні гарвыканкамаў	36	27	25,0	4	4	1	–	–
Старшыні райваканкамаў у гарадах	25	19	24,0	6	–	–	–	–
Старшыні райвыканкамаў	117	95	18,81	16	2	4	–	–
Намеснікі старшынь гарвыканкамаў	105	74	29,53	20	7	3	1	–
Намеснікі старшынь райвыканкамаў у гарадах	61	45	26,23	12	4	–	–	–
Намеснікі старшынь райвыканкамаў	465	395	15,06	48	15	12	–	2*

Сярод кіруючых кадраў БССР на 1.01.1989 г. (гл. дадатак Р) асобаў нятытульнай нацыі было: загадчыкі аддзелаў прэзыдыума Вярхоўнага Савета – 16,7 % (з 6 асобаў 1 рускі), загадчыкі аддзелаў Савета Міністраў – 15 % (з 20 асобаў – 3 рускія), старшыні БРК прафсаюзаў – 9,6 % (з 21 асобы – па 1 рускаму і украінцу), сакратары абласных камітэтаў камсамолу – 24 % (з 25 асоб – 5 рускіх і 1 украінец), сакратары гарадскіх і раёных камітэтаў камсамолу – 16 % (з 481 чал. – 56 рускіх, 11 палякаў, 9 украінцаў, 1 грузін), міністры, старшыні дзяржкамітэтаў, кіраўнікі рэспубліканскіх устаноў – 17,2 % (з 64 чал. – 10 рускіх і 1 украінец), намеснікі міністраў, старшыні дзяржкамітэтаў, кіраўнікоў рэспубліканскіх устаноў – 30,8 % (з 169 чал. – 38 рускіх, 10 украінцаў, па 2 – палякі і яўрэі)⁵⁹⁵.

У разглядаемы перыяд адбылося зліццё партыйнага і гаспадарчага кіраўніцтва краіны. Усе сацыяльна-эканамічныя задачы, якія ставіліся перад грамадствам, вырашала КПСС. Кампартыя займалася кадровай працай не толькі ў сваім складзе, але і ў сферы гаспадаркі, саветах і грамадскіх арганізацыях. У

⁵⁹⁴ Падлічана па: Статыстычныя справаздачы аб складзе старшынь і намеснікаў старшынь аблвыканкамаў, гарвыканкамаў і райвыканкамаў БССР на 01.07.1983 г. // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 151. Спр. 44. Арк. 1–45 адв.

* Татарскай нацыянальнасці.

⁵⁹⁵ Справаздачы. Нацыянальны склад кіруючых кадраў БССР // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 966. Арк. 13–14.

наменклатуру кадрў абкамаў уваходзілі кіраўнікі прадпрыемстваў прамысловасці, транспарту, сувязі, будаўнічых арганізацый, СМІ, народнай адукацыі, навуковых устаноў і г.д.

Адчувальным з’яўляўся ўдзел нацменшасцей у гаспадарцы Беларусі. Аб чым сведчыць нацыянальны склад пасадавых асобаў у эканоміцы рэспублікі.

Табліца 40 – Нацыянальны склад кіруючых кадрў у сельскай гаспадарцы БССР на 01.04.1983 г.⁵⁹⁶

Пасада / нацыянальнасць	Усяго	Беларусы	Працэнт нацменшасцей	Рускія	Украінны	Палякі *	Яўрэі	Іншыя
Старшыні калгасаў	1747	1546	11,51	81	26	67	18	9**
Дырэктары саўгасаў	860	735	14,54	65	28	25	3	4***
Кіраўнікі прадпрыемстваў Міністэрства сельскай гаспадаркі	47	42	10,64	2	2	1	–	–
Кіраўнікі трэстаў па меліярацыі	16	12	25,0	4	–	–	–	–
Начальнікі міжраённых упраўленняў па меліярацыі	56	46	17,86	4	5	1	–	–
Кіраўнікі раённых аб’яднанняў па забеспячэнню сельскай гаспадаркі	117	98	16,24	14	2	3	–	–
Старшыні абласных ВА “Сельгасхімія”	6	4	33,34	1	1	–	–	–
Старшыні саветаў раённых аграпрамысловых аб’яднанняў	116	103	11,21	4	5	4	–	–

Варта адзначыць некалькі акалічнасцей. Па-першае, чым адказней і больш значная пасада ў гаспадарцы БССР, тым вышэй працэнт прадстаўнікоў немясцовага насельніцтва. Напрыклад, на 1000 асобаў (1970-я гг.) у Беларусі ў сельскай гаспадарцы палякаў было 343 асобы, беларусаў 299, рускіх толькі 81; у сферы адукацыі – 108 рускіх, 90 іншай нацыянальнасці, 78 беларусаў, 61 паляк; у навуцы – 3 рускіх, 2 іншых нацыянальнасцей, па 1 беларусу і паляку; у мясцовай адміністрацыі рускіх – 6, іншых і беларусаў – 4, палякаў – 2⁵⁹⁷. Па-другое, адносна невялікая вага нацменшасцей ў кіраўніцтве сельскай

⁵⁹⁶ Падлічана па: Статыстычныя справаздачы аб складзе кіруючых кадрў сельскай гаспадаркі БССР. 01.04.1983 г. // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 151. Спр. 43. Арк. 1–96 адв.

* Цікавая акалічнасць: у статыстычных справаздачах таго часу палякі паказваліся ў графе “нацыянальнасці замежных дзяржаў”, а яўрэі – не, мабыць, з-за таго, што ў СССР была Яўрэйская аўтаномная рэспубліка.

** Па 2 – грузіны і армяніны, па 1 – літовец, карэл, чуваш, грэк, чэх.

*** Асяцін, мардвін, башкір, татарын.

⁵⁹⁷ Kruczkowski T. Nektóre zagadnienia historii etnicznej Polaków na Białorusi. С. 77.

гаспадаркай рэспублікі (гл. табліцу 40). Улічвалася і тое, што колькасць занятага насельніцтва ў сельскай гаспадарцы ўвесь час памяншалася.

У складзе кіраўнікоў прадпрыемстваў сельскай гаспадаркі БССР у 1989 г. было 851 дырэктар саўгасаў і 1613 старшынь калгасаў. У асяродку першых нацсупольнасці складалі 13 % (52 рускія, 20 украінцаў, 3 палякаў, 3 яўрэі, 1 татарын, малдаванін, грузін, казах, башкір, чэх), другіх – 12,3 % (81 рускі, 86 палякаў, 19 украінцаў, 6 яўрэяў, 2 грузіны, 1 татарын, армянін, грэк, эстонец)⁵⁹⁸.

На 01.07.1984 г. з агульнай колькасці дырэктараў (у тым ліку і генеральных) прадпрыемстваў і аб'яднанняў, кіраўнікоў будаўнічых трэстаў, начальнікаў домабудаўнічых і вясковых будаўнічых камбінатаў БССР былі прадстаўнікамі нацыянальных меншасцей Беларусі: генеральны дырэктар вытворчага аб'яднання Міністэрства будаўнічага, дарожнага і камунальнага машынабудавання БССР (рускі), два (з трох, што складала 66%) генеральныя дырэктары вытворчых аб'яднанняў Міністэрства трактарнага і сельскагаспадарчага машынабудавання (рускі і украінец), генеральны дырэктар Магілёўскага вытворчага аб'яднання шоўкавых тканін (рускі), два генеральных дырэктары (33% ад агульнай колькасці) вытворчых аб'яднанняў малочнай прамысловасці БССР (рускія), трынаццаць (59,1%) дырэктараў мясакамбінатаў БССР (11 рускія і 2 украінцы), восем (72,7%) дырэктараў прадпрыемстваў хімічнай прамысловасці БССР (рускія), шэсць (што складае 66% ад агульнай колькасці кіраўнікоў прадпрыемстваў у гэтай галіне вытворчасці) дырэктараў прадпрыемстваў тэкстыльнай прамысловасці БССР (рускія), дырэктар Гродзенскага вытворчага абутковага аб'яднання “Нёман” (рускі), чацвёрта (57,1%) дырэктараў прадпрыемстваў мікрабіялагічнай прамысловасці БССР (2 рускія, 1 эстонец, 1 татарын), чатыры (80%) дырэктары абутковых фабрык (рускі, яўрэй, 2 украінцы), чатыры (50%) начальнікі домабудаўнічых камбінатаў БССР (рускія), сямнаццаць (39,5%) упраўляючых будаўнічымі трэстамі ў Віцебскай, Гомельскай, Мінскай вобласцях (8 рускія, 2 палякі, 6 украінцаў, 1 яўрэй), два (25%) дырэктары прадпрыемстваў трактарнага і сельскагаспадарчага машынабудавання (рускі і украінец), дырэктар Магілёўскага завода “Строммашина” (рускі), дырэктар Ваўкавыскага завода кровельных і будаўніча-аздабленчых машын Гродзенскай вобласці (яўрэй), пяць (71,4%) дырэктараў прадпрыемстваў будаўнічага, дарожнага і камунальнага машынабудавання (усе рускія), дырэктар вытворчага аб'яднання “Магілёўліфтмаш” (рускі), пяць (71,4%) начальнікаў геафізічных, геалагавыведачных і пашукова-здымачных экспедыцый БССР (рускі і 4 украінцы), два (66%) начальнікі буравых работ (рускія), два (100%) начальнікі нафтагазаздабываючых упраўленняў БССР (украінцы) і інш.⁵⁹⁹

⁵⁹⁸ Нацыянальны склад кіраўнікоў прадпрыемстваў у сельскай гаспадарцы БССР на 1.01.1989 г. Статыстычныя звесткі // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 966. Арк. 14.

⁵⁹⁹ Статыстычныя справаздачы // Там жа. Ф. 4. Воп. 156. Спр. 50. Арк. 5–227.

Нацыянальныя меншасці пераважалі ў складзе навуковых кадраў рэспублікі (гл. табліцу 41). БССР прываблівала вучоных з навуковымі ступенямі з іншых рэгіёнаў ССРСР. Гэтаму садзейнічала прамысловае развіццё Беларусі і даволі высокі ўзровень жыцця (у тым ліку месцазнаходжанне, клімат, адносіны мясцовага насельніцтва і г.д.), у параўнанні з іншымі рэспублікамі Саюза. Навуковая эліта з ліку небеларусаў вызначала грамадскія і гаспадарчыя перспектывы БССР.

Табліца 41 – Нацыянальны склад навуковых работнікаў Беларусі ⁶⁰⁰

Нацыя- нальнасць	1960 г.			1970 г.			1987 г.		
	Усяго	У тым ліку		Усяго	У тым ліку		Усяго	У тым ліку	
		дакт. нав.	канд. нав.		дакт. нав.	канд. нав.		дакт. нав.	канд. нав.
Усяго	6840	181	2013	21863	425	5564	44499	1085	14144
Беларусы	3209	60	886	10461	183	2616	23074	507	7438
Рускія	2399	73	735	7912	155	2052	16093	415	4976
Украінцы	398	10	81	1398	20	310	2646	56	818
Латышы	8	1	2	12	2	3	20	2	7
Армяне	21	1	11	59	4	24	80	4	27
Эстонцы	4	1	1	11	2	2	14	1	5
Татары	17	3	8	68	4	19	122	6	41
Яўрэі	684	28	252	1560	46	432	1545	66	528
Літоўцы				18	2	5	3		22
Палякі							500	17	175
Нацмен- шасці ў % ад агульнай колькасці	53,1	66,9	56,0	52,2	56,9	53,0	48,15	53,3	47,4

У кастрычніку 1987 г. прадстаўнікі нацыянальных меншасцей Беларусі складалі: па 16,7% сярод старшын абласных камітэтаў па тэлебачанню і радыёвяшчанню БССР, начальнікаў упраўленняў культуры аблвыканкамаў, начальнікаў абласных упраўленняў па справах выдавецтва, паліграфіі і кніжнага гандлю, рэдактараў абласных газет, 14% з ліку рэдактараў раённых газет (15 з 107), дзесятую частку рэдактараў аб'яднаных гарадскіх і раённых газет, 40% сярод начальнікаў упраўленняў жыллёва-камунальнай гаспадаркі аблвыканкамаў, 60% з ліку начальнікаў упраўленняў бытавога абслугоўвання насельніцтва аблвыканкамаў, трэцюю частку старшын праўленняў аблспажыўсаюзаў. Сярод галоўных рэдактараў часопісаў БССР, рэдактараў

⁶⁰⁰ Складзена і разлічана па: Корзенко Г.В. Научная интеллигенция Беларуси в 1944–1990 гг. (подготовка, рост, структура). Минск, 1995. С. 76.

гарадскіх газет, дырэктараў абласных кантор кінапракату, загадчыкаў абласных аддзелаў народнай адукацыі прадстаўнікоў нацменшасцей не было ⁶⁰¹.

Праз тры гады ў БССР было 155 галоўных рэдактараў рэспубліканскіх партыйных, літаратурных і грамадска-палітычных часопісаў, рэдактараў рэспубліканскіх, абласных, аб'яднаных, гарадскіх і раённых газет. З іх: беларусаў – 136 (87,7%), рускіх – 9 (5,8%), украінцаў – 2 (1,3%), палякаў – 6 (3,9%), яўрэяў – 1 (0,65%), асірыйцаў – 1 (0,65%) ⁶⁰².

Нацыянальныя меншасці ў 1989 г. мелі трывалыя пазіцыі ў органах дзяржаўнага кіравання (22,6%), у кіраўніцтве прадпрыемстваў і арганізацый (28,4%). Сярод інжынерна-тэхнічных спецыялістаў яны складалі 35,4%; аграномаў, заатэхнікаў, ветэрынарных работнікаў і ляснічых – 15,8%; медыцынскіх работнікаў – 30%; навуковых работнікаў, выкладчыкаў і выхавальнікаў – 30,9%; работнікаў літаратуры і друку – 33,3%; культурна-асветніцкіх работнікаў – 29,3%; работнікаў мастацтва – 44%; юрыдычнага персаналу – 30,1% ⁶⁰³.

Крыху больш шырокае прадстаўніцтва нацыянальных меншасцей адбылося з канца 1980-х – пачатку 1990-х гг. Гэта было выклікана, у некаторай ступені, працэсамі адноснай дэмакратызацыі ў краіне, адраджэння нацыянальнай самасвядомасці і актывізацыяй грамадска-палітычнай дзейнасці нацыянальных меншасцей Беларусі.

Каб атрымаць больш вартасную карціну прадстаўніцтва нацменшасцей у органах кіравання БССР, нашаму аналізу падвергліся не толькі рэспубліканскія органы кіравання, але і мясцовыя. Прычым для параўнання асаблівасцей ці падабенства заходняга і ўсходняга рэгіёнаў рэспублікі – Гродзенская, Віцебская і Магілёўская вобласці.

Са справаздачы Гродзенскага абкама КП(б)Б у ЦК КП(б)Б за перыяд з ліпеня 1944 па жнівень 1946 гг. можна даведацца аб нацыянальным складзе партыйных органаў і савецка-гаспадарчага актыву (гл. табліцу 42). Безумоўная перавага асобаў рускай нацыянальнасці ў складзе абласнога кіруючага звяна.

У першыя пасляваенныя гады ў складзе партарганізацыі вобласці было 999 рабочых, 280 сялян, 2967 служачых (69,87% ад агульнай колькасці членаў КП(б)Б). Вышэйшую адукацыю мелі толькі 389 (9,16%) членаў кампартыі і 173 – незавершаную вышэйшую адукацыю. У апарце абкама вышэйшую адукацыю мелі 27 работнікаў (12,3%), на ўзроўні райкамаў КП(б)Б – 28 (9,8%), у абласным савецкім апарце – 12 (27,9%), на ўзроўні раёнаў і гарадоў – 20 (6,99%) ⁶⁰⁴.

⁶⁰¹ Справаздачы // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 422. Арк. 5–38.

⁶⁰² Статыстычныя справаздачы за 1990 г. // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 766. Арк. 1–1 адв., 39.

⁶⁰³ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 303.

⁶⁰⁴ Справаздачы // ДАГАГрВ. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 1778. Арк. 13, 61, 63, 64, 65, 69.

Табліца 42 – Нацыянальны склад партыйных органаў і савецка-гаспадарчага актыва Гродзенскай вобласці, 1946 г.⁶⁰⁵

	Усяго	Нац. менш. %	Бел.	Рус.	Яўр.	Укр.	Пал.	Інш.
Абласная арганізацыя КП(б)Б	4246	73,1	1133	2400	224	349	25	115
Апарат абкама КП(б)Б	79	62	30	38	4	–	–	7
Адказныя работнікі райкамаў КП(б)Б	219	49,3	111	90	6	–	–	12
Абласны савецкі апарат	43	55,8	19	20	1	–	–	3
Работнікі раённых і гарадскіх выканкамаў	286	57	123	97	4	–	–	62
Старшыні сельсаветаў	222	37	140	56	–	–	–	26
Старшыні калгасаў	28	32,2	19	5	–	–	4	–

Аналіз сацыяльнага складу Гродзенскай вобласці на 1.06.1947 г. засведчыў, што на яе тэрыторыі працавалі (з ліку інтылігенцыі): 2435 настаўнікаў, 688 урачоў і сярэдняга медперсаналу, 166 аграномаў, 200 работнікаў мастацтва. У г. Ліда было 270 асоб, якія Лідскі ГК КПБ адносіў да інтэлігенцыі: 102 настаўніка, 103 медроботніка, 65 інжынерна-тэхнічных работнікаў. З ліку настаўнікаў (без выкладчыкаў педвучылішча) было: 42 беларуса, 40 рускіх, 11 іншых нацыянальнасцей⁶⁰⁶. Нацменшасці складалі 56,7%. Да сярэдзіны 1960-х гг. у кіруючым апарате адукацыі вобласці нацменшасці захавалі свае пазіцыі, а вось на ўзроўні спецыялістаў школ сталі пераважаць прадстаўнікі тытульнай нацыі (гл. табліцу 43)⁶⁰⁷.

У 1970 г. прадстаўнікі нацыянальных меншасцей складалі 34,2% (16420 чалавек) ад агульнай колькасці членаў Гродзенскай абласной арганізацыі КПБ⁶⁰⁸. У яе склад уваходзіла 48006 членаў і кандыдатаў. З іх: беларусаў – 31586, рускіх – 8861, палякаў – 4551, украінцаў – 1949, яўрэяў – 615, літоўцаў – 98, татараў – 97, мардвінаў – 35, чувашоў – 29, іншых нацыянальнасцей – 185 (колькасць кожнай не перавышала 20 асоб)⁶⁰⁹.

⁶⁰⁵ Нацыянальны склад партыйных органаў і савецка-гаспадарчага актыва Гродзенскай вобласці // ДАГАГрВ. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 1778. Арк. 13–65.

⁶⁰⁶ Даволі цікавая акалічнасць – у другой палове 1940-х гг. і некалькі дзесяцігоддзяў пазней у пэўнай афіцыйнай статыстыцы паказваўся ў асноўным нацыянальны склад толькі настаўнікаў. Нацсклад медыкаў і інжынерна-тэхнічных работнікаў чамусьці не заўсёды. Справаздачы // ДАГАГрВ. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 2290. Арк. 1,8.

⁶⁰⁷ Для параўнання, згодна перапісу 1959 г. нацыянальны склад Гродзенскай вобласці быў: беларусаў – 60,2%, нацменшасцей 39,8% (палякаў – 30,8%, рускіх – 6,7%, украінцаў – 1,1%, іншых – 1,2%). Справаздача // ДАГАГрВ. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 962. Арк. 162.

⁶⁰⁸ Для параўнання, згодна перапісу 1959 г. нацыянальны склад Гродзенскай вобласці быў: беларусаў – 60,2% нацменшасцей 39,8% (палякаў – 30,8, рускіх – 6,7%, украінцаў – 1,1%, іншых – 1,2%). Справаздача Гродзенскага абкама КПБ // ДАГАГрВ. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 962. Арк. 162.

⁶⁰⁹ Справаздача // Там жа. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 2173. Арк. 6–7.

Табліца 43 – Нацыянальны склад спецыялістаў з вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыяй у сферы народнай адукацыі Гродзенскай вобласці на 15.11.1968 г.⁶¹⁰

	Колькасць	Беларусы	Прадстаўнікі нацыянальных меншасцей		Рускія	Украінцы	Літоўцы	Татары	Яўрэі	Іншыя
			Чал.	%						
Усяго работнікаў	24372									
З вышэйшай адукацыяй	7971	5949	2022	25,37	1157	225	3	17	137	483
З сярэдне-спецыяльнай адукацыяй	5501	4367	1134	20,62	640	107	3	6	32	346
Апарат абласнога аддзела адукацыі										
Усяго	30									
Спецыялісты з вышэйшай адукацыяй	16	8	8	50	8	–	–	–	–	–
З сярэдне-спецыяльнай адукацыяй	3	1	2	66,66	2	–	–	–	–	–

У абкаме КПБ прадстаўнікоў нацменшасцей было – 20,2 %, гаркамах, райкамах – 27,1 %, абласным савеце дэпутатаў – 28,2 %, раённых саветах – 26,8%, гарадскіх – 36,4 %, абкаме камсамолу – 30,9 % (гл. табліцу 44). У вобласці працавалі 165 кіраўнікоў прамыслова-транспартных і будаўнічых арганізацый, з іх было 9 польскай нацыянальнасці (5,4%); 494 старшыні калгасаў і дырэктараў саўгасаў, з іх 43 палякі (8,7%)⁶¹¹.

Цікавыя аналітычныя матэрыялы дазваляюць атрымаць спіс сакратароў першасных партарганізацый КПБ Гродзенскай вобласці па стану на 20.12.1970г. Мною прааналізаваны звесткі толькі па некаторых раёнах вобласці. Але і яны вельмі красамоўны і падкрэсліваюць даволі высокую далучанасць прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей да партыйнага і грамадскага жыцця вобласці. Так, сярод сакратароў першасных арганізацый горада Гродна яны складалі 56,1 %, у г. Ліда – 50 %, Ваўкавыскім раёне – 37,8 %, Воранаўскім раёне – 41,8 %, Гродзенскім раёне – 38,2 %, Ашмянскім – 25 %. Былі прадстаўлены асобы рускай, польскай, украінскай, яўрэйскай, татарскай, армянскай, грузінскай і фінскай нацыянальнасцей⁶¹².

⁶¹⁰ Колькасны склад спецыялістаў народнай адукацыі // ДАГрВ. Ф. 730. Воп.1. Спр. 965. Арк. 13–14, 37–38.

⁶¹¹ Справаздача // ДАГАГрВ. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 962. Арк. 161.

⁶¹² Спіс сакратароў першасных арганізацый // Там жа. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 2174. Арк. 1–20, 25–30, 31–40, 77–84.

Табліца 44 – Нацыянальны склад выбарных партыйных, савецкіх, прафсаюзных і камсамольскіх органаў Гродзенскай вобласці на 1.07.1970 г.⁶¹³

Назва выбарнага органа	Колькасць (чал.)	Бел. (%)	Рус. (%)	Пал. (%)	Інш. (%)
Абкам КПБ	178	79,8	10,1	4,5	5,6
ГК, РК КПБ	1485	72,9	15,0	6,6	5,5
ВС БССР	56	73,2	20,0	6,8	–
Абласны савет	227	71,8	16,3	8,0	3,9
Раённы саветы	1398	73,2	10,0	13,6	3,2
Гарадскія саветы	836	63,6	22,0	7,4	7,0
Сельскія саветы	7885	75,8	3,9	18,7	1,6
Пасялковыя саветы	1133	71,3	9,6	15,1	4,0
Абласныя галіновыя камітэты прафсаюзаў	786	57,2	23,6	10,2	8,9
Гарадскія і раённыя камітэты прафсаюзаў	2242	67,0	15,7	12,2	5,1
Усяго членаў і кандыдатаў абласнога савета, абкамаў, гаркамаў і райкамаў прафсаюзаў	3119	64,4	18,0	11,7	5,9
Абкам ЛКСМБ	149	69,1	13,4	14,1	3,4
ГК, РК ЛКСМБ	1809	70,8	10,8	15,2	3,2

У дэпутацкім корпусе Віцебскай вобласці ў сярэдзіне 1970-х гг. пераважалі беларусы, за выключэннем гарадоў (гл. табліца 45), дзе традыцыйна пражывала шмат прадстаўнікоў нацменшасцей. У абласны і гарадскія саветы былі выбраны пераважна рускія, украінцы, палякі, яўрэі. Трэба адзначыць, што палякі, латышы, літоўцы сталі дэпутатамі, у асноўным, у месцах кампактнага пражывання на тэрыторыі вобласці.

Аналіз нацыянальнага складу дэпутацкага корпусу ўсіх узроўняў Віцебскай вобласці за 1975 і 1990 гг. (гл. табліцы 45 і 46) засведчыў, што працэнт прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей Беларусі ў 1990 г. рэзка ўзрос – амаль у 2 разы ў параўнанні з 1975 годам (з 8,8% да 15,8%). Нягледзячы на тое, што ў склад абласнога савета іх трапіла менш – адпаведна 20,3% і 15%, але сярод дэпутатаў іншых саветаў іх стала больш: раённыя саветы – 9,9% і 15,8%, гарадскія абласнога падпарадкавання – 20,9% і 31,8%, пасялковыя – 7,8% і 13,6%⁶¹⁴. Ва ўмовах тагачаснай дэмакратызацыі гэта засведчыла ўзросшую актыўнасць у грамадска-палітычным жыцці прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей.

⁶¹³ Справаздача // ДАГАГрВ. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 962. Арк. 161.

⁶¹⁴ Статыстычныя справаздачы. Нацыянальны склад дэпутатаў саветаў Віцебскай вобласці // Там жа. Ф. 1966. Воп. 22. Спр. 1507. Арк.1–25адв. ; Ф. 1966. Воп. 22. Спр. 3502. Арк. 2–20 адв.

Табліца 45 – Нацыянальны склад дэпутатаў саветаў Віцебскай вобласці, якія былі абраны ў 1975 г.⁶¹⁵

Назва савета	Колькасць саветаў	Колькасць дэпутатаў	Нацменшасці ў працэнтах	Рускія	Украінцы	Яўрэі	Палякі	Латышы	Татары	Іншыя
Усяго саветаў	321	12962	8,8	822	142	60	86	5	6	18
Абласны савет	1	287	20,3	49	5	3	0	0	0	1
Раённыя саветы	21	1600	9,9	92	21	12	9	2	2	3
Гарадскія саветы	19	1837	18,5	262	40	20	15	0	2	1
Сельскія саветы	251	7536	5,2	256	50	15	56	3	1	7
Пасялковыя саветы	26	1168	7,8	63	14	6	6	0	0	3
Гарсаветы абласнога падпарадкавання	5	1137	20,9	189	27	17	3	0	2	0
Гарсаветы раённага падпарадкавання	14	700	14,6	73	13	3	12	0	0	1

Табліца 46 – Нацыянальны склад дэпутатаў саветаў Віцебскай вобласці, 1990г.⁶¹⁶

Назва савета	Колькасць саветаў	Колькасць дэпутатаў	Нацыянальны меншасці (%)	Рускія	Украінцы	Яўрэі	Палякі	Латышы	Татары	Іншыя
Усяго саветаў	317	7850	15,8	650	99	30	118	3	3	38
Абласны савет	1	200	15,0	29	6	1	3	0	0	0
Раённыя саветы	20	1232	15,8	96	15	5	32	3	0	13
Гарадскія саветы	19	938	24,7	184	20	9	9	0	1	8
Сельскія саветы	248	4657	7,7	238	39	7	60	0	1	14
Пасялковыя саветы	26	626	13,6	55	12	3	10	0	1	3
Гарсаветы абласнога падпарадкавання	5	523	31,8	132	17	8	2	0	1	6
Гарсаветы раённага падпарадкавання	14	415	15,8	52	3	1	7	0	0	2

⁶¹⁵ Статыстычныя сраваздачы. Нацыянальны склад // ДАВВ. Ф. 1966. Воп. 22. Спр. 1507. Арк. 1–25 адв.

⁶¹⁶ Шпагодная правяздача. Нацыянальны склад // Там жа. Ф. 1966. Воп. 22. Спр. 3502. Арк. 2–20 адв.

У пачатку 1980-х гг. на адказных выканкамаўскіх пасадах у Віцебскай вобласці прадстаўніцтва тытульнай нацыі (гл. табліцу 47) амаль адпавядала нацыянальнаму складу насельніцтва, за выключэннем старшынь выканкамаў.

Табліца 47 – Нацыянальны склад адказных работнікаў выканкамаў раённых і гарадскіх (абласнога падпарадкавання) саветаў Віцебскай вобласці на 25.02.1980 г.⁶¹⁷

Назва пасады	Усяго	Нацыянальныя меншасці (%)	Беларусы	Рускія	Яўрэі	Украінцы	Іншыя
Старшыні выканкамаў	29	31,1	20	6	–	2	1
Намеснікі старшынь выканкамаў	77	18,2	63	9	–	2	3
Сакратары выканкамаў	29	17,1	24	5	–	–	–
Загадчыкі аддзелаў (зацвярджаліся на сесіі)	320	18,7	260	43	5	7	5
Інструктары	48	18,7	39	7	–	1	1

У сярэдзіне 1980-х гг. (гл. табліцу 48) працэнт нацменшасцей сярод старшынь і іншых работнікаў гарадскіх выканкамаў вобласці стаў меншы за іх вагу ў нацыянальным складзе насельніцтва БССР.

Табліца 48 – Нацыянальны склад адказных работнікаў выканкамаў раённых і гарадскіх саветаў дэпутатаў Віцебскай вобласці на 01.01.1986 г.⁶¹⁸

	Старшыні выканкамаў	Намеснікі старшынь выканкамаў	Сакратары выканкамаў	Загадчыкі аддзелаў (зацвярджаліся на сесіі)	Інструктары	Адказныя па сакратары па справах непаўналетніх
Усяго	29	108	29	359	49	29
Нацменшасці (%)	17,2	14,8	20,7	16,7	16,3	20,7
Беларусы	24	92	23	299	41	23
Рускія	5	9	6	43	6	4
Яўрэі	–	–	–	–	–	–
Украінцы	–	4	–	9	1	2
Іншыя	–	3	–	8	1	–

⁶¹⁷ Штогадовая праваздача. Нацыянальны склад // ДАВВ. Ф. 1966. Воп. 22. Спр. 2281. Арк.1.

⁶¹⁸ Справаздача аб кадрах выканкамаў. Нацыянальны склад // Там жа. Фонд 1966. Воп. 22. Спр. 2915. Арк. 1.

У буйных гарадах вялікую ролю адыгрывалі рускія і ўкраінцы. У горадзе Віцебску ў 1985 г. старшынёю выканкама і яго першым намеснікам былі прадстаўнікі рускай нацыянальнасці. Наогул сярод 21 адказнай асобы былі толькі беларусы і рускія (9 чал. – 42,8%)⁶¹⁹.

Гэтая тэндэнцыя, а таксама значная вага прадстаўнікоў нацменшасцей у большых населенных пунктах, прасочваецца пры аналізе нацыянальных складаў сельскіх і пасялковых выканкамаў Віцебскай вобласці (гл. табліцы 49 і 50).

Табліца 49 – Нацыянальны склад адказных работнікаў выканкамаў сельскіх саветаў Віцебскай вобласці на 01.07.1985 г.⁶²⁰

Назва пасады	Усяго	Нацменшасці ў працэнтах	Беларусы	Рускія	Украінцы	Яўрэі	Іншыя
Старшыні выканкамаў	250	11,6	221	19	3	–	7
Намеснікі старшын выканкамаў	2	–	2	–	–	–	–
Сакратары выканкамаў	251	7,1	233	11	1	–	6

Табліца 50 – Нацыянальны склад адказных работнікаў выканкамаў пасялковых саветаў Віцебскай вобласці на 01.01.1986 г.⁶²¹

Назва пасады	Усяго	Нацменшасці ў працэнтах	Беларусы	Рускія	Украінцы	Яўрэі	Іншыя
Старшыні выканкамаў	25	16	21	3	1	–	–
Намеснікі старшын выканкамаў	3	33,3	2	1	–	–	–
Сакратары выканкамаў	26	19,2	21	3	1	–	1

У Магілёўскай абласной арганізацыі КПБ у 1988–1990 гг. нацыянальныя меншасці складалі каля 24 %. Прычым назіралася тэндэнцыя да іх памяншэння (гл. дадатак Н). Былі прадстаўлены больш за 30 нацыянальнасцей, пераважалі рускія, украінцы, яўрэі, якія разам складалі 22,98% ад членаў арганізацыі. Найбольш істотнае іх прадстаўніцтва было ў 1988 г. (гл. дадатак П) сярод: загадчыкаў аддзелаў Магілёўскага абкама КПБ – 41,7%, кансультантаў Дома палітасветы абкама – 80,0%, першых сакратароў гаркамаў і райкамаў – 22,2%,

⁶¹⁹ Справаздачы // ДАВВ. Фонд 1966. Воп. 22. Спр. 2915. Акр. 93–95.

⁶²⁰ Штогадовая справаздача. Нацыянальны склад // Там жа. Спр. 2917. Арк.1.

⁶²¹ Справаздача аб кадрах выканкамаў. Нацыянальны склад // Там жа. Ф. 1966. Воп. 22. Спр. 2916. Арк. 1.

лектараў гаркамаў і райкамаў КПБ – 42,9%, першых намеснікаў старшынь выканкамаў раённых саветаў – 20,0%, інструктараў гаркамаў і райкамаў КПБ – 19,8%.

З агульнай колькасці прааналізаванай партыйнай наменклатуры, кіраўнікоў савецкіх і дзяржаўных устаноў Магілёўскай вобласці сярод прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей 1980-х гг. пераважаюць асобы рускай нацыянальнасці. Украінцы займалі пасады: загадчыка аддзела абкама КПБ, 3 загадчыкаў аддзелаў гаркамаў і райкамаў КПБ, 2 лектараў і 1 інструктара гаркамаў і райкамаў КПБ, дырэктара саўгаса, 4 старшынь калгасаў, 3 старшынь выканкамаў. Палякі: другога сакратара КПБ, 2 сакратароў райкамаў, 3 інструктараў райкамаў і гаркама, першага намесніка старшыні выканкама раённага савета, 2 старшынь калгасаў, дырэктара саўгаса, 4 намеснікаў старшынь выканкамаў. Яўрэі: лектара гаркама КПБ, старшыні калгаса. Сярод іншых: адзін інструктар райкама КПБ па нацыянальнасці комі, дырэктарам аднаго саўгаса быў казах⁶²².

Асобы з ліку нацыянальных меншасцей у Магілёўскай вобласці (гэта толькі з ліку членаў КПБ) займалі высокае сацыяльнае становішча. На 01.01.1988 г. рускімі па нацыянальнасці былі – загадчыкі аддзелаў навукі і навучальных устаноў, прамыслова-транспартнага, гандлю і бытавога абслугоўвання, сельскагаспадарчага і харчовай прамысловасці абкама КПБ; старшыня камісіі партыйнага кантролю пры абкаме КПБ. Украінец загадваў аддзелам прапаганды і агітацыі КПБ⁶²³. У красавіку 1988 г. рускія працавалі: генеральным дырэктарам Магілёўскага навукова-вытворчага аб'яднання па сельскай гаспадарцы, дырэктарам Бабруйскага маслабойнага завода, генеральным дырэктарам Магілёўскага вытворчага аб'яднання хлебапрадуктаў; украінец – старшынёй Магілёўскага абласнога вытворчага аб'яднання па аграхімічнаму абслугоўванню сельскай гаспадаркі⁶²⁴. На 01.07.1988 года рускія ў Магілёўскай вобласці займалі пасады: дырэктара Магілёўскага металургічнага завода імя А.Мяснікова, генеральнага дырэктара Магілёўскага вытворчага аб'яднання “Стромаўталінія”, генеральнага дырэктара Магілёўскага вытворчага аб'яднання “Хімвалакно”, упраўляючага раённым упраўленнем энэргетыкі і электрыфікацыі “Магілёўэнэрга”, дырэктараў двух прадпрыемстваў нафтаперапрацоўваючай прамысловасці, дырэктара Шклоўскай папяровай фабрыкі “Спартак”, генеральнага дырэктара Магілёўскага вытворчага аб'яднання шаўковых тканін, упраўляючага будаўнічым трэстам, начальніка ўпраўлення народнай адукацыі Магілёўскага аблвыканкама, рэдактара адной (з 30) раённай газеты. Украінцы былі: рэдактар абласной газеты “Магілёўская праўда”, дырэктар Бабруйскага машынабудаўнічага завода, дырэктар аднаго з прадпрыемстваў нафтаперапрацоўчай прамысловасці, дырэктар абутковай

⁶²² Статыстычныя справаздачы // ДАГАМВ. Ф. 9. Воп. 187. Спр. 60.

⁶²³ Статыстычныя справаздачы // Там жа. Ф. 9. Воп. 187. Спр. 60. Арк. 14–15.

⁶²⁴ Там жа. Арк. 97–107 адв.

фабрыкі, начальнік домабудаўнічага камбіната. Упраўляючым аднаго з будаўнічых трэстаў быў яўрэй, з татар паходзіў дырэктар гідролізнага завода ⁶²⁵. Пералік можна было б працягнуць, але і прыведзеныя лічбы ўражваюць.

У пачатку 1991 г. нацменшасці складалі 30,7% ад адказных работнікаў апарату Магілёўскага абкама КПБ, у тым ліку 83,3 % сакратароў і старшынь КК КПБ; 12,8% сярод адказных работнікаў апарата, гаркамаў і райкамаў КПБ, з іх 13,1 % першых сакратароў. У асяродку старшынь кантрольных камісій гаркамаў і райкамаў прадстаўнікоў нятытульнай нацыі было 26,1 %, вызваленых сакратароў парткамаў, партбюро першасных арганізацый – 37,5 %. Пераважна гэта былі прадстаўнікі рускай і ўкраінскай нацыянальнасці. Сярод больш за 300 адказных асобаў толькі 4 былі іншай, акрамя ўзгаданых, нацыянальнасці ⁶²⁶.

Развіццё грамадска-палітычных падзей у краіне напрыканцы 1980-х гг. засведчыла істотнае памяншэнне ролі партыйнага апарату на жыццё рэспублікі і прадвызначыла пачатак новага этапу ў гісторыі Беларусі.

Аналіз прыведзенай статыстыкі і прыкладаў займаемых пасадаў дазваляе зрабіць выснову аб даволі значнай ролі і высокім сацыяльным статусе нацыянальных меншасцей у грамадскім і гаспадарчым жыцці Магілёўскай, Гродзенскай і Віцебскай абласцях.

Большасць прыведзенага матэрыялу – гэта ў асноўным статыстыка. Яна адлюстроўвае толькі некаторыя працэсы, якія адбываліся ў той час. На яе ўплывалі змяненні ў нацыянальным складзе гарадскога насельніцтва, павышэнне адукацыйнага ўзроўню беларусаў, правядзенне ў справе фарміравання партыйна-дзяржаўнага апарату палітыкі адміністрацыйнага рэгулявання долі тытульнай нацыі і інш. Але яна дазваляе зрабіць пэўныя высновы.

Такім чынам, варта адзначыць істотны ўклад і ролю нацыянальных меншасцей у фарміраванні і развіцці беларускага народа ў перыяд 1945–1990 гг. Вырашэнне нацыянальнага пытання на тэрыторыі БССР было падпарадкавана інтарэсам камуністычнай улады, яе ўнутраным і знешнепалітычным мэтам, што не магло садзейнічаць развіццю нацыянальных меншасцей.

Гэта быў перыяд сацыялістычнага будаўніцтва і рэалізацыі грамадскіх запатрабаванняў нацыянальных меншасцей, які характарызаваўся наступам уладаў на ўсё нацыянальнае, разбурэннем нацыянальных укладаў, традыцый, суцэльнай русіфікацыяй і інтэрнацыяналізацыяй на шляху стварэння новай супольнасці – савецкі народ.

У разглядаемы перыяд адбылося зліццё партыйнага і гаспадарчага кіраўніцтва краіны. Усе сацыяльна-эканамічныя задачы, якія ставіліся перад грамадствам, вырашала КПСС. Кампартыя займалася кадровай працай не толькі ў сваім складзе, але і ў сферы гаспадаркі, саветах і грамадскіх арганізацыях. У наменклатуру кадраў абкамаў уваходзілі кіраўнікі прадпрыемстваў

⁶²⁵ Статыстычныя справаздачы // ДАГАМВ. Ф. 9. Воп. 187. Спр. 60. Арк. 144 адв.–178 адв.

⁶²⁶ Падлічана па: Там жа. Ф. 9. Воп. 187. Спр. 200. Арк. 2–3 адв.

прамысловасці, транспарту, сувязі, будаўнічых арганізацый, СМІ, народнай адукацыі, навуковых устаноў і г.д. Назіраўся палітычны недавер, павышаная падазронасць да асобаў, якія патэнцыяльна маглі займаць кіруючыя пасады, з ліку беларусаў і выхадцаў з Цэнтральнай і Заходняй Беларусі.

Неабходна падкрэсліць, што фарміраванне партыйна-дзяржаўнага апарату БССР залежыла ад унутранай і знешняй палітыкі. Прадстаўніцтва нацыянальных меншасцей у партыйным і савецкім кіраўніцтве забяспечвалася не толькі ў залежнасці ад поглядаў і кампетэнтнасці асобы, але і адміністрацыйным шляхам. У апошнія дзесяцігоддзі існавання БССР нацыянальнасць улічвалася ў анкетах і пры назначэнні на пасаду, але большасць грамадзян не надавала ёй вялікага значэння, усведамляючы сябе савецкімі людзьмі.

У пасляваенныя дзесяцігоддзі доля нацыянальных меншасцей ва ўладных структурах была большай, чым іх доля ў складзе ўсяго насельніцтва рэспублікі. У 1965 г. у Беларусі кампартыю ўзначаліў П. Машэраў. З яго прыходам стала памяншацца ўдзельная вага нацыянальных меншасцей сярод кіруючых кадраў партыйнага, савецкага і гаспадарчага апарату і пазней заставалася стабільнай.

Крыху больш шырокае прадстаўніцтва нацыянальных меншасцей адбылося з канца 1980-х – пачатку 1990-х гг. Гэта было выклікана, у некаторай ступені, працэсамі адноснай дэмакратызацыі ў краіне, адраджэння нацыянальнай самасвядомасці і актывізацыяй грамадска-палітычнай дзейнасці нацыянальных меншасцей Беларусі.

Паказчыкам магчымасцей удзелу нацыянальных меншасцей у грамадскім жыцці стала іх дзейнасць у аб'яднаннях, якія складалі палітычную сістэму грамадства ў БССР – у камуністычнай партыі, дзяржаўных інстытутах (міністэрствах, саветах), прафсаюзах, камсамоле, а таксама прадстаўніцтвам у кіруючым апарате гаспадарчага комплексу рэспублікі.

Нацыянальныя меншасці праз сваё прадстаўніцтва ў партыйна-дзяржаўным апарате атрымалі каштоўны вопыт удзелу ў вырашэнні мясцовых гаспадарчых, сацыяльных і грамадскіх спраў. Але іх удзел у гэтых працэсах быў не настолькі шырокім і трывалым, як бы таго жадалася з-за дужа цэнтралізаванага вырашэння пытанняў у сацыяльна-палітычным жыцці і несістэмнасці ў нацыянальнай працы.

Нягледзячы на трансфармацыю адносінаў улады да яўрэяў і некаторых іншых меншасцей, з улікам зменаў у колькасным складзе насельніцтва Беларусі, можна сцвярджаць, што эліта нацыянальных меншасцей у 1945–1990 гг. адчувала сябе камфортна ў партыйна-дзяржаўным і гаспадарчым кіраўніцтве рэспублікі.

3.3 Нацыянальна-культурнае жыццё нацыянальных меншасцей Беларусі

Агульнавядома, што нацыянальная культура мае магчымасць дасягнуць усяго, што ўласціва культуры агульначалавечай. Культура любога народа злучана ў той ці іншай форме з сусветнай культурай. Аднак, акрамя таго, што ўваходзіць у агульначалавечую культуру, у кожнай нацыянальнай культуры застаецца яшчэ сваё індывідуальнае, нацыянальнае, нацыянальна-спецыфічнае. Нацыянальная культура – гэта “базіс” нацыянальнай самасвядомасці. Як адзначае А. Мельнікаў, “нацыянальная культура – гэта абмежаваная прасторавымі і часавымі рамкамі культура пэўнага народа, якая выражае асаблівасці яго прыродна-геаграфічнага, гістарычнага, сацыяльна-палітычнага развіцця і найбольш ярка праяўляецца ў нацыянальнай самасвядомасці, псіхалогіі, нацыянальным менталітэце”⁶²⁷.

Важнейшымі кампанентамі ладу жыцця асобаў з’яўляюцца іх грамадская дзейнасць, грамадскае правядзенне вольнага часу, грамадскія святы і абрады. У савецкі час некаторыя прынцыпы грамадскага жыцця і яго элементы змянілі спосабы і формы свайго існавання. Гэта ў першую чаргу датычыцца святочна-абрадавай культуры. Важнае месца належыла рэвалюцыйным і дзяржаўным святам і абрадам. Усесаюзнымі ўрачыстасцямі былі гадавіна Кастрычніка, 1 Мая, 8 Сакавіка, Дзень Перамогі. Гэтыя святы не толькі ўвайшлі ў грамадскі быт, але і адзначаліся дома, у сям’і. У той жа час, у пасляваенныя гады, сярод людзей сталага ўзросту выявілася вяртанне да народных абрадавых традыцый. Пазней, дзякуючы сацыяльна-эканамічным і палітычным пераўтварэнням, аб’явілася разбурэнне старых і ўкараненне новых форм побыту.

У 1960–80-я гг. шэраг былых каляндарна-аграрных свят трансфармаваліся ў сучасныя грамадскія, працоўныя святы, якія часткова захоўвалі рытуальныя, эстэтычныя, гульнявыя элементы традыцыйных урачыстасцей. Традыцыі прасочваліся ў святочным застоллі, у складзе страў і г.д. Нацыянальная своеасаблівасць праяўлялася пад час сямейных святаў і абрадаў у выкананні побач з агульнасавецкімі песень свайго народу, танцаў, у музычным афармленні свята. У пасляваенны час масавы прыток сельскіх жыхароў паўплываў на этнічнае аблічча гараджан. Аднак у даволі складаных і супярэчлівых працэсах адаптацыі вясковае насельніцтва ў зносінах пераходзілі на рускую мову, якая была свайго роду фактарам акультурацыі да гарадскога асяроддзя⁶²⁸.

У Беларусі вельмі добра развівалася руская культура. Вялікімі накладамі выдавалася мастацкая і навуковая літаратура, СМІ, у Гродна, Магілёве, а затым у Мінску працаваў Рэспубліканскі драматычны рускі тэатр і г.д.

⁶²⁷ Мельников А.П. Национальная культура в общей системе культуры // Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе: материалы междунар. науч. конф. С. 405.

⁶²⁸ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 358, 405.

Пераўтварэнні ў краіне, якія адбываліся ў другой палове XX ст. у галіне адукацыі і культуры, мелі як станоўчыя, так і адмоўныя бакі. Адным з галоўных дасягненняў у пасляваенны перыяд з'яўляецца пад'ём узроўню адукацыі ўсіх этнічных груп, што жылі ў БССР, згладжваліся дыспрапорцыі ва ўзроўнях адукацыі (гл. табліцу 51).

Табліца 51 – Узровень адукацыі найбольш шматлікіх нацыянальнасцей, якія працавалі ў народнай гаспадарцы Беларусі (на 1 тыс. занятых)⁶²⁹

	1959 г.	1970 г.		1979 г.		1989 г.	
	Вышэйшая і сярэдняя (поўная і няпоўная)	Вышэйшая і сярэдняя (поўная і няпоўная)	у тым ліку вышэйшая	Вышэйшая і сярэдняя (поўная і няпоўная)	у тым ліку вышэйшая	Вышэйшая і сярэдняя (поўная і няпоўная)	у тым ліку вышэйшая
Усё насельніцтва	331	594	57	763	95	899	144
Беларусы	309	555	40	739	70	889	115
Рускія	631	835	141	913	216	962	277
Украінцы	565	806	124	891	180	953	222
Яўрэі	783	898	248	944	338	975	419
Палякі	155	400	18	601	41	803	77

Пашырэнне сеткі навучальных устаноў, пераход у 1960-я гг. да ўсеагульнага 8-гадовага, а ў 1970-я да ўсеагульнай сярэдняй адукацыі адыгралі вялікую ролю ў павышэнні адукацыйнага ўзроўню нацыянальных меншасцей. Асабліва значныя змены адбыліся ва ўзроўні адукацыі яўрэяў Беларусі, які няўхільна павялічваўся⁶³⁰. Што дазваляе нам казаць аб адсутнасці істотных перашкодаў у атрыманні вышэйшай адукацыі для яўрэйскага насельніцтва Беларусі і заняцця пэўных пасадаў адпаведна сваёй адукацыі. З ростам

⁶²⁹ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 405 ; Батяев В.Ф. Расселение и этнодемографические особенности белорусских евреев (по материалам переписей). С. 72.

⁶³⁰ У 1959 г. у структуры яўрэйскага насельніцтва па ўзроўню адукацыі 10,7 % складалі асобы з вышэйшай адукацыяй, 3,1 % – з няскончанай вышэйшай, 10,8 % – з сярэдняй спецыяльнай, 13,2 % – сярэдняй, 21,6 % – 7-гадовай, 23,0 % – пачатковай і няскончанай 7-гадовай і 17,6 % – пісьменныя, але якія не мелі пачатковай адукацыі. У наступныя гады ўзровень адукацыі яўрэяў няўхільна павялічваўся. На 1000 студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў даводзілася ў 1960/1961 навучальным годзе – 201 яўрэй, у 1970/1971 – 452, у 1980/1981 – 279, а ў 1989/1990 – 238. Рост узроўню адукацыі яўрэяў відавочна праглядаецца ў матэрыялах перапісаў 1970, 1979 і 1989 г. Батяев В.Ф. Расселение и этнодемографические особенности белорусских евреев (по материалам переписей). С. 73.

урбанізаванасці павялічваўся і адукацыйны ўзровень палякаў, але ён быў ніжэйшы за агульнарэспубліканскі⁶³¹.

Павышэнне адукацыйнага ўзроўню прыводзіла да пашырэння магчымасцей да самарэалізацыі ў грамадска-палітычнай і культурна-навуковай дзейнасці. Можна прывесці вельмі шмат прыкладаў. Прыпынемся на некаторых.

Значны ўклад у развіццё беларускай навукі ўнеслі такія прадстаўнікі нацыянальных меншасцей, як украінцы – доктар фізіка-матэматычных навук, прафесар, акадэмік АН БССР, загадчык лабараторыі тэорыі канцавых груп Інстытута матэматыкі (Гомельскае аддзяленне) С. Чуніхін (1905–1985), доктар фізіка-матэматычных навук, прафесар БДУ (1991–1998), узнагароджаны медалём Лабачэўскага “За выдатныя працы ў вобласці геаметрыі” Б. Камракоў, кандыдаты фізіка-матэматычных навук, дацэнты – загадчык кафедры алгебры ГрДУ (1978–1983) В. Аўчыннікаў, супрацоўнік кафедры прыкладной матэматыкі ГрДУ Ю. Белых, выкладчык кафедры алгебры і методыкі выкладання матэматыкі ВДУ імя П. Машэрава В. Сементоўскі⁶³²; татары – пісьменнік С. Александровіч, музыказнаўца, заслужаны дзеяч мастацтва Беларусі Б. Смольскі, вучоны ў галіне цеплаэнергетыкі, доктар тэхнічных навук, прафесар, член-карэспандэнт АН БССР Б. Смольскі, кампазітар, педагог, народны артыст Беларусі Д. Смольскі, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі БССР, загадчык рэдакцыі геалогіі і геаграфіі выдавецтва “БелСЭ” татарын з Віцебшчыны Я. Якубоўскі⁶³³ і іншыя.

У 1950 г. 3,8% работнікаў Міністэрства адукацыі БССР, 4,1% навукоўцаў рэспублікі і 5,4% супрацоўнікаў Акадэміі навук БССР былі ўкраінцы. У пачатку 1950-х гг. украінцамі былі 5,3% выкладчыцкіх кадраў педагагічных і настаўніцкіх інстытутаў і 2,7% ад агульнай колькасці студэнтаў 13 ВНУ, што падпарадкоўваліся Міністэрству вышэйшай адукацыі. Удзельная вага ўкраінцаў у складзе навуковых і навукова-педагагічных работнікаў на 1.01.1967 г. складала 6,1%, сярод дактароў навук ўкраінцаў было 5,7%, кандыдатаў навук – 5 %. У сістэме АН БССР 1.01.1978 г. украінцы складалі 5,7% супрацоўнікаў. З 1960 да 1987 г. колькасць ўкраінцаў – дактароў навук вырасла ў 5,6 раза, а кандыдатаў навук – у 10,1 раза. У канцы 1980-х гг. украінцы складалі 5,95% навуковых работнікаў рэспублікі. У 1980 г. у Міністэрстве вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыі рэспублікі спецыялісты ўкраінцы з вышэйшай адукацыяй складалі 5,89%, а з сярэдняй спецыяльнай – 5,85%. Больш як 10% ад агульнай колькасці спецыялістаў з вышэйшай адукацыяй складалі ўкраінцы ў Тэатральна-

⁶³¹ Даволі нізкай заставалася ў палякаў колькасць асобаў з вышэйшай адукацыяй у разліку на 1000 занятых у народнай гаспадарцы. Так, у 1970 г. гэты паказчык быў меншы за сярэднярэспубліканскі ў 3 разы, а ў 1989 г. – у 2 разы.

⁶³² Зенькович Ю.В. Вклад уроженцев Украины в развитие математической науки Беларуси в XX веке // Беларусь–Україна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук. канф. С. 327–328.

⁶³³ Лыч Л. Татары Беларусі на пераломе сацыяльна-палітычных эпох (XX – пачатак XXI ст.). С. 40.

мастацкім інстытуце, Брэсцкім інжынерна-будаўнічым, Мінскім радыётэхнічным інстытутах і Мінскім палітэхнічным тэхнікуме⁶³⁴.

Добра праявілі сябе нацыянальныя меншасці Беларусі ў спорце. Так, напрыклад, яшчэ ў 1960 г. на Рымскай алімпіядзе чэмпіёнам па грэбле на каноедвойцы стаў Л. Гейштар з Гомеля; адной з лепшых спартсменаў у гісторыі лёгкай атлетыкі з'яўляецца яўрэйка мінчанка М. Іткіна – шматкратная чэмпіёнка СССР і Еўропы, уладальніца некалькіх сусветных рэкордаў у спрынце; 21 яўрэй з Беларусі стаў уладальнікам ганаровага звання “Заслужаны трэнер СССР”. Алімпійскім чэмпіёнам па грэка-рымскай барацьбе ў Рыме (1960г.) стаў А. Караваеў з Беларусі, чэмпіёнам свету быў Л. Ліberman (1973г.) з Мінска і г.д. Наогул, чэмпіёнамі свету, Еўропы, СССР, БССР толькі па трох намінацыях: бокс, барацьба, цяжкая атлетка за перыяд 1920–1980-х гг., былі болей за 150 асобаў яўрэйскай нацыянальнасці з Беларусі⁶³⁵.

Ва ўмовах пабудовы сацыялістычнага грамадства ўлады спрыялі развіццю братэрскіх сувязяў паміж народамі. Асабліва ў сферы культуры.

Пашырэнню і паглыбленню кантактаў садзейнічала Беларускае аддзяленне Таварыства савецка-польскага сяброўства, адкрытае ў 1958 г. і меўшае свае філіі ў розных гарадах Беларусі. Аднак яго дзейнасць, як і пашыраныя двухбаковыя абмены рознымі дэлегацыямі – партыйнымі, прафсаюзнымі, спартыўнымі, маладзёвымі і іншымі, жорстка кантраляваліся ЦК партыі. Кантроль заключаўся ў тым, што на бюро ЦК КПБ заўсёды ўзгадняліся планы прыёму дэлегацый, месцы наведвання і сустрэч і г.д. Напрыклад, у 1958 г. бюро ЦК КПБ 14 разоў разглядала пытанні аб накіраванні беларускіх дэлегацый у Польшчу і прыёме польскіх у Беларусі. Разам з двухбаковым абменам у Беларусі рэгулярна праводзіліся дні польскай культуры (у 1958, 1964, 1972, 1976 гг.), якія праходзілі таксама фармалізавана і па загадзя складзеных і “адпрацаваных” планах. Так, падчас правядзення першых дзён польскай культуры ў Беларусі ў 1958 г. “адбыліся сустрэчы польскіх гасцей з беларускімі пісьменнікамі, мастакамі, кампазітарамі, дзеячамі культуры” і г.д. Але не адбывалася і не магло адбыцца незапланаваных сустрэч з палякамі Гродзеншчыны, Берасцейшчыны, на якіх бы абмяркоўваліся пытанні культурнага, рэлігійнага, навуковага жыцця палякаў Беларусі⁶³⁶.

Напрыканцы снежня 1980 г. было завершана стварэнне экспазіцыі музея баявога супрацоўніцтва беларускіх, рускіх, латышскіх і літоўскіх партызан у гады Вялікай Айчыннай вайны ў г.п. Расоны⁶³⁷. У БССР праводзіліся конкурсы польскай песні ў Віцебску⁶³⁸ і інш.

⁶³⁴ Мазец В.Г. Роля ўкраінцаў у грамадскім і культурным жыцці Беларусі (1945–1989 гг.). С. 314.

⁶³⁵ Лиюкумович С. Евреи в белорусском спорте // Беларусь у XX стагоддзі. Вып.1. Мінск, 2002. С. 115–126.

⁶³⁶ Вялікі А.Ф. Палякі ў савецкай Беларусі: “дваістыя стандарты” нацыянальнай палітыкі КПБ (1944–1991 гг.). С. 296.

⁶³⁷ Інфармацыйны ліст у ЦК КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 133. Спр. 56. Арк. 139.

⁶³⁸ Дарэчы, у Віцебску 23.07.1988 г. падчас конкурсу польскай песні адбыўся вечар беларускай песні, на якім з 20 выкананых песень было толькі 4 беларускія. Стэнаграма сустрэчы ў ЦК КПБ з прадстаўнікамі інтэлігенцыі БССР па пытаннях нацыянальнай культуры, мовы. 27.07.1988 г. // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1167. Арк. 22

Аналіз працэсу інфільтрацыі нацыянальных меншасцей у беларускі этнакультурны асяродак дазваляе адзначыць, што адным з яго вынікаў было фарміраванне сацыяльна значнага пласту прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей Беларусі, якія лічылі сваёй радзімай Беларусь і мелі адпаведны гэтаму разуменню светапогляд. Іх адрозніваў ад беларусаў высокі ўзровень нацыянальнай самасвядомасці, развітае пачуццё чалавечай годнасці, актыўная жыццёвая пазіцыя, амбіцыйнасць. Не выпадкова ў канцы XX ст. гэтыя прадстаўнікі нацыянальных меншасцей і іх нашчадкі (руса- і беларусафіцыраваныя) з'явіліся ў шэрагах ідэолагаў беларускага нацыянальнага руху, палітыкаў, дзеячаў культуры⁶³⁹.

Да недахопаў, нават з улікам станоўчага ў інтэграцыі, у першую чаргу, варта аднесці асіміляцыйныя працэсы, якія вельмі моцна закранулі палякаў, яўрэяў, татараў⁶⁴⁰ Беларусі. А таксама тое, што нацыянальна-культурнае жыццё нацыянальных меншасцей Беларусі, за выключэннем рускіх, ад пачатку 1950-х да сярэдзіны 1980-х гадоў фактычна было абмежавана рамкамі рэлігійнай сферы.

Эканамічная, навуковая і адукацыйная палітыкі ў БССР і СССР насілі інтэграцыйны накірунак. Быў абвешчаны партыйным кіраўніцтвам лозунг пра непазбежнае зліццё нацый у працэсе будаўніцтва камунізму. У літаратуры і мастацтве, наогул у культуры, працягваўся моцны ідэалагічны ўціск. Адным з галоўных фактараў нацыянальна-дзяржаўнай палітыкі ў СССР у пасляваенны перыяд стала пашырэнне сферы ўжытку рускай мовы амаль ва ўсіх саюзных рэспубліках.

Вялікія памеры прыняла русіфікацыя літаральна ўсіх бакоў жыцця беларускага народа. Асабліва гэта наглядалася ў школьнай справе. Так у БССР існавалі нацыянальныя рускія сярэднія і сярэднія спецыяльныя навучальныя ўстановы. Напрыклад, у 1955/1956 навучальным годзе дзейнічалі рускія школы ў Полацку, Лепелі, Люзна, Талачыне, Барані, рускае педагагічнае вучылішча ў Оршы і інш.⁶⁴¹ У той жа час скарачалася колькасць беларускіх, польскіх, літоўскіх агульнаадукацыйных школ. Яны пераўтвараліся ў школы з рускай мовай навучання.

З першых пасляваенных гадоў культурныя патрабаванні насельніцтва Беларусі ўсё больш скіроўваліся на рускія стандарты, што толькі садзейнічала яго асіміляцыі. У прыватнасці, у Мінску, дзе тады больш паловы дзяцей школьнага ўзросту было з беларускіх сем'яў, мелася толькі 9 беларускіх школ з 48. Не лепшым з'яўлялася становішча і ў іншых гарадах рэспублікі. Русіфікацыя

⁶³⁹ Кротов А.М. К вопросу об инфильтрации поляков в белорусскую этнокультурную среду // Проблемы славяноведения: Сборник научных статей и материалов. Вып. 3. Брянск: Издательство Брянского государственного университета, 2001. С. 51.

⁶⁴⁰ Варта адзначыць тое, што існавала пасіўнасць саміх татараў у вывучэнні сваёй гісторыі і культуры. Сярод іх заўжды меліся таленавітыя навукоўцы, літаратары, аднак за распрацоўку татарскай тэматыкі ніхто не жадаў брацца. Такая нічым не апраўданая традыцыя была парушана толькі пад уплывам нацыянальна-адраджэнскіх рухаў у Беларусі ў канцы 1980-х – пачатку 1990-х гг. Лыч Л. Татары Беларусі на пераломе сацыяльна-палітычных эпох (XX – пачатак XXI ст.). С. 40

⁶⁴¹ Гадавья справаздачы // ДАВВ. Ф. 2797. Воп. 3. Спр. 63, 68, 209.

захапіла сярэднія спецыяльныя і вышэйшыя навучальныя ўстановы, дзе рыхтаваліся кадры для розных галін гаспадаркі і культуры⁶⁴². Асаблівае ролі ў гэтым уладамі адводзілася СМІ. Для прыкладу, на 1.08.1946 г. у Гродзенскай вобласці выдаваліся 13 раённых газет, 2 гарадскія, 1 абласная. З іх: 4 раёныя і 1 гарадская на беларускай мове, 9 раённых і 1 гарадская на рускай. Абласная “Гродзенская Праўда” выходзіла на рускай мове⁶⁴³. Рэспубліканская газета “Калгасная праўда”, якая была разлічана ў першую чаргу на жыхароў сельскай мясцовасці, мела ў 1953 годзе тыраж на беларускай мове 4830 экзэмпляраў, на рускай – 56257.

Як адзначае прафесар Л. Лыч, тое што рабілася па асіміляцыі ў БССР карэннай нацыі і мясцовых нацменшасцей не было характэрна для ўсяго СССР. Ён прыводзіць прыклад, як ва Узбекістане на 1961 г. выходзіла 98 газет і 17 часопісаў на узбекскай мове, адпаведна 24 газеты і 23 часопісы на рускай, 3 і 2 на каракалпакскай, 4 газеты на казахскай, 2 на таджыкскай, 1 на татарскай⁶⁴⁴.

Згодна высноў даследчыка В. Мазца: “Нацыянальна-культурнае жыццё палякаў у БССР працякала ў даволі складаных умовах. Гэта было абумоўлена ліквідацыяй польскіх школ і тым самым немагчымасцю атрымоўваць адукацыю на роднай мове. Нацыянальна-культурнае жыццё палякаў ад пачатку 50-х да сярэдзіны 80-х гадоў фактычна было абмежавана рамкамі рэлігійнай сферы, калі не лічыць дзён польскай культуры, што праводзіліся ў 1958, 1964, 1972 і 1976 г. ... Дні польскай культуры, арганізатары якіх ставілі ў першую чаргу ідэалагічна-прапагандысцкія мэты, не маглі зрабіць істотнага ўплыву на ўзровень самасвядомасці палякаў у БССР”⁶⁴⁵.

Адразу пасля заканчэння вайны ў дакладной запісцы “Пра стан і меры па паляшпэнні палітычнай працы сярод апалячанага беларускага насельніцтва і насельніцтва польскай нацыянальнасці ў заходніх абласцях БССР” сакратар ЦК КП(б)Б М. Гусараў выказаў сумненне ў неабходнасці далейшага існавання польскіх школ. Адначасовае закрыццё гэтых школ магло прывесці да негатыўнага рэзанансу з боку польскай грамадскасці. Таму ён просіць ЦК ВКП(б) санкцыянаваць паступовае пераўтварэнне польскіх школ ў беларускія і рускія школы, шляхам замены ненадзейных і некваліфікаваных выкладчыкаў – палякаў падрыхтаванымі і праверанымі выкладчыкамі – рускімі і беларусамі.

У адказ ЦК ВКП(б) абавязаў Наркамасветы РСФСР “З 1 сакавіка па 1 жніўня 1945 г. адкамандзіраваць для працы ў школах заходніх абласцей Беларусі ўсіх раней эвакуіраваных з БССР настаўнікаў–беларусаў, працуючых у школах РСФСР”. Дзяржвыдавецтву РСФСР загадалася да новага вучэбнага года надрукаваць 1 млн экзэмпляраў беларускіх падручнікаў. У сваю чаргу, ЦК

⁶⁴² Касцюк М. Сталіншчына і Беларусь // Беларускі гістарычны часопіс. С. 105 ; Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе. С. 390.

⁶⁴³ Даведкі Гродзенскага абкама КП(б)Б // ДАГАГрВ. Ф. 1. Воп. 1. Спр.1778. Арк. 45, 53.

⁶⁴⁴ Лыч Л.М. Міжнацыянальныя дачыненні на Беларусі (верасень 1943 – кастрычнік 1964 г.). С. 232.

⁶⁴⁵ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 216.

КП(б)Б абавязаў Наркамасветы, Мінскі, Бабруйскі, Магілёўскі, Гомельскі абкамы КП(б)Б і аблвыканкамы на працягу мая адкамандзіраваць на працу ў школы заходніх абласцей 400 настаўнікаў; накіраваць у школы 800 настаўнікаў з ліку выпускнікоў педвучэльні ў усходніх абласцей і 200 – выпускнікоў педагагічных ВНУ; накіраваць у гэтыя вобласці з ліку рээвакуіруемых 1 тысячу настаўнікаў і асноўную частку настаўнікаў, якія дэмабілізаваліся з РСЧА”⁶⁴⁶.

Як змянялася вага польскіх настаўнікаў у школах Гродзенскай вобласці яскрава бачна з табліцы 52.

Табліца 52 – Нацыянальны склад настаўнікаў школ Гродзенскай вобласці ў 1944–1946 гг.⁶⁴⁷

	Усяго (чал.)	Нацыянальныя меншасці	Беларусы	Рускія	Палякі і іншыя
1944/45 нав.год	1709	58,6%	707	160	843
1945/46 нав.год	2058	22,65%	1592	267	199

М. Гусараў прапаноўваў замест ліквідаваных польскіх школ ствараць рускія, матывуючы гэта тым, “што насельніцтва ў заходніх абласцях, асабліва ў гарадах і мястэчках, цягнецца да рускіх школ”. Як прыклад “правільнай працы” сярод насельніцтва заходніх абласцей, ён прыводзіў факт, што за тры гады колькасць польскіх школ скарацілася з 144 (1944 г.) да 22 (1947 г.). У БССР прадугледжвалася таксама значнае пашырэнне вячэрніх школ з выкладаннем на беларускай і рускай мовах; адкрыццё ў Гародні ў 1947–1948 гг. палітвучэльні для падрыхтоўкі “надзейных работнікаў” з мясцовага насельніцтва; стварэнне ў ЦК КП(б)Б звышустаноўленых лімітаў штата прапагандыстаў у складзе 10 чалавек, маючых належную тэарэтычную і практычную падрыхтоўку і валодаючых польскай мовай і г.д.⁶⁴⁸

Да пачатку 1950-х гг. праблема польскіх школ у БССР была вырашана канчаткова – іх не засталася.

Палякі, якія жылі ў Гродзенскай вобласці, неаднаразова ўзнімалі пытанне пра магчымасць адкрыцця школаў на роднай мове. Так у сваім звароце, накіраваным у Савет Міністраў СССР, “грамадзяне каталіцкай нацыянальнасці Ракаўскага сельсавета Радашковіцкага раёна”, патрабуючы вярнуць вернікам будынак Ракаўскага касцёла, разам з тым заяўлялі, што ў адпаведнасці з артыкуламі Канстытуцыі СССР “грамадзяне маюць права на адукацыю на роднай мове, а ў нас гэтае права забранае”. У ліку пытанняў, якія часцей за ўсё задавалі лектарам Гродзенскай вобласці ў 1973 г., было пытанне: “Чаму ў

⁶⁴⁶ Вялікі А.Ф. Палякі ў савецкай Беларусі: “дваістыя стандарты” нацыянальнай палітыкі КПБ (1944–1991 гг.). С. 293.

⁶⁴⁷ Інфармацыйны ліст аб становішчы школ // ДАГАГрВ. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 1778. Арк. 105.

⁶⁴⁸ Вялікі А.Ф. Палякі ў савецкай Беларусі: “дваістыя стандарты” нацыянальнай палітыкі КПБ (1944–1991 гг.). С. 294.

Гродна няма польскіх школ?” Пры гэтым падкрэслівалася, што такое пытанне з’яўлялася тыповым для ўсіх раёнаў вобласці⁶⁴⁹.

У ліпені 1945 г. у Мінск вярнулася труппа Беларускага дзяржаўнага яўрэйскага драматычнага тэатра. Спектаклі ставілі на сцэне тэатра імя Янкі Купалы, бо ўласнае памяшканне тэатра было амаль цалкам разбурана.

Яўрэйская труппа звярнулася да тагачаснага Старшыні Савета Міністраў БССР П. Панамарэнкі з просьбаю аднавіць памяшканне яўрэйскага тэатра. У адказ яны пачулі: “Мы жывём у Беларускай рэспубліцы, а не ў яўрэйскай”⁶⁵⁰. У 1948 г. яўрэйскія пісьменнікі на чале з Хаімам Мальцінскім на прыёме ў П.Панамарэнкі, які на той час ужо займаў пасаду першага сакратара ЦК Кампартыі Беларусі, выказалі прапанову аднавіць выпуск часопіса і кніг на яўрэйскай мове. Але іх прапанова не была падтрыманая. Гэта было абумоўлена агульнай пазіцыяй ЦК КП(б)Б, які лічыў першачарговай задачай “арганізацыю ідэалагічнай барацьбы супраць любых праяваў нацыяналізму”.

У выніку, на тэрыторыі БССР не працавала ніводнай яўрэйскай школы, не выдаваліся кнігі і перыядычныя выданні на ідыш або іўрыце. Пасля закрыцця ў 1949 г. Яўрэйскага драматычнага тэатру БССР не дапускалася стварэння яўрэйскіх культурна-асветных арганізацый. Гэта ўсё негатыўным чынам адбівалася на ўзроўні нацыянальнай самасвядомасці, пра што сведчыла змяншэнне ад перапісу да перапісу колькасці і ўдзельнай вагі яўрэяў, што называлі роднай моваю іўрыт або ідыш⁶⁵¹.

На думку прафесара Э. Иофэ, у 1953–1956 гг. працэс разгортвання антысемітызму прыкметна затармазіўся. У Беларусь, пачынаючы з 1954 г., пачалі вяртацца дзеячы культуры, рэпрэсаваныя ў пасляваенны перыяд: Рыгор Бярозкін, Гірш Камянецкі, Ісаак Платнер, Хаім Мальцінскі і інш.⁶⁵²

25.12.1958 г. быў прыняты Закон СССР “Аб крымінальнай адказнасці за дзяржаўныя злачынствы”, які ўстанаўліваў крымінальны пераслед за “прапаганду або агітацыю з мэтай узбуджэння расавай або нацыянальнай варожасці, а таксама і прамое або ўскоснае абмежаванне правоў або ўстанаўленне прамых ці ўскосных перавагаў грамадзян у залежнасці ад іх расавай або нацыянальнай прыналежнасці”. Палажэнні гэтага Закона былі ўключаны ў новы Крымінальны кодэкс БССР, які пачаў дзейнічаць з 1.04.1961 г. На практыцы ён з 1962 да 1991 г. не прымяняўся ні разу.

Пашырэнню ўжытку рускай мовы паспрыяў Закон СССР “Аб умацаванні сувязі школы з жыццём і пра далейшае развіццё сістэмы народнай адукацыі ў СССР”, які быў прыняты ў 1959 г. У адпаведнасці з ім неабходнасць вывучэння

⁶⁴⁹ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 211.

⁶⁵⁰ Иоффе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси. С. 180.

⁶⁵¹ Калі ў 1959 г. 32,9 тыс., або 21,9% яўрэяў назвалі роднай мову сваёй нацыянальнасці, то ў 1979 г. – 15,1 тыс. і 11,2%, а ў 1989 г. – 8,6 тыс., або 7,6%. Удзельная вага тых яўрэяў, якія назвалі роднай рускую мову, у 1959 г. складала – 76,1%, у 1970 г. – 80,1%, у 1989 г. – 90,2%. Батяев В.Ф. Расселение и этнодемографические особенности белорусских евреев (по материалам переписей). С. 69 ; Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 207–226.

⁶⁵² Иоффе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси. С. 186.

роднай мовы тытульнай нацыі ў саюзных рэспубліках як асобнага прадмета ў рускамоўных школах цалкам залежыла ад жадання бацькоў і вучняў⁶⁵³. Гэтыя палажэнні замацаваў Закон ВС БССР “Аб умацаванні сувязі школы з жыццём і далейшае развіццё сістэмы народнай адукацыі ў БССР”. Гэтымі законамі скарысталася руская меншасць рэспублікі. Напрыклад, Торфавы камітэт торфапрадпрыемства “Асінторф” 18.06.1959 г. накіраваў у Міністэрства асветы БССР і Рэспубліканскі камітэт прафсаюзаў свой зварот, у якім ад рабочых і служачых дадзенага прадпрыемства паступіла заява з просьбаю адчыніць рускія класы ў мясцовай сярэдняй школе з 1959/60 н.г. Матывацыя бацькоў была наступная: “Працяглы час па накіраванню вышэйшых і сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў на прадпрыемстве працуюць спецыялісты рускай нацыянальнасці, якія маюць дзяцей і кроўна зацікаўлены ў навучанні сваіх дзяцей на рускай мове”⁶⁵⁴.

22–23.06.1972 г. праходзілі пасяджэнні трэцяй сесіі Вярхоўнага Савета БССР восьмага склікання. На ёй разглядалася пытанне “Аб поўным пераходзе да ўсеагульнай сярэдняй адукацыі моладзі ў БССР”. З судакладамі выступалі міністр асветы БССР М. Мінкевіч і старшыня пастаяннай камісіі па народнай асвеце ВС БССР А. Караткевіч. Ні яны, ні выступоўцы з ліку адказных асоб і дэпутатаў ніводнага слова не казалі аб навучанні і выкладанні ў навучальных установах на роднай мове. Казалі аб чым заўгодна, толькі не аб захаванні роднай мовы ў школах і ПТВ рэспублікі як для тытульнай нацыі, так і для нацыянальных меншасцей⁶⁵⁵. Гэта, нягледзячы на тое, што 23.06.1972 г. у абмеркаванні пытання аб поўным пераходзе да ўсеагульнай сярэдняй адукацыі моладзі ў БССР міністр асветы СССР М. Пракоф’еў падкрэсліў: “Пастановай прадугледжана, што да 1975 г. школа павінна па ўсіх прадметах закончыць пераход на новыя навучальныя праграмы і падручнікі. Асаблівую ўвагу нам неабходна звярнуць на паляпшэнне выкладання рускай і роднай моў у нацыянальных школах”⁶⁵⁶. Па выніках сесіі ў пастанове ВС БССР пра новыя праграмы зафіксавана, а наконт моў нічога не сказана⁶⁵⁷. Партыйна-савецкае кіраўніцтва Беларусі не палічыла мэтазгодным звярнуць на гэта ўвагу. Да таго ж у Беларусі не было нацыянальных школ (беларускія не ўлічваліся). Літоўская мова ў месцах кампактнага пражывання літоўцаў у Гродзенскай вобласці выкладалася з пачатку 1970-х гадоў у трох школах⁶⁵⁸.

⁶⁵³ Мазец В.Г. Нацыянальна-дзяржаўная палітыка ў БССР у 1945–1991 гг. і яе ўплыў на нацыянальную самасвядомасць // Человек. Цивилизация. Культура: IX Межвуз. науч.–теорет. конф.: тезисы докл. Минск, 2004. С. 22.

⁶⁵⁴ Там жа. С. 22–23.

⁶⁵⁵ Наогул, аб гэтым нічога не гаварылася на сесіях ВС БССР у перыяд 1973–1988 гг. Сесіі Вярхоўнага Савета Беларускай ССР. Стэнаграфічныя справаздачы. Мінск, 1972–1989.

⁶⁵⁶ Трэцяя сесія Вярхоўнага Савета Беларускай ССР восьмага склікання 22–23 чэрвеня 1972 года. Стэнаграфічная справаздача. Мінск, 1972. С. 108.

⁶⁵⁷ Там жа. С. 175.

⁶⁵⁸ Інфармацыйны ліст Гродзенскага аблвыканкама ў ЦК КПБ // НА РБ. Ф. 968. Воп. 1. Спр. 4089. Арк. 55.

Менавіта ў гарадах, паводле меркавання даследчыкаў, найбольш хуткімі тэмпамі ішоў працэс рускамоўнай асіміляцыі прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей у Беларусі. Так, згодна перапісу 1979 г., рускую мову, акрамя 1116,5 тыс. рускіх, назвалі роднай у гарадах 54,5% украінцаў, 55% армян, 56% латышоў, 80,3% яўрэяў⁶⁵⁹.

Гэтаму спрыяў кадравы склад народнай адукацыі. Для прыкладу, прааналізуем яго ў Віцебскай вобласці на 1980 г. (гл. табліцу 53).

Зыходзячы са справаздачных дакументаў і нацыянальнага складу Віцебскага інстытута ўдасканалення настаўнікаў сярод прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей пераважалі асобы рускай нацыянальнасці. Нягледзячы на гэта, носьбітамі русіфікацыі ў сістэме адукацыі з большага з'яўляліся настаўнікі-беларусы, якія паслухмяна выконвалі партыйныя ўказанні па інтэрнацыяналізацыі адукацыі на базе рускай мовы.

Табліца 53 – Нацыянальны склад спецыялістаў сістэмы народнай адукацыі Віцебскай вобласці на 14.11.1980г.⁶⁶⁰

Структура	Адукацыя	Усяго	Нацыянальныя меншасці	
			%	Лік
Школы	Вышэйшая	12241	17,4	2135
	Сярэдняя спецыяльная	3964	14,4	573
Апарат раённых і гарадскіх аддзелаў народнай адукацыі	Вышэйшая	126	15,1	19
	Сярэдняя спецыяльная	–	–	–
Інстытут удасканалення настаўнікаў	Вышэйшая	41	51,2	21*
	Сярэдняя спецыяльная	2	–	–

Абмяжоўваўся ўплыў беларускай мовы. На 14.11.1980 г. у Віцебскай вобласці працавалі спецыялісты з вышэйшай педагагічнай адукацыяй у сферы народнай адукацыі ў колькасці 11126 чалавек. З іх мелі спецыяльнасць “Руская мова і літаратура” 1590 чалавек, а спецыяльнасць “Беларуская мова і літаратура” толькі 758 асобаў⁶⁶¹. З канца 1970-х гг. у сярэдніх спецыяльных педагагічных установах індустрыяльнага профілю ўводзіўся спецыяльны прадмет “Удасканаленне ведаў рускай мовы”.

З усяго вышэйсказанага зразумела, чаму даследаванне 1989 г. паказала, што рускія, украінцы, палякі, яўрэі і прадстаўнікі іншых нацыянальнасцей, якія жылі ў БССР, выбіралі дзве мовы: беларускую і рускую (маецца на ўвазе мова

⁶⁵⁹ Мазец В.Г. Нацыянальна-дзяржаўная палітыка ў БССР у 1945–1991 гг. і яе ўплыў на нацыянальную самасвядомасць. С. 129–130.

⁶⁶⁰ Падлічана па: Зводнай справаздачы // ДАВВ. Ф. 2797. Воп. 14. Спр. 608. Арк. 18–76.

* З агульнай колькасці: рускіх – 19, яўрэяў – 2.

⁶⁶¹ Падлічана па: Інфармацыйнай справаздачы // Там жа. Ф. 2797. Воп. 14. Спр. 608. Арк. 12.

навучання ў школах, тэхнікумах, вышэйшых навучальных установах, мова друку і інш.), з перавагай рускай мовы (гл. дадаткі С і Т).

Страта нацыянальных традыцый, русіфікацыя хвалявала лепшых прадстаўнікоў эліты нацыянальных меншасцей БССР. Толькі з пачаткам правядзення дэмакратычных пераўтварэнняў у краіне стала магчымым стварэнне ўмоў для адраджэння культурнага і грамадска-палітычнага развіцця нацыянальных меншасцей Беларусі.

У 1987 г. сталі паступаць у Міністэрства адукацыі масавыя звароты грамадзян Беларусі польскай нацыянальнасці аб вывучэнні іх дзецьмі ў школах польскай мовы і літаратуры. У тым жа годзе Міністэрства асветы БССР разгледзела пытанне пра магчымасць вывучэння польскай мовы ў шэрагу агульнаадукацыйных школ рэспублікі і накіравала адпаведную інфармацыю ў ЦК КПБ і Савет Міністраў БССР⁶⁶².

Польская мова пачала вывучацца ў гуртках з верасня 1988 г. у 15 школах Гродзенскай вобласці ў адной школе (Лясасноўскай СШ Гродзенскага раёна) у 3 класе як прадмет. У 1988/1989 нав. годзе ў гуртках польскую мову вывучалі 989 вучняў у 25 школах Гродзенскай вобласці. У 1989/1990 нав. годзе ў 135 школах Гродзенскай вобласці польскую мову вывучалі ўжо 6330 вучняў, з іх 710 у 63 школах як самастойны прадмет, астатнія ў гуртках. 1990/1991 нав. годзе па БССР у 207 школах 9140 вучняў, з іх 1153 у 93 класах як прадмет, 7987 у гуртках. Былі задзейнічаны як выкладчыкі польскай мовы – 235 настаўнікаў. Кадры рыхтавалі: з 1989г. – Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт, з 1990 г. – Ваўкавыскае педагагічнае вучылішча⁶⁶³.

Настойлівыя дамаганні інтэлігенцыі Беларусі аб садзейнічанні развіццю беларускай і іншых нацыянальных культур у рэспубліцы нарэшце зварушылі тагачаснае кіраўніцтва БССР. Адбываюцца шэраг сустрэч прадстаўнікоў грамадскасці з уладамі. 27.07.1988 г. кіраўніцтва ЦК КПБ з прадстаўнікамі інтэлігенцыі БССР па пытаннях нацыянальнай культуры, мовы⁶⁶⁴. 17.11.1988 г. кіраўніцтва ЦК КПБ з прадстаўнікамі Саюза пісьменнікаў БССР па пытаннях нацыянальнай культуры, працы творчых саюзаў, дзейнасці грамадскіх аб'яднанняў і інш.⁶⁶⁵

25.05.1990 г. на пасяджэнні бюро ЦК КПБ сярод іншых разглядалася пытанне “Аб стане падрыхтоўкі і перападрыхтоўкі выкладчыкаў і настаўнікаў польскай мовы ў Гродзенскай вобласці”. З матэрыялаў да пасяджэння можна даведацца, што на той час у Гродзенскай вобласці жыло 330 тыс. асобаў польскай нацыянальнасці. Польская мова на добраахвотных пачатках была

⁶⁶² Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 211.

⁶⁶³ Інфармацыйны ліст Гродзенскага абкама КПБ у ЦК КПБ // НА РБ. Ф. 968. Воп. 1. Спр. 4089. Арк. 50–55.

⁶⁶⁴ Стэнаграма сустрэчы ў ЦК КПБ з прадстаўнікамі інтэлігенцыі БССР па пытаннях нацыянальнай культуры, мовы. 27.07.1988 г. // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1167. Арк. 2.

⁶⁶⁵ Стэнаграма сустрэчы ў ЦК КПБ з прадстаўнікамі Саюза пісьменнікаў БССР па пытаннях нацыянальнай культуры, працы творчых саюзаў, дзейнасці Народнага фронту, Мартыралог Беларусі і інш. 17.11.1988 г. // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1168. Арк. 1.

ўведзена ў 135 школах (па іншых звестках у 128) і ахапіла 6,7 тыс. вучняў у 15 гарадах і раёнах вобласці. Мову выкладалі 150 настаўнікаў, з іх было толькі 2 спецыялістамі. Было адзначана, што ў ГрДУ імя Я. Купалы ўтворана кафедра польскай філалогіі (5 чалавек). На філалагічным факультэце ўніверсітэта з 1989 г. былі адкрыты аддзяленні: рускай і польскай мовы, беларускай і польскай мовы і літаратуры, на якіх у 1990 г. навучалася 50 студэнтаў. Да таго ж у ВНУ Польшчы (за кошт прымаючага боку) былі накіраваны на вучобу 56 выпускнікоў школ вобласці. Падкрэслівалася, што ўсе студэнты польскіх ВНУ з Гродзенскай вобласці падбіраліся польскім культурна-асветным таварыствам імя А. Міцкевіча. У 1989 г. у ВНУ Польшчы прайшлі стажыроўку 62 выкладчыкі польскай мовы школ вобласці. У школах для выкладання выкарыстоўваліся падручнікі, выдадзеныя ў Польшчы і Літве. У Гродзенскім і Ваўкавыскім педвучылішчах была распачата падрыхтоўка настаўнікаў пачатковых класаў з навучаннем на польскай мове⁶⁶⁶.

Напрыканцы 1980-х гг. у Беларусі паўстала праблема нацыянальнага вывучэння Палескага рэгіёну. З’явіўся рух за прызнанне існавання заходне-палескай этнічнай групы (Ятвязі). Было ўзнята гэтае пытанне і на пасяджэнні камісіі па нацыянальнай палітыцы і міжнародных адносінах Вярхоўнага Савета XII склікання. 20.05.1991 г. разглядалася пытанне “Аб статуце і праграме грамадска-культурнага аб’яднання “Полісье”. Статут быў зацверджаны III Вальным зборам аб’яднання 14.04.90г. Згодна яго, асноўная мэта аб’яднання – садзейнічанне этнакультурнаму адраджэнню Заходняга Палесся (Ятвязі). Са зместу бачна, што гэтая частка Беларусі разглядалася, як асобны край. У Статуце добра прасочваліся сепаратысцкія настроі. На пасяджэнні частка дэпутатаў выказала заклапочанасць тым, што дзейнасць таварыства ініцыяраваная зверху, з боку тагачасных уладаў, гэта стварала нацыянальную напружанасць у рэспубліцы, вяло да дэстабілізацыі міжнацыянальных адносін⁶⁶⁷.

Нацыянальна-культурнае жыццё нацыянальных меншасцей Беларусі, за выключэннем рускіх, ад пачатку 1950-х да сярэдзіны 1980-х гадоў фактычна было абмежавана рамкамі рэлігійнай сферы.

Абумоўлена гэта было ў значнай меры тым, што ў БССР не існавала на той час ніводнай школы для нацыянальных меншасцей, не выпускаліся кнігі і перыядычныя выданні на нацыянальных мовах. Ды і колькасць тых прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей, што карысталіся роднай мовай у паўсядзённым жыцці, увесь час памяншалася і стала невялікай, сярод татараў літаральна адзінкі маглі чытаць і пісаць на роднай мове.

Вядома, што рэлігія дае нацыі (альбо этнасу) інтэрпрэтацыю быцця, паказвае сэнс і мэту існавання чалавека. Нацыянальная ідэя і рэлігія ў сацыяльнай прасторы выконваюць агульныя функцыі і складаюць сістэму

⁶⁶⁶ Праатакол № 91 пасяджэння бюро ЦК КПБ // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1078. Арк. 2–15.

⁶⁶⁷ Праатакол № 28 камісіі // Там жа. Ф. 968. Воп. 1. Спр. 4090. Арк. 107–124.

значных для грамадства каштоўнасцей, выпрацаваных традыцыямі і сацыяльнай практыкай, якія адлюстроўваюць аснову гэтага грамадства, злучаюць мінулае, сучаснае і будучае⁶⁶⁸. Нацыянальна-рэлігійная кансалідацыя з’ўляецца фактарам самазахавання той ці іншай нацыі альбо дзяржавы.

У савецкія часы перапісы насельніцтва не ўлічвалі колькасць вернікаў. Немагчыма дакладна вызначыць працэнт прадстаўнікоў нацменшасцей таго ці іншага веравызнання. Таму па-за нашай увагаю засталася дзейнасць праваслаўнай царквы (РПЦ), у склад якой пераважна ўваходзілі беларусы, рускія, украінцы. Аб’ектам нашага аналізу стала каталіцкая царква, іслам і іўдаізм, што дазволіла вызначыць пэўны ўзровень грамадскай актыўнасці літоўскага, польскага, татарскага і яўрэйскага насельніцтва Беларусі.

Рэлігійная сфера жыцця нацыянальных меншасцей Беларусі ў той час знаходзілася пад татальным кантролем партыйна-савецкіх органаў. Дзяржаўна-канфесійная палітыка была накіравана на поўнае выцясненне рэлігіі з духоўнай сферы жыцця чалавека і ўплыву на грамадства. У яе развіцці вылучаюцца некалькі этапаў, кожны з якіх меў свае асаблівасці і спецыфіку⁶⁶⁹. 1944 – 1953гг. – этап характарызаваўся пэўнай лібералізацыяй дзяржаўна-канфесійнай палітыкі. 1954 – 1964 гг. – перыяд жорсткай канфрантацыі дзяржавы з рэлігійнымі арганізацыямі, перыяд ганенняў і рэпрэсій. 1965 – 1988 гг. – параўнальна стабільны стан рэлігійных арганізацый пры вонкава лаяльным заканадаўстве і пры татальным кантролі за іх дзейнасцю⁶⁷⁰. Неабходна ўлічваць тое, што антырэлігійная праца ў СССР праводзілася ўвесь час, але ў выглядзе “кампаній”. Яна становілася актыўнай і жорсткай з прыходам да ўлады новага кіраўніка дзяржавы – генеральнага сакратара ЦК КПСС, а затым паціху ўсё супакойвалася.

У Савецкім Саюзе кантроль за выкананнем заканадаўства аб культурах і дзейнасцю рэлігійных арганізацый ажыццяўляў інстытут упаўнаважаных Савета па справах рэлігіі пры Савеце Міністраў СССР, які ўзначальваў старшыня. На тэрыторыі Беларусі яму непасрэдна падпарадкоўваўся Упаўнаважаны па БССР, які размяшчаўся ў Доме Урада (г. Мінск) і каардынаваў адзначаную працу ў рэспубліцы праз адпаведныя структуры па абласцях. У сферы ідэйна-

⁶⁶⁸ Кутузова Н. Государство, нация, религия: опыт взаимодействия в Беларуси в контексте истории // Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 2. Мінск, 2003. С. 182.

⁶⁶⁹ Балтрушэвіч Н.Г. Пратэстанцкія арганізацыі БССР у 1944–1985 гг.: структура, формы дзейнасці, узаемаадносіны з дзяржавай (асноўныя тэндэнцыі развіцця) // Проблемы человека в современном социально-гуманитарном знании: материалы Международного научно-практического семинара, Витебск, 14 мая 2010 г. Ч. 1. Витебск, 2010. С. 221.

⁶⁷⁰ У той жа час, асабліва жорсткія адносіны ўладаў былі да вернікаў, якія не жадалі, каб пазбегнуць татальнага кантролю, афіцыйна рэгістраваць свае абшчыны ў органах улады. У гэтым партыйна-савецкае кіраўніцтва бачыла праявы іншадумства, непадпарадкавання савецкай уладзе, незадаволенасць гэтай групы вернікаў існуючымі парадкамі ў СССР і БССР. Улады лічылі, што ў краіне існуе сектанцкае падполле. За правядзенне рэлігійных сходаў, рэлігійнае выхаванне дзяцей вернікаў і іх лідараў жорстка каралі. Судовыя выракі: “Пяць гадоў зняволення за незаконную рэлігійную дзейнасць” не рэдкасць у БССР у 1970-я гады. Улады бачылі ў пашырэнні рэлігійнасці сярод насельніцтва – велізарную крамолу ў савецкай, сацыялістычнай краіне, з атэістычным і матэрыялістычным светапоглядам.

выхаваўчай і атэістычнай працы ён меў вельмі шырокія паўнамоцтвы. Адною з асноўных задач упаўнаважаных з'яўлялася недапушчэнне росту колькасці веруючых і рэлігійных абшчын, а таксама вывучэнне грамадска-палітычных поглядаў і настрояў сярод дадзенай катэгорыі грамадзян. Неабходна падкрэсліць, што за ўсе гады савецкай улады якога-небудзь, належным чынам наладжанага, уліку колькасці насельніцтва паводле яго канфесійнай прыналежнасці не праводзілася. Упаўнаважаныя ў сваіх справах прыводзілі колькасць вернікаў, прыблізна падлічыўшы іх прысутнасць пад час набажэнстваў у храмах.

Дзякуючы палітыцы лібералізацыі, якая была выклікана роляй царквы ў гады вайны 1941–1945 гг., у першыя пасляваенныя гады ішло некаторае ажыўленне рэлігіі насельніцтва. У рэлігійна-грамадскім жыцці ўзнаўляліся хросныя ходы, паломніцтва да святых месцаў. Кожны другі сельскі жыхар і кожны чацвёрты гараджанін свядома называў сябе вернікам.

Другая сусветная вайна і першыя пасляваенныя гады прывялі да значнага скарачэння колькасці татараў на Беларусі. Абумоўлена гэта было тым, што шмат іх гераічна змагаліся і загінулі на франтах Другой сусветнай вайны, а пасля вайны падаліся ў эміграцыю: у Польшчу, ЗША, Турцыю і іншыя краіны.

Пазней адбывалася паступовае, нязначнае павелічэнне колькасці татараў, пры гэтым удзельная вага іх у агульнай колькасці насельніцтва БССР заставалася аднолькавай і складала 0,1%. Пражывалі татары кампактнымі групамі, большая частка з іх у месцах традыцыйнага рассялення – на тэрыторыі Гродзенскай і Мінскай абласцей, а таксама ў г. Мінску.

Паводле падлікаў доктара гістарычных навук У. Навіцкага, у першыя пасляваенныя месяцы дзейнічала 13 мусульманскіх абшчын у месцах кампактнага пражывання беларускіх татараў⁶⁷¹. Адною з першых была зарэгістравана 26.03.1945г. абшчына татараў-мусульман у Мінску ў колькасці 204 чалавек на чале з 53-гадовым мулой Мустафой Хасяневічам. У чэрвені 1945 г. дзейнічалі таксама мячэці у Клецку на чале з мулой Мустафой Александровічам, у мястэчку Мір, якую ўзначальваў Мустафа Муха. Без рэгістрацыі дзейнічала мячэць у Навагрудку, заснаваная ў 1410 г., дзе мулой быў Селім Сафарэвіч. Тут абшчына была самай шматлікай і налічвала каля 1000 чалавек. Богаслужэнні ў Асмолаўскай мячэці ў першыя пасляваенныя гады праводзіў без рэгістрацыі мула Юсуф Халембек. Татар-мусульманская абшчына ў Асмолаве ў 1946 г. аб'ядноўвала каля 500 чалавек. Захаваліся мячэці таксама ў Любчы і Слоніме, але там не было мулы⁶⁷².

У 1947 г. працавала без мулы мячэць у г. Ляхавічах. Богаслужэнні там праводзілі прадстаўнікі мясцовай мусульманскай абшчыны: Адам Міцкевіч, Давід Мурзіч і Ібрагім Рафаловіч. Да 1946 г. ў вёсцы Некрашунцы Радунскага раёна дзейнічала рэлігійная абшчына татараў-мусульман, якая аб'ядноўвала татарскае

⁶⁷¹ Канфесіі на Беларусі (к. XVIII–XX стст.). С. 262.

⁶⁷² Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 227.

насельніцтва не толькі Радуньскага раёна Гродзенскай вобласці, але і з памежных тэрыторый Літвы. Там жа захаваўся і будынак мячэці. Але ў сувязі з выездам у 1946 г. у Польшчу значнай часткі татарскага насельніцтва і мулы Мухля Люта Адамавіча, які лічыў сябе, паводле нацыянальнасці, польскім татарынам, мусульманская абшчына перастала функцыянаваць, а мячэць была закрыта. Нягледзячы на тое, што арганізаванага правядзення богаслужэнняў у гэтых месцах не праводзілася, татарскае насельніцтва падтрымлівала і выконвала Уразу, святкавалі Байрам, па пятніцах не працавалі і выконвалі ўсе іншыя рэлігійныя абрады ў адпаведнасці з патрабаваннямі Карана⁶⁷³.

Выезд большай часткі мусульманскай абшчыны Навагрудка на пастаяннае месца жыхарства ў Польшчу ў 1946 г. стаў падставай для ліквідацыі гэтай абшчыны і закрыцця мячэці. Рашэннем Баранавіцкага аблвыканкама 25.03.1948 г. абшчына была ліквідавана, а мячэць зачынена і неўзабаве пераабсталявана пад Дом піянераў⁶⁷⁴.

1.11.1948 г. у вёсцы Мураўшчына Іўеўскага раёну Гродзенскай вобласці было зарэгістравана мусульманскае рэлігійнае таварыства з мулой Мустафой Шабановічам, муэдзінам Ях'я Багдановічам. У таварыства ўваходзіла да 400 чалавек веруючых. Мячэць знаходзілася ў г.п. Іўя. Гэта таварыства не спыняла свайго існавання з моманту яго ўзнікнення. Дзейнічала яно і ў перыяд гітлераўскай акупацыі. Недзе ў 1946 г. стары мула памёр і пасля гэтага мулой быў выбраны М. Шабановіч. На вялікія святы Ураза-Байрам, Курбан-Байрам, Ашура збіраліся татары з усёй Беларусі⁶⁷⁵.

У той жа час прасочваецца нястомнае змаганне ўлады з каталіцкай царквой. Гэта было выклікана яшчэ і тым, што яна ніколі афіцыйна не прызнавала савецкую ўладу. Вырашаючы польскае пытанне, партыйна-савецкае кіраўніцтва БССР прымае рашэнне аб дэпартацыі (перасяленні) ксяндзоў у Польшчу. Выказвалася занепакоенасць, што з 552 ксяндзоў, што выказалі жаданне у першыя гады пасля вайны выехаць у Польшчу, выехала толькі 306. Святароў абвінавачвалі ў тым, што яны імкнуліся ўзяць пад свой уплыў дзяцей і моладзь “як непасрэдна, так і праз бацькоў і тых настаўнікаў, якія выхаваныя ў духу польскага нацыяналізму і рэлігійнай ідэалогіі.” Улады падкрэслівалі, што ў многіх прыходах навучэнцы школ на чале з настаўнікамі калектыўна наведваюць касцёлы, дзе ксяндзы выкладаюць ім польскую мову і “прывіваюць дзецям нацыяналістычныя антысавецкія погляды”. Адзначалі, што польскае каталіцкае духавенства ўзмацніла сваю дзейнасць па далейшаму апалячванню і акаталічванню дарослага беларускага насельніцтва. З 246 ксяндзоў, якія не

⁶⁷³ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 228.

⁶⁷⁴ Канфесіі на Беларусі (к. XVIII–XX стст.). С. 262.

⁶⁷⁵ Докладная запіска аб выніках выезду ў Іўеўскі раён Гродзенскай вобласці старшага інспектара савета па справах рэлігій па Гродзенскай вобласці ад 11.06.1974 г. // НА РБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 35. Арк. 107 ; Даведка па выніках выезда ў Іўеўскі і Воранаўскі раёны Гродзенскай вобласці ад 26.08.1978 г. // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 52. Арк. 40–41.

выехалі ў Польшчу, толькі 4 прынялі на той момант савецкае грамадзянства, астатнія лічылі сябе грамадзянамі Польшчы.

З аднаго боку, ганебныя рэпрэсіі ў адносінах да рэлігіі, ксяндзоў. З другога, слушным выглядае сцвярджэнне прафесара Л. Лыча, што калі б не было мэтанакіраванай дзейнасці партыйных і савецкіх органаў па згортванню дзейнасці праваслаўных і каталіцкіх храмаў, іх намаганні па русіфікацыі і апалячванні беларусаў былі б куды больш прыкметнымі ⁶⁷⁶.

Каталіцкая рэлігія займала важнае месца і ў культуры літоўцаў, у тым ліку і тых, што жылі на тэрыторыі Беларусі. Натуральнае літоўскае этнакультурнае асяроддзе было найбольш прадстаўленае ў вёсцы Пеляса і мястэчках Гервяты і Вавюрка на Гродзеншчыне. Пасля Першай сусветнай вайны на тэрыторыі Радуньскага раёна ў вёсцы Пеляса быў заснаваны каталіцкі приход для вернікаў-літоўцаў, у склад якога ўваходзіла насельніцтва 9 вёсак. На сродкі вернікаў быў пабудаваны касцёл, у якім пасля вайны да 1950 г. праводзіліся богаслужэнні. Але ў 1950 г. ксёндз быў арыштаваны. Прыхаджане неаднаразова звярталіся ў партыйныя і савецкія органы, як у раённыя і абласныя, так і рэспубліканскія, з просьбаю не чыніць перашкоды пры правядзенні богаслужэнняў і дазволіць мець свайго ксяндза, які б ведаў літоўскую мову. Аднак гэтыя звароты не мелі поспеху. Так, Упаўнаважаны Савета па справах рэлігійных культаў пры Савеце Міністраў БССР заявіў, што вернікі-літоўцы ксяндза з Літоўскай рэспублікі не атрымаюць па прычыне таго, што няма закона, які дазволіў бы яго прапісаць у іншай саюзнай рэспубліцы ⁶⁷⁷.

Антысеміцкая накіраванасць палітыкі Сталіна ў пасляваенныя гады абмяжоўвала магчымасць рэгістрацыі іудзейскіх абшчын у БССР. Некаторыя мясцовыя чыноўнікі палічылі, што яўрэі да вайны не праяўлялі моцнага імкнення да рэлігіі, а пасля вайны яны зрабілі вялікі ўхіл у бок рэлігійнага фанатызму, верагодна, больш, чым якая-небудзь іншая нацыянальнасць. Звярталася ўвага, што “пад выглядам рэлігійнасці нацыяналісты заклікаюць яўрэяў больш шчыльна гуртавацца, аднаўляць і падтрымліваць сувязь з замежнымі сіянісцкімі арганізацыямі, весці гутарку пра ахвярнасць яўрэйскага народа ў гады вайны, ставіць помнікі загінуўшым” ⁶⁷⁸. Сінагогі і міньяны ўлады даволі часта разглядалі як асяродкі нацыяналізму і сіянізму.

Праблемы ўзніклі нават пры спробе ўвекавечыць памяць яўрэяў, загінуўшых у выніку гітлераўскага генацыду. У Мінску, Чэрвені, мястэчку Ленін Жыткавіцкага раёна і ў іншых месцах яўрэі неаднаразова збіралі сродкі і імкнуліся пабудаваць помнікі ахвярам Катастрофы. Але ўлады ім не дазвалялі рабіць надпісы на іўрыце або на ідыш, словы “яўрэйскія грамадзяне” прымушалі замяняць на “савецкія”. Так, у пачатку 1946 г. гарадскія ўлады не дазволілі ўстанавіць помнік на магіле

⁶⁷⁶ Лыч Л.М. Міжнацыянальныя дачыненні на Беларусі (верасень 1943 – кастрычнік 1964 г.). С. 162.

⁶⁷⁷ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 233.

⁶⁷⁸ Смиловицкий Л. Евреи Беларуси: из нашей общей истории. 1905–1953. Сборник статей. С. 244–245.

расстраляных у 1942 г. вязняў Мінскага гетта. Нягледзячы на гэта, у жніўні 1946 г. на брацкай магіле “Яма” быў устаноўлены несанкцыянаваны помнік у выглядзе гранітнай стэлы з надпісам на ідыш “Яўрэям – ахвярам нацызму”⁶⁷⁹. У 1960–70-я гг. у БССР на месцах пахаванняў яўрэяў былі ўстаноўлены стэлы, на якой не была пазначана нацыянальнасць ахвяраў генацыду.

Наяўнасць равіна была прывязаная абавязковаю ўмоваю для адкрыцця сінагогі, якую яўрэйскім абшчынам выканаць было вельмі складана па прычыне адсутнасці такой духоўнай асобы. Разам з тым, у адпаведнасці з пастулатамі іудаізму дазвалялася паўнавартаснае існаванне абшчыны і ў адсутнасці равіна, але з гэтым улады даволі доўгі час не пагаджаліся. Веруючыя настойвалі на тым, што адсутнасць равіна не можа быць перашкодаю для рэгістрацыі абшчыны. Але прыклад з жыцця яўрэйскай абшчыны Бабруйска сведчыць аб тым, што ўдады дзейнічалі па-свойму. У красавіку 1946 г. з дазволу гарадскіх уладаў Бабруйска іўдзейская абшчына сабрала сродкі і адрамантавала разбураны дом, у якім планавалася адкрыць сінагогу. Але ўжо ў чэрвені 1946 г. Бабруйскі гарвыканкам абвясціў, што рэгістрацыя яўрэйскай рэлігійнай абшчыны была праведзена з парушэннем працэдуры (адсутнасць равіна). У выніку па рашэнню гарвыканкама рэгістрацыя абшчыны была адмененая, а адрамантаванае памяшканне гарадскія ўлады перадалі Бабруйскай савецка-партыйнай школе⁶⁸⁰.

Сітуацыя, якая склалася з рэгістрацыяй абшчыны ў Бабруйску, не была нейкім выключэннем з правілаў. У г. Чэрвень пасля заканчэння вайны вярнуліся некалькі яўрэйскіх сем’яў, якія прытрымліваліся іўдаізму, але ўлады не толькі не далі ім дазволу на арэнду малітоўнага дома, але і забаранілі сабраць мінья. 28.07.1949 г. Мінскі гарсавет дэпутатаў прыняў рашэнне аб закрыцці адзінай у Мінску мячэці з-за таго, што няшмат вернікаў і на працягу трох месяцаў не было мулы. Нягледзячы на зварот 163 вернікаў да Сталіна, татары-мусульмане Мінска былі пазбаўлены свайго храма, які быў перададзены ў верасні 1949 г. Рэспубліканскаму добраахвотнаму таварыству садзейнічання флоту і выкарыстоўваўся ў якасці клуба. Знішчылі будынак мячэці – архітэктурны помнік, у 1962 г.⁶⁸¹

Іудзеі Калінкавічаў дабіліся рэгістрацыі абшчыны і за свае сродкі пабудавалі сінагогу. Абшчыну ў Калінкавічах узначаліў Залман Глухоўскі. У 1954 г. у складзе гэтай абшчыны налічвалася больш 150 чалавек⁶⁸².

У пачатку 1953 г. функцыянавала па адной зарэгістраванай мусульманскай абшчыне ў вёсках Асмолава Нясвіжскага і Мураўшчызна Іўеўскага раёнаў. Акрамя іх дзейнічалі дзве незарэгістраваныя мусульманскія абшчыны ў в. Даўбуцішкі Смаргонскага і ў в. Некрашунцы Радунскага раёнаў. Да 1953 г. у вёсцы Даўбуцішкі засталася толькі 14 татарскіх сем’яў. На старажытных татарскіх могілках знаходзілася невялікая драўляная мячэць. У гэтай мячэці рэгулярна праводзіў

⁶⁷⁹ Смилевичкий Л. Евреи Беларуси: из нашей общей истории. 1905–1953. Сборник статей. С. 289.

⁶⁸⁰ Канфесіі на Беларусі (к. XVIII–XX стст.). С. 261.

⁶⁸¹ Лыч Л. Татары Беларусі на пераломых сацыяльна-палітычных эпох (XX – пачатак XXI ст.). С. 37–38.

⁶⁸² Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 222.

богаслужэнні мула Алій Рафаловіч. У 1948 г. ён атрымаў дазвол на правядзенне разавых богаслужэнняў. Смаргонскі райфінадзел на падставе гэтай даведкі ўстанавіў для Рафаловіча падатак як для зарэгістраванага служыцеля культу. Кіруючыся рашэннем райфінадзела, мула лічыў абшчыну зарэгістраванай. Абшчына аб'ядноўвала каля 200 вернікаў з 98 сямей татараў-мусульман, што жылі ў Смаргонскім, Валожынскім і Ашмянскім раёнах. Праўда, актыўнасць вернікаў была не вельмі высокай. Так, па пятніцах мячэць наведвалі не больш як 10 – 15 чалавек, а на свяце Ураза-байрам у 1953 г. было 70 вернікаў-мусульман⁶⁸³.

У сярэдзіне 1950-х гг. узмацнілася палітыка канфрантацыі дзяржавы ў адносінах да рэлігіі і вернікаў, што звязана з ідэяй пабудовы на працягу аднаго пакалення ў краіне камунізму, дзе рэлігіі няма месца. Пасля пастановы СМ СССР (1961 г.) пачалася кампанія па масавым закрыцці і нават знішчэнні храмаў, рэпрэсіі ў адносінах да служыцеляў культу. У сувязі з ўзмацненнем барацьбы з рэлігіяй, кантролем за дзейнасцю рэлігійных аб'яднанняў, памяншэннем колькасці храмаў у 1960-я гг. назіраўся часовы спад праяў рэлігійнасці насельніцтва. Наведвальнікі праваслаўных цэркваў – у асноўным сталыя людзі, у большасці сваёй жанчыны. У той жа час на богаслужэннях у асобных касцёлах Міншчыны моладзь складала да 30–35% усіх вернікаў⁶⁸⁴.

З мэтай змяншэння ўплыву каталіцкага духавенства ЦК КПБ намерцёў шэраг мерапрыемстваў. У прыватнасці, іх дзейнасці чыніліся шматлікія перашкоды. Не рэгіструючы вярнуўшыхся са зняволення святароў і пагражаючы ім чарговай ізаляцыяй, улады тым самым прымушалі іх выязджаць з Беларусі. Паводле падлікаў прафесара У. Навіцкага, за 1955–1959 гг. з Беларусі выехала каля 30 ксяндзоў⁶⁸⁵. Гэта ў сваю чаргу прыводзіла да значнага скарачэння колькасці парафій, ліквідацыі рэлігійных аб'яднанняў. Калі ў 1955 г. у БССР дзейнічалі 152 касцёлы, то да 1.01.1965 г. засталася толькі 90 парафій са служыцелямі культу і 39 – без ксяндзоў⁶⁸⁶.

Як адсутнасць ксяндзоў прыводзіла да ліквідацыі парафій добра бачна на прыкладзе каталіцкага прыходу літоўцаў в. Пелясы Радуньскага раёна. Там не было свайго святара з 1950 г. Пасля звароту ў Літоўскую каталіцкую курыю вернікі дамовіліся з ксяндзам Мігрыкасам Казісам, і ён у 1958 г. прыехаў для правядзення богаслужэнняў у Пелясы. Але прадстаўнікі мясцовых органаў міліцыі запатрабавалі, каб ён выехаў з раёна. Пасля гэтага 34 літоўцы каталіцкай абшчыны ў Пелясах ў 1959 г. накіравалі скаргу на дзеянні мясцовых уладаў на імя старшыні Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР К. Варашылава. У сваім лісце яны выказалі сваё неразуменне таго, чаму мясцовыя ўлады праследуюць іх за рэлігійныя перакананні і перашкаджаюць нармальнай працы

⁶⁸³ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 229.

⁶⁸⁴ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. С. 354.

⁶⁸⁵ Канфесіі на Беларусі (к. XVIII–XX стст.). С. 281.

⁶⁸⁶ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 213.

каталіцкага касцёла Пеляскага прыхода. Пры гэтым яны адзначылі: “Мы выказваем Вам сваю глыбокую крыўду. Таму, што нас лічаць нераўнапраўнымі грамадзянамі нашай краіны. Чаму беларусы, палякі, рускія, татары, што насяляюць наш раён маюць магчымасць маліцца, і чаму ў гэтым адмаўляюць літоўцам?” Скарга, накіраваная ў Вярхоўны Савет СССР, была перасланая на разгляд Упаўнаважанаму Савета па справах рэлігійных культаў пры Гродзенскім аблвыканкаме М.І. Саласянкову. Ён у задавальненні просьбы літоўцаў зацвердзіць ксяндза Мітрыкаса адмовіў ⁶⁸⁷. Касцёл у в. Пелясы быў зачынены ўладамі ў 1962 г. Згодна афіцыйнай версіі з-за таго, што адсутнічаў ксёндз і не было сродкаў каб заплаціць зямельную рэнту і страхавыя плацяжы ⁶⁸⁸.

Рэлігійная сфера зведала адчувальны ўціск з боку ўладаў, якія імкнуліся зліквідаваць гэты асяродак падтрымання пальшчызны. Асаблівасцю нацыянальна-культурнага жыцця “палякаў паводле пашпарту” была перавага ў шэрагу выпадкаў канфесійнай прыналежнасці над этнічнай, што дала падставы для атаясамлення каталік – значыцца паляк. Прычым вядома, што ў Беларусі большая частка палякаў з’яўляецца акаталічанымі беларусамі. Гэтае меркаванне пацвярджаецца дадзенымі перапісаў 1970–1989 гг, згодна якіх ад 76,4 да 63,9% палякаў называлі роднай беларускую мову.

Атаясамленне этнічнай і рэлігійнай прыналежнасці прасочваецца ў шэрагу заяваў, якія падавалі ў другой палове 1950-х гг. вернікі каталіцкага веравызнання ў розныя інстанцыі, дамагаючыся задавальнення сваіх рэлігійных патрэбаў. У лісце “Упаўнаважанаму па справах храмаў і царквы пры Саўміне БССР” ад 21.07.1958г., вернікі, патрабуючы дазволу адчыніць адзін з 2-х храмаў у Мінску, падкрэслівалі: “Мы – абшчына польскай нацыянальнасці, каталіцкага веравызнання...”. У пісьме жыхаркі в. Азярцы Талочынскага раёна Г.Марынскай, накіраваным 8.08.1957 г. на імя старшыні прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР В. Казлова, адзначалася, што яна звяртаецца па даручэнню каля 400 “вернікаў па нацыянальнасці палякаў”. Аналагічны характар меў зварот 4-х тысяч грамадзянаў Мастоўскага раёна Гродзенскай вобласці, якія патрабавалі ад мясцовых уладаў выканання гарантыванага Канстытуцыяй СССР артыкула пра свабоду сумлення. У іх звароце, у прыватнасці, адзначалася: “Мы людзі польскай нацыянальнасці. Па веравызнанню каталікі”. Рост актыўнасці вернікаў, якія патрабавалі забеспячэння гарантываных канстытуцыяй правоў на свабоду веравызнання, даволі моцна непакоілі прадстаўнікоў партыйна-савецкіх органаў БССР. Пра гэта сведчыць “Даведка пра стан навукова-атэістычнай прапаганды сярод насельніцтва Гродзенскай вобласці”. Паводле падлікаў,

⁶⁸⁷ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 233.

⁶⁸⁸ Даведка па выніках выезда ў Іўеўскі і Воранаўскі раёны Гродзенскай вобласці ад 26.08.1978 г. // НА РБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 52. Арк. 43–44.

праведзеных лектарами аддзела прапаганды і агітацыі ЦК КПБ(б), у 1958 г. у Гродзенскай вобласці налічвалася прыкладна 176 тыс. каталікоў⁶⁸⁹.

У пачатку 1960-х гг. была закрыта Цэнтральная сінагога ў Мінску, адхілены ад пасады кіраўніка яўрэйскай рэлігійнай абшчыны Х. Фрыд. Ён у сярэдзіне 1950-х гг. праявіў вялікую актыўнасць у пытанні пашырэння плошчы, якую займала сінагога. У сувязі з закрыццём сінагогі Мінская яўрэйская абшчына накіравала на імя М. Хрушчова 7.12.1962 г. ліст са скаргай на дзеянні Мінскага гарсавета. Упаўнаважаны па справах рэлігійных культураў пры Савеце Міністраў БССР, у якога апынуўся накіраваны М. Хрушчову ліст, як сведчаць дакументы, “пакінуў заяву працоўных яўрэяў без разгляду і вырашэння па сутнасці”. Не атрымалі станоўчага адказу прадстаўнікі Мінскай яўрэйскай рэлігійнай абшчыны і на сваю заяву, накіраваную 25.01.1963 г. на імя старшыні Вярхоўнага Савета БССР В. Казлова, у якой прасілі “зрабіць неабходнае ўказанне Пахавальнаму бюро г. Мінска аб тым, каб паводле патрабавання сваякоў пахаванні яўрэяў праводзіліся на яўрэйскіх могілках, а прымуковыя пахаванні яўрэяў на агульных могілках тэрмінова спыніць”⁶⁹⁰.

Рашэннем Мінскага абласнога Савета дэпутатаў працоўных 15.03.1960 г. была пазбаўлена рэгістрацыі мусульманская абшчына ў вёсцы Асмолава Нясвіжскага раёна, якая была зарэгістраваная 9.12.1946 г. Падставай для прыняцця гэтага рашэння з’явілася скарачэнне колькаснага складу абшчыны з 95 чалавек на момант рэгістрацыі да 10 – 17 вернікаў – у 1960 г. Акрамя гэтага, у 1953 г. адмовіўся выконваць свае абавязкі 58-гадовы мула Мустафа Александровіч. Па стану на 1.07.1960 г. ў БССР дзейнічала толькі адна зарэгістраваная мусульманская абшчына ў в. Мураўшчызна Іўеўскага раёна. Абавязкі мулы ў гэтай абшчыне выконваў Мустафа Шабановіч, якому на той час споўнілася 52 гады. Сітуацыя заставалася нязменнай і ў наступныя дзесяцігоддзі. Так, па стану на 1.01.1965 г. ў рэспубліцы была зарэгістраваная адна мячэць, адзін мула, а колькасць вернікаў была каля 250 чалавек. Богаслужэнні па пятніцах ў мячэці наведвала ад 40 да 60 чалавек. На асноўныя рэлігійныя мусульманскія святы збіралася ад 200 да 400 вернікаў з шэрагу раёнаў Гродзенскай і Мінскай абласцей, а таксама з Мінска⁶⁹¹.

У тыя гады адбывалася ліквідацыя месцаў пахаванняў (могілак), асабліва тых, што знаходзіліся ў цэнтры гарадоў і дзе меліся дарэвалюцыйныя пахаванні. Адбылося знішчэнне яўрэйскіх і татарскіх (мізараў) могілкаў. Яўрэйскія могілкі альбо знішчаліся, як у межах гарадскога пасёлка Радунь Воранаўскага раёна Гродзенскай вобласці (1974 г.)⁶⁹², ці пераўтвараліся ў агульныя, дзе дазваляліся

⁶⁸⁹ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 212–213.

⁶⁹⁰ Там жа. С. 224.

⁶⁹¹ Там жа. С. 230.

⁶⁹² Даведка аб ліквідацыі яўрэйскіх могілак у межах гарадскога пасёлка Радунь Воранаўскага раёна Гродзенскай вобласці // НА РБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 36. Арк. 67–68.

пахаванні грамадзян незалежна ад нацыянальнасці і веравызнання, як у Магілёве.

Надмагільныя помнікі з татарскіх могілак – мізараў у шэрагу раёнаў рэспублікі былі забраныя на будаўніцтва шашы, а могільнікавыя палі заворваліся і займаліся пад выпас жывёлы. Так было знішчана святое для беларускіх татараў месца – магілы ля мястэчка Сіняўка Клецкага раёна. Яшчэ ў пачатку 1950-х гг. яно было месцам сапраўднага паломніцтва для татараў. Што гэта за магілы, хто там пахаваны і чаму менавіта мусульмане шануюць гэтыя магілы, ніхто з іх дакладна не ведаў, але з пакалення ў пакаленне перадавалася ім, што гэта ёсць “святое месца”, бо на гэтых магілах нехта калісьці атрымаў збаўленне ад хваробаў. Магілы на той час уяўлялі сабой каля 40 ледзь прыкметных узгоркаў, на якіх ужо не захавалася ніякіх слядоў у выглядзе помнікаў або каменяў. Беларускія татары маліліся на гэтых могілках па адным і цэлы дзень у час малітвы захоўвалі пост. У канцы 1960-х гг. быў знішчаны мізар у Мінску, ад якога цэлай засталася толькі магіла ўдзельніка Мінскага антыфашысцкага падполля Х. Александровіча⁶⁹³.

У выніку ганенняў на вернікаў у 1960-я гг. адзначалася некаторае памяншэнне колькасці прысутных на святочных набажэнствах у храмах⁶⁹⁴.

З другой паловы 1960-х гг. пачынаецца новы этап рэлігійнага жыцця нацыянальных меншасцей Беларусі.

У папярэдадні час значна скарацілася колькасць зарэгістраваных храмаў, паменшылася колькасць святароў. Але, нягледзячы на нястомнае змаганне з рэлігійнымі пачуццямі, уладам не ўдалося выкараніць іх з свядомасці людзей. Безумоўна, у БССР, былі атэісты. Аднак, колькасць вернікаў была даволі высокая. Шмат хто з іх выконваў абрады, наведваў царкву, але не дэклараваў гэта. Іншыя, страціўшы практыку выканання культавай абраднасці, лічылі сябе веруючымі. Пэўная частка насельніцтва па традыцыі лічыла сябе прыналежнымі да той ці іншай канфесіі, але не ведала ні малітваў, ні абраднасці. Іх варта аднесці да асобаў, якія з’яўляліся носьбітамі пэўных рэлігійных традыцый (каштоўнасцей). Усё гэта стварала ўмовы для адраджэння ролі рэлігіі ў грамадстве, але на іншым узроўні ўсведамлення. Трэба ўлічваць, што шмат нацыянальна-рэлігійных традыцый было страчана.

1965 – 1985 гг. – перыяд параўнальна стабільнага стану рэлігійных арганізацый пры татальным кантролі за іх дзейнасцю.

Аналіз колькасці культавых будынкаў, якія абслугоўвалі вернікаў польскай, літоўскай нацыянальнасці ў гэты час практычна заставаўся нязменным (гл. табліцу 54). Але не хапала святароў. Вернікі пастаянна ўздымалі перад партыйна-дзяржаўным кіраўніцтвам пытанні аб падрыхтоўцы святароў, вяртанні храмаў і рэгістрацыі прыходаў, дзе яны існавалі раней. Дарэчы, у

⁶⁹³ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 230.

⁶⁹⁴ Інфармацыя аб выніках назірання за святкаваннем рэлігійных свят // НА РБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 19, 20.

выкананне пастаноў П Ватыканскага сабору аб правядзенні набажэнстваў на родных мовах насельніцтва, ад святкавання Ражства Хрыстова ў снежні 1969 г., у Гродзенскай вобласці ў касцёлах ужо не выкарыстоўвалася лацінская мова, а толькі польская⁶⁹⁵. Гэта значна перашкодзіла поўнай моўнай асіміляцыі палякаў.

Табліца 54 – Колькасць дзейных храмаў і святароў у БССР, 1970-я гг.⁶⁹⁶

Назва канфесіі / год	1970 г.	1974 г.	1978 г.	1980 г.
Рыма-каталіцкая царква: колькасць храмаў (святароў)	104 (65)	104 (58)	105 (51)	109 (53)
Іудаізм: колькасць сінагог	26	21	18	15
Стараабрадная царква – белакрыніцкай згоды і беспапоўцы: колькасць храмаў (святароў і настаўнікаў)	27 (22)	26 (24)	25 (22)	24 (20)

Адносна стабільным заставаўся лік стараабрадных прыходаў у месцах традыцыйнага пражывання асобаў рускай супольнасці ў Беларусі. У Віцебску, Гомелі, Барысаве на ўсяночных прысутнічала ад 200 да 800 вернікаў сталага ўзросту, у асноўным жанчын⁶⁹⁷.

Памяншэнне колькасці сінагог было выклікана не толькі адыходам яўрэяў ад рэлігіі, перашкодамі з боку ўладаў, але і скарачэннем колькасці яўрэйскага насельніцтва ў БССР. Асіміляцыйныя працэсы (інтэграцыйныя, русіфікацыя, змешаныя шлюбы і г.д.) прывялі да памяншэння ролі рэлігіі ў асяродку татараў.

На тэрыторыі БССР пражывалі асобы нямецкай нацыянальнасці. У адпаведнасці з пастановай МУС БССР ад 16.07.1948 г. з Беларусі падлягалі высяленню ў Іркуцк 454 немцы-рэпатрыянтцы, якія жылі на яе тэрыторыі ў часы гітлераўскай акупацыі. З набліжэннем войскаў Чырвонай Арміі яны выехалі ў Германію, а затым вярнуліся ў Беларусь у парадку праведзенай рэпатрыяцыі. Акрамя зазначанай вышэй колькасці немцаў-рэпатрыянтаў, з Беларусі ў Іркуцкую вобласць былі высланы яшчэ 273 нямецкія сям’і (944 чал.) і 63 немцы-адзіночкі⁶⁹⁸.

У 1970-я гг. у Нараўлянскім раёне Гомельскай воласці жылі 124 чалавекі нямецкай нацыянальнасці. У тым ліку ў вёсках: Майдан – 20 чал., Антонаўка – 19, Бярозаўка (у 1920-я гады існаваў Нямецкі нацыянальны сельскі савет) – 30,

⁶⁹⁵ Інфармацыя аб ходзе свята Ражства Хрыстова сярод вернікаў Гродзенскай вобласці. 15.01.1970 г. // НА РБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 19. Арк. 9

⁶⁹⁶ Звесткі аб наяўнасці рэлігійных аб’яднанняў, службаў культу па абласцям БССР // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 17. Арк. 3, 8, 10, 15, 17, 22, 24, 30, 33, 38, 40, 45; Спр. 33. Арк. 46, 50, 54, 57, 61, 65, 69, 73, 77, 81, 84, 88; Спр. 49. Арк. 34, 48, 61, 67, 90, 99, 115, 124, 125, 148, 151, 165, 171; Спр. 59. Арк. 29, 33, 38, 41, 55, 59, 47, 51, 62, 66, 69, 73.

⁶⁹⁷ “Аб выніках назірання за выкананнем заканадаўства аб культурах у дні святкавання Пасхі ліст у ЦК КПБ упаўнаважанага савета па справах рэлігій па БССР А.Залескага за № 152 ад 27.05.1983 г. // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 151. Спр. 56. Арк. 65.

⁶⁹⁸ Лыч Л.М. Міжнацыянальныя дачыненні на Беларусі (верасень 1943 – кастрычнік 1964 г.). С. 89.

Асінаўка – 27, Хаткі – 28. Яны вялі аднолькавы з беларусамі лад жыцця, разам працавалі і адпачывалі. Былі змешаныя беларуска-нямецкія сем’і. Прымалі актыўны ўдзел у грамадскім жыцці мясцовых сельскіх саветаў. Дэпутатамі былі абраны 2 немцы ў Даўлянскім сельскім савета, трое – у Дарновіцкай с/с. Адзін быў дэпутатам раённага савета. З ліку агульнай колькасці асобаў нямецкай нацыянальнасці ў 1974 г. навучаліся ў тэхнікумах – 9 чал., у ВНУ – 2 (1 – завочна). Перадавіком вытворчасці ў саўгасе “Дзярновічы” быў Кісер Эвалод, член КПСС. Шэць асобаў нямецкай нацыянальнасці мелі дзяржаўныя ўзнагароды. Бригадзірам (вёска Бярозаўка) у саўгасе “Дзярновічы” працаваў Гуткнехт Адольф⁶⁹⁹. У гады вайны 1941–1945 гг. Мерцін Вальтар Гербартавіч змяніў прозвішча на Маркіна Уладзіміра Ягоравіча таму, што немцаў не бралі ў савецкае войска і трапіў дабраахвотнікам на фронт. Быў паранены і вярнуўся ў Беларусь. Працаваў механізатарам у саўгасе “Дзярновічы”, быў узнагароджаны юбілейным медалём “За доблестный труд. В ознаменование 100-летия со дня рождения В.И.Ленина”. Некаторыя, напрыклад Блох Эвальд, перапісваліся са сваякамі, якія жылі за мяжой, атрымлівалі ад іх пасылкі. З усіх немцаў толькі 2 з’яўляліся вернікамі ЕХБ і наведвалі зарэгістраваную абшчыну ЕХБ у Кіеўскай вобласці. Былі сярод немцаў праваслаўныя. У хатах мелі абразы. Было шмат і атэістаў. На асобныя сумесныя малітоўныя сходы немцы не збіраліся⁷⁰⁰.

Цэнтрам мусульманскага жыцця беларускіх татароў заставаўся г.п. Іўе. У 1970-я гг. на малітоўныя сходы ў мячэць г.п. Іўе хадзіла да 50–60 чал., сталага ўзросту. У дні гадавых рэлігійных святаў збіралася да 200–250 чал. 04.01.1974 г. на свята Курбан-Байрам сабраліся вернікі Іўя, Мінска, Навагрудка, Смаргонскага раёна колькасцю звыш 280 чал. У мячэць хадзіла мала моладзі. Са слоў старшага інспектара савета па справах рэлігій па Гродзенскай вобласці мула Шабановіч выказваў заклапочанасць, што са смерцю старэйшага пакалення знікне і мусульманская рэлігія ў Іўе⁷⁰¹.

У Іўі спрабавалі наладзіць працу падпольнай школы для татарскіх дзетак. Вучыліся ў ёй каля 40 дзяцей, у пасляабедзенны час пасля заканчэння заняткаў у дзяржаўнай школе. Вось што пра гэта ўзгадваў былы вучань А.Шабановіч: “Кожны дзень мы рабілі справаздачу перад тоджыем (настаўнікам – гэта быў татарын Магамед), што новага вывучылі за гэты дзень. Калі на вуліцы з’яўляліся людзі з Іўеўскага сельскага савета або міліцыі, малеча, якая несла своеасаблівую варту на вуліцы, па эстафеце перадавала паведамленне пра небяспеку. Дзеці выбягалі з класа, хавалі падручнікі і сшыткі, ладзілі якія-небудзь гульні, пачыналі майстраваць вырабы з дрэва”. Як правіла, татарскія дзеці з вялікім стараннем ставіліся да вучобы ў гэтай школе. Бальшыня з іх ведала на памяць многія тэксты

⁶⁹⁹ Ліст упаўнаважанага савета па справах рэлігій па Гомельскай вобласці А.Ятчэнка ад 12.11.1974 г. за № 44 на імя Упаўнаважанага савета па справах рэлігій пры СМ СССР па БССР А.Залескаму // НА РБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 36. Арк. 100–101.

⁷⁰⁰ Там жа.

⁷⁰¹ Дакладная запіска аб выніках выезду ў Іўеўскі раён Гродзенскай вобласці старшага інспектара савета па справах рэлігій па Гродзенскай вобласці ад 11.06.1974 г. // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 35. Арк. 107.

з Карана⁷⁰². Спрабавалі легалізаваць школу, але дарэмна. У размове са старшым інспектарам абласнога савета ў чэрвені 1974 г. мула Шабановіч казаў: “Было б добра, калі б мне дазволілі навучанне дзяцей рэлігіі, а то як мы памрэм і ніхто больш не зможа працягваць нашу справу”. Старшы інспектар у адказ тлумачыў існаваўшае заканадаўства аб рэлігійных культах і выказаў неправамернасць дадзенай справы⁷⁰³.

У 1978 г. старшы інспектар савета па справах рэлігій А. Панамароў адзначаў: “Усе татары, якія жылі ў Іўеўскім, Навагрудскім, Воранаўскім і іншых заходніх раёнах рэспублікі даўно зусім не ведаюць сваёй татарскай мовы, не ведае яе і сам мула. Усе татары даўно асіміляваліся з мясцовым насельніцтвам. Дзе-нідзе яшчэ старыя бяруць пакуль што верх над дзецьмі і прымушаюць браць шлюб з татарамі і татаркамі. Пры гэтым прымушаюць браць шлюб у мячэці. Са з’яўленнем дзяцей асобныя маладыя бацькі здзяйсняюць абрад надання імя таксама ў мячэці”⁷⁰⁴.

У 1982 г. мула М. Шабановіч выказваў шкадаванне, што моладзь не жадае вучыцца чытаць Каран і ўдзельнічаць у маленнях, наведваючы мячэць толькі ў час асноўных рэлігійных святаў. Адною з прычынаў адыходу татарскай моладзі ад сваіх нацыянальна-рэлігійных традыцый было заключэнне шлюбаў з прадстаўнікамі іншых нацыянальнасцей. У самога мулы Шабановіча сын і ўнук былі жанаты не на прадстаўніцах сваёй нацыянальнасці і некаторыя вернікі папракалі яго за гэта. Тым не менш, менавіта на пачатак 1980-х гг. прыпадае пэўнае ажыўленне нацыянальна-рэлігійнага жыцця беларускіх татараў. Занепакоенасць мясцовых уладаў Навагрудка выклікала дзейнасць мулы А.Рафаловіча, які на працягу 1983 г. праводзіў пахаванне нябожчыкаў паводле мусульманскіх традыцый не толькі ў Наваградку, але і ў Клецкім раёне Мінскай вобласці, а таксама збіраў у сябе дома вернікаў для правядзення багаслужэння⁷⁰⁵.

У канцы 1960-х – пачатку 1970-х гг., у сувязі з падзеямі на Бліжнім Усходзе, асабліва пасля заканчэння пераможнай для Ізраіля шасцідзённай вайны (1967 г.), павялічылася цікавасць да сінагогі ў яўрэйскай моладзі і асобаў з сіянісцкімі поглядамі. Частка веруючых іўдзеяў, якія не хадзілі ў сінагогу Мінска з-за яе адлегласці, пад час святаў у розных частках горада стваралі, так званыя міньяны, дзе на малітоўныя сходы збіраліся да 30–40 чал. За тое, што ім прадастаўлялі памяшканне, плацілі гаспадарам кватэр па 100–135 руб.⁷⁰⁶.

⁷⁰² Лыч Л. Татары Беларусі на пераломых сацыяльна-палітычных эпох (XX – пачатак XXI ст.). С. 38.

⁷⁰³ Дакладная запіска аб выніках выезду ў Іўеўскі раён Гродзенскай вобласці старшага інспектара савета па справах рэлігій па Гродзенскай вобласці ад 11.06.1974 г. // НА РБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 35. Арк. 108.

⁷⁰⁴ Даведка па выніках выезда ў Іўеўскі і Воранаўскі раёны Гродзенскай вобласці ад 26.08.1978 г. // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 52. Арк. 40–41.

⁷⁰⁵ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 231.

⁷⁰⁶ Дакладная запіска па выніках праверкі стану кантроля за выкананнем заканадаўства аб культах у раёнах г. Мінска за студзень – сакавік 1974 г. ад 20.03.1974 г. // НА РБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 35. Арк. 57.

Гэта моцна хвалявала кіраўніцтва Савецкай Беларусі. 16.03.1970 г. Упаўнаважаны савета па БССР Р. Кавалёў накіраваў усім упаўнаважаным абласных саветаў сакрэтны цыркуляр, у якім прадпісвалася: “Сёлета рэлігійнае свята Пурым яўрэі будуць адзначаць 22 сакавіка гэтага года і Пасху 21 красавіка. Там дзе маюцца групы (міньяны), неабходна ўсталяваць назіранне за падрыхтоўкай і правядзеннем дадзеных святаў. У сувязі з абвастрэннем становішча на Блізкім Усходзе і актывізацыяй міжнароднага сяннізму, прашу Вас усімі даступнымі сродкамі вывучыць настрой вышэйпаказаных яўрэйскіх груп і інфармаваць нас пра святкаванне Пурыма да 25 сакавіка, а пра святкаванне Пасхі да 25 красавіка”⁷⁰⁷.

Не ў першы раз мясцовыя органы ўлады атрымалі падобнае заданне, таму былі мабілізаваны шэраг службоўцаў і супрацоўнікаў органаў унутраных спраў. Зрэшты, ужо не ў першы раз, ды і не ў апошні. Справа ўскладнілася толькі адным – “інфарматыры” ўпаўнаважанага недакладна паведамлілі яму дату святкавання.

Па выніках праведзенай працы выканаўчы камітэт Магілёўскага абласнога савета дэпутатаў працоўных 25.03.1970 г. паведаміў Р. Кавалёву: “Паводле Вашага ліста упаўнаважаны савета па Магілёўскай вобласці паведаміў старшыням райгарвыканкамаў пра яўрэйскае рэлігійнае свята Пурым з просьбай арганізаваць назіранне за міньянамі і па магчымасці вывучыць настрой яўрэйскіх груп, якія дзейнічаюць у гарадах Бабруйску, Магілёве, Шклове, Мсціславе і іншых месцах.

22 сакавіка прадстаўнікі гаррайвыканкамаў наведалі адрасы, якія з’яўляюцца месцам зборышчаў вернікаў іудзейскага веравызнання, але ў гэты дзень малітоўных збораў не праводзілася. Высветлена, што яўрэі адзначалі Пурым 20 сакавіка. Шмат веруючых яўрэяў адзначалі гэта свята ў сямейным крузе, асобныя наладжвалі вечарыны, на якія запрашалі сваякоў і знаёмых”⁷⁰⁸.

У г. Бабруйску супрацоўнікі міліцыі і члены камісіі садзейнічання па кантролю за выкананнем заканадаўства аб рэлігійных культах пры Бабруйскім гарвыканкаме выявілі, што свята Пурым яўрэі ў міньянах не адзначалі. Яны часова спынілі зборы ў гэтых месцах з-за страху аб магчымых рэпрэсіях, бо ў той час у друку, па радыё і тэлебачанню даваўся “адпор міжнароднаму сяннізму”, выкрывалася “правакацыйная дзейнасць кіраўнікоў дзяржавы Ізраіль”, накіраваная на перасяленне яўрэйскага насельніцтва з СССР на “запаветную зямлю”.

Участковы ўпаўнаважаны міліцыі ў сваім рапарце на імя намесніка старшыні Ленінскага раёна горада Магілёва паведамляў пра свае назіранні за міньянам, які знаходзіўся ў хаце грамадзяніна М. Мотуса па 1-му Крутому завулку. Адзначыў, што з лютага 1970 г. яўрэі ў гэтай хаце не збіраюцца. У выніку апытання суседзяў было выяўлена, што гаспадар хаты казаў: “Голда

⁷⁰⁷ Ліст Упаўнаважанага савета Р.Кавалёва ад 16.03.1970 г. // НА РБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 19. Арк. 70.

⁷⁰⁸ Ліст Магілёўскага абласнога выканаўчага камітэту ад 25.03.1970 г. // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 19. Арк. 94.

Меір нарабіла шмат шуму, як бы гэта ўсё не абярнулася супраць нас. Нашы маленні могуць разглядацца па-іншаму, дык лепш пакуль маліцца па адным”.

Лагічным завяршэннем гэтага невялікага эпизоду з жыцця магілёўскіх яўрэяў 1970-х гг. з’яўляецца фраза ўпаўнаважанага савета па справах рэлігіі па Магілёўскай вобласці П. Пятрова: “Вывучэнне груп іўдзейскага веравызнання працягваецца”⁷⁰⁹.

Па дадзеных “Звестак пра наяўнасць рэлігійных аб’яднанняў, служак культу па абласцях БССР” на тэрыторыі Магілёўскай вобласці дзейнічалі, але не прайшлі афіцыйную рэгістрацыю іўдзейскія рэлігійныя аб’яднанні ў 1970 г. – 10, 1974 г. – 10, 1978 г. – 5, 1980 г. – 3 абшчыны⁷¹⁰.

16.09.1974 г. Мінскую сінагогу на свята Новага году Рош-Ашоно наведала 300 чал. У той жа час, як адзначалі назіральнікі ад апарата ўпаўнаважанага, у сінагозе знаходзіліся тры маладыя жанчыны і два мужчыны яўрэйскай нацыянальнасці, якія ніякага ўдзелу ў маленнях не прымалі. Яны актыўна ўдзельнічалі ў размовах на двары сінагогі з некаторымі веруючымі і асабліва з мясцовым сяністам, былым падпалкоўнікам савецкага войска Альшанскім. Размовы вяліся выключна на яўрэйскай мове. Наогул, у 1974 г. на свята сінагогу Мінска наведвала каля 300 чал., у 1973 г. – каля 200. 30 маладзёнаў было 8.10.1974 г. на свяце Сімхас-Тора (Радасць Торы). У сінагозе і на двары шмат танчылі і спявалі на яўрэйскай мове⁷¹¹.

Характарызуючы рэлігійную сітуацыю ў рэспубліцы за 1976 г., упаўнаважаны Савета па справах рэлігій пры Савеце міністраў СССР па БССР А. Залескі зрабіў выснову пра некаторае зніжэнне актыўнасці рэлігійнай абшчыны іўдзейскага веравызнання, зарэгістраванай у Мінску. Ён адзначаў, што ў 1976 г. прыкметна менш было багамольцаў у такія рэлігійныя свята, як Рош-Ашоно, Іом-кіпур, Сімхат-тора, а максімальная колькасць вернікаў у сінагоге не перавышала 300 чалавек старэйшага ўзросту⁷¹².

Падобнае адбылося пад час святкавання Новага году, Іом-Кіпура ў 1978 г. У сінагогу Мінска зайшло каля 250–300 чал. Аднак, двор сінагогі быў перапоўнены асобамі яўрэйскай нацыянальнасці, якія ў маленнях не ўдзельнічалі, а абменьваліся навінамі аб яўрэях, якія выехалі ў Ізраіль, чыталі іх лісты, перапісвалі адрасы. Іншыя кансультаваліся аб парадку афармлення

⁷⁰⁹ Ліст Магілёўскага абласнога выканаўчага камітэту ад 25.03.1970 г. // НА РБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 19. Арк. 95

⁷¹⁰ Звесткі пра наяўнасць рэлігійных аб’яднанняў, служак культу па абласцях БССР // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 17. Арк. 40 ; Спр. 33. Арк. 84 ; Спр. 49. Арк. 165 ; Спр. 59. Арк. 69.

⁷¹¹ “Інфармацыя аб ходзе яўрэйскіх восенскіх святаў “Рош-Ашоно”, “Іом-Кіпур”, “Сімхас-Тора” у іўдзейскім рэлігійным таварыстве г. Мінска”. Ліст упаўнаважанага савета па справах рэлігіі па Мінскай вобласці за № 76 ад 14.10.1974 г. // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 36. Арк. 95–96.

⁷¹² Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 226.

дакументаў на выезд⁷¹³. Актыўнасць яўрэяў набывала не рэлігійны, а палітычны накірунак.

На думку ўладаў, небяспечнай выглядала актыўнасць некаторых асобаў. У першую чаргу агітацыйна-прапагандысцкая дзейнасць былога падпалкоўніка Альшанскага. У размове з супрацоўнікам апарата ўпаўнаважанага па справах рэлігій ён заяўляў: “У нашай краіне квітнее антысемітызм. Яўрэяў не прымаюць на працу, гоняць з камандных пасадаў у войску.” Малады яўрэй, які стаяў побач заявіў: “Я скончыў палітэхнічны інстытут і працую толькі таму, што ў мяне маецца моцнае пратэжэ. А вось паспрабуйце ўзяць мой дыплом і пашпарт, вас нідзе не прымуць на працу”⁷¹⁴.

Камітэт дзяржаўнай бяспекі рэспублікі пільна адсочваў усе памкненні яўрэяў, якія былі накіраваны на актывізацыю палітычнай дзейнасці, абуджэнне нацыянальнай самасвядомасці і развіццё сваёй культуры. За вывучэнне і распаўсюджванне сіянісцкай літаратуры па ўказанню КДБ БССР былі звольнены з працы ў 1969 г. выкладчыкі БПІ Д. Мінкоўскі і Я. Слепян, начальнік тэхнічнага аддзела інстытута “Энергасеткапраект” С. Дэйч і іншыя. Сіяніст, на думку ўладаў, Л. Аўсішчэр (Овсицер) пераконваў некаторых яўрэяў каб тыя падавалі дакументы на выезд з СССР, заклікаў падаваць заявы да таго часу, пакуль не задаволяць іх просьбу. Пільна сачылі за студэнтам 3 курса Мінскага медыцынскага інстытута К. Лук, 1960 г.н., які рэгулярна наведваў сінагогу і актыўна маліўся. Ён выкладаў іўрыт для тых яўрэяў, якія рыхтаваліся выехаць у Ізраіль. К. Лук акрамя іўрыта добра валодаў англійскай, іспанскай, французскай мовамі⁷¹⁵.

У СССР ствараліся спецыяльныя летнія лагеры толькі для асобаў яўрэйскай нацыянальнасці. Летнія лагеры з’яўляліся формаю семінару для будучых выкладчыкаў іўрыта. На занятках слухачам чыталі лекцыі па яўрэйскай гісторыі і рэлігійных традыцыях. У 1970 г. такі лагер быў арганізаваны на беразе Чорнага мора, у які з’ехаліся прасіянісцкія элементы з Кіева, Адэсы, Мінска, Кішынёва, Рыгі, Масквы і Свядлоўска. Пачынаючы з 1970-х гг. у БССР пачалі дзейнічаць нелегальныя гурткі па вывучэнню іўрыта, гісторыі яўрэйскага народа і яўрэйскай філасофіі, распаўсюджваўся самвыдат, у Мінску працаваў культурна-гістарычны семінар⁷¹⁶.

Яшчэ больш нізкая наведваемасць сінагогі ў Мінску адзначалася ў 1983 г. пад час велікодных святаў (29.03. – 05.04). Напярэдадні свята малілася 35

⁷¹³ Інфармацыя аб ходзе яўрэйскіх восеньскіх святаў “Рош-Ашоно”, “Юм-Кіпур”, “Сукос-Кушчы”, “Сімхас-Тора” у іўдзейскім рэлігійным таварыстве г. Мінска за № 172 ад 02.11.1978 г. // НА РБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 52. Арк. 89–90.

⁷¹⁴ Дакладная запіска па выніках назірання за ходам рэлігійнага свята Пасха у рэлігійных аб’яднаннях Мінска ад 16.04.1974 г. // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 35. Арк. 71.

⁷¹⁵ Інфармацыя аб ходзе яўрэйскіх восеньскіх святаў “Рош-Ашоно”, “Юм-Кіпур”, “Сукос-Кушчы”, “Сімхас-Тора” у іўдзейскім рэлігійным таварыстве г. Мінска за № 172 ад 02.11.1978 г. // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 52. Арк. 89–90.

⁷¹⁶ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 225.

мужчын і 5 жанчын, у першы дзень Пасхі ў сінагозе было каля 100 чал., у апошні – 50. Усе сталага ўзросту. Аб памяншэнні колькасці вернікаў сведчыць і такі факт, што было выпечана 19 т мацы, на 2 т менш чым у 1982 г.⁷¹⁷

На працягу 1970-х гг. у БССР павялічваліся выпадкі крадзяжоў з праваслаўных цэркваў і каталіцкіх касцёлаў найбольш каштоўных прадметаў рэлігійнага культы⁷¹⁸. Прычым характэрным з’яўлялася тое, што з кожным годам колькасць падобных злачынстваў павялічвалася. Напрыклад, за 1973–1977 гг. было зафіксавана 48 крадзяжоў. З іх у 1973–1975 гг. – 10, а за 1976–1977 гг. – 38 крадзяжоў. За гэтыя два гады здзейснены крадзяжы з культавых будынкаў: у Віцебскай вобласці – 9, Магілёўскай – 10⁷¹⁹, Гродзенскай – 7, Мінскай – 5, Гомельскай – 4, Брэсцкай – 3⁷²⁰.

Аб фактах крадзяжоў з цэркваў і касцёлаў выканаўчыя органы рэлігійных аб’яднанняў своечасова паведамлялі мясцовым органам МУС. Аднак гэтым фактам не давалася належная ацэнка, крымінальныя справы па ім не ўзбуджаліся, злачынцы заставаліся не знойдзенымі. Сітуацыя крыху змянілася пасля звароту ў 1977 г. упаўнаважанага савета па справах рэлігій пры СМ СССР па БССР А. Залескага ў МУС БССР. У выніку знайшлі рабаўнікоў царквы ў Мінску, касцёла ў Нясвіжы⁷²¹.

Па дакументах тых часоў можна вызначыць сапраўдную прычыну клопату ўладаў фактамі крадзяжоў з культавых будынкаў. Улады адзначалі, што адказнасць за захаванасць прадметаў рэлігійных культаў у храмах, якія

⁷¹⁷ “Аб выніках назірання за выкананнем заканадаўства аб культых у дні святкавання Пасхі ліст у ЦК КПБ упаўнаважанага савета па справах рэлігій па БССР А.Залескага за № 152 ад 27.05.1983 г. // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 151. Спр. 56. Арк. 64.

⁷¹⁸ Па няпоўных дадзеных у 1976–1977 гг. было скрадзена 120 абразоў, шмат з іх выключнага старажытнага малявання і разьбы па дрэве, мелі гістарычную і мастацкую каштоўнасць, прычым і таму знаходзіліся на ўліку ў адпаведных органах Міністэрства культуры БССР. Злачынцы забралі 40 крыжоў рознага прызначэння, сярод іх 7 срэбраных і некалькі каштоўных напастольных крыжоў з упрыгожваннямі. Сярод скрадзеных прадметаў былі срэбраныя келіхі, даразахавальніцы, коўшыкі, проскамедыйныя сподачкі, лампады, срэбраныя і мельхёравыя падсвечнікі і іншыя каштоўныя рэчы. Наогул, з 1973 года скрадзены каля 230 абразоў, 51 крыж, 12 срэбраных келіхаў, 10 даразахавальніц, 10 коўшыкаў, 19 евангеліяў у каштоўных срэбраных і пазалочаных вокладках і г.д. Даведка аб раскраданні прадметаў рэлігійнага культы з цэркваў рэспублікі за № 15 ад 09.02.1978 г. // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 51. Арк. 17–18.

⁷¹⁹ У 1976–1977 гг. у Магілёўскай вобласці адбыўся крадзёж прадметаў рэлігійнага культу з цэркваў: в. Вейна Магілёўскага раёна, в. Туркі Бабруйскага раёна, в. Сухары Магілёўскага раёна, г. Крычаў, г. Касцюковічы, в. Гарадок Глускага раёна, в. Кішчыцы Шклоўскага раёна, в. Капусціна Кіраўскага раёна. У ноч з 25 на 26.08.1977г. з царквы в. Вейна Магілёўскага раёна злодзеі забралі: 10 абразоў, 5 лампад, крыж срэбраны з эмалевымі малюнкамі, келіх срэбраны, дыскос (вялікая пазалочаная чаша), 2 трохсвечніка. У канцы снежня 1977 г. з царквы г. Касцюковічы скрадзены: келіх срэбраны, 3 крыжа (адзін з іх срэбраны), дараносіца срэбраная, даразахавальніца старажытнай працы, 2 евангелія, 3 падсвечніка малых, пасхальны трохсвечнік, 4 вялікія абразы. У снежні 1977 г. з царквы в. Гарадок Глускага раёна: срэбраны напастольны крыж, срэбраная даразахавальніца, два блода проскамедыйных срэбраных, срэбраны напастольны падсвечнік, кадзільніца, храмавы абраз (з разьбой па дрэве), 4 абразы вялікіх памераў на халсе (холст зрэзаны нажом з падрамніка) і г.д. Спіс праваслаўных цэркваў, з якіх скрадзены прадметы рэлігійнага культы ў 1976–1977 гг. // НА РБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 51. Арк. 18, 23.

⁷²⁰ Даведка аб раскраданні прадметаў рэлігійнага культы з цэркваў рэспублікі за № 15 ад 09.02.1978 г. // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 51. Арк. 17.

⁷²¹ Даведка аб раскраданні прадметаў рэлігійнага культы з цэркваў рэспублікі за № 15 ад 09.02.1978 г. // НА РБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 51. Арк. 19–20.

дзеінічалі, неслі рэлігійныя аб'яднанні. У той жа час у БССР налічвалася 28 культавых будынкаў, якія былі зняты з уліку дзейных, прычым за захаванасць маёмасці каторых неслі адказнасць выканкамы мясцовых саветаў дэпутатаў. Але практычна яны нікім не ахоўваліся. А ў гэтых будынках знаходзіліся прадметы, якія мелі гістарычную і мастацкую каштоўнасць⁷²². Іх было магчыма без складанасцей і цяжкасцей скрасці. Таму, ідэалагічнае кіраўніцтва рэспублікі палохалася, што вакол гэтых цэркваў і касцёлаў у любы час магла скласціся непажаданая для ўладаў сітуацыя. Калі на падставе крадзяжоў і захаванасці маёмасці веруючыя могуць узняць пытанне аб вяртанні ім і адкрыцці гэтых цэркваў і касцёлаў.

Аб тым, што такое было магчымым, сведчаць наступныя факты. У першым паўгоддзі 1978 г. упаўнаважаным савета па справах рэлігій па БССР паступіла скаргаў больш чым раней – 286 (у першым паўгоддзі 1977 г. – 199)⁷²³. Большасць лістоў, скаргаў і заяў паступала ад католікаў і так званых “сектантаў”⁷²⁴, якія ў той час праяўлялі найбольшую актыўнасць па ўмацаванні сваёй веры. Сярод іншых звароты жыхароў: шэрагу вёсак Докшыцкага раёна Віцебскай вобласці (10 заяў) аб адкрыцці касцёла ў в. Параф’янава (зняты з рэгістрацыі ў 1950-х гг.), аб адкрыцці касцёлаў у в. Плюсы Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці, г.п. Свір Мядзельскага раёна Мінскай вобласці і інш. Паступілі тры калектыўных заявы ад ксяндзоў і веруючых з патрабаваннямі адкрыць каталіцкую семінарыю, заснаваць епіскапат. Усім ім былі дадзены адмоўныя адказы, іх звароты былі не задаволены⁷²⁵.

За першае паўгоддзе 1980 г. упаўнаважаным савета па справах рэлігій па БССР і абласцей паступіла 249 заяў і скаргаў, ці на 32 больш, чым іх было ў першым паўгоддзі 1979 г. Аб адкрыцці цэркваў і касцёлаў, якія былі раней зняты з рэгістрацыі – 30 зваротаў грамадзян⁷²⁶. Па заявах і скаргах вернікаў аб

⁷²² Даведка аб раскраданні прадметаў рэлігійнага культа з цэркваў рэспублікі за № 15 ад 09.02.1978 г. // НА РБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 51. Арк. 21.

⁷²³ З іх ад веруючых – 171 (125), ад дваццатак – 12 (13), ад царкоўных выканаўчых органаў – 54 (46), ад служыцеляў культа – 18 (11), ад іншых асоб – 31 (4). Па зместу: аб адкрыцці цэркваў, якія былі раней зняты з рэгістрацыі – 40 (18), аб рэгістрацыі рэлігійных таварыстваў – 33 (17), аб неправамерных дзеяннях мясцовых органаў улады – 31 (35), аб рэгістрацыі служыцеляў культа – 22 (17), аб злоўжываннях з боку царкоўных выканаўчых органаў – 19 (17), аб парушэнні заканадаўства аб культурах з боку святароў – 18 (14). Звесткі ад паступіўшых лістах, скаргах і заявах упаўнаважаным Савета па справах рэлігій у БССР і аб прыёме наведвальнікаў у першым паўгоддзі 1978 г. // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 49. Арк. 5.

⁷²⁴ Пад імі кіраўнічыя структуры партыйна-савецкай улады разумелі прадстаўнікоў баптысцкіх, пяцідзсятніцкіх і адвентысцкіх рэлігійных арганізацый.

⁷²⁵ “Аб працы з лістамі і заявамі, аб прыёме наведвальнікаў у першым паўгоддзі 1978 г.” ліст старшыні Савета па справах рэлігій пры СМ СССР В.Кураедаву ад А.Залескага за № 96 ад 20.07.1978 г. // НА РБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 49. Арк. 1–3.

⁷²⁶ Заявы паступілі ад: веруючых – 147, членаў выканаўчых органаў – 30, служыцеляў культаў – 19, членаў устаноўчых дваццатак – 12, ад іншых асоб – 28. Аналіз паказаў, што найбольшая колькасць заяў і скаргаў паступіла ад веруючых са зваротамі аб рэгістрацыі рэлігійных аб'яднанняў – 35, аб неправамерных дзеяннях мясцовых органаў улады і пасадавых асобаў – 33, аб адкрыцці цэркваў і касцёлаў, якія былі раней зняты з рэгістрацыі – 30, аб парушэнні заканадаўства аб культурах з боку святароў – 19, аб злоўжываннях царкоўных выканаўчых органаў – 20, аб рэгістрацыі служыцеляў культаў – 18. “Аб працы з лістамі і заявамі, аб прыёме наведвальнікаў у першым паўгоддзі 1980 г.” ліст старшыні Савета па справах рэлігій пры СМ СССР В.Кураедаву ад А.Залескага за № 214 ад 17.07.1980 г. // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 59. Арк. 13–14.

адкрыцці раней знятых з рэгістрацыі цэркваў і касцёлаў работнікамі саветаў па справах рэлігій і мясцовых органаў улады праводзілася тлумачальная праца з іх ініцыятарамі на прадмет змяншэння іх актыўнасці ў гэтай справе⁷²⁷. Афіцыйныя ўлады казалі, што веруючыя маюць магчымасць задаволіць свае рэлігійныя запатрабаванні ў бліжэйшых касцёлах і цэрквах, таму іх звароты заставаліся без задавальнення⁷²⁸.

Католікі літоўскай нацыянальнасці маліліся ў касцёлах в. Радунь Воранаўскага раёна (БССР) і в. Дубічай ЛітССР, ходзячы туды за 16 км. У 1978г. група грамадзян літоўскай нацыянальнасці з в. Пеляса ўзнялі перад уладамі пытанне аб вяртанні вернікам касцёла, які быў зачынены ў 1962 г. Літоўцы, якія пражывалі ў Літве, усяляк імкнуліся падтрымліваць жыхароў в. Пелясы. Нават высылалі ў вёску шмат газет на літоўскай мове. Высокі ўзровень нацыянальнай самасвядомасці выклікаў незадавальненне ўладаў, якія чынілі жыхарам шмат перашкодаў у рэлігійнай сферы. На думку старшага інспектара савета па справах рэлігій А. Панамарова: “Магчыма, з нацыяналістычных імкненняў веруючыя і ўзнімалі пытанне аб адкрыцці касцёла з наступным запрашэннем туды ксяндза-літоўца... Са свайго боку лічу, што касцёл у в.Пелясы быў зняты з рэгістрацыі правільна і зноўку аднаўляць яго дзейнасць немэтазгодна”⁷²⁹.

У 1979 г. у БССР пражывала 403169 асоб польскай нацыянальнасці, што складала 4,2% ад агульнай колькасці насельніцтва. Да 1989 г. палякаў у рэспубліцы крыху пабольшала (417720 чал.), пры гэтым іх удзельная вага паменшылася – 4,1%⁷³⁰. У савецкія часы перапісы насельніцтва не ўлічвалі колькасць вернікаў. Таму немагчыма дакладна вызначыць працэнт палякаў каталіцкага веравызнання.

У 1970–80-я гг. назіраецца павелічэнне актыўнасці католікаў і моўна-этнічнай самасвядомасці палякаў, што было абумоўлена некалькімі прычынамі. Сярод іх варта адзначыць некаторыя, якія засталіся па-за ўвагаю даследчыкаў⁷³¹.

⁷²⁷ У першым паўгоддзі 1980 г. рэспубліканскімі і абласнымі упаўнаважанымі савета быў прыняты 881 наведвальнік. У іх ліку былі: 369 прадстаўнікоў духавенства, 234 члена выканаўчых органаў рэлігійных аб'яднанняў, 48 членаў устаноўчых дваццатак, 126 веруючых, 99 асоб з ліку партыйна-савецкага актыва. Найбольшую колькасць наведвальнікаў склалі прадстаўнікі РПЦ – 407 чал., і ЕХБ – 210 асоб. Значная колькасць наведвальнікаў з ліку святарства і членаў выканаўчых органаў рэлігійных аб'яднанняў можа быць патлумачана праводзімымі у БССР мерапрыемствамі “выхаваўчага парадку” з гэтай катэгорыяй служыцеляў царквы. Яны групамі “запрашаліся” (рэальна адмовіцца было немагчыма) да упаўнаважаных савета, дзе ім чыталі лекцыі і даклады па міжнародным і ўнутраным пытанням, эканамічным праблемам, тлумачыліся асноўныя палажэнні Канстытуцыі СССР і заканадаўства аб культах “Аб працы з лістамі і заявамі, аб прыёме наведвальнікаў у першым паўгоддзі 1980 г.” ліст старшыні Савета па справах рэлігій пры СМ СССР В.Кураедаву ад А.Залескага за № 214 ад 17.07.1980 г. // НА РБ. Фонд 136. Воп. 1. Спр. 59. Арк. 18–19.

⁷²⁸ “Аб працы з лістамі і заявамі, аб прыёме наведвальнікаў у першым паўгоддзі 1980 г.” ліст старшыні Савета па справах рэлігій пры СМ СССР В.Кураедаву ад А.Залескага за № 214 ад 17.07.1980 г. // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 59. Арк. 15.

⁷²⁹ Даведка па выніках выезда ў Іўеўскі і Воранаўскі раёны Гродзенскай вобласці ад 26.08.1978 г. // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 52. Арк. 43–44.

⁷³⁰ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 214.

⁷³¹ Канфесіі на Беларусі (к. XVIII–XX стст.).

Па-першае, абранне ў кастрычніку 1978 г. кракаўскага архіепіскапа, кардынала Кароля Вайтыла на пасаду Папы пад імем Яна Паўла II і яго візіты ў новай якасці на сваю радзіму ў чэрвені 1979 і 1983 гг.⁷³² Пад уплывам гэтых важных для палякаў падзей на Гарадзеншчыне актывізавалася дзейнасць польскіх місіянерскіх арганізацый пад патранажам Каталіцкай царквы. Па-другое, рэлігійная інфармацыя праз польскія радыё і тэлебачанне. Напрыклад, у 1982 г. пра кананізацыю былога манаха Гродзенскага Францысканскага манастыра Максіміліяна Кольбе, які загінуў у Асвенцыме⁷³³. У сувязі з гэтай падзеяй у касцёлах Гродна былі праведзеныя ўрачыстыя богаслужэнні.

Насельніцтва, якое пражывала ў Гродна, Гродзенскім, Бераставіцкім, Свіслацкім, Шчучынскім, часткова Ваўкавыскім раёнах, мела магчымасць глядзець прамыя тэлетрансляцыі з Польшчы па 1 праграме Польскага ТБ⁷³⁴.

Узровень рэлігійнасці насельніцтва каталіцкага веравызнання, у пэўнай ступені, дазваляе зрабіць прыкладныя назіранні прадстаўнікоў апарата ўпаўнаважанага па справах рэлігій у касцёлах пад час святкавання Пасхі і Раждства Хрыстова. Напрыклад, на Пасху 26.03.1978 г. у касцёлах было каля 100 тыс. вернікаў, што на 7–8 тыс. больш чым у 1977 г. Было заўважана павелічэнне веруючых у Гродзенскай і Мінскай абласцях. У шэрагу касцёлаў Мінскай вобласці было шмат вернікаў з горада Мінска. Так, з электрычкі, якая прыбыла а трэцяй гадзіне ночы ў в. Краснае, сыйшло і накіравалася ў касцёл больш за 500 мінчукоў. У Гродзенскай вобласці частка веруючых не здолела памясціцца ў касцёлах і стаяла на двары. Прычым гэта былі, як падкрэслівалі супрацоўнікі апарата ўпаўнаважанага, “не празныя назіральнікі. У адрозненні ад праваслаўнай царквы, дзе на Пасху збіраецца шмат цікаўных з ліку моладзі, у касцёлах гэтага не бывае, усе хто прысутнічаюць, прымаюць удзел у набажэнстве”⁷³⁵.

На пачатку 1980-х гг. у БССР дзейнічала 109 каталіцкіх рэлігійных аб’яднанняў (з іх 6 не зарэгістраваных), якія абслугоўвалі 45 ксяндзоў (не ўлічаны святары касцёлаў Мінскай вобласці і г. Мінска). Найбольшая колькасць – 71 знаходзілася ў Гродзенскай вобласці, у Гомельскай і Магілёўскай не было ніводнага (у 1974 г. улады зафіксавалі існаванне 2-х не зарэгістраваных аб’яднанняў католікаў у Магілёўскай вобласці)⁷³⁶.

⁷³² Пушкін І.А. Польскае пытанне ў БССР у святле візітаў Папы Рымскага Яна Паўла II у Польшчу // Рэлігія і грамадства – 5: актуальныя праблемы свабоды совести: сб. науч. статей Междунар. науч.-практ. конф. Могилёв, 2010. С. 62–64.

⁷³³ Мазец В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі. С. 215.

⁷³⁴ “Аб водгуках служыцелей каталіцкага культу і касцельнага актыву на візыт Іаана Паўла II у ПНР з 16 па 23.06.1983 г.” ліст у ЦК КПБ ўпаўнаважанага савета па справах рэлігій па БССР А.Залескага за № 187 ад 04.07.1983 г. // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 151. Спр. 56. Арк. 78–81.

⁷³⁵ Інфармацыя аб выніках назірання за святкаваннем каталіцкай Пасхі ў рэлігійных аб’яднаннях, якія дзейнічалі ў БССР. Красавік 1978 г. // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 51. Арк. 63.

⁷³⁶ Звесткі аб наяўнасці рэлігійных аб’яднанняў, служкаў культу па абласцям БССР // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 17. Арк. 38–45 ; Спр. 33. Арк. 81–88 ; Спр. 49. Арк. 151–171 ; Спр. 59. Арк. 66–73.

Аналіз рэлігійнай абраднасці за 1982 г. паказвае, што ўсяго ў рэспубліцы нарадзілася 160953 дзіцяці, былі ахрышчаны – 32093 (19,93 %), у тым ліку ў касцёлах – 3529 (2,19 % ад агульнай колькасці нарадзіўшыхся ці 10,99 % ад агульнай колькасці хрышчаных). Зарэгістравана шлюбаў у ЗАГСе – 100356, пабраліся царкоўным шлюбам – 1694 (1,68 %), з іх у касцёлах – 917 (адпаведна 0,91 % і 54,13 %). Цікавая акалічнасць – больш за палову ўсіх царкоўных шлюбаў па БССР былі ў асяродку католікаў. Памерла за год – 94133 асобы, з іх пахавалі па царкоўнаму абраду – 17868 (18,98 %), з іх у касцёлах – 2394 (адпаведна 2,54 % і 13,39 %) ⁷³⁷.

Трэба ўлічваць тое, што гэтыя звесткі адпавядаюць афіцыйным дадзеным, якія грунтуюцца на запісах, зробленых адказнымі прадстаўнікамі рэлігійнай абшчыны. Праз царкоўныя абрады прайшла значна большая частка жыхароў Беларусі. А менавіта, праз абрады, здзейсненыя, на думку ўладаў, “нелегальна”, на даму, святарамі ў раёнах, дзе не было афіцыйна зарэгістраваных абшчын; абрады, якія не рэгістраваліся па просьбе саміх грамадзян таму, што апошнія, будучы членамі ЛКСМБ і КПБ, не жадалі каб аб гэтым даведаліся органы ўлады; абрады, здзейсненыя без рэгістрацыі па ініцыятыве святароў, з фінансавых прычын.

Аб высокай арганізаванасці каталіцкай царквы і вернікаў сведчыць інфармацыя намесніка упаўнаважанага савета па справах рэлігій Т. Купчэні аб рэлігійнай абстаноўцы ў г. Пінску: “Ксёндз Свётак перад усім падтрымлівае жорсткую рэлігійную дысцыпліну. Католікі горада хрысьцяць амаль усіх дзяцей. ...Ксёндз Свётак лічыць сябе поўнапраўным гаспадаром у каталіцкім аб’яднанні, а каталіцкі камітэт паслухмяна яму падпарадкоўваецца. Калі размова зайшла аб устанаўленні фіксаванай таксы за выкананне рэлігійных абрадаў, ксёндз заявіў: “Пакуль я тут гаспадар, ніякай таксы ўстанаўліваць не буду. Хто колькі дасі.” Нежаданне царкоўнага лідара католікаў Беларусі (у будучым кардынала) пераводзіць абраднасць на камерцыйныя рэйкі, знайшло зусім іншае тлумачэнне ў правяраючага, якога цікавіў падатак з фіксаванай таксы: “Такое высокароднае абурэнне ксяндза выклікана, безумоўна, не клопатам аб верніках, а асабістымі мерканцільнымі інтарэсамі” ⁷³⁸.

У 1983 г. каталіцкай царквой да велікоднага свята быў прыурочаны пачатак юбілейнага году – 1950-годдзе ўкрыжавання Хрыста. У 103 касцёлах Беларусі на Пасху малілася каля 110 тыс. чалавек. Найбольш перапоўненымі былі: г. Гродна – Фарны (больш за 3000 чал.), Бернардзінскі (каля 3000), Францысканскі (1500), у г. Глыбокае (каля 2000), у вёсцы Сола Смаргонскага раёна (больш за 1000), в. Вішнева Смаргонскага раёна (каля 900). Былі перапоўнены касцёлы ў Лідзе, Баранавічах, Браслаўе, Міёрах, Нясвіжы, г.п. Іўе, вёсках Мсцібава Ваўкавыскага раёна, Осава Воранаўскага, Адэльск Гродзенскага, Канстанцінава і Шэметава Мядзельскага, Ліпнішкі Іўеўскага,

⁷³⁷ Звесткі аб асноўнай рэлігійнай абраднасці ў БССР за 1982 г. // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 151. Спр. 56. Арк. 38–39.

⁷³⁸ Даведка аб рэлігійнай абстаноўцы ў г. Пінску. 09.08.1978 г. // Там жа. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 52. Арк. 32.

Жупраны Ашмянскага, Васілішкі Шчучынскага раёнаў і іншыя. Склад вернікаў пераважна асобы сярэдняга ўзросту, 60–70% жанчыны, 10–20% моладзь⁷³⁹. У шэрагу касцёлаў было даволі шмат падлеткаў. У Гродзенскай вобласці іх было каля 1400 чал.⁷⁴⁰ Набажэнствы праходзілі ўрачыста. У казаннях ксяндзы імкнуліся ўздзейнічаць на ўсе бакі чалавечай свядомасці.

Пасля візиту Папы Рымскага Іаана Паўла II у ПНР з 16 па 23.06.1983 г. апарат Упаўнаважанага па справах рэлігій правёў размовы з ксяндзамі і касцёльным актывам⁷⁴¹. Візіты Папы Рымскага Яна Паўла II у Польшчу паспрыялі таму, што ў Беларусі ў 1983 г. пашырыліся выказванні кшталту: “Візіт Яна Паўла II ставіў перад сабой мэту яднання польскага насельніцтва” (П.Вент – прадстаўнік касцёльнага актыву Францыскаўскага касцёла г. Гродна); “Кожны паляк павінен быць сапраўдным католікам. Менавіта палякі-католікі павінны паказваць вернасць касцёлу, быць прыкладам паводзін у быту, сям’і, на працы” (ксёндз Масалік з в. Сола); “Які ж гэта паляк, які ж гэта католік, калі ён на пытанне “ці вернік ты?”, адказвае “не”. Кожны веруючы паляк не павінен хаваць сваёй веры перад кім бы то не было, яму няма чаго баяцца, тым больш калі ён працуе не на кіруючай пасадзе” (ксёндз Цярэшка з Бернардзінскага касцёла г. Гродна); “Дзеці без касцёла і хрысціянскага выхавання не могуць стаць сапраўднымі католікамі, што з’яўляецца безумоўным атрыбутам польскай нацыі” (ксёндз Занеўскі з в. Жупраны Ашмянскага раёна) і інш.⁷⁴²

У разглядаемы перыяд у рэспубліцы даволі значна скарацілася колькасць латышоў. Як адзначае ў сваёй манаграфіі У. Тугай, гэта было абумоўлена выездам латышоў з сельскай мясцовасці Віцебскай вобласці ў Даўгаўпілс і Рыгу. З канца 1950-х гадоў колькасць латышоў у рэспубліцы заставалася фактычна нязменнай: 2631 чалавек паводле перапісу 1959г. і 2658 чал. – 1989 г.

⁷³⁹ “Аб выніках назірання за выкананнем заканадаўства аб культурах у дні святкавання “Пасхі” ліст у ЦК КПБ упаўнаважанага савета па справах рэлігій па БССР А.Залескага за № 152 ад 27.05.1983 г. // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 151. Спр. 56. Арк. 63–64.

⁷⁴⁰ У 1983 г. падчас святкавання Пасхі ўпаўнаважаны саветаў па справах рэлігій выявілі ў 10 рэлігійных аб’яднаннях парушэнні заканадаўства аб культурах: у касцёле г.п. Радунь Воранаўскага раёна ў крыжовым ходзе ўдзельнічалі 75 падлеткаў, якія былі апрануты ў “ангельскія” касцюмы, усе яны неслі прадметы культуры; 27 падлеткаў былі ў касцёле Жупраны; 15 – у касцёле в. Баруны Ашмянскага раёна Гродзенскай вобласці. У Францыскаўскім касцёле Гродна, касцёлах в. Васілішкі Шчучынскага раёна Гродзенскай вобласці, Шэметава і Будслаў Мядзельскага раёна Мінскай вобласці, падлеткі далучаліся да набажэнства (дапамагалі ксяндзам у алтары) і г.д. “Аб выніках назірання за выкананнем заканадаўства аб культурах у дні святкавання Пасхі” ліст у ЦК КПБ упаўнаважанага савета па справах рэлігій па БССР А.Залескага за № 152 ад 27.05.1983 г. // Там жа. Ф. 4 п. Воп. 151. Спр. 56. Арк. 66.

⁷⁴¹ У прыватнасці, з ксяндзамі: Зубяловічым (в. Канвельшкі Воранаўскага раёна), Банькоўскім (в. Осава Воранаўскага раёна), Арлоўскім (в. Адамовічы Гродзенскага раёна), Масальскім (в. Сола Смаргонскага раёна), Юнік Р. (в. Рубяжэвічы Сталпоўскага раёна), Лазар С. (Брэст), Пацына (в. Мінойты Лідскага раёна), Трубовічам (Гродна). Ксёндз-дзекан Арановіч (Гродна) ухіліўся ад сустрэчы з упаўнаважаным, сказаў, што хворы і прасіў перанесці сустрэчу на пазнейшы час. Усіх ксяндзоў для размовы запрашалі да упаўнаважаных. Як адзначылі супрацоўнікі апарату, ксяндзы не выказалі якіх-небудзь асаблівых думак. Яны, безумоўна, праслухалі ўсе радыёперадачы пра візіт Папы Рымскага ў ПНР, глядзелі тэлеперадачы па тэлебачанню, але ў размовах былі вельмі асцярожнымі.

⁷⁴² “Аб водгуках служыцеляў каталіцкага культу і касцёльнага актыву на візіт Яна Паўла II у ПНР з 16 па 23.06.1983 г.” ліст у ЦК КПБ ад 04.07.1983 г. // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 151. Спр. 56. Арк. 81–82.

Яны пражывалі ў асноўным ў гарадах, дзе хуткімі тэмпамі адбываўся працэс рускамоўнай асіміляцыі латышоў Беларусі⁷⁴³.

Спробы карэктыроўкі працэса мадэрнізацыі шляхам ідэалагічных праграм дзяржавы напрыканцы 1980-х гг. аказаліся беспаспяховымі. Сацыякультурная прастора Беларусі мела шэраг асаблівасцей: па-першае, паліэтнічны склад насельніцтва (пры тым, што каля 80% насельніцтва называлі сябе беларусамі); па-другое, паліканфесіяналізм (у рэспубліцы захоўваўся даволі шырокі спектр рэлігійных рухаў), па-трэцяе, дзвюхмоўе (наяўнасць рускай і беларускай моў з яўнай перавагай рускай, якая з’яўлялася найбольш ужываемай і папулярнай). Як адзначае Н. Кутузава, “Шматгадовае пражыванне на адной тэрыторыі розных нацыянальных рэлігійных і моўных груп не прывяло да фарміравання галагеннага этнічнага і культурнага кангламерата”⁷⁴⁴. Кожная сацыякультурная група з асаблівасцямі ўласных культурна-нацыянальных традыцый, з большага, засталася верная сваёй мове, звычаям, каштоўнасцям, светапоглядным комплексам, геапалітычным перавагам.

Такім чынам, грамадска-палітычныя, сацыяльныя працэсы другой паловы ХХ ст., урбанізацыя і міграцыйныя працэсы, інтэрнацыяналізацыя, навукова-тэхнічны прагрэс, якія не абапіраліся на адвечныя традыцыйныя каштоўнасці народа, прывялі да знікнення цэлых пластоў традыцыйнай культуры народаў Беларусі.

Нацыянальна-грамадскую дзейнасць польскага насельніцтва можна вызначыць як змаганне за існаванне польскіх школ, захаванне мовы, этнічнай свядомасці і каталіцкай веры.

Візіты Яна Паўла II і іх трансляцыя праз польскія СМІ аказалі істотны ўплыў на веруючых, на павышэнне іх актыўнасці і садзейнічалі росту нацыянальнай самасвядомасці палякаў у Беларусі.

За пасляваенныя дзесяцігоддзі савецкай улады былі атрыманы пэўныя здабыткі ў эканамічным жыцці і адукацыі нацыянальных меншасцей.

У літаратуры і мастацтве, наогул у культуры, працягваўся моцны ідэалагічны ўціск. Вялікія памеры прыняла русіфікацыя літаральна ўсіх бакоў жыцця беларускага народа: школьнай справы; сярэднія спецыяльныя і вышэйшыя навучальныя ўстановы, дзе рыхтаваліся кадры для розных галін гаспадаркі і культуры; выдавецкай справы, сродкаў масавай інфармацыі.

Культура нацыянальных меншасцей у Беларусі, за выключэннем рускіх, у 1950–80-я гг. не магла паўнаважна развівацца і фактычна абмяжоўвалася пераважна сфераю рэлігійнага жыцця, дзе захоўваліся элементы традыцыйнай культуры. Але і гэтай сферы партыйна-савецкай улады БССР чынілі значныя перашкоды. Магчымасць выкарыстання ў культурным жыцці нацыянальных моў была зведзена да мінімуму.

⁷⁴³ Тугай В.В. Латыши на Беларуси. С. 130.

⁷⁴⁴ Кутузова Н. Государство, нация, религия: опыт взаимодействия в Беларуси в контексте истории. С. 182.

Партыйныя органы ў 1940–1980-я гг. імкнуліся падпарадкаваць свайму ўплыву і кантролю дзейнасць практычна ўсіх самадзейных аб'яднанняў насельніцтва, ахапіць сваім кіраўніцтвам усе асноўныя бакі іх арганізацыі і работы.

Нягледзячы на тое, што беларускі народ быў адхілены ад адбору кіруючых кадраў рэспублікі (тым самым памяншаўся яго удзел у кіраванні справамі дзяржавы), у дазволенах партыяй межах і рамках ён у большасці сваёй даволі актыўна ўдзельнічаў у вырашэнні грамадска-палітычных праблем, падтрымліваў савецкую ўладу, што садзейнічала ўмацаванню беларускай і ўсёй савецкай дзяржаўнасці.

З другой паловы 1980-х гг. грамадскі быт нацыянальных меншасцей пад уздзеяннем палітычных і сацыяльных фактараў інтэнсіўна трансфармуецца. Зніжаецца ўзровень грамадскай актыўнасці насельніцтва, звязанай са старымі формамі: удзел у сацыялістычным спаборніцтве, у грамадскай рабоце працоўнага калектыву, святочных дэманстрацыях і шэсцях, масавых урачыстых мерапрыемствах. Нацыянальныя пачуцці, грамадская актыўнасць нацменшасцей скіроўваюцца на адраджэнне і захаванне традыцыйнай культуры.

Заклучэнне

У сферы грамадска-палітычных адносін вельмі вялікую ролю адыгрывае палітычная культура насельніцтва, асобных сацыяльных і этнічных груп. Палітычная культура нацыянальнай супольнасці непасрэдна або апасродкавана ўплывае на паводзіны асобаў і дзейнасць іх арганізацый, на ўспрыняцце нацыянальнымі супольнасцямі з'яў унутранай і міжнароднай палітыкі, адзнаку палітычных сістэм і рэжымаў, вызначэнне чалавекам свайго месца ў палітычнай сферы грамадскага жыцця. Палітычная культура – гэта і пэўны ўзровень палітычнай свядомасці нацыянальных супольнасцей, іх здольнасць да палітычных дзеянняў і непасрэдна гэтыя дзеянні.

У Беларусі за гады будаўніцтва сацыялізма (1919–1990 гг.) склалася этатысцкая палітычная культура, якая вырашала палітычныя праблемы і здзяйсняла кантроль над палітычнымі працэсамі з дапамогаю толькі механізмаў дзяржаўнага рэгулявання.

Партыйна-дзяржаўны апарат падпарадкаваў сабе грамадства, у тым ліку і нацыянальныя групы. Гэта перашкаджала свабодным праявам грамадскіх сіл. Тагачасная, пануючая ў краіне, ідэалогія грунтавалася на ідэях аб прынцыповай аднамернасці сацыяльна-эканамічнага і духоўнага жыцця грамадства. Гэтыя ідэі прадвызначылі выкараненне з грамадска-палітычнага жыцця магчымасцей выбару, любой альтэрнатывы, ініцыятывы, індывідуальнасці і г.д., адсюль курс на інтэрнацыяналізацыю і ліквідацыю нацыянальных асаблівасцей.

У савецкі час беларускі народ паступова адхіляўся ад непасрэднага ўдзелу ў кіраванні справамі дзяржавы. Аднак у дазволенах партыяй межах і рамках ён удзельнічаў у вырашэнні грамадска-палітычных і сацыяльна-эканамічных задач, што садзейнічала ўмацаванню беларускай савецкай дзяржаўнасці.

Аналіз удзелу нацыянальных меншасцей у грамадска-палітычным жыцці Савецкай Беларусі ў 1919–1990 гг. на аснове вывучэння апублікаваных дакументаў і новых архіўных крыніц, упершыню ўведзеных у навуковы ўжытак, дазваляюць зрабіць наступныя высновы.

1. Разглядаемы перыяд стаў важнай вехай у развіцці беларускага народа і фарміраванні прынцыпова новай сацыяльна-палітычнай сістэмы ў Беларусі.

Ухваленне Канстытуцыяй БССР раўнапраўя ўсіх нацыянальнасцей спрыяла грамадска-палітычнаму і культурнаму жыццю народаў Савецкай Беларусі. У выніку назіралася высокая далучанасць значнай часткі прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей да ўсіх сфер жыцця рэспублікі.

За гады савецкай улады на аснове рэалізацыі нацыянальнай палітыкі былі атрыманы важкія здабыткі ў эканамічным жыцці, культуры, адукацыі, кнігавыдавецкай справе, мастацтве нацменшасцей. Але вырашэнне нацыянальнага пытання на тэрыторыі БССР з самага пачатку было падпарадкавана інтарэсам умацавання бальшавіцкай (камуністычнай) улады, яе ўнутраным і знешнепалітычным мэтам, што не заўсёды садзейнічала развіццю

нацменшасцей. Рэспубліканскія органы ўлады знаходзіліся пад кантролем цэнтральных органаў СССР і не маглі ў поўнай меры ўздзейнічаць на нацыянальныя працэсы.

Самым насычаным і плённым перыядам адраджэння, захавання і рэалізацыі культурных і грамадскіх запатрабаванняў нацыянальных меншасцей былі 1920-я гг. У той час беларускі ўрад у цэлым праводзіў нацыянальную палітыку, якая адказвала інтарэсам асноўных груп нацыянальных меншасцей. Гэта быў своеасаблівы, насычаны і плённы перыяд адраджэння, захавання і рэалізацыі культурных і грамадскіх запатрабаванняў нацменшасцей. Яны атрымалі каштоўны вопыт удзелу ў вырашэнні мясцовых гаспадарчых, сацыяльных і грамадскіх спраў. Але іх удзел у гэтых працэсах быў не настолькі шырокім і трывалым, як бы таго жадалася. У наступныя дзесяцігоддзі ён не паспеў замацавацца з-за дужа цэнтралізаванага вырашэння пытанняў у сацыяльна-палітычным жыцці і несістэмнасці ў нацыянальнай працы.

Галоўнай мэтай камуністычнай улады была саветызацыя і інтэрнацыяналізацыя нацменшасцей на аснове суцэльнай русіфікацыі, а таксама выхаванне адданасці камуністычным ідэалам. Нацменшасці БССР аднымі з першых адчулі на сабе недавер з боку ўладаў. Развіццё нацыянальных культур, што мела месца ў БССР у 1920-я гады, прайшло складаны шлях. Пэўная лаяльнасць да нацыянальнага паступова змянілася варожасцю да яго з боку кіраўнікоў кампартыі і савецкай улады ў 1930-я гады. Усё непадпарадкаванае камуністычнай партыі забаранялася і выкаранялася.

Аналіз стэнаграм і матэрыялаў вышэйшага органа ўлады – з’ездаў КПБ у перыяд 1945–1990 гг. засведчыў, што палітыка ў галіне нацыянальных адносінаў, што праводзілася ў СССР у цэлым і ў БССР у прыватнасці, у пасляваенныя дзесяцігоддзі ў агульных рысах супадала з нацыянальнай палітыкай перадваеннага перыяду. Гэта праяўлялася і ў барацьбе з “нацыяналізмамі”, і ў пашырэнні сферы ўжывання рускай мовы. Датчылася гэта не толькі “беларускага нацыяналізму”, але і прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей Беларусі: палякаў, яўрэяў, татараў, літоўцаў і інш. Сутнасць палітыкі ў адносінах да іншых нацый разумелася па іх адданасці правячаму рэжыму.

У шматнацыянальнай і шматканфесійнай краіне за кароткія тэрміны быў створаны новы навукова-тэхнічны і развіты інтэлектуальны патэнцыял, але адбыліся пэўныя дэфармацыі ў нацыянальнай сферы. Паступовасць, дабраахвотнасць і цярплівасць не прымаліся ў разлік, мясцовыя ўмовы, нацыянальныя культурна-гістарычныя асаблівасці не ўлічваліся. Істотныя змены ў нацыянальнай палітыцы адбыліся пасля прыняцця 27.07.1990 г. Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце Рэспублікі Беларусь.

2. Для грамадска-палітычнага жыцця нацыянальных меншасцей Савецкай Беларусі міжваеннага часу былі характэрны дзве тэндэнцыі: па-першае, гэта быў апошні перыяд дзейнасці нацыянальных партый, арганізацый і аб’яднанняў, якія паступова выцясняюцца з жыцця, па-другое, адбываецца далучэнне

нацыянальных меншасцей у новыя працэсы праз уцягненне іх у прасавецкія грамадска-палітычныя аб'яднанні.

Нацыянальныя меншасці прынялі актыўны ўдзел у грамадска-палітычным жыцці рэспублікі праз дзейнасць у аб'яднаннях, якія складалі палітычную сістэму грамадства ў БССР (КПБ, прафсаюзы, саветы, дзяржаўныя структуры, камсамол, кааператыўныя аб'яднанні, творчыя саюзы). Найбольш актыўна і плённа працавалі прадстаўнікі нацменшасцей БССР у таварыствах, звязаных з вытворчасцю, перапрацоўкай і рэалізацыяй сельскагаспадарчай прадукцыі.

У выніку аналізу культурнага, грамадскага, палітычнага, гаспадарчага жыцця Савецкай Беларусі можна сцвярджаць, што сярод нацменшасцей было найлепш палітычна арганізаваным яўрэйскае насельніцтва. Яно больш актыўна ўключалася ў новыя грамадска-палітычныя працэсы. Латышкае, літоўскае, нямецкае, польскае насельніцтва, якое пражывала ў сельскай мясцовасці, больш насцярожана адносілася да дзеянняў савецкай улады і імкнулася захаваць свой уклад жыцця. Татарская, цыганская і некаторыя іншыя супольнасці не змаглі цалкам рэалізаваць свае нацыянальна-грамадскія памкненні ў БССР.

У 1920-я гг. на тэрыторыі рэспублікі дзейнічаў шэраг нацыянальных партый, аб'яднанняў, таварыстваў. Адны партыі і аб'яднанні падтрымлівалі КП(б)Б альбо былі ўтвораны па яе ініцыятыве, другія крытыкавалі дзейнасць уладаў і знаходзіліся ў апазіцыі да іх. Асабліва шмат было яўрэйскіх партый і аб'яднанняў. У выніку далучэння яўрэйскай моладзі да савецкага будаўніцтва стала знікаць яўрэйскае мястэчка са своеасаблівым нацыянальным каларытам і ўкладам. У асяродку палякаў, літоўцаў, латышоў, немцаў дзейнічала вялікая колькасць рэлігійных, культурна-асветных і спартыўных таварыстваў, брацтваў, гурткоў. Уладам не падабалася, што ва ўсіх без выключэння таварыствах і гуртках прапагандавалася ідэя “нацыянальнага адзінства”.

Пачынаючы з другой паловы 1920-х гг., нацыянальныя грамадскія арганізацыі былі ліквідаваны, большасць членаў аб'яднанняў нацыянальных меншасцей абвінавачаны ў контррэвалюцыйнай дзейнасці і высланы за межы рэспублікі. Асобныя глыбока заканспіраваныя групы праіснавалі да сярэдзіны 1930-х гг. Нацыянальныя грамадскія аб'яднанні дзейнічалі на тэрыторыі Заходняй Беларусі у складзе Польшчы і нелегальна пасля аб'яднання з БССР.

У 1960–1970-я гг. на тэрыторыі БССР сярод моладзі і інтэлігенцыі існавалі асобы, якія крытычна асэнсоўвалі савецкую рэчаіснасць. З мэтай адраджэння і захавання нацыянальнай самасвядомасці рабіліся неаднаразовыя спробы стварэння грамадскіх арганізацый, непадкантрольных камуністычнай уладзе. У розных гарадах Беларусі нелегальна дзейнічалі шэраг маладзёжных нацыянальна-патрыятычных аб'яднанняў. Улады рэспублікі пільна адсочвалі і абмяжоўвалі ўсе памкненні яўрэяў, палякаў, беларусаў, якія былі накіраваны на актывізацыю грамадска-палітычнай дзейнасці, абуджэнне нацыянальнай самасвядомасці і развіццё сваёй культуры.

3. З першых гадоў савецкай улады прадстаўнікі нацменшасцей складалі пераважную большасць сярод палітычнага і эканамічнага кіраўніцтва БССР. Яны адыгрывалі значную ролю ў жыцці рэспублікі, нават большую, чым тытульная нацыя. Да сярэдзіны 1960-х гг. нацыянальныя меншасці, якія ў асноўным жылі ў гарадах і мястэчках, мелі больш высокі адукацыйны і сацыяльны статус, аказвалі пераважны ўплыў на этнакультурныя працэсы ў БССР.

Вышэйшае кіраўніцтва рэспублікі фарміравалася цэнтральнымі кіруючымі органамі СССР, якія не дапускалі ўмацавання кадравага патэнцыялу з мясцовага насельніцтва. Кіруючы апарат падбіраўся адміністрацыйным шляхам, з улікам нацыянальнага складу насельніцтва, кампетэнтнасці і адданасці камуністычным ідэалам, а таксама пераводам на кіруючыя і адказныя пасады у Беларусь асобаў з іншых рэгіёнаў СССР.

Адзначаецца высокі працэнт далучанасці да кіраўніцтва яўрэйскага, рускага, польскага і ўкраінскага гарадскога насельніцтва. Доля нацыянальных меншасцей ва ўладных структурах была большай, чым іх доля ў складзе ўсяго насельніцтва рэспублікі. Яны (за выключэннем некаторых, напрыклад, цыганоў) займалі высокія статусныя пазіцыі ў сацыяльнай структуры, эканоміцы, палітыцы і культуры беларускага грамадства. Вялікі працэнт прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей сярод кіраўніцтва часткова прадвызначыў пэўныя пралікі і няўдачы ў нацыянальнай палітыцы БССР.

У выніку індустрыяльнага развіцця рэспублікі, павышэння адукацыйнага ўзроўню прадстаўнікоў тытульнай нацыі паступова ў кіраўніцтве павялічвалася колькасць беларусаў і паменшылася ўдзельная вага нацменшасцей сярод кіруючых кадраў партыйнага, савецкага і гаспадарчага апарату. Аднак эліта нацыянальных меншасцей Беларусі, у прыватнасці яўрэйская, руская, украінская, польская, увесь час пачувала сябе ў рэспубліцы даволі камфортна.

4. У Савецкай Беларусі адсутнічалі сутыкненні і вострыя канфлікты на этнічнай, расавай, лінгвістычнай і канфесійнай аснове. Аднак у рэспубліцы захоўвалася пэўнае напружанне ў сферы міжнацыянальных адносін. Для часткі насельніцтва быў характэрны пэўны антысемітызм, пагардлівыя адносіны да праяў беларускай культуры з боку асобных груп нацменшасцей. Хуткімі тэмпамі ішоў працэс рускамоўнай асіміляцыі прадстаўнікоў розных нацыянальнасцей у Беларусі. Былі складанасці ў адносінах з польскай супольнасцю, якая пражывала на тэрыторыі Заходняй Беларусі.

Частка насельніцтва БССР звязвала сваю незадаволенасць існуючымі парадкамі з канкрэтнымі дзеяннямі ўладаў і пэўнымі выканаўцамі па нацыянальных прыкметах. Вялікая колькасць яўрэяў і рускіх на адказных пасадах прыводзіла да праяў антысемітызму ў 1920–1930-я гг., пашырэння нацыяналістычных, антырускіх настрояў у 1980-я гг.

Улічваючы высокі ўзровень адукацыі сярод яўрэйскага насельніцтва, можна казаць аб некаторых адміністрацыйных перашкодах, якія былі выкліканы

пераважна знешнепалітычнымі фактарамі, пры прызначэнні яўрэяў на адказныя пасады. У той жа час, трэба мець на ўвазе, што гаворка ідзе аб тых асобах, якія паказвалі ў анкетах сваю нацыянальнасць як яўрэй (некаторыя ў анкетах пазначалі сябе ў якасці рускіх ці беларусаў). Падобныя абмежаванні існавалі і ў адносінах да палякаў, іх даволі вялікая колькасць на пасадах мясцовага ўзроўню ў 1989 г. – гэта вынік зменаў, выкліканых палітыкай перабудовы.

Палітычны недавер, павышаная падазронасць да беларусаў, якія патэнцыйна маглі займаць кіруючыя пасады, асабліва да выхадцаў з Цэнтральнай і Заходняй Беларусі, што захоўваліся аж да 1990 г., прывялі да таго, што імі фактычна не займаліся вядучыя пасады ў органах дзяржаўнай улады і кіравання БССР, і тым самым правакавалі ўнутраныя супярэчнасці.

5. З другой паловы 1920-х гг. і да пачатку 1950-х гг. у Савецкай Беларусі праводзіліся масавыя рэпрэсіі і дэпартацыі насельніцтва. Яны былі не толькі прадуктам знешняга фактару – пагаршэння міжнароднага становішча СССР і ўзрастання напругі на заходняй мяжы, але і ўнутранага фактару – падаўлення іншадумства ў вышэйшых эшалонах улады і савецкім грамадстве ў цэлым.

Спроба саветызацыі літоўцаў, латышоў, немцаў, значнай часткі палякаў, якія пражывалі ў сельскай мясцовасці, з дапамогай створаных форм нацыянальнай аўтаноміі сябе апраўдала, але не прывяла да чакаемых вынікаў. Назіраўся супраціў з боку некаторых меншасцей БССР сацыялістычным пераўтварэнням: калектывізацыі, рэлігійнай палітыцы савецкай дзяржавы, а таксама шматлікія праявы сімпатыі да сваёй гістарычнай радзімы. У гэтай сітуацыі роспуск нацыянальных саветаў, згортванне нацыянальна-культурнай працы і наступныя рэпрэсіі былі непазбежныя. Да таго ж, як правіла, у сялянскіх гаспадарках літоўцаў, латышоў, палякаў, немцаў і іншых выкарыстоўваліся больш перадавыя тэхналогіі і дасягненні агракультуры. У выніку гэтыя сяляне часта атрымоўвалі больш высокія ўраджаі і прыбыткі ў параўнанні з сялянамі-беларусамі. Гэта стала прычынай таго, што падчас калектывізацыі іх залічылі ў разрад кулакоў і затым разам з сем'ямі рэпрэсавалі. Размах рэпрэсійных дзеянняў у дачыненні да розных нацыянальных меншасцей быў не аднолькавы, але закрануў усіх. У большай ступені пацярпелі польская, латышская, нямецкая, літоўская меншасці.

Праводзячы рэпрэсіі, дэпартацыі і перасяленні насельніцтва, партыйна-савецкае кіраўніцтва імкнулася рэалізаваць некалькі мэтаў: ліквідаваць палітычную і нацыянальную апазіцыю; здабыць танную працоўную сілу; аслабіць пэўныя народы шляхам ліквідацыі (фізічнай і пераменаў месца жыхарства) найбольш актыўных і патэнцыяльна актыўных іх прадстаўнікоў; сфарміраваць палітычнае, эканамічнае і культурнае кіраўніцтва ў рэспубліках, якое б не абапіралася на мясцовыя інтарэсы, а паслухмяна выконвала распараджэнні цэнтральных органаў улады.

6. Пабудова асноў сацыялізму суправаджалася палітыкай правядзення індустрыялізацыі і калектывізацыі. Гэта прывяло да пераўтварэння БССР у

аграрна-індустрыяльную, а затым у індустрыяльную рэспубліку і значных сацыяльных зрухаў, якія непасрэдным чынам закранулі грамадскае жыццё нацыянальных меншасцей Беларусі. Праявіліся тэндэнцыі, накіраваныя на разбурэнне народнай культуры, да страты пераемнасці духоўных каштоўнасцей.

Індустрыялізацыя прывяла да зменаў у сацыяльным і нацыянальным складзе насельніцтва рэспублікі. Раней гарадское насельніцтва складалася пераважна з прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей. Цяпер жа іх доля памяншалася. Павялічвалася ўдзельная вага беларусаў у складзе інтэлігенцыі.

Сяляне з ліку нацменшасцей неадназначна па-рознаму ўспрымалі пераход да калектыўных формаў гаспадарання. Для сярэднякоў уцягванне ў калгасы азначала карэнную ломку звычайнага, традыцыйнага ладу жыцця. Таму яны выказвалі нязгоду і сумненні адносна ўступлення ў калгасы. Бедната і батракі, спадзеючыся палепшыць сваё эканамічнае становішча, у асноўным падтрымлівалі радыкальныя пераўтварэнні ў сельскай гаспадарцы.

На тэрыторыі БССР ствараліся і дзейнічалі нацыянальныя калгасы. Першымі сталі ствараць калгасы яўрэі. Доўгі час у Савецкай Беларусі калгасы былі амаль выключна яўрэйскімі. На 1929 г., да пачатку суцэльнай калектывізацыі, было 277 нацыянальных калгасаў, з іх 249 яўрэйскіх, 22 польскіх, 4 латышскіх, па 1 літоўскім і кітайскім. На нарадах партыйных работнікаў прадстаўнікоў розных нацыянальнасцей палітыцы калектывізацыі надавалася важнае палітычнае значэнне, прычым часта прымалася рашэнне аб тым, што тэмп калектывізацыі сярод нацменшасцей павінен быць большым, чым ў беларускай вёсцы. Калектывізацыя і звязаныя з ёй высылкі заможных сялян на Урал, поўнач Расіі, у Сібір і іншыя рэгіёны СССР пацягнулі за сабой масавыя выезды за межы Беларусі, разбурэнне традыцыйных укладаў жыцця.

7. Падзеі Другой сусветнай вайны адзначыліся працэсамі ўз'яднання беларускіх зямель у верасні–кастрычніку 1939 г., сацыялістычнымі пераўтварэннямі ў Заходняй Беларусі (восень 1939–вясна 1941 гг.) і гераічнай барацьбой з гітлераўскімі акупантамі (1941–1945 гг.).

Уз'яднанне беларускіх земляў у адзінай савецкай дзяржаве ва ўмовах Другой сусветнай вайны з'явілася важным станоўчым палітычным актам у жыцці нашага народа.

Дэклараванне і правядзенне карэнных зменаў у сацыяльнай, культурнай і нацыянальнай палітыцы стваралі спрыяльныя ўмовы для прыняцця савецкай улады, асабліва ў асяродку працаўнікоў. Аднак рэчаіснасць аказалася супярэчлівай. Трагічным дысанансам сталі дэпартацыі палякаў (дзяржаўных службоўцаў, інтэлігенцыі, асаднікаў і г.д.), якія ў той час былі зразумелымі для асноўнай часткі насельніцтва, улічваючы тую жорсткую сацыяльную і нацыянальную палітыку, якую праводзіла польская ўлада на гэтых землях.

Аналізуючы грамадска-палітычнае жыццё ў Заходняй Беларусі, можна адзначыць, што змяніліся адносіны да нацыянальных меншасцей, улады БССР імкнуліся абапірацца на ўвесь спектр нацыянальных сіл. Адбывалася

фарміраванне новага кіруючага апарату з улікам нацыянальнага складу насельніцтва, а таксама пераводам на кіруючыя і адказныя пасады ў далучаную частку Беларусі асобаў з усходу. У кіруючым апарате ў Заходняй Беларусі пераважалі прадстаўнікі нацыянальных меншасцей (каля 57–67 %).

Новыя ўлады вырашалі складаныя міжнацыянальныя пытанні ў Заходняй Беларусі, строга прытрымліваючыся класавага прынцыпу. Нацыянальныя партыі забараняліся. Межы Заходняй Беларусі вымушаны былі пакінуць лідэры і актыўныя прыхільнікі нацыяналістычных партый і арганізацый, у тым ліку і беларускіх. Тыя, што засталіся, перайшлі на нелегальныя формы дзейнасці. Ідэалогія класавага падыходу ў рашэнні сацыяльна-палітычных праблем прывяла да нацыянальна-палітычных супярэчнасцей, да ўзнікнення і росту польскага нацыяналістычнага падполля.

Актыўна падтрымлівала савецкую ўладу істотная частка яўрэйскага насельніцтва і невялікая колькасць палякаў і іншых супольнасцей. Кіраўніцтва рэспублікі, мясцовыя партыйныя і савецкія органы, каб замацаваць сваю ўладу, імкнуліся развіваць культуру, духоўныя асаблівасці нацыянальных меншасцей.

8. На працягу вайны 1941–1945 гг. нацыянальныя меншасці Беларусі ўнеслі вялікі ўклад у перамогу над гітлераўцамі сваім удзелам ў ваенных падзеях на франтах, працай у тыле, барацьбой з акупантамі ў складзе савецкіх партызан і падпольшчыкаў і ў атрадах антыгітлераўскага несавецкага супраціву.

Вельмі значным быў унёсак нацменшасцей у барацьбу з акупантамі ў складзе савецкіх партызан і падпольшчыкаў Беларусі. Партызанскі рух, які пачаў разгортвацца на акупаванай тэрыторыі Беларусі з самага пачатку вайны, насіў шматнацыянальны характар. У пачатку вайны ў радах беларускіх партызан апынуліся мясцовыя патрыёты, а таксама байцы і камандзіры Чырвонай Арміі, якія вырваліся з акружэння і германскага палону. Пазней асноўную масу партызан Беларусі складалі беларусы і нацыянальныя меншасці, якія пражывалі тут у даваенны перыяд.

Калі абагульніць дадзеныя за перыяд 1941–1944 гг., у партызанскіх фарміраваннях Беларусі нацыянальныя меншасці складалі 28,9 % ад агульнай колькасці партызан рэспублікі: рускія – 19,3 %, украінцы – 3,9 %, яўрэі – 2,1 %, палякі – 0,9 % і 2,7 % складалі прадстаўнікі 68 нацый і народнасцей СССР і замежных краін. У структуры падпольных арганізацый ў гэты перыяд нацыянальныя меншасці ў сярэднім складалі 25,7 % ад агульнага ліку падпольшчыкаў: рускія – 17,1 %, украінцы – 3,6 %, палякі – 1,6 %, яўрэі – 1,3 %, прадстаўнікі іншых нацыянальнасцей – 2,1 %. Нацыянальны склад падпольных арганізацый Беларусі ў значнай ступені адпавядаў агульнай структуры этнічных груп, якія пражывалі ў рэспубліцы ў перадваенны час. Выключэнне складаюць прадстаўнікі яўрэйскай і польскай нацыянальнасцей, доля якіх у падпольных арганізацыях была меншай, чым у агульным складзе насельніцтва. Пераважная большасць прадстаўнікоў польскай нацыянальнасці, якая ўступіла ў савецкія

антыгітлераўскія арганізацыі на тэрыторыі Беларусі ў перыяд нямецкай акупацыі, з'яўляліся жыхарамі ўсходніх раёнаў БССР.

Падзеі вайны значна абвастрылі нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы ў акупаванай Беларусі. З першых дзён вайны на тэрыторыі Беларусі акупацыйныя ўлады здзяйснялі нацыянальную палітыку, якая была накіравана на дамінаванне германскай расы, анямечванне і эксплуатацыю пэўнай часткі славянскага насельніцтва, генацыд (яўрэяў, цыганоў). Гітлераўскія агрэсары імкнуліся распальваць супярэчнасці, якія мелі месца паміж палякамі, рускімі, беларусамі і яўрэямі. Нярэдка акупанты аддавалі перавагу нацыянальным меншасцям, каб супрацьпаставіць іх карэннай нацыі. Варта адзначыць, што на тэрыторыі Беларусі існавалі канфлікты паміж нацыянальнымі рухамі. Але яны не пераўтварыліся ў антаганістычныя міжнацыянальныя канфлікты.

Традыцыйныя добразычлівыя ўзаемадачыненні паміж прадстаўнікамі розных народаў Беларусі ў гады Другой сусветнай вайны былі захаваны. Шырока вядомы факты ўзаемадзейненняў у сумесным змаганні з акупантамі, самаахвярнасць з боку беларусаў, рускіх, палякаў, прадстаўнікоў іншых этнічных супольнасцей на тэрыторыі Беларусі ў дапамозе яўрэям, адносна якіх праводзілася гітлераўская палітыка генацыду.

Акупацыйныя ўлады, знішчаючы ўсіх не згодных з іх дзеяннямі, яўрэяў, праводзячы палітыку германізацыі, у той жа час стваралі ўмовы для пэўнага эканамічнага і сацыяльна-культурнага жыцця неаўрэйскай часткі насельніцтва. Гэта, а таксама тэрытарыяльна-адміністрацыйны падзел, паспрыялі таму, што нацыянальнае жыццё часткі нацыянальных меншасцей Беларусі ажывілася. На захадзе Беларусі вялікую працу разгарнулі польскія нацыяналісты (АК), якія імкнуліся выкарыстаць сітуацыю для рэалізацыі сваіх палітычных памкненняў. У паўднёвых раёнах Беларусі дзейнічала Арганізацыя ўкраінскіх нацыяналістаў (АУН–УПА). Польскія і ўкраінскія нацыянальныя вайсковыя фарміраванні налічвалі ў сваіх шэрагах не толькі тысячы палякаў і ўкраінцаў, але і тысячы беларусаў, якія пражывалі ў зонах іх актыўнага дзеяння.

Прадстаўнікі нацыянальных меншасцей Беларусі былі ў складзе розных груп калабарантаў. Асобы латышкай, літоўскай, польскай, рускай, украінскай нацыянальнасці на тэрыторыі Беларусі працавалі ў створаных акупантамі ці з іх дапамогай мясцовых адміністрацыйных органах (старасты, бургамістры, юдэнраты і г.д.), грамадскіх арганізацыях, з'яўляліся дапаможнымі супрацоўнікамі нямецкіх акупацыйных органаў. Частка з іх уваходзіла ў мясцовы паліцэйскі апарат, службу парадку, дапаможныя ахоўныя паліцэйскія фарміраванні, чыгуначныя батальёны. Найбольш актыўнымі на Беларусі падчас гітлераўскай акупацыі ў розных рэгіёнах былі рускія, у асобных – палякі і ўкраінцы. Найменш цікавіліся “палітыкай” татары, прычым варта адзначыць лаяльнасць татараў да немцаў і немцаў да татараў. На тэрыторыі Беларусі ў калабарацыйніцкім руху ўдзельнічалі нацыянальныя вайсковыя часткі.

Пераважна яны складаліся з асобаў, якія не з'яўляліся мясцовымі жыхарамі і апынуліся тут пасля пачатку і ў ходзе вайны.

9. У Савецкай Беларусі дэклараваўся клопат пра далейшы росквіт нацыянальных культур, але пры гэтым лічылася неабходным умацаванне іх інтэрнацыянальнай асновы, стварэнне агульнасавецкай культуры камунізму праз пашырэнне грамадскіх функцый рускай мовы як мовы міжнацыянальных зносін шматнацыянальнай дзяржавы. У выніку на працягу 1945–1991 гг., дзякуючы мэтанакіраванай нацыянальнай палітыкі партыйна-дзяржаўных органаў, адбылося выцясненне рускай мовай моў нацыянальных меншасцей Беларусі з грамадска-палітычнага жыцця, культурна-адукацыйнай сферы.

Пераўтварэнні ў галіне адукацыі і культуры мелі як станоўчыя, так і адмоўныя бакі. Адным з галоўных дасягненняў з'яўляецца пад'ём узроўню адукацыі ўсіх этнічных груп, што жылі ў БССР, згладжваліся дыспрапорцыі ва ўзроўнях адукаванасці.

Да недахопаў, нават з улікам станоўчага ў інтэграцыі, у першую чаргу, варта аднесці асіміляцыйныя працэсы, якія вельмі моцна закранулі палякаў, латышоў, яўрэяў, татар, літоўцаў, немцаў. А таксама тое, што нацыянальна-культурнае жыццё нацменшасцей Беларусі, за выключэннем рускіх, ад пачатку 1950-х да сярэдзіны 1980-х гг. фактычна было абмежавана рамкамі рэлігійнай сферы. Але і ёй партыйна-савецкія ўлады БССР чынілі значныя перашкоды. Рэлігійная сфера жыцця нацыянальных меншасцей Беларусі ў той час знаходзілася пад татальным кантролем партыйна-савецкіх органаў. Дзяржаўна-канфесійная палітыка была накіравана на поўнае выцясненне рэлігіі з духоўнай сферы жыцця чалавека і ўплыву на грамадства. У Савецкай Беларусі было шмат страчана нацыянальна-рэлігійных традыцый. Аднак істотная частка прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей Беларусі з'яўлялася носьбітамі пэўных рэлігійных традыцый і каштоўнасцей. Іх узровень этнічнай самасвядомасці быў нашмат вышэй, чым у беларусаў.

Грамадска-палітычныя і сацыяльныя працэсы, урбанізацыя і міграцыя, інтэрнацыяналізацыя і навукова-тэхнічны прагрэс, якія не абапіраліся на адвечныя традыцыйныя каштоўнасці народа, прывялі да знікнення цэлых пластоў традыцыйнай культуры народаў Савецкай Беларусі.

Імкненне ўладаў СССР і БССР да поўнай саветызацыі і русіфікацыі рабілі вельмі сумніўнымі перспектывы захавання і развіцця польскай, татарскай, яўрэйскай, латышскай, літоўскай, украінскай і іншых культур на беларускай зямлі.

Аднак развіццё дэмакратычных пераўтварэнняў ў выніку перабудовачных працэсаў другой паловы 1980-х – пачатку 1990-х гг. прывяло да пэўных зменаў у развіцці нацыянальных супольнасцей Беларусі. Грамадская актыўнасць нацыянальных меншасцей, як і беларускага этнасу, скіроўваецца на адраджэнне і захаванне традыцыйных культур.

Крыніцы

Архіўныя крыніцы

Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці

1. Ф. 1 Брэсцкі абкам КП(б)Б. 1939–1991 гг.
Воп. 1. – Спр. 139.
Воп. 1 б. – Спр. 1, 3, 5.
Воп. 9. – Спр. 349, 633, 745, 965, 1183, 1248, 1685.
Воп. 10. – Спр. 1028, 1299.
Воп. 11. – Спр. 11, 18.
Воп. 13. – Спр. 13, 20.
2. Ф. 2 Брэсцкае павятовае староства Палескага ваяводства
Воп. 2. – Спр. 680, 917, 1374, 1844.
3. Ф. 67 Камандаванне акругі корпуса № 9 Міністэрства ваенных спраў
Воп. 1. – Спр. 961, 965, 966, 1233, 1655, 1807.
4. Ф. 93 Брэсцкая павятовая камендатура Дзяржаўнай паліцыі МУС Польшчы
Воп. 1. – Спр. 447.
5. Ф. 114 Брэсцкі адзел Рускага дабрачыннага таварыства ў Польшчы
Воп. 1. – Спр. 1, 2, 10, 11, 30.
6. Ф. 210 Упаўнаважаны Савета па справах рэлігій пры Савеце міністраў СССР па Брэсцкай вобласці
Воп. 1. – Спр. 2, 310, 311, 315.
7. Ф. 254 Статыстычнае ўпраўленне Брэсцкай вобласці цэнтральнага статыстычнага ўпраўлення (ЦСУ) пры Савеце міністраў БССР. г.Брэст. 1981–1987 гг.
Воп. 1. – Спр. 7833, 7837, 7842.
8. Ф. 1482 Упаўнаважаны Савета па справах рускай праваслаўнай царквы пры СМ СССР па Брэсцкай вобласці
Воп. 2. – Спр. 14, 16, 24, 27.
9. Ф. 2001 Пінскае павятовае староства Палескага ваяводства
Воп. 4. – Спр. 4415, 4900.
10. Ф. 7580 Баранавіцкі абкам КПБ
Воп. 1. – Спр. 29.
11. Ф. 7581 Пінскі абкам КПБ
Воп. 1. – Спр. 93.

Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці

12. Ф. 56 Віцебскі губернскі савет рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў і яго выканаўчы камітэт
Воп. 1. – Спр. 185.
Воп. 5. – Спр. 1.
Воп. 6. – Спр. 54, 62, 63, 75, 78.
13. Ф. 118 Выканаўчы камітэт Віцебскага акруговага савета рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў

- Воп. 1. – Спр. 24, 106, 191, 202, 215, 387, 663, 673, 848.
Воп. 4. – Спр. 11, 12, 34.
14. Ф. 1966 Віцебскі абласны выканаўчы камітэт (савет народных дэпутатаў). 1948–1996.
Воп. 22. – Спр. 83, 136, 184, 233, 651, 1507, 1508, 1544, 2197, 2281, 2816, 2817, 2915, 2916, 2917, 3496, 3498, 3502, 3698, 3699.
Воп. 29. – Спр. 1, 22.
Воп. 30. – Спр. 38а, 45б, 94а, 110.
15. Ф. 2797 Адзел народнай адукацыі выканаўчага камітэта Віцебскага абласнога савета дэпутатаў працоўных. 1938–1991.
Воп. 1. – Спр. 11, 160, в. 2, спр. 139, 141.
Воп. 3. – Спр. 63, 68, 209, 695, 1037, 1041, 1171.
Воп. 7. – Спр. 174.
Воп. 10. – Спр. 28, 40, 41, 202, 204.
Воп. 14. – Спр. 575, 596, 608, 899, 901, 924, 941.
16. Ф. 10050 Віцебскі губернскі камітэт РКП(б)
Воп. 1. – Спр. 196, 205, 219, 222, 339, 381, 396, 424, 441, 484, 584, 647, 807, 849.
17. Ф. 10051 Віцебскі акруговы камітэт КП(б)Б
Воп. 1. – Спр. 212, 244, 246, 261, 413, 579, 585, 589, 630, 705.

Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці

18. Ф. 24 Гомельскі губернскі выканаўчы камітэт Савета рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў
Воп. 1. – Спр. 290, 472, 506, 516, 538, 558, 561, 569, 672, 695.
19. Ф. 60 Гомельскі губернскі адзел народнай адукацыі
Воп. 1. – Спр. 31, 41, 194, 212, 255, 278, 281, 305, 558, 970, 1263, 1311, 1312, 1412, 1447, 1461, 1493, 1560.
Воп. 6. – Спр. 1.

Дзяржаўны архіў грамадскіх аб'яднанняў Гомельскай вобласці

20. Ф. 1 Гомельскі губернскі камітэт ВКП(б)
Воп. 1. – Спр. 827, 878, 1229, 1280, 1662, 1890, 1893, 2067, 2068, 2107, 2182.
Воп. 2. – Спр. 286, 595, 609, 622.
21. Ф. 7 Гомельскі губернскі камітэт ВЛКСМ
Воп. 1. – Спр. 21, 54, 121, 125, 309, 355, 373, 872, 875.

Дзяржаўны архіў грамадскіх аб'яднанняў Гродзенскай вобласці

22. Ф. 1 Гродзенскі абласны камітэт КП(б)Б. 1944–1991 гг.
Воп. 1. – Спр. 37, 38, 67, 124, 179, 240, 243, 346, 530, 562, 962, 989, 1019, 1044, 1099, 1778, 2173, 2174, 2179, 2180, 2273, 2290, 2327, 2332, 2384, 2408, 2412.
23. Ф. 6195 Беластоцкі абкам КП(б)Беларусі. 1939–1941 гг.
Воп. 1. – Спр. 12, 28, 230.

Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці

24. Ф. 730 Адзел народнай адукацыі Гродзенскага аблвыканкама. 1944–1988 гг.

- Воп. 1. – Спр. 4. 26, 27, 43, 44, 46, 85, 201, 202, 337, 483, 491, 592, 593, 905, 965.
Воп. 1 л/с. – Спр. 30, 32.
Воп. 2. – Спр. 2. 32, 33, 34, 350, 619, 649, 895, 914, 929, 1013, 1019, 1109.
25. Ф. 1171 Гродзенскі абласны савет дэпутатаў працоўных і яго выканкам
Воп. 3. – Спр. 86, 377а, 650, 787, 804, 892.
Воп. 3 а. – Спр. 13, 17, 19, 79, 91, 94, 107, 136, 185, 189, 219, 221.
Воп. 5. – Спр. 62, 63, 784, 788, 792, 1076, 2614, 3123, 3128, 2970.
Воп. 6. – Спр. 4, в. 7, спр. 16, 17.

Дзяржаўны архіў грамадскіх аб'яднанняў Магілёўскай вобласці

26. Ф. 9 Магілёўскі абкам кампартыі Беларусі
Воп. 187. – Спр. 60, 61, 66, 114, 120, 121, 127, 132, 134, 198, 200, 201, 222, 223, 237, 249.
27. Ф. 4317 Бабруйскі абласны камітэт КПБ
Воп. 24. – Спр. 123, 212, 220, 282, 292.
28. Ф. 6573 Бабруйскі павятовы камітэт КП(б)Б
Воп. 1. – Спр. 3, 47, 55, 79, 319, 320, 324.
29. Ф. 6575 Бабруйскі акруговы камітэт КП(б)Б
Воп. 1. – Спр. 41, 177, 255, 266, 425, 490, 501, 624, 716, 906, 1030.
30. Ф. 6576 Магілёўская АКК–РСІ
Воп. 1. – Спр. 1646, 2890.
31. Ф. 6577 Магілёўскі акруговы камітэт КП(б)Б
Воп. 1. – Спр. 25, 62, 63, 73, 269, 411, 440, 453, 454, 456, 491, 495, 498, 500, 567, 705, 710, 726, 807, 831, 867, 920, 921, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 936, 938, 939, 940, 941, 964.
32. Ф. 6580 Магілёўскі ГК / РК КП(б)Б
Воп. 1. – Спр. 18, 69, 126, 288, 289, 411, 486, 626.
33. Ф. 6592 Быхаўскі павятовы камітэт РКП(б)
Воп. 1. – Спр. 313.
34. Ф. 6601 Калінінскі акруговы камітэт КП(б)Б
Воп. 1. – Спр. 72, 86, 90, 99, 122, 123, 124, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 212, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 306, 374, 380, 381, 382, 383, 395, 401, 447, 495.
35. Ф. 6622 Магілёўскі павятовы камітэт РКП(б)
Воп. 1. – Спр. 21, 74, 390.

Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці

36. Ф. 2 Магілёўскі павятовы прамысловы аддзел. Магілёў, РСФСР
Воп. 1. – Спр. 19, 401, 411, 412, 455, 497, 541, 562, 681, 863, 888.
37. Ф. 7. Магілёўскі абласны савет народных дэпутатаў і яго выканаўчы камітэт. г. Магілёў, БССР (1984–1994).
Воп. 5. – Спр. 4002, 4003, 4021, 4027, 4067, 4078, 4125, 4131, 4182, 4186, 4203, 4237, 4241, 4248, 4249.

38. Ф. 11 Выканаўчы камітэт Магілёўскага гарадскога савета дэпутатаў (гарвыканкам).
 Воп. 1. – Спр. 15, 73, 135
39. Ф. 121 Магілёўскі акруговы аддзел народнай адукацыі
 Воп. 1. – Спр. 1.
40. Ф. 153 Магілёўскі міжраённы яўрэйскі суд
 Воп. 1. – Спр. 14.
41. Ф. 244 Магілёўскі акруговы савет прафесійных саюзаў. БССР
 Воп. 1. – Спр. 2.
42. Ф. 259 Агульна-адміністрацыйны аддзел Магілёўскага гарадскога ўпраўлення, г. Магілёў. 1941–1944 гг.
 Воп. 1. – Спр. 22, 32, 57.
43. Ф. 260 Магілёўскае гарадское ўпраўленне, г. Магілёў. 1941–1944 гг.
 Воп. 1. – Спр. 29, 56, 66, 104, 151, 146
44. Ф. 263 Магілёўскі гарадскі аддзел народнай адукацыі пры Магілёўскай гарадской управе. 1941–1944 гг.
 Воп. 1. – Спр. 48, 82, 87, 88, 91, 99, 100.
45. Ф. 264 Магілёўскі акруговы аддзел народнай адукацыі. 1942–1944 гг.
 Воп. 1. – Спр. 1, 2.
46. Ф. 271 Медыка-санітарны аддзел пры Магілёўскай гарадской управе. 1941–1944 гг.
 Воп. 1. – Спр. 19, 21, 22, 28, 39, 43, 49, 52, 58, 61.
47. Ф. 272 Прамысловы аддзел пры Магілёўскай гарадской управе. 1941–1944 гг.
 Воп. 1. – Спр. 47, 74.
48. Ф. 274 Магілёўскае аддзяленне беларускага таварыства “Народнай самапомачы”, г. Магілёў. 1942–1944 гг.
 Воп. 1. – Спр. 5, 11, 25.
49. Ф. 282 Аддзел мастацтваў пры Магілёўскай гарадской управе. 1941–1944 гг.
 Воп. 1. – Спр. 3, 4, 5.
50. Ф. 289 Епархіяльны аддзел пры Магілёўскай гарадской управе. 1944 г.
 Воп. 1. – Спр. 1.
51. Ф. 306 Магілёўская абласная камісія садзейнічання працы надзвычайнай дзяржаўнай камісіі па ўстанаўленню злачынстваў нямецка-фашысцкіх захопнікаў і іх памагатых і ўліку страт, якія былі імі нанесены Магілёўскай вобласці
 Воп. 1. – Спр. 1, 9, 10, 11, 15, 50, 51, 71, 91, 93, 108, 109, 110, 111, 114.
52. Ф. 927 Магілёўскі дзяржаўны педагагічны і настаўніцкі інстытуты Міністэрства асветы БССР
 Воп. 3. – Спр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13.
53. Ф. 1027 Магілёўскі абласны савет прафсаюзаў
 Воп. 1. – Спр. 3, 8, 12, 13, 20, 21, 101, 118, 138, 148, 209, 224, 259, 268, 400, 435, 441, 544.
54. Ф. 1244 Магілёўскі гарадскі савет ветэранаў вайны працы, узброеных сіл і праваахоўных органаў
 Воп. 21. – Спр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9.
55. Ф. 1258 Калінінскі акруговы аддзел народнай адукацыі

Воп. 1. – Спр. 1, 2.

56. Ф. 2340 Уपाўнаважаны Савета па справах рэлігій пры Савеце Міністраў СССР па Магілёўскай вобласці. 1966–1990 гг.

Воп. 1. – Спр. 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103.

Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь

57. Ф. 4 п Цэнтральны камітэт КП(б)Б

Воп. 1. – Спр. 8, 10, 161, 425, 693, 1022, 1274, 1277, 1278, 1279, 1280, 1584, 1765, 1859, 1869, 1892, 1893, 1900, 1903, 1904, 1906, 1909, 1914, 1917, 1929, 1964, 1973, 1999, 2005, 2006, 2052, 2085, 2303, 2324, 2332, 2345, 2427, 2429, 2457, 2479, 2481, 2532, 2534, 2879, 2945, 2946, 2967, 2987, 2993, 2994, 3005, 3033, 3078, 3113, 3114, 3116, 3122, 3508, 3603, 3618, 3633, 3637, 3642, 3643, 3644, 3673, 3678, 3679, 3720, 3723, 3752, 3753, 3755, 4128, 4251, 4191, 4246, 4256, 4265, 4267, 4269, 4323, 4325, 4326, 4327, 4328, 4340, 4662, 4708, 4709, 4710, 4711, 4712, 4713, 4714, 4715, 4759, 4761, 4762, 4764, 4770, 4771, 4775, 5010, 5011, 5052, 5068, 5118, 5122, 5125, 5126, 5130, 5131, 6818.

Воп. 2. – Спр. 213, 215, 218, 223, 225, 232, 234, 237, 239, 244, 248, 251, 252, 253, 256, 259, 260, 263, 264, 265, 269, 270, 271, 272, 273.

Воп. 133. – Спр. 30, 53, 54, 55, 56, 70, 71.

Воп. 151. – Спр. 54, 55, 56, 62.

Воп. 156. – Спр. 41, 49, 50, 69, 145, 365, 405, 406, 421, 422, 589, 612, 638, 762, 763, 767, 769, 775, 840, 966, 968, 969.

Воп. 160. – Спр. 23, 26, 927, 929, 1053, 1054, 1077, 1078, 1124, 1125, 1167, 1168, 5114, 5617, 5621, 5628, 5632, 5633, 5636, 6366, 6367, 6370, 6372, 6377, 6380, 6386, 6403, 6405, 7131, 7138, 7145, 7146, 7154, 7155, 7160, 7161, 7167, 7169, 7171, 7174, 7175, 7178, 7179, 7184, 7186, 7189, 7190, 7193, 7194, 7197, 7710, 7721, 7723, 7738, 7744, 7747, 7759, 7791, 9139, 9144, 9149, 9163, 9172, 9180, 9192.

58. Ф. 7 Савет Міністраў БССР

Воп. 5. – Спр. 3494, 3792, 3793, 3794, 4163, 4164, 4165, 4553, 4554, 4555, 5005, 5006.

59. Ф. 6 Цэнтральны Выканаўчы камітэт БССР

Воп. 1. – Спр. 192, 193, 194, 196, 283, 284, 285, 286, 308, 383, 488, 517, 571, 587, 599, 671, 884, 970, 1007, 1013, 1076, 1118, 1300, 1565, 1862, 1901, 2285, 2566, 2571, 2837, 2865.

60. Ф. 42 Народны камісарыят асветы БССР

Воп. 1. – Спр. 604, 629, 1670.

61. Ф. 63 Цэнтральны камітэт ЛКСМБ

Воп. 2. – Спр. 12, 35, 84, 144, 150, 225, 275, 306, 497, 499.

62. Ф. 101 Народны камісарыят РСІ БССР

Воп. 1. – Спр. 2190, 3493, 3494.

63. Ф. 265 Цэнтральны савет прафесійных саюзаў БССР

Воп. 1. – Спр. 20, 114, 311, 314, 936, 1470, 1471, 2423, 2437, 2479, 2657, 2905, 2920, 2944, 3576, 2454.

64. Ф. 701 Нацыянальная камісія ЦВК БССР

- Воп. 1. – Спр. 4, 5, 6, 7, 10, 13, 17, 26, 29, 30, 31, 33, 35, 39, 43, 55, 57, 62, 63, 67, 68, 69, 89, 91, 92, 95, 96, 103, 109, 110, 112.
65. Ф. 968 Вярхоўны савет Рэспублікі Беларцусь
Воп. 1. – Спр. 4089, 4090, 4091, 4092, 4093, 4094, 4095, 4096, 4097, 4098, 4099, 4100, 4669.
66. Ф. 2651 Мазырскі камітэт усеагульнага яўрэйскага рабочага саюзу – БУНД
Воп. 1. – Спр. 1, 2.
67. Ф. 4604 Гомельскі камітэт усеагульнага яўрэйскага саюзу – БУНД
Воп. 1. – Спр. 15.
68. Ф. 4311 Дакументальныя матэрыялы Гомельскай арганізацыі Югенд–
Бунд
Воп. 1. – Спр. 1, 2.

Апублікаваныя крыніцы

69. Агурский, С.Х. Еврейский рабочий в коммунистическом движении (1917–1921) / С.Х.Агурский. – Минск: Госиздат, 1926. – 244 с.
70. Административно-территориальное устройство БССР: Справочник. В 2-х т. Т. 1 (1917–1941 гг.) / Гл. арх. упр. при Совете Министров БССР, Ин-т философии и права АН БССР. – Минск: Беларусь, 1985. – 390 с.
71. Асноўныя вынікі работы ўраду БССР / да перавыбараў саветаў 1928–29 гг. – Менск: Выд. ЦВК і СНК БССР, 1928. – 151 с.
72. Белорусская ССР в цифрах. К 10-летию существования БССР 1919–1929. – Минск, 1929. – 534 с.
73. Биографический справочник Белорусская ССР: Крат. энциклопедия Т. 5. – Минск: Белорус.сов.энциклопедия, 1982. – 733 с.
74. Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918–1920 гг. Сб. докум. и матер. В 2 т. Т.1. – Минск: Беларусь, 1968. – 602 с.
75. БССР. Вярхоўны Савет. Скліканне (11). Сесія (8). Стэнаграфічная справаздача. – Мінск: Беларусь, 1988. – 190 с.
76. БССР. Вярхоўны Савет. Скліканне, 11-е. Сесія, 1-я. Стэнаграфічная справаздача. – Мінск: Беларусь, 1985. – 312 с.
77. Бунд в Беларуси. 1897–1921. Документы и материалы / Сост. Э.М.Савицкий. – Минск: БелНИИДАД, 1997. – 608 с.
78. Бухбиндер, Н.А. История еврейского рабочего движения в России по неизданным архивным материалам / Н.А.Бухбиндер. – Л.: Академическое изд-во, 1925. – 387 с.
79. Віткоўскі, Я. Краязнаўчая праца сярод польскай нацыянальнасці / Я.Віткоўскі // Наш край. – 1927. – № 10. – С. 67–68.
80. Вольфсон, С.Я. Культурная рэвалюцыя ў дзеянні: Нацыянальна-культурнае будаўніцтва БССР да XV годзья Кастрычніцкай рэвалюцыі / С.Я.Вольфсон. – Менск: Дзяржвыд. БССР, Партмасектар, 1932. – 46 с.
81. Вольфсон, С.Я. Сучасная рэлігійнасць (паводле матэрыялаў дасьледваньняў у БССР) / С.Я.Вольфсон. – Менск: Выд-не БАН, 1930. – 120 с.

82. Восстановление народного хозяйства БССР (1921 – 1925): Сб.докум. и матер. / Гл. упр. при Совете Министров БССР и др. – Минск: Беларусь, 1981. – 270 с.
83. Всесоюзная перепись населения 1926 года: Предварительные итоги. – Москва: Изд. ЦСУ СССР, 1927. – Т. X. – 289 с.
84. Всесоюзная перепись населения 1926 года: Предварительные итоги.-Москва: Изд. ЦСУ СССР, 1928. – Т. XXVII. – 156 с.
85. Вынікі і чарговыя задачы КП(б)Б па нацпытанню (прамова сакратара ЦК КПБ т. Крыніцкага 15 кастр.1925 г.). – Клімавічы: Выд. АПА Калінінскага Акругкому, 1925. – 47 с.
86. Галадзед, М.М. Асноўныя вынікі і перспектывы гаспадарчага і культурнага будаўніцтва БССР: Доклад Урада БССР на Савеце Нар. Кам. СССР / М.М.Галадзед. – Менск: Белдзяржвыдат, 1928. – 94 с.
87. Да IX зьезду ЛКСМБ. Вопыт грамадзкай і гаспадарчай працы вясковых ячэек. – Менск: Выд.ЦК ЛКСМБ “Чырвоная зьмена”, 1928. – 70 с.
88. Да перавыбараў камітэтаў сялянскіх таварыстваў узаемадапамогі: Зб. матэр. да перавыбарчай кампаніі К.С.Т.У. БССР. – Менск: Выд-не Прэзыдыуму Цэнтр. кам-ту СТУ БССР, 1929. – 32 с.
89. Да XIV зьезду КП(б)Б. Матэрыялы да справаздачы ЦК КП(б)Б. – Менск: Выд. ЦК КП(б)Б, 1932. – 236 с.
90. Два гады нацыянальнай работы ў БССР: Збор прамоў, артыкулаў і рэзалюцый па нацыянальным пытанні. – Менск: Выд-не Нацкам. ЦВК БССР, 1929. – 167 с.
91. Два гады пяцігодкі. – Менск: Белдзяржвыдат, 1931. – 83 с.
92. Дваццаць год ЛКСМБ. – Мінск: Дзяржвыдат пры СНК БССР, 1940. – 118 с.
93. Дзейнасць ураду БССР за 1926 – 1927 год. – Менск: Выд. Кір. Спраў СНК і Эканам. Нарады БССР, 1928. – 338 с.
94. Дунец, Х. Дасягненні ў нацполітыцы ў БССР / Х.Дунец. – Менск: Бел. Адз. Цэнтравыдату СССР, 1930. – 84 с.
95. Дунец, Х. Супроць сац.-фашысцкага “Бунду” і супроць ідэалізацыі бундызму! / Х.Дунец. – Менск: Дзяржвыдат БССР, 1932. – 96 с.
96. III Всебелорусский Съезд Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов: Резолюции и постановления.– Минск: Гос.Изд.Белорус., 1921. – 64 с.
97. Идеологическая деятельность компартии Белоруссии, 1918–1945. [Сб.док.]: В 2 ч. Ч. I / Сост. Н.С.Сташкевич и др. – Минск: Беларусь, 1990. – 357 с.
98. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года в 7 т. Т. IV. – М.: Статистика, 1972. – 264 с.
99. Ітогі і бліжэйшыя задачы правядзення Ленінскай нацыянальнай палітыкі ў БССР / Пастанова аб’яднанага пленума ЦК і ЦКК КП(б)Б. – Менск: Партвыдавецтва, 1934. – 15 с.
100. Кіржніц, А. Яўрэйскі пэрыодычны друк у СССР (1917–1927) / А.Кіржніц. – Менск: Бел. Кніж. Палата, 1928. – 72 с.
101. Коммунистическая партия Белоруссии в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК / Ин-т истории партии при ЦК КПБ. – Минск: Беларусь, 1983. – Т.1. – 527 с.

102. Коммунистическая партия Белоруссии в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК / Ин-т истории партии при ЦК КПБ. – Минск: Беларусь, 1985. – Т.3. – 527 с.
103. Коммунистическая партия Белоруссии в цифрах 1918–1988. – Минск: Беларусь, 1988. – 254 с.
104. Комсомол Белоруссии. Цифры и факты. – Минск: Беларусь, 1968. – 80 с.
105. Кооперативно-колхозное строительство в Белорусской ССР (1917–1927): Сб. докум. и матер. / Гл. арх. упр. при Совете Министров СССР и др. – Минск: Наука и техника, 1980. – 310 с.
106. Культурное строительство БССР. – Минск: Издание УНХУ БССР, 1940. – 112с.
107. Ленинский комсомол Белоруссии в цифрах и фактах 1920–1980 / И.А.Сороковник, О.А.Здоровенин, А.Г.Гуринович, П.П.Макаров. – Минск: Беларусь, 1980. – 142 с.
108. Майзель, Л. Десять лет борьбы и строительства: 1920 – 11 июля 1930 г. (к разрешению национального вопроса в БССР) / Л.Майзель, Ю.Майзель. – Москва–Харьков–Минск: Центриздат народов СССР, 1930. – 45 с.
109. Малінін, С.Н. Што дала савецкая ўлада працоўным БССР / С.Н.Малінін, Я.Г.Ракаў. – Мінск: Дзяржвыд.БССР пры СНК БССР, аддзел паліт. літ-ры, 1939. – 60 с.
110. Мясцэчкі БССР у рэканструкцыйны перыяд (Справаздача аб абследаванні мясцэчак БССР, якое праведзена Нацкамісіяй пры ЦВК БССР і яўсектарам БАН у сак.-крас. 1931 г.). – Мінск: ДБВ. Экапраўсектар, 1932. – 56 с.
111. Народное образование в БССР: Сб. докум. и матер. / Гл. арх. управ. при Совете Министров БССР и др. – Мінск: Народная асвета, 1979. – 459 с.
112. Новый путь. Бобруйск. – 1942–1943.
113. Новый путь. Могилёв. – 1943.
114. Образование и развитие Союза Советских Социалистических Республик (в документах). – М.: Юридическая литература, 1973. – 735 с.
115. Олікер, Б. Нарысы па гісторыі камсамолу Беларусі. 3 прадмовы загадчыка АПА ЦК УКП(б) / Б.Олікер, Л.Розенблом. – Менск: Белдзяржвыд, 1927. – 290с.
116. Перед крутым поворотом: Тенденции в политической и духовной жизни Беларуси (1925–1928 гг.): Отражение времени в архивных документах / Авт.-сост.: Р.П.Платонов и др. Под ред. Р.П.Платонова. – Минск: БелНИИДАД, 2001. – 312 с.
117. Платун, А.М. Нацыянальна-культурнае будаўніцтва ў БССР / А.М.Платун. – Менск: Белдзяржвыдат, 1930. – 24 с.
118. По воле народа: Из истории образования Белорусской ССР и создания Коммунистической партии Белоруссии: Док. и материалы / Сост. М.Ф.Шумейко и др. – Минск: Беларусь, 1988. – 254 с.
119. Постановления пятого Всебелорусского съезда Советов. – Минск: Тип. Профтехшколы, 1924. – 30 с.
120. Практическое разрешение национального вопроса в БССР. Ч 2: Работа среди нац. меньшинств в БССР. – Минск: Изд. Нацкам. ЦВК БССР, 1928. – 159 с.

121. Практычнае вырашэнне нацыянальнага пытання ў БССР. Да X гадавіны Кастрычніцкай рэвалюцыі. – Менск: Выд. Нацкам ЦВК БССР, 1928. – Ч. 1. – 152 с.
122. Проведение сплошной коллективизации сельского хозяйства Белорусской ССР (ноябрь 1929–1932): Сб. докум. и матер. / Под ред. А.И.Азарова. – Минск: Беларусь, 1973. – 424 с.
123. Программа Еврейской социал-демократической рабочей партии (Поалей-Цион). – Москва, Б.г. – 22 с.
124. Пяць год МОПРу БССР. – Менск: Выд-не ЦК МОПРу БССР, 1929. – 28 с.
125. Развитие социалистического соревнования в Белорусской ССР (1919–1941): Докум. и матер. / Гл. арх. упр. при Совете Министров БССР и др. – Минск: Беларусь, 1980. – 272 с.
126. Рафес, М. Очерки по истории Бунда / М.Рафес. – М.: Московский рабочий, 1923. – 440 с.
127. Революционное движение среди евреев. Зб.1. – М.: изд-во Всесоюзн. о-ва политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1930. – 298 с.
128. Решения и резолюции ВКП (б) и КП(б)Б по национальному вопросу. – Минск: Белгосиздат, 1926. – 98 с.
129. Рэзалюцыі 2-га пленуму ЦП саюзу працасьветы БССР. – Менск: Дзяржвыдат БССР. Вучпедсектар, 1932. – 30 с.
130. Рэзалюцыі 5-га чарговага сходу ўпаўнаважаных Віцебскага Саюзу Спажывецкіх Таварыстваў, які адбыўся ў гор. Віцебску 15–18.05.1928 г. – Віцебск, 1928. – 19 с.
131. Рэзалюцыі гарадзкой рабочай канфэрэнцыі і акруговай канфэрэнцыі ўдарных брыгад па сацпаборніцтву. Кастрычнік 1929. – Полацк: Выд-не АБПС, 1929. – 24 с.
132. Рэзалюцыі Другога Пленуму ЦСПСБ 28–31 жніўня 1932 г. – Менск: Дзяржвыдат БССР Партмассектар, 1932. – 43 с.
133. Рэзалюцыі і пастановы 3(VIII) сходу ўпаўнаважаных Беларускага саюзу коопэрацыйных спажывецкіх аб'яднанняў “Белкоопсаюзу” (7–12.06.28). – Менск: Выд-не “Белкоопсаюзу”, 1928. – 28 с.
134. Рэзалюцыі і пастановы 3-га Акруговага З’езда Саветаў Віцебскай Акругі 21–27.04.29 г. – Віцебск: друк. “Камінтэрн”, 1929. – 52 с.
135. Рэзалюцыі і пастановы 3-га Акруговага З’езда Саветаў Менскай Акругі 17–23 красавіка 1929 г. – Менск: Выд. Сакрат. Менск. Акрвыканкому, 1929. – 32 с.
136. Рэзалюцыі і пастановы V-га Усесаюзнага з’езду Саветаў (20.05.29) і IX-га Усебеларускага з’езду Саветаў (8–15 мая 1929). – Віцебск: Выд-не Віцебскага Акрвыканкому, 1929. – 66 с.
137. Рэзалюцыі III Пленуму Аршанскага Акруговага Выканаўчага Камітэту 3-га склікання. – Ворша: Выд-не АВК, 1929. – 44 с.
138. Рэзалюцыі першага Ўсебеларускага з’езду ізбачоў (14–18 сакавіка 1927). – Менск: друк. “Менспраўдому”, 1927. – 76 с.
139. Рэзалюцыі Ўсесаюзнага з’езду работніц і сялянск – членаў саветаў і пастановы прэзыдыуму ЦВК БССР аб мерапрыемствах, якія выцякаюць з

- вынікаў зьездаў работніц і сялянск – членаў саветаў і райвыканкомаў. – Менск: Выд-не ЦВК БССР, 1928. – 28 с.
140. Саха і молат. – 1919–1922.
141. Сесіі Вярхоўнага Савета Беларускай ССР. Стэнаграфічныя справаздачы. – Мінск: Беларусь, 1972–1989.
142. Скардзіс, В. Літоўцы на Беларусі / В.Скардзіс // Наш край. – 1929. – № 6–7. – С. 10–25.
143. Служачыя дзяржаўнага і кааперацыйнага апарату БССР (Па матэрыялах перапісу служачых кіраў.апарату на 1.10.1929 г.). – Менск: Дзяржплан БССР, 1930. – 100 с.
144. Справаздача аб дзейнасці Аршанскага Акруговага выканаўчага камітэту 3-му Зьезду Саветаў.– Ворша: Выд-не АВК, 1929. – 160 с.
145. Статыстыка друку БССР за 1932 год. – Б. М., 1932. – 18 с.
146. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сборник документов. 1917–1936. В 3-х т. Т. III. – М.: Госполитиздат, 1960. – 339 с.
147. Сянкевіч, А. За ленінскую лінію ў нацыянальнай палітыцы / А.Сянкевіч. – Менск: Дзяржвыдат БССР, 1931. – 56 с.
148. Третий Съезд Уполномоченных Промысловой Кооперации БССР 5-9 июля 1929. – Минск: Издание Белкультпромсоюза, 1929. – 52 с.
149. Трэцяя сесія Вярхоўнага Савета Беларускай ССР восьмага склікання 22–23 чэрвеня 1972 года. Стэнаграфічная справаздача. – Мінск: Беларусь, 1972. – 540с.
150. “Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...”. Верасень 1939 г. – 1956 г.: дакументы і матэрыялы. У 2 кн. Кн. 1. Верасень 1939 г. – 1941 г. / склад.: У.І.Адамушка і інш. – Мінск: Беларус. навука, 2009. – 340 с.
151. Тэзісы да дакладу т. Рубенчыка аб нац.–культ. будаўніцтве на X зьездзе ЛКСМБ.– Менск: Выд-не Цэнтр. Кам-ту ЛКСМБ, 1931. – 11 с.
152. Численность и состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. / ЦСУ СССР. – М.: Финансы и статистика, 1984. – 366 с.
153. Шкільтэр, К. Латыскія колёніі на Беларусі: гістарычнае развіццё латыскіх сялянскіх гаспадарак / К.Шкільтэр. – Менск: Бел. АН Латыскі сэктар, 1931. – 274 с.
154. Шкільтэр, К. Латышскі селянін на Беларусі да і пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі / К.Шкільтэр. – Менск: Выд-не Бел. Акад. Нав., 1935. – 24 с.
155. Шоламаў, Е. Работа ЛКСМБ па нацыянальна-культурным будаўніцтве: Даклад на студзенскім пленуме ЦК ЛКСМБ / Е.Шоламаў. – Менск: Белдзяржвыдат, 1930. – 48 с.
156. Штэрн. – 1928–1930.
157. Яўрэі на Беларусі. Статыстычныя матэрыялы. – Менск: Выд-не Бел. Акад. Навук, 1930. – 151 с.
158. Gwiazda Młodzieży. – 1926–1928.
159. Orka. – 1926–1928.
160. Wasilewski, Jan. Arcybiskupi i administratorowie arhidiecezji mohyiowskiej / Jan Wasilewski. – Pinsk, 1937. – 198 s.

Бібліяграфія

1. Агеев, А.Г. История профсоюзного движения Могилёвщины / А.Г. Агеев, И.А. Пушкин. – Могилёв: УПКП “Могилёвская областная укрупнённая типография имени Спиридона Собаля”, 2005. – 216 с.
2. Адамушка, У.І. Палітычныя рэпрэсіі 20–50-х гадоў на Беларусі / У.І.Адамушка. – Мінск: Беларусь, 1994. – 158 с.
3. Адукацыя і нацыянальна-культурнае адраджэнне: Тэз. навук. дакл. на Міжнар. канф.(25–26 кастр.1994 г., г.Мінск): У 2 ч. / Нац. ін-т адукацыі Рэсп.Беларусь, Нац. ін-т гуманітар.навук Рэспублікі Беларусь. – Мінск, 1994. – Ч. 1. – 120 с.; Ч.2. – 280 с.
4. Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі ад старажытных часоў да нашых дзён (Зб. Артыкулаў). – Мінск: БДУ, 1992. – 196 с.
5. Актуальныя пытанні гісторыі БССР (савецкі перыяд): Дапам. для настаўнікаў і вучняў ст. класаў / Склад. В.М.Фамін і інш.; пад рэд. У.Н.Сідарцова. – Мінск: Народная асвета, 1991. – 191 с.
6. Антановіч, З.В. Лёсы каталіцкіх ксяндзоў Магілёўшчыны (1917–1939) / З.В.Антановіч // Шляхі Магілёўскай гісторыі: зборнік навуковых прац / Уклад. І.А.Пушкін, В.В.Юдзін. – Магілёў: Могилёв.обл.укруп.тип., 2005. – С. 255–260.
7. Антес, Петер. Религии современности. История и вера / Петер Антес. – М.: Прогресс–Традиция, 2001. – 304 с.
8. Асноўны план беларусізацыі 2-ой Беларускай дывізіі з 1926 па 1928 г. уключна // Наша слова. – 2006. – 28 чэрв. – С. 6–7.
9. Астрога, В.А. Вывучэнне гісторыі польскай меншасці ў міжваеннай Беларусі / В.А.Астрога // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 232–236.
10. Астрога, В.А. Украінцы ў гістарычнай навуцы Беларусі (1920-я гады) / В.А.Астрога // Беларусь–Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.навук.канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003г.) / Рэдкал. У.І.Навіцкі (гал.рэд.), М.П.Касцюк (нам.гал.рэд.) і інш. – Мінск: Інстытут гісторыі НАНБ, 2004. – С. 243–246.
11. Біч, М.В. і інш. БУНД / М.В.Біч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: Б.І.Сачанка (галоўны рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 1994. – Т.2. – С. 126–132.
12. Багданаў, І. Татары і башкіры: “Чышма” запрашае да супрацоўніцтва / І.Багданаў // Нацыянальныя пытанні: Матэрыялы III Міжнар.кангрэса беларусістаў “Беларуская культура ў дыялогу цівілізацый” (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снеж. 2000 г.) / Рэдкал.: Э.Дубянецкі (гал.рэд.) і інш. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 201–203.
13. Багровіч, А. Жыхарства Беларускае ССР у сьвятле перапісу 1959 г. / А.Багровіч / Бел. Инст. Навукі і Маст. – Нью-Ёрк, Мюнхен, 1962. – 88 с.
14. Багровіч, А. Латгалцы – спрадвечныя суседзі / А.Багровіч // Запісы БІНІМ. – Нью-Ёрк, 1976. – № 14. – С. 67–75.

15. Бажэнаў, Ю.В. Асвятленне нацыянальных меншасцей Беларусі ў беларускіх энцыклапедычных выданнях / Ю.В.Бажэнаў // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук.канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 369–372.
16. Балтрушэвіч, Н.Г. Пратэстанцкая царква і нацыянальна-культурная палітыка ў БССР (1940–60-я гг.) / Н.Г.Балтрушэвіч // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук.канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 285–287.
17. Балтрушэвіч, Н.Г. Пратэстанцкія арганізацыі БССР у 1944–1985 гг.: структура, формы дзейнасці, узаемаадносіны з дзяржавай (асноўныя тэндэнцыі развіцця) / Н.Г.Балтрушэвіч // Проблемы человека в современном социально-гуманитарном знании: материалы Международного научно-практического семинара, Витебск, 14 мая 2010 г. Ч. 1 / УО “ВГТУ” ; под общ.ред. О.И.Чесноковой. – Витебск: ВГТУ, 2010. – С. 220–223.
18. Бандарчык, В. Атлас “Народы Беларусі” як адна з крыніц вывучэння нацыянальных меншасцей Рэспублікі / В.Бандарчык // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб.наук.прац. Кн.1 / Нав.рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. – С. 67–71.
19. Барабаш, В. Белорусско-польское антифашистское сотрудничество на территории Беларуси в период гитлеровской оккупации (1941–1944гг.) / В.Барабаш // Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Мат. X Міжнар. навук. канф.: Гродна-Мір, 24 кастрычніка 2002 г. / Пад рэд. І. Крэня. – Гродна: ГАУПП “Тродз.друк.”, 2004. – С. 208–213.
20. Барабаш, В. Поляки и другие национальные общности Гродненщины в годы гитлеровской оккупации / В.Барабаш // Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: материалы Междунар.науч.конф., Гродно, 16–18 нояб. 2001 г. / общественное об-ие “Союз поляков на Беларуси”. – Гродно: ОО “Союз поляков на Беларуси”, 2003. – С. 205–211.
21. Барабаш, В.В. Белорусско–польские межнациональные отношения в Западной Беларуси в период Второй мировой войны // Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе: материалы междунар. науч. конф., 8–9 декабря 2005 г., Гродно / отв. ред. проф. М.А.Можейко. – Гродно: ГрГУ, 2006. – С. 56–58.
22. Барабаш, В.В. Поляки в антифашистской борьбе на территории Беларуси (1941–1944 гг.) / В.В.Барабаш. – Гродно, 1998. – 126 с.
23. Барановский, Е.И. Динамичный характер национальных отношений в СССР / Е.И.Барановский // Коммунист Белоруссии. – 1986. – № 12. – С. 14–22.
24. Барановский, Е.И. Участие украинцев в партизанском и подпольном движении в Беларуси в годы Великой Отечественной войны / Е.И.Барановский // Беларусь–Україна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук.канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003г.) / Рэдкал. У.І.Навіцкі (гал.рэд.), М.П.Касцюк (нам.гал.рэд.) і інш. – Мінск: Інстытут гісторыі НАНБ, 2004. – С.281–284.

25. Бараноўскі, Я. Нацыянальная палітыка / Я.Бараноўскі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т.5. / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: Г.П.Пашкоў (галоўны рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн., 1999. – С. 307.
26. Бараноўскі, Я.І. За дружбу народаў. Дзейнасць Камуністычнай партыі Беларусі па ажыццяўленню ленінскай нацыянальнай палітыкі ў 1921–1925 гг. / Я.І.Бараноўскі. – Мінск: Беларусь, 1972. – 214 с.
27. Бармичев, В. В единой семье братских культур / В.Бармичев. – Минск: Наука и техника, 1965. – 140 с.
28. Барыс, А. Палітычныя партыі і арганізацыі на Беларусі ў першай палове ХХ ст. / А.Барыс // Беларускі гістарычны часопіс. – 1998. – № 1. – С. 26–30.
29. Басин Я.З. Разгром иудаизма в Советской Беларуси. (1920–30-е гг.) / Я.З. Басин // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць Матэрыялы навук.канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С.247–249.
30. Басин, Я. Большевизм и евреи: Белоруссия, 1920-е : ист.очерки / Яков Басин. – Минск: А.Н.Вараксин, 2008. – 304 с.
31. Басин, Я. Идишизация / Я. Басин // Беларусь у ХХ стагоддзі. Вып. 2. – Мінск, 2003. – С. 18–38.
32. Батяев, В.Ф. Расселение и этнодемографические особенности белорусских евреев (по материалам переписей) / В.Ф.Батяев // Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі: зб. нав. арт. / БДПУ пад рэд. А.Кавалені. – Мінск: БДПУ, 1998. – С. 57 – 76.
33. Беларусіка = ALBARUTHENICA. [Кн.] 4: Яўрэйская культура Беларусі і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурамі / Міжнар. Асац. Беларусістаў, Нац. навук. – асвет. цэнтр імя Ф.Скарыны; Рэд.: В.Рагойша і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995. – 381 с.
34. Беларусіка = ALBARUTHENICA. Кн. 3: Нацыянальная і рэгіянальная культуры, іх узаемадзеянне / Міжнар. Асац. Беларусістаў, Нац. навук.-асветны цэнтр імя Ф.Скарыны; Рэд. А.Мальдзіс і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 431 с.
35. Беларуска-польскія культурныя сувязі ў 1945–1991 гадах / Ю.Вашкевіч. – Мінск: ООО “ТЕСЕЙ”, 2004. – 184 с.
36. Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё / В.К. Бандарчык, В.М. Белявіна, Г.І. Каспяровіч і інш.; Рэдкал.: В.К. Бандарчык і інш.; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск: Бел. навука, 2001. – 433 с.
37. Беларусы: Этнагеаграфія, дэмаграфія, дыяспара, канфесіі. Атлас / Нав.рэд. В.К.Бандарчык. – Мінск: Камітэт дзяржаўных знакаў пры Міністэрстве фінансаў Рэспублікі Беларусь, 1996. – 32 с.
38. Беларусь–Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.навук.канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003г.) / Рэдкал.: У.І.Навіцкі (гал.рэд.), М.П. Касцюк (нам.гал.рэд.) і інш. – Мінск: Інстытут гісторыі НАНБ, 2004. – 434 с.
39. Беларусь на мяжы тысячагоддзяў. – Мінск: БелЭн, 2000. – 432 с.
40. Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне 1941–1945: Энцыкл. / Беларус.Сав.Энцыкл. – Мінск: БелСЭ, 1990. – 679 с.

41. Беларусь у XX стагоддзі. Вып.1. – Мінск: Водолей, 2002. – 192 с.
42. Белозорович, В. Общественно-политические процессы в западно-белорусской деревне осенью 1939 – начало 1940гг. / В.Белозорович // Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Мат. X Міжнар. навук. канф.: Гродна–Мір, 24 кастрычніка 2002г. / Пад рэд. І. Крэня. – Гродна: ГАУПП “Гродз.друк.”, 2004. – С.179–188.
43. Белозорович, В.А. К проблеме депортаций населения из западных областей Беларуси в 1940 г. / В.А.Белозорович // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук.канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С.268–275.
44. Белозорович, В.А. Террор “бульбовцев” в западнобелорусской деревне во второй половине 1940-х годов / В.А.Белозорович // Беларусь–Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.навук. канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003г.) / Рэдкал. У.І.Навіцкі (гал.рэд.), М.П.Касцюк (нам.гал. рэд.) і інш. – Мінск: Інстытут гісторыі НАНБ, 2004. – С. 304–307.
45. Беляев, А. Могилёвское городское управление в период немецко-фашистской оккупации (1941–1944) / А.Беляев // Мінулая і сучасная гісторыя Магілёва: зборнік навуковых прац / Уклад. І.Пушкін. – Магілёў, 2001. – С.307–314.
46. Блада, Б. Дэпартацыі польскага насельніцтва ў глыб СССР у 1939–1941 гг. / Б.Блада // Дэпартацыя як сацыяльная праблема: Тэматычны зборнік навуковых прац / Навуковы рэдактар С.А.Яцкевіч. – Брэст, 1997. – С. 28–31.
47. Блізнюк, Дз.І. З гісторыі нацыянальнай палітыкі нямецкіх акупацыйных улад на тэрыторыі Беларусі ў 1941–1944гг. / Дз.І.Блізнюк // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук.канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 278–281.
48. Бобрык, А. Поляки в Могилёвщине. Очерк проблематики / А.Бобрык // Шляхі Магілёўскай гісторыі: зборнік навуковых прац / Уклад. І.А.Пушкін, В.В.Юдзін. – Магілёў: Могилёв.обл.укруп.тип., 2005. – С. 222–226.
49. Борка, А.І. Дзейнасць гарадскіх радаў у Заходняй Беларусі ў 20–30 гг. XX ст. / А.І.Борка // Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зборнік навук. артыкулаў / Гродз.дзярж.ун-т., рэдкалегія: І.П.Крэнь, У.І.Навіцкі, В.А.Белазаровіч (адк.рэдактары). – Гродна: ГрДУ, 2006. – С. 156–161.
50. Братское сотрудничество Белорусской ССР с союзными республиками. – Минск: Наука и техника, 1974. – 208 с.
51. Бубнаў, Ю.М. Паліталогія: Курс лекцый / Ю.М.Бубнаў, І.А.Пушкін. – Магілёў: МДУХ, 2006. – 176 с.
52. Бяспалая, М.А. Беларуская вёска ў першыя гады НЭПа (1921–1923 гг.) / М.А.Бяспалая. – Мінск: Бел. ун-т культуры, 1999. – 253 с.
53. Бяспамятных, М.Н. Літоўцы Гродзенскай вобласці: праблемы этнакультурнай ідэнтыфікацыі / М.Н.Бяспамятных // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук.канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С.336–339.
54. Вабишевич, А.Н. Из культурно-просветительской жизни украинцев в Западной Беларуси (1920–30-е годы) / А.Н.Вабишевич // Этнічныя супольнасці ў

- Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук.канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 257–262.
55. Вабішэвіч, А.М. Дзейнасць літоўскіх культурна-асветніцкіх арганізацый на беларуска–літоўска–польскім памежжы ў 20–30-я гг. XX ст. / А.М.Вабішэвіч // Веснік ГрДУ. Серыя 1. – 2007. – № 1. – С. 37–41.
  56. Вабішэвіч, А.М. Польскія грамадскія арганізацыі на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1920–1930-я гг. / А.М.Вабішэвіч // Весці НАНБ. Серыя гуманітарных навук. – 2008. – № 3. – С. 72–78.
  57. Вабішэвіч, А.М. Украінская прысутнасць у грамадска-палітычным і культурна-асветніцкім жыцці заходнебеларускіх зямель (1920–30-я гг.) // А.М.Вабішэвіч / Беларусь–Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.навук.канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003г.) / Рэдкал. У.І.Навіцкі (гал.рэд.), М.П.Касцюк (нам.гал.рэд.) і інш. – Мінск: Інстытут гісторыі НАНБ, 2004. – С. 246–250.
  58. Валахановіч, І.А. Деятельность спецгрупп НКГБ БССР по выявлению и ликвидации подпольных структур ОУН–УПА на оккупированной территории Беларуси (1943–1944 гг.) / І.А.Валахановіч // Беларусь–Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.навук. канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003г.) / Рэдкал. У.І.Навіцкі (гал.рэд.), М.П.Касцюк (нам.гал. рэд.) і інш. – Мінск: Інстытут гісторыі НАНБ, 2004. – С. 297–300.
  59. Валахановіч, А. Нацыянальныя адміністрацыйна-тэрытарыяльныя адзінкі / А.Валахановіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 5. / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: Г.П.Пашкоў (галоўны рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн., 1999. – С. 310–311.
  60. Васілючак, М.В. Аб некаторых негатыўных момантах у Заходняй Беларусі напярэдадні вайны (верасень 1939 – чэрвень 1941 гг.) / М.В.Васілючак // Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зборнік навук. артыкулаў / Гродз. дзярж. ун-т., рэдкалегія: І.П.Крэнь, У.І.Навіцкі, В.А.Белазаровіч (адк.рэдактары). – Гродна: ГрДУ, 2006. – С. 204–207.
  61. Ваціло, Н. Борьба РКП(б) с политической оппозицией в начале 20-х годов (на материалах Могилёва) / Н.Ваціло // Мінулая і сучасная гісторыя Магілёва: зборнік навуковых прац / Уклад І.А.Пушкін. – Магілёў: УПКП “Магілёўская абласная узбуйненая друкарня”, 2001. – С. 223–229.
  62. Ваціло, Н.Н. Бундовские организации Могилева и Могилевского уезда в 1920–1921гг. / Н.Н.Ваціло // Проблемы истории и культуры Верхнего Поднепровья. Международная научно-практическая конференция: Тезисы докладов / Под ред. Я.Г. Риера. – Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2001. – С. 28–30.
  63. Великая Отечественная война советского народа (в контексте Второй мировой войны): Учеб.пособие / А.А.Коваленя, М.А.Краснова, В.И.Лемешонок и др.; Под ред. А.А.Ковалени, Н.С.Сташкевича. – Минск: Изд.центр БГУ, 2004. – 231с.
  64. Великий, А. БУНД в коммунистической Беларуси: хроника политического уничтожения / А.Великий // Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 2. – Мінск, 2003. – С. 52–59.

65. Веренич В. Л. Состояние и перспективы исследования “Польщизны кресовой” // Польские говоры в СССР. – Минск: Наука и техника, 1973. – Ч. 1. – С. 183–212.
66. Вишневецкий А.Ф. Очерки истории государства и права Республики Беларусь (1917–1995). – Минск: ТПА “Форум”, 1995. – 266 с.
67. Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава. Падзеі. Людзі. Лёсы / Пад рэд. А.У.Русецкага, А.М.Дарафеева. – Віцебск: ВДУ, 1998. – 224 с.
68. Возвращённые имена. Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталинских репрессий. – Минск: Навука і тэхніка, 1992. – 120 с.
69. Выкладчыкі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы: Бібліяграфічны даведнік / Пад рэд. В.М.Чарапіцы – Гродна: ГрДУ, 1999. – 595 с.
70. Вышыньскі, У.І. Змены сацыяльнай структуры насельніцтва БССР у міжваенны перыяд / У.І.Вышыньскі, П.Ц.Петрыкаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – 26 с.
71. Вялікі, А.Ф. Змяненні ў нацыянальна-дэмаграфічнай сітуацыі заходніх абласцей Беларусі пасля падпісання дагавора 16 жніўня 1945 г. аб савецка-польскай дзяржаўнай граніцы / А.Ф.Вялікі // Праблемы ўз’яднання Заходняй Беларусі з БССР: Гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы Міжнар. навук.-тэарэт. канф. Мінск 17–18 верасня 1999 г. / Адк. рэд. П.І.Брыгадзін, У.Ф.Ладысеў. – Мінск : БДУ, 2000. – С. 259–267.
72. Вялікі, А.Ф. Палякі ў савецкай Беларусі: “дваістыя стандарты” нацыянальнай палітыкі КПБ (1944–1991 гг.) / А.Ф.Вялікі // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 292–297.
73. Вялікі, А.Ф. Перадача Беласточыны Польшчы і ўрэгуляванне пагранічных пытанняў паміж БССР і Польшчай (1944–1955гг.) / А.Ф.Вялікі // Беларуская дзяржаўнасць: вопыт XX стагоддзя: матэрыялы Міжнар.наук.-тэарэт.канф., Мінск, 18-19 крас. 2003 г. – Мінск: БДПУ, 2004. – С. 68–72.
74. Вялікі, А.Ф. Савецка-германскі пратакол аб перасяленні насельніцтва ад 28 верасня 1939 г. і яго выкананне ў Беларусі / А.Ф.Вялікі // Весці БДПУ. Серыя 2. – 2006. – № 3. – С. 15–18.
75. Вярэніч, В.Л. Польскія перыферычныя гаворкі на Усходзе (да гісторыі пытання) / В.Л.Вярэніч // Польские говоры в СССР. Ч. 1. – Минск: Наука и техника, 1973. – С. 5–21.
76. Герасимова, И.П. Еврейская национальная культура в Беларуси и отношение к ней евсекции ЦК КП(б)Б в 20-е годы / И.П. Герасимова // Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX стагоддзі. – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1997. – С. 82–100.
77. Герасімава, І. Навуковае жыццё яўрэяў Беларусі ў 1920–1930-я гады / І.Герасімава // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб. навук. прац. Кн. 2 / Нав. рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. – С. 65–67.
78. Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 5. Беларусь у 1917–1945 гг. / А.Вабішэвіч [і інш.]; рэдкал. М.Касцюк (гал.рэдактар) і інш. – Мінск: Экаперспектыва, 2006. – 613 с.
79. Гісторыя Беларускай ССР : У 5 т. Т. 3 / Гал.рэд. І.М.Ігнаценка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1973. – 694 с.
80. Гісторыя Беларускай ССР: У 5 т. Т. 4 / Гал.рэд. І.М.Ігнаценка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 640 с.

81. Гісторыя Беларускай ССР: У 5 т. Т. 5 / Гал.рэд. І.М.Ігнаценка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 775 с.
82. Гісторыя Беларускай ССР: У 2 т. Т. 2 / Пад.рэд. І.С.Краўчанкі, Н.В.Каменскай. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1958. – 662 с.
83. Глагоўская, Л. Нацыянальнае пытанне ў Беларусі пасля 1-ай сусветнай вайны / Л.Глагоўская // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб. навук. прац. Кн. 2 / Нав. рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. – С. 42–43.
84. Головнёв, А.М. Сближение национальных культур в процессе коммунистического строительства / А.М.Головнёв, А.П.Мельников. – Минск: Изд-во БГУ, 1979. – 176 с.
85. Гончаров, Н. Деятельность польского союза свободомыслящих в межвоенные годы / Н.Гончаров // Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Мат. X Міжнар. навук. канф.: Гродна–Мір, 24 кастрычніка 2002г. / Пад рэд. І. Крэня. – Гродна: ГАУПП “Гродз.друк.”, 2004. – С. 142–147.
86. Григорьев, Г.А. Крестьянские общества взаимопомощи БССР: 1921–1930 гг. / Г.А.Григорьев / АН Беларусі, Ін-т. ист.; Под ред. В.А.Полуяна. – Минск: Навука і тэхніка, 1993. – 108 с.
87. Грыбава, С.У. Палітыка нямецкіх улад у дачыненні да татарскага насельніцтва Беларусі ў час Вялікай Айчыннай вайны / С.У.Грыбава // Віцебшчына ў 1941 – 1944 гг.: Супраціў. Вызваленне. Памяць: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 18–19 чэрвеня 2009 г. / Віц. дзярж. ун-т; рэдкал.: В.У.Акуневіч (адк. рэд.). – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М.Машэрава”, 2009 – С. 100–105.
88. Грыбоўскі, Ю.В. Беларусы і ўкраінцы ў польскіх узброеных сілах (1921–1945 гг.) / Ю.В.Грыбоўскі // Беларусь–Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук. канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003г.) / Рэдкал. У.І.Навіцкі (гал. рэд.), М.П.Касцюк (нам. гал. рэд.) і інш. – Мінск: Інстытут гісторыі НАНБ, 2004. – С. 293–297.
89. Грыбоўскі, Ю.В. Этнічны склад польскіх армій Андэрса і Берлінга ў 1941–1945 гг.: параўнальны гістарычны аналіз / Ю.В.Грыбоўскі // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 281–285.
90. Гуленка, У. Палеская Сеч Украінскай Паўстанцкай Арміі / У.Гуленка // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: Г.П.Пашкоў (галоўны рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн., 1999. – Т. 5. – С. 385.
91. Данскіх, С.У. Нацыятворчыя працэсы ў Гродненскай губерні ў канцы XVIII – пачатку XX ст. / С.У.Данскіх // Polsko-Białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe: Materiały XI Międzynarodowej Konferencji Naukowej “Droga ku wzajemności” (Białystok 18–20.VII.2003) / Pod redakcją M. Kondratiuka. B.Siegienia. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2004. – S. 357–372.
92. Дарашэвіч, Э. Этнаканфесіянальныя ўзаемаадносінны ў кантэксце нацыянальнай і культурнай палітыкі / Э.Дарашэвіч // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб.навук.прац. Кн.1 / Нав.рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. – С. 62–64.

93. Дзмітрук, А.П. Асаблівасці фарміравання польскага грамадска-палітычнага руху ў Навагрудскім ваяводстве ў 20–30-я гг. / А.П.Дзмітрук // Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зборнік навук. артыкулаў / Гродз.дзярж.ун-т., рэдкалегія: І.П.Крэнь, У.І.Навіцкі, В.А.Белазаровіч (адк.рэдактары). – Гродна: ГрДУ, 2006. – С. 175–178.
94. Дзядзінкін, А.Л. Рэпрэсіі другой паловы 1920–1930-х гадоў як адзін са сродкаў ажыццяўлення нацыянальнай палітыкі савецкай улады на Беларусі / А.Л.Дзядзінкін // Веснік МДУ імя А.А. Куляшова, 2003. – № 4. – С. 34–35.
95. Дидиани, Л.Я. Критика идеологии и политики социал-сионизма / Л.Я.Дидиани. – М., 1986. – 174 с.
96. Донских, С.В. В тени большого города. Народ и город в Беларуси / С.В.Донских // Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе: материалы Междунар. науч. конф., 8–9 декабря 2005 г., Гродно / отв. ред. проф. М.А.Можейко. – Гродно: ГрГУ, 2006. – С. 28–35.
97. Дубянецкі, Э.С. Прычыны і праявы міжнацыянальнай напружанасці ў БССР у 20-я гады / Э.С.Дубянецкі // Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX стагоддзі. – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1997. – С. 101–114.
98. Думін, С.У. Беларускія татары: мінулае і сучаснасць / С.У.Думін, І.Б.Канапацкі. – Мінск: Польша, 1993. – 202 с.
99. Дэпартацыя як сацыяльная праблема: Тэматычны зборнік навуковых прац / Навуковы рэдактар С.А.Яцкевіч. – Брэст, 1997. – 36 с.
100. Елизаров, С.А. Национальные советы в структуре административно-территориального устройства БССР в 1920–30-е гг. / С.А.Елизаров // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 252–256.
101. Ермаловіч, В.І. Дзейнасць саюза ўзброенай барацьбы на тэрыторыі Беларусі (1939–1941 гг.) / В.І.Ермаловіч // Праблемы ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР: Гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы Міжнар. навук.-тэарэт. канф. Мінск 17–18 верасня 1999 г. / Адк. рэд. П.І.Брыгадзін, У.Ф.Ладысеў. – Мінск : БДУ, 2000. – С. 191–194.
102. Ермолович, В.И. К вопросу о национальном составе партизан и подпольщиков Беларуси периода войны (1941–1944гг.) / В.И.Ермолович // Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX стагоддзі. – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1997. – С. 115–124.
103. Ермолович, В.И. Национальный состав антифашистского подполья в Беларуси в 1941–1944 гг. / В.И.Ермолович // Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі: зб. нав. арт. / БДПУ пад рэд. А.Кавалені. – Мінск: БДПУ, 1998. – С. 106–111.
104. Ершова, Э.Б. Исторические судьбы художественной интеллигенции Белоруссии (1917–1941) / Э.Б.Ершова. – М.: Изд-во МГОУ, А/О Росвузнаука, 1994. – 282 с.

105. Жук, В.И. Из истории польского национального меньшинства в БССР (20–30-е годы XX столетия) / В.И.Жук / науч.ред. В.П.Андреев. – Минск: Ковчег, 2008. – 52 с.
106. Жук, В.Н. К вопросу о численности польского населения в БССР в 1920-е годы. / В.Н.Жук // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мінск, 2004. – Вып. 5. – С. 260–277.
107. Жук, В.Н. Национально-культурное строительство среди польского нацменьшинства в БССР в 1920-е годы / В.Н.Жук // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мінск, 2004. – Вып. 5. – С. 194–212.
108. Жук, В.Н. Польский фактор в политических репрессиях в БССР (1937–1938 гг.) / В.Н.Жук // Из истории польского национального меньшинства в БССР (20–30-е годы XX столетия) / науч.ред. В.П.Андреев. – Минск: Ковчег, 2008. – С. 34–51.
109. Жук, В.Н. Развитие образования и культуры среди польского населения БССР в 1930-е годы / В.Н.Жук // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мінск, 2005. – Вып. 6. – С. 179–196.
110. Жук, В.Н. Религиозно-общественные объединения католиков-поляков и антирелигиозная работа во второй половине 1920-х гг. в БССР / В.Н.Жук // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мінск, 2006. – Вып. 7. – С. 215–224.
111. Жук, В.Н. Участие поляков в общественно-политической жизни Советской Белоруссии (1921–1929 гг.) / В.Н.Жук // Беларусь у XX стагоддзі. – Мінск, 2004. – Вып. 3. – С. 96–116.
112. Жук, О.Э. Социальная организация цыган Беларуси / О.Э.Жук // Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе: материалы Междунар. науч. конф., 8–9 декабря 2005 г., Гродно / отв. ред. проф. М.А.Можейко. – Гродно: ГрГУ, 2006. – С. 78–81.
113. Жураў, А.Е. Камсамол Беларусі ў барацьбе за сацыялізм (1918–1941) / А.Е.Жураў. – Мінск: Дзяржвыдат БССР, 1957. – 76 с.
114. Загідулін, А. Грамадска-палітычны рух у Заходняй Беларусі ў 30-я гады XX ст. (на прыкладзе Парэцкай гміны) / А.Загідулін // Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Mat. X Міжнар. навук. канф.: Гродна-Мір, 24 кастрычніка 2002г. / Пад рэд. І. Крэня. – Гродна: ГАУПП “Гродздрук.”, 2004. – С. 135–141.
115. Загідулін, А.М. Формы і метады рэалізацыі нацыянальнай палітыкі польскай адміністрацыяй у Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) / А.М.Загідулін // Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе: материалы Междунар. науч. конф., 8–9 декабря 2005 г., Гродно / отв. ред. проф. М.А.Можейко. – Гродно: ГрГУ, 2006. – С. 87–90.
116. Зайка, В. Габрайскія мэмарыяльныя кнігі пра гарады і мястэчкі Беларусі / В.Зайка // Запісы БНІМ. – New York, 1999. – №24. – С. 253–273.
117. Залесский, А.И. О национальных отношениях в Советской Белоруссии: Истор. Очерки. / А.И.Залесский, П.Н.Кобринец. – Гродно: Гродненский госуниверситет, 1992. – 192 с.
118. Замойский, А. Еврейская молодежь местечек советской Белоруссии 1920-х годов: проблема выбора жизненного пути / А.Замойский // Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 2. – Мінск, 2003. – С. 100–105.

119. Замойскі А.С. Нацыянальная праца з рускім насельніцтвам БССР у 1920-я гады / А.С.Замойскі, В.П.Пічукоў // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 220–224.
120. Замойскі, А.С. Да пытання аб сацыяльна-эканамічным становішчы нацыянальных меншасцей Савецкай Беларусі ў 1920-я гады / А.С.Замойскі // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 216–220.
121. Зенькович, Ю.В. Вклад уроженцев Украины в развитие математической науки Беларуси в XX веке / Ю.В.Зенькович // Беларусь–Україна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.навук. канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003г.) / Рэдкал. У.І.Навіцкі (гал. рэд.), М.П.Касцюк (нам. гал. рэд.) і інш. – Мінск: Інстытут гісторыі НАНБ, 2004. – С. 326–328.
122. Игнатенко, И.М. Национальный вопрос и современность / И.М.Игнатенко // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук.канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С.31–38.
123. Из истории социалистического и коммунистического строительства / Сб. статей. Науч.ред. А.Н.Мацко. – Минск: Ин-т истории АН БССР, 1973. – 193 с.
124. Из истории социалистического строительства Советской Белоруссии. Сб. статей. – Минск: Идв-во АН БССР, 1959. – 249 с.
125. Ильюшин, И. Народное образование в Белорусской ССР / И.Ильюшин, С.Умрейко. – Минск: Учпедгиз, 1961. – 483 с.
126. Иоффе, Э. Джойнт в Беларуси / Э.Иоффе, Б.Мельцер. – Минск: ООО “Мэджик Бук”, 1999. – 94 с.
127. Иоффе, Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси : Краткий науч.-попул. очерк / Э.Г.Иоффе. – Минск: Арти-Фекс, 1996. – 292 с.
128. История государства и права Белорусской ССР. В 2 т. / Ред.коллегия: С.П.Маргунский и др. – Минск: Наука и техника, 1970. – Т. 1: 1917 – 1936 гг. – 608 с.
129. История еврейского национального движения 1870 – 1914. – Иерусалим: «Библиотека-Алия», 1996. – 196 с.
130. История еврейского национального движения 1914 – 1949. – Иерусалим: «Библиотека-Алия», 1996. – 244 с.
131. История могилёвского еврейства : Документы и люди : науч.-популяр. очерки и жизнеописания. В 2 кн. Кн. 2, ч. 2 / сост. : А.Литин, И.Шендерович. – Могилев: АмелияПринт, 2009. – 396 с.
132. История Могилевского еврейства: док. и люди: науч.–попул. очерки и жизнеописания. В 2 кн. Кн. 2, ч. 1 / сост. А.Литин. – Минск: Юнипак, 2006. – 388 с.
133. История рабочего класса Белорусской ССР: В 4 т. / АН БССР, Ин-т истории, Гл.ред. П.Т.Петриков и др. – Минск: Наука и техника, 1985. – Т.2: Рабочий класс БССР в годы Великой Октябрьской Социалистической революции и построения социализма (1917–1937). – 488 с.

134. История рабочего класса Белорусской ССР: В 4-х т. Т.3. Рабочий класс БССР накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочнения и развития социалистического общества (1938–1960) / Ин-т истории АН БССР. – Минск: Наука и техника, 1985. – 485с.
135. История рабочего класса Белорусской ССР: В 4-х т. Т. 4. Рабочий класс БССР на этапе совершенствования социализма (1961–1986) / Ин-т истории АН БССР; Редкол. тома: И.Е. Марченко (отв.ред.) и др. – Минск: Наука и техника, 1987. – 510 с.
136. История России. XX век / А.Н.Боханов, М.М.Горинов, В.П.Дмитриенко и др. – М.: ООО Фирма “Издательство АСТ”, 2000. – 608 с.
137. История советского крестьянства: В 5 т. / АН СССР, Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1986. – Т. 1: Крестьянство в первое десятилетие Советской власти 1917–1927 / Редкол.: Г.В.Шарапов (отв. ред.) и др. – 455 с.
138. Іваноў, У.М. Нарыс дэмаграфіі, сацыялогіі і быту рабочага класа Савецкай Беларусі (1917–1941) / У.М.Іваноў. – Мінск: Вышш.школа, 1975. – 158 с.
139. Інстытут беларускай культуры / М.П.Касцюк, П.Ц.Петрыкаў, М.У. Токараў і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 255 с.
140. Іофе, Э. Роля “Джойнта” ў развіцці яўрэйскай адукацыі на Беларусі ў 1920-я гг. / Э.Іофе // Весці Міжнароднай акадэміі вывучэння нацыянальных меншасцей. – Брэст, 1997. – № 4. – С. 30–33.
141. Історія України / Відп.ред. Ю.Сливка; керівник авт.кол. Ю.Зайцев. – Выд.3-тє, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2002. – 520 с.
142. Кабяк, Г. Дынаміка яўрэйскага насельніцтва на Гродзеншчыне ў XX ст. / Г.Кабяк // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб.наук.прац. Кн.2 / Нав.рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. – С. 74–75.
143. Каваленя, А. Сацыяльна-дэмаграфічныя і нацыянальныя працэсы на Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны / А.Каваленя, А.Касовіч // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб.наук.прац. Кн.2 / Нав.рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. – С.70–73.
144. Каваленя, А.А. Беларусь у гады Вялікай Айчыннай вайны 1941–1944гг. (некаторыя аспекты тэрытарыяльных, ваенна-палітычных і нацыянальна-дзяржаўных працэсаў) / А.А.Каваленя // Беларуская дзяржаўнасць: вопыт XX стагоддзя: матэрыялы Міжнар.наук.-тэарэт.канф., Мінск, 18–19 крас.2003 г. – Мінск: БДПУ, 2004. – С. 94–102.
145. Каваленя, А.А. Камсамольска-маладзёжнае падполле Беларусі – фактар уключэння нацыянальных меншасцей у барацьбу з ворагам (1941–1944гг.) / А.А.Каваленя, А.Н.Мацко // Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX стагоддзі. – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1997. – С. 125–152.
146. Каваленя, А.А. Моладзь заходніх абласцей Беларусі напярэдадні і ў пачатку Вялікай Айчыннай вайны / А.А.Каваленя // Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зборнік навук. артыкулаў / Гродз.дзярж.ун-т., рэдкалегія: І.П.Крэнь, У.І.Навіцкі, В.А.Белазаровіч (адк.рэдактары). – Гродна: ГрДУ, 2006. – С. 10–16.

147. Каваленя, А.А. Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы ў асяроддзі беларускіх партызан 1941–1944 гг. (па матэрыялах БШПР) / А.А.Каваленя, А.А.Калеснікава // Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі: зб. нав. арт. / БДПУ пад рэд. А.Кавалені. – Мінск: БДПУ, 1998. – С. 77–90.
148. Казлякоў, У. Паалей Цыён / У.Казлякоў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: Г.П.Пашкоў (галоўны рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн., 1999. – Т. 5. – С. 362–363.
149. Казлякоў, У.Я. Палітычныя партыі Беларусі (пачатак ХХ ст. – канец 20–х гг.) / У.Казлякоў. – Мінск, 2000.
150. Калаткоў, У.Я. Украінізацыя грамадска-палітычнага і культурнага жыцця на Беларускім Палессі ў перыяд нямецкай акупацыі (1941–1944гг.) / У.Я.Калаткоў // Беларусь–Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук.канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003г.) / Рэдкал. У.І.Навіцкі (гал. рэд.), М.П.Касцюк (нам. гал. рэд.) і інш. – Мінск: Інстытут гісторыі НАНБ, 2004. – С. 290–292.
151. Калацей, М. Адукацыя польскай дыяспары на Гродзеншчыне ў канцы 1980-х – 1990-я гг. / М.Калацей, Н.Улейчык // Нацыянальная адукацыя: Тэматычны зб.наук.прац. Кніга IX. Адукацыя дыяспар / Нав.рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст, 1998. – С. 44–47.
152. Калюжная, Г.Е. Из истории украинско–белорусских связей и современной украинской диаспоры Республики Беларусь / Г.Е.Калюжная // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук.канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С.372–375.
153. Каляда, І. У. Палітыка беларусізацыі і прычыны яе згортвання / І.У.Каляда // Весці НАНБ : серыя гуманітарных навук. – 1998. – № 1. – С.75–80.
154. Каменская, Н. Первые социалистические преобразования в Белоруссии (25 окт.1917 – июль 1919) / Н.Каменская. – Минск: Изд-во Акад. наук БССР, 1957. – 279 с.
155. Канапацкі, І. Беларускія татары як складовая частка агульнай супольнасці / І.Канапацкі // Нацыянальныя пытанні: Матэрыялы III Міжнар.кангрэса беларусістаў “Беларуская культура ў дыялогу цівілізацый” (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снеж. 2000г.) / Рэдкал.: Э.Дубянецкі (гал.рэд.) і інш. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 203–211.
156. Канапацкі, І. Беларускія татары: мінулае і сучаснасць / І.Канапацкі, С.Думін. – Мінск: Польша, 1993. – 206 с.
157. Канапацкі, І. 3 гісторыі мусульманскай адукацыі татарскай дыяспары на Беларусі / І.Канапацкі, А.-Б.Шабановіч // Нацыянальная адукацыя: Тэматычны зб.наук.прац. Кніга IX. Адукацыя дыяспар / Нав.рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст, 1998. – С. 10–14.
158. Канапацкі, І.Б. Гісторыя і культура беларускіх татар: [Вучэб. дапам.] / І.Б.Канапацкі, А.І.Смолік; Бел. Ун-т культуры. – Мінск: [Бел. Ун-т культуры], 2000. – 258 с.

159. Канфесіі на Беларусі (к. XVIII–XX стст.) / В.В.Грыгор’ева, У.М.Завальнюк, У.І.Навіцкі, А.М.Філатава; Навук. рэд. У.І.Навіцкі. – Мінск: ВП Экаперспектыва, 1998. – 340 с.
160. Каралькоў, П. Школьная адукацыя ў г. Магілёве ў перыяд нямецкай акупацыі (1941–1944 гг.) / П.Каралькоў // Магілёўская даўніна. – Магілёў, 2001. – С. 107–110.
161. Карашчанка, І. Нацыянальныя меншасці / І.Карашчанка // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : У 6 т. / Беларус.Энцыкл.; Рэдкал.: Г.П.Пашкоў (галоўны рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн., 1999. – Т. 5. – С. 311.
162. Карзенка, Г. Нацыянальныя працэсы ў беларускай навуцы (40–80-я гг.) / Г.Карзенка // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб.наук.прац. Кн.2 / Нав.рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. – С. 76–78.
163. Карзенка, Г.У. Дынаміка росту і структура навуковай інтэлігенцыі Беларусі ў 1919–1991 гг. (па матэрыялах афіцыйнай статыстыкі) / Г.У.Карзенка // Адукацыя і выхаванне. – 1994. – № 8. – С. 25–27.
164. Карнейчык, Я. Беларуская нацыя. Гістарычны нарыс / Я.Карнейчык. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – 308 с.
165. Каспяровіч, Г.І. Рускія на Беларусі (дэмаграфічны аспект) / Г.І.Каспяровіч // Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX стагоддзі. – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1997. – С. 67–81.
166. Касцюк, М. Сталіншчына і Беларусь / М.Касцюк // Беларускі гістарычны часопіс. – 1995. – № 2. – С. 98–106.
167. Касцюк, М.П. Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі / М.П.Касцюк. – Мінск: ВП Экаперспектыва, 2000. – 308 с.
168. Касцюк, М.П. Узаемаадносіны этнічных супольнасцей на Беларусі ў XXст. / М.П.Касцюк // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навуц. канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 24–31.
169. Коваленя, А.А. Нацыянальна-демаграфічныя працэсы ў Беларусі (1939–1945 гг.) / А.А.Коваленя, А.Н.Мацко // Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі: зб. нав. арт. / БДПУ пад рэд. А.Кавалені. – Мінск: БДПУ, 1998. – С. 30–56.
170. Кожінов, В.В. Наследнікі перамоў / В.В.Кожінов. – М.: Изд-во Алгоритм, 2007. – 480 с.
171. Козак, К.І. Беларуская дзяржаўнасць у гады Другой сусветнай вайны: палітычныя, сацыяльныя і эканамічныя аспекты / К.І.Козак // Беларуская дзяржаўнасць: вопыт XX стагоддзя: матэрыялы Міжнар.наук.-тэарэт.канф., Мінск, 18–19 крас.2003 г. – Мінск: БДПУ, 2004. – С. 102–108.
172. Козляков, В.Е. Национальный вопрос и неонароднические партии: начало XXв. – конец 20-х гг. (На материалах России, Беларуси, Украины) / В.Е.Козляков. – Минск: БГТУ, 2001. – 246 с.
173. Корзенко, Г.В. Научная интеллигенция Беларуси в 1944–1990 гг. Подготовка, рост, структура / Г.В.Корзенко. – Минск, 1995. – 74 с.
174. Корсак, А.І. Стаўленне кіраўніцтва СССР да генацыду яўрэйскага насельніцтва на Беларусі / А.І.Корсак // Актуальныя праблемы з гісторыі

- прошлого и современности в общественно–гуманитарных и социо–религиоведческих науках Беларуси, ближнего и дальнего зарубежья: материалы Международной научно–практической конференции, Витебск, 19–20 апреля 2007 г. / Вит. гос. ун–т.; редкол.: В.А.Космач (гл. ред.). – Витебск: Издательство УО “ВГУ им. П.М.Машерова”, 2007. – Ч. I. – С. 143–145.
175. Костюшко, И.И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / И.И.Костюшко; под ред. А.Ф.Носковой. – М.: ИС РАН, 2001. – 222 с.
176. Котаў, А.С. Дзейнасць рускай вызваленчай народнай арміі на Віцебшчыне / А.С.Котаў // Віцебшчына ў 1941 – 1944 гг.: Супраціў. Вызваленне. Памяць: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 18–19 чэрвеня 2009 г. / Віц. дзярж. ун-т; рэдкал.: В.У.Акуневіч (адк. рэд.). – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М.Машэрава”, 2009. – С. 97–100.
177. Котаў, У. Грамадска-культурная дзейнасць кааператыўных арганізацый БССР у 20–30-я гг. / У.Котаў // Беларускі гістарычны часопіс, 1997. – № 4. – С. 93–96.
178. Кротов, А.М. К вопросу об инфильтрации поляков в белорусскую этнокультурную среду / А.М.Кротов // Проблемы славяноведения: Сборник научных статей и материалов. Вып. 3. – Брянск: Издательство Брянского государственного университета, 2001. – С. 42–52.
179. Круталевич, В.А. История Беларуси: становление национальной державности (1917–1922 гг.) / В.А.Круталевич. – 2-е изд. доп. – Минск: ИООО “Право и экономика”, 2003. – 592 с.
180. Круталевич, В.А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі (1917–1945гг.): вучэб. дапаможнік / В.А.Круталевич, І.А.Юхо. – 2-е выд. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 238 с.
181. Крыварот, А.А. Узаемадзеянне беларускіх і расійскіх партызанскіх фарміраванняў на тэрыторыі Віцебскай вобласці і сумежных раёнаў РСФСР (1941 – лістапад 1942 гг.) / А.А.Крыварот // Віцебшчына ў 1941 – 1944 гг.: Супраціў. Вызваленне. Памяць: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 18–19 чэрвеня 2009 г. / Віц. дзярж. ун-т; рэдкал.: В.У.Акуневіч (адк. рэд.). – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М.Машэрава”, 2009. – С. 140–146.
182. Крывашэй, Д.А. Нацыянальныя меншасці Беларусі ў гады нямецкай акупацыі (чэрвень 1941 – ліпень 1944 г.) / Д.А.Крывашэй // Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе: материалы Междунар. науч. конф., 8–9 декабря 2005 г., Гродно / отв. ред. проф. М.А.Можейко. – Гродно: ГрГУ, 2006. – С. 104–108.
183. Крывашэй, Д.А. Нямецкія школы г. Гродна перыяду Вялікай Айчыннай вайны / Д.А.Крывашэй // Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зборнік навук. артыкулаў / Гродз. дзярж. ун-т., рэдкалегія: І.П.Крэнь, У.І.Навіцкі, В.А.Белазаровіч (адк.рэдактары). – Гродна: ГрДУ, 2006. – С. 383–387.
184. Крывашэй, Дз.А. Нацыянальныя супольнасці Беларусі ў перыяд германскай акупацыі (чэрвень 1941 – ліпень 1944) / Дз.А.Крывашэй. – Мінск: Беларуская навука, 2009. – 198 с.

185. Курьловіч, Г.М. Украінцы на Беларусі / Г.М.Курьловіч // Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі: зб. нав. арт. / БДПУ пад рэд. А.Кавалені. – Мінск: БДПУ, 1998. – С. 22–30.
186. Курьян, З. Реализация национальной политики в Мозырском округе в 1920–1930 гг. / З.Курьян // Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 2. – Мінск, 2003. – С. 177–181.
187. Кутузова, Н. Государство, нация, религия: опыт взаимодействия в Беларуси в контексте истории / Н.Кутузова // Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 2. – Мінск, 2003. – С. 182–187.
188. Кухараў, М. Значэнне сацыякультурнай інтэрапацыі ў развіцці нацыянальных меншасцей (псіхалага-педагагічны аспект) / М.Кухараў // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб.наук.прац. Кн.1 / Нав.рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. – С. 64–67.
189. Лагун, С. Р. Деятельность КПБ по перестройке и улучшению работы советов (1925–1936) / С.Р.Лагун. – Минск: Изд-во Мин. высш., средн. и проф. образ. БССР, 1962. – 232 с.
190. Лагун, С.Р. Укрепление советов Белоруссии и повышение их роли в строительстве социализма / С.Р.Лагун. – Минск: Наука и техника, 1970. – 304 с.
191. Лазько, Р. Пытанне аб польскай меншасці на Беларусі ў кантэксце савецка-польскіх адносін 1920–30-х гг. / Р.Лазько // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб. навук. прац. Кн. 2 / Нав. рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. – С. 59–61.
192. Левяш, І. Нацыянальная меншасць: праблемнасць паняцця і беларускія рэаліі / І.Левяш // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб.наук.прац. Кн. 1 / Нав.рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. – С. 12–15.
193. Лейзеров, А. Национальная политика в Беларуси в первые годы советской власти (1920-1939) / А.Лейзеров // Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 1. – Мінск: Водoley, 2002. – С. 104–109.
194. Лейзеров, А. Участие поляков в государственной, экономической, культурной жизни Беларуси (1920–30-е годы) / А.Лейзеров // Нацыянальныя пытанні: Матэрыялы III Міжнар.кангрэса беларусістаў “Беларуская культура ў дзялогу цівілізацый” (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снеж. 2000г.) / Рэдкал.: Э.Дубянецкі (гал.рэд.) і інш. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 2001. – С. 193–201.
195. Лиокумович, С. Евреи в белорусском спорте / С.Лиокумович // Беларусь у XX стагоддзі. Вып.1. – Мінск: Водoley, 2002. – С. 115–126.
196. Липецкий, Э.А. Некоторые аспекты деятельности БУНДа после Октябрьской революции 1917 г. / Э.А.Липецкий // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 188–190.
197. Лисовский, С. Формирование основ национальной политики в отношении населения Белорусских земель / С.Лисовский // Polsko-Białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe: Materiały XI Międzynarodowej Konferencji Naukowej “Droga ku wzajemności” (Białystok 18–20.VII.2003) / Pod redakcją M. Kondratiuka. B.Siegienia. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2004. – S. 389–414.

198. Литвинёнок, Р.С. Польское общественно-политическое движение в Беларуси и Литве (канец XIX–начало XX вв.) / Р.С.Литвинёнок // Вестник БГУ.– Серия 3, 1998. – № 2. – С. 10–16.
199. Литин, А. “Еврейский вопрос” в Могилеве в свете архивных изысканий / А.Литин // Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць: зборнік навуковых прац удзельнікаў Трэцяй Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць” у 2 ч. Ч. II / уклад І.А.Пушкін, В.В.Юдзін. – Магілёў, 2003. – С. 51–60.
200. Литин, А. Синагоги Могилева / А.Литин // Мінулая і сучасная гісторыя Магілёва: зборнік навуковых прац / уклад І.А.Пушкін. – Магілёў: УПКП “Магілёўская абласная ўзбуйненая друкарня”, 2001. – С. 168–176.
201. Литин, А.А. “Политическая жизнь” Могилёвской типографии в довоенное время / А.А.Литин // Шляхі Магілёўскай гісторыі: зборнік навуковых прац / уклад. І.А.Пушкін, В.В.Юдзін. – Магілёў: Могилёв.обл.укруп.тип., 2005. – С. 295–300.
202. Лінднэр, Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX стст. / Р.Лінднэр / Пер. з ням. Л. Баршчэўскага; нав.рэд. Г.Сагановіча. – СПб.: Неўскі прасцяг, 2003. – 540 с.
203. Ліс, Я.А. Прывілеяванае становішча польскай этнічнай супольнасці ў Заходняй Беларусі (1921–1939гг.) / Я.А.Ліс // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук.канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: “Дэполіс”, 2001. – С.266–268.
204. Ліс, Я.А. Становішча ўкраінцаў у Заходняй Беларусі (1921–1939гг.) / Я.А.Ліс // Беларусь–Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар. навук. канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003г.) / Рэдкал. У.І.Навіцкі (гал. рэд.), М.П.Касцюк (нам. гал. рэд.) і інш. – Мінск: Інстытут гісторыі НАНБ, 2004. – С. 253–255.
205. Лісоўскі, Л. Гісторыя нацыянальных меншасцей на Нараўляншчыне / Л.Лісоўскі // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб. навук. прац. Кн.2 / Нав. рэд. С.А.Яцкевіч.– Брэст–Мінск–Віцебск, 1996.– С. 48–49.
206. Літвін, А.М. Армія Краёва / А.М.Літвін // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 1. / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: М.В.Біч (гал.рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн. 1993. – С. 152–153.
207. Лошенкова, Д.М. Участие еврейских женщин в сопротивлении фашистам в некоторых гетто Беларуси / Д.М.Лошенкова // Актуальные проблемы из исторического прошлого и современности в общественно–гуманитарных и социо–религиоведческих науках Беларуси, ближнего и дальнего зарубежья: материалы Международной научно–практической конференции, Витебск, 19–20 апреля 2007 г. / Вит. гос. ун–т.; редкол.: В.А.Космач (гл. ред.). – Витебск: Издательство УО “ВГУ им. П.М.Машерова”, 2007. – Ч. I. – С. 135–137.
208. Лубинский, И.И. Взаимоотношения власти и народа в БССР в 1944–1953 гг.: историографический обзор / И.И.Лубинский // Романовские чтения – 5: сб. трудов Международной науч. конференции. – Могилёв: УО “МГУ им. А.А.Кулешова”, 2009. – С.55–57.

209. Лукашук, А. Прыгоды АРА ў Беларусі / А.Лукашук. – 2-е выд. – Радыё Свабодная Эўропа, 2005. – 500 с.
210. Лукін, В. Міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў 20-я гады ХХ ст. (на прыкладзе латышоў і літоўцаў) / В.Лукін // Беларускі гістарычны часопіс. – 1997. – № 2. – С. 73–80.
211. Лукін, В.С. Вырашэнне нацыянальных праблем народаў Прыбалтыкі на Беларусі ў 20 гады ХХ ст. / В.С.Лукін // Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў ХХ стагоддзі. – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1997. – С. 38–46.
212. Лыч, Л. Беларуская нацыя і мова: Літ.-гістарыч. арт. / Л.Лыч. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1994. – 277 с.
213. Лыч, Л. Гісторыя культуры Беларусі / Л.Лыч, У.Навіцкі. – 2-е выд., дап. – Мінск: ВП Экаперспектыва, 1997. – 486 с.
214. Лыч, Л. Татары Беларусі на пераломе сацыяльна-палітычных эпох (ХХ – пачатак ХХІ ст.) / Л.Лыч. – Мінск: Кнігазбор, 2007. – 76 с.
215. Лыч, Л.М. Беларусізацыя як дамінанта нацыянальнай палітыкі (ліпень 1924 – сярэдзіна 30-х гадоў) / Л.М.Лыч // Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў ХХ стагоддзі. – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1997. – С. 22–37.
216. Лыч, Л.М. Ликвидация экономического и социально-культурного неравенства союзных республик: На примере БССР (1917–1941) / Л.М.Лыч / Под ред. В.А.Полуяна: АН БССР, Ин-т истории. – Минск: Наука и техника, 1987. – 286 с.
217. Лыч, Л.М. Міжнацыянальныя дачыненні на Беларусі (верасень 1943 – кастрычнік 1964 г.) / Л.Лыч. – Мінск: Галіяфы, 2009. – 284 с.
218. Люцко, А.В. Деятельность КПБ по подбору, воспитанию и расстановке кадров. 1943–1945 гг. / А.В.Люцко. – Минск: Изд-во БГУ им. В.И.Ленина, 1973. – 160 с.
219. Люцко, А.В. Деятельность КПБ по подбору, воспитанию и расстановке кадров. 1946–1950 гг. / А.В.Люцко. – Минск: Изд-во БГУ им. В.И.Ленина, 1975. – 176 с.
220. Ляўко, А. Узаемадзеянне культур нацыянальных меншасцей з беларускай культурай як умова іх развіцця / А.Ляўко // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб. навук. прац. Кн. 1 / Нав. рэд. С.А. Яцкевіч. – Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. – С. 60–62.
221. Мазец, В. Асіміляцыя нацыянальных меншасцяў у БССР у 1945–1985 гг. як вынік дзяржаўна-нацыянальнай палітыкі / В.Мазец // Репрессивная политика советской власти в Беларуси: сб. науч. работ. Вып. 3 / сост. И.Кузнецов, Я.Басин; науч. ред. В.П.Андреев. – Минск, 2007. – С. 207–238.
222. Мазец, В. Нацыянальна дзяржаўная палітыка і змены этнічнай структуры насельніцтва Беларусі ў 1945–1986 гг. / В.Мазец // Беларусь у ХХ стагоддзі. Вып. 2. – Мінск, 2003. – С. 234–241.
223. Мазец, В.Г. Нацыянальна-дзяржаўная палітыка ў БССР (1945–1991 гг.): гістарыяграфія праблемы / В.Г.Мазец // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі, новай і навейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША: матэрыялы Рэсп., навук.-тэарэт. канф., г. Мінск, 28 сак. 2008 г. У 2 ч. Ч. 2. Гістарыяграфія новай і навейшай

- гісторыі краін Еўропы і ЗША: даследаванні, праблемы, пошукі / Бел.дзярж.ун-т імя М.Танка; рэдкал. А.І.Андрала, М.М.Забайскі, А.П.Жытко; адк. рэд. В.А.Пілецкі. – Мінск: БДПУ, 2008. – С. 140–143.
224. Мазец, В.Г. Нацыянальна-дзяржаўная палітыка ў БССР у 1945–1991 гг. і яе ўплыў на нацыянальную самасвядомасць / В.Г.Мазец // Чаловек. Цивилизация. Культура: IX Межвуз. науч.-теорет. конф.: тезисы докл.: Минск 23.04.2004 г. / Ред. совет: Алпеев А.Н. и др. – Минск: ЗАО “Веды”, 2004. – С. 20–24.
225. Мазец, В.Г. Роля ўкраінцаў у грамадскім і культурным жыцці Беларусі (1945–1989 гг.) / В.Г.Мазец // Беларусь–Україна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук. канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003г.) / Рэдкал. У.І.Навіцкі (гал.рэд.), М.П.Касцюк (нам.гал. рэд.) і інш. – Мінск: Інстытут гісторыі НАНБ, 2004. – С. 312–315.
226. Мазурова, Я.С. Государственные трудовые резервы Белоруссии в годы четвертой пятилетки / Я.С.Мазурова. – М.: Профиздат, 1962. – 104 с.
227. Мазько, Э. Беларускі нацыянальны рух у міжваеннай Польшчы (20–30-я гг. ХХст.) / Э.Мазько // Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Мат. X Міжнар. навук. канф.: Гродна–Мір, 24 кастрычніка 2002г. / Пад рэд. І. Крэня. – Гродна: ГАУПП “Гродз.друк.”, 2004. – С. 148–162.
228. Мазько, Э. Праблема нацыянальных меншасцей у ідэалогіі і дзейнасці беларускай хрысціянскай дэмакратыі (1920–30гг.) // Э.Мазько / Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб.наук.прац. Кн.2 / Нав.рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. – С. 57–59.
229. Малашко, А.М. К вопросу об оформлении однопартийной системы в СССР / А.М.Малашко. – Минск: БГУ, 1969. – 322 с.
230. Мальцев, В. Основные эстетические тенденции в Белорусском театре 1920-х годов / В.Мальцев // Беларусь у ХХ стагоддзі. Вып. 2. – Мінск, 2003. – С. 242–251.
231. Маргунский, С. Государственное строительство Белорусской ССР на первом этапе её развития / С.Маргунский. – Минск: Изд-во АН БССР, 1953. – 114 с.
232. Маргунский, С.П. Государственное строительство БССР в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925) / С.П.Маргунский. – Минск: Наука и техника, 1966. – 286 с.
233. Маргунский, С.П. Интернациональное и национальное в государственном строительстве Белоруссии 1917–1922 / С.П.Маргунский, Л.И.Кукреш. – Минск: Наука и техника, 1978. – 224 с.
234. Марозава, С. Гістарыяграфія канфесійнай гісторыі Беларусі / С.Марозава // Гістарычны альманах. Т. 4. – Гародня: БГТ, 2001. – С. 147–159.
235. Мартос, А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни / А.Мартос. – Минск: Изд-во Белорусского Экзархата, 2000. – 351 с.
236. Марцелев, С.В. На путях строительства социализма. Печать Белоруссии в 1926–1937 гг. / С.В.Марцелев. – Минск: Беларусь, 1972. – 310 с.
237. Марцуль, Г. Советский народ – новая историческая общность людей / Г.Марцуль // Коммунист Белоруссии. – 1987. – № 8. – С. 22–28.
238. Марченко, И.Е. Рабочий класс БССР в послевоенные годы. 1945–1950 / И.Е.Марченко. – Минск: Изд-во АН БССР, 1962. – 259 с.

239. Марченко, И.Е. Трудовой подвиг рабочего класса Белорусской ССР / И.Е.Марченко. – Минск: Наука и техника, 1977. – 247 с.
240. Машчук, А. Дзейнасць Бундаўскіх культурна-асветніцкіх арганізацый на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд / А.Машчук // *Polsko-Białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe: Materiały XI Międzynarodowej Konferencji Naukowej "Droga ku wzajemności"* (Białystok 18-20.VII.2003) / Pod redakcją M. Kondratiuka. B.Siegienia. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2004. – S. 569–580.
241. Мельников, А.П. Национальная культура в общей системе культуры / А.П.Мельников // *Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе: материалы Междунар. науч. конф., 8–9 декабря 2005 г., Гродно* / отв. ред. проф. М.А.Можейко. – Гродно: ГрГУ, 2006. – С. 403–405.
242. Мисюк, В.С. Проблемы исследования экономического и культурного положения белорусского, украинского и русского населения Западной Беларуси (1921–1939гг.) / В.С.Мисюк // *Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук.канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.)* / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 297–300.
243. Мікуліч, Т.М. Мова і этнічная самасвядомасць / Т.М.Мікуліч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1996. – 160 с.
244. Мірановіч, Я. Найноўшая гісторыя Беларусі / Я. Мірановіч; Навук. рэд. А. Краўцэвіч. – СПб: Неўскі прасцяг, 2003. – 243 с.
245. Мошук, А.В. Еврейские культурно-просветительские организации на территории Западной Беларуси / А.В.Мошук // *Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук.канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.)* / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 244–246.
246. Навіцкі, У. Гістарыяграфія гісторыі культуры Беларусі 20 ст.: вынікі і перспектывы даследаванняў / У.Навіцкі // *Гістарычны альманах. Т 4.* – Гародня: БГТ, 2001. – С. 73–86.
247. Навіцкі, У. Развіццё культур нацыянальных меншасцей Беларусі ў 1920-я гг. / У.Навіцкі // *Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб. навук. прац. Кн. 2* / Нав. рэд. С.А.Яцкевіч.– Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. – С. 49–51.
248. Навіцкі, У.І. Дзяржаўная палітыка да рыма-каталіцкай царквы Заходняй Беларусі (1945–1955 гг.) / У.І.Навіцкі // *Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зборнік навук. артыкулаў* / Гродз.дзярж.ун-т., рэдкалегія: І.П.Крэнь, У.І.Навіцкі, В.А.Белазаровіч (адк.рэдактары). – Гродна: ГрДУ, 2006. – С. 17–22.
249. Навіцкі, У.І. Савецкая палітыка ў адносінах да этнічных супольнасцей Беларусі / У.І.Навіцкі // *Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук.канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.)* / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 15–24.
250. Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе / М.П.Касцюк [і інш.]; рэдкал.: А.А.Каваленя [і інш.]; Нацакад.навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус.навука, 2008. – 615 с.
251. Нарысы гісторыі Беларусі: У 2-х ч. Ч. 2. / А.П.Касцюк, І.М.Ігнаценка, У.І.Вышыньскі і інш.; Інстытут гісторыі АНБ. – Мінск: Беларусь, 1995. – 560 с.

252. Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі: зб. нав. арт. / БДПУ пад рэд. А.Кавалені. – Мінск: БДПУ, 1998. – 144 с.
253. Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX стагоддзі. Зб.нав.арт. – Мінск: БДПУ імя М.Танка, 1997. – 170 с.
254. Нацыянальны атлас Беларусі. – Мінск: Камітэт па зямельных рэсурсах, геадэзіі і картаграфіі пры СМ РБ, 2002. – С. 170–184.
255. Наша слова. – 2004. – № 32. – 18 жніўня. – С. 4.
256. Недасек, Н. Нацыянальнае самавызначэнне й Саветы / Н.Недасек // Беларускі зборнік. Кн.11. – Мюнхэн, 1959. – С. 5–19.
257. Несцяровіч, М.Б. Узаемаадносіны дзяржаўнай улады і грамадскіх арганізацый у Беларусі (1917–2000 гг.) / М.Б.Несцяровіч // Весці НАНБ. Серыя гуманітарных навук, 2005. – № 2. – С. 52–58.
258. Новік, Е.К. Ленинский комсомол Белоруссии в общеобразовательной школе / Е.К.Новик, В.И.Новицкий. – Минск: Наука и техника, 1982. – 352 с.
259. Новицкий, В.И. Участие Ленинского комсомола Белоруссии в борьбе за подъем народного образования (1920 – июнь 1941) / В.И.Новицкий, Е.К.Новик. – Минск: Наука и техника, 1979. – 272 с.
260. Новік, А.А. Вытокі Арміі Краёвай / А.А.Новік // Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зборнік навук. артыкулаў / Гродз.дзярж.ун-т., рэдкалегія: І.П.Крэнь, У.І.Навіцкі, В.А.Белазаровіч (адк.рэдактары). – Гродна: ГрДУ, 2006. – С. 127–131.
261. Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии : В 2 ч. – Минск: Госиздат БССР, 1961. – Ч. 1: 1903–1920. – 400 с.
262. Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии : В 2 ч. – Мінск: Беларусь, 1967. – Ч. 2: 1921–1961. – 588 с.
263. Очерки истории Ленинского комсомола Белоруссии. – Минск: Беларусь, 1975. – 536 с.
264. Очерки истории профсоюзов Белоруссии (1905–1969). – Минск: Беларусь, 1970. – 474 с.
265. Павлович, Р.К. Национальный состав командных кадров учебного отряда, сухопутных и тыловых частей речной пинской военной флотилии в 1941г.: к постановке проблемы / Р.К.Павлович // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук.канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 275–278.
266. Палітычныя рэпрэсіі на Беларусі ў XX стагоддзі: матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 27–28 марта 1998 г.). – Мінск, 1998. – 278 с.
267. Пасэ, У.С. Вялікая Айчынная вайна 1941–45 гг. / У.С.Пасэ // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 2. / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: Б.І.Сачанка (гал.рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 425–434.
268. Пашкевіч, А.В. Беларуска-украінскае ўзаемадзеянне пад час выбарчых кампаніяў і ў парламенце II Рэчы Паспалітай / А.В.Пашкевіч // Беларусь–Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.навук.канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003г.) / Рэдкал. У.І.Навіцкі (гал.рэд.), М.П.Касцюк (нам.гал.рэд.) і інш. – Мінск: Інстытут гісторыі НАНБ, 2004. – С. 269–272.

269. Петриков, П.Т. Организация и деятельность постоянных комиссий местных советов Белоруссии (1944–1970) / П.Т.Петриков. – Минск: Наука и техника, 1971. – 199 с.
270. Пичуков В.П. Гомельщина многонациональная (20–30-е годы XX века). Вып. 1. / В.П.Пичуков, М.И.Старовойтов / Гом. гос. ун-т им. Ф.Скорины, Упр. культуры Гомел.обл.исполкома. – Гомель, 1999. – 233 с.
271. Пичуков, В. Политические репрессии и насильственная депортация в отношении этнических немцев белорусского восточного Полесья в 30–40-е гг. XX в. / В.Пичуков // Репрессивная политика советской власти в Беларуси: сб. науч. работ. Вып. 3 / сост. И.Кузнецов, Я.Басин; науч. ред. В.П.Андреев. – Минск, 2007. – С. 186–206.
272. Платонаў, Р.П. Лёсы: Гісторыка-дакументальныя нарысы аб людзях і малавядомых падзеях духоўнага жыцця ў Беларусі 20–30-х гадоў / Р.П.Платонаў. – Мінск: БелНДІДАС, 1998. – 327 с.
273. Платонаў, Р.П. Палітыка. Ідэі. Лёсы: грамадскія пазіцыі ва ўмовах нарастання ідэялагічнага дыктату ў Беларусі 20–30-х гадоў / Р.П.Платонаў. – Мінск: БелНДІДАС, 1996. – 383 с.
274. Поалей-Цион // Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия / Гл.ред. С.С. Хромов; Ред.кол.: Н.Н. Азовцев, Е.Г. Гимпельсон, П.А. Голуб и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1987. – С. 466–467.
275. Подлипский, А. К вопросу о награждении витебских евреев государственными наградами СССР в послевоенный период / А.Подлипский // Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 2. – Мінск, 2003. – С. 252–257.
276. Праблемы ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР: Гісторыя і сучаснасць: матэрыялы Міжнар. навук.-тэарэт. канф. Мінск 17–18 верасня 1999 г. / Адк. рэд. П.І.Брыгадзін, У.Ф.Ладысеў. – Мінск : БДУ, 2000. – 333 с.
277. Прафесары і дактары навук Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1921–2001) / Склад. А.А.Яноўскі. – Мінск: БДУ, 2001. – 339 с.
278. Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: материалы Международной науч.конф., Гродно, 7–9 нояб. 2003 г. / общественное об-ие “Союз поляков на Беларуси”. – Барановичи: Баранов.укруп.тип., 2004. – 422 с.
279. Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: материалы Междунар.науч.конф., Гродно, 16–18 нояб. 2001 г. / общественное об-ие “Союз поляков на Беларуси”. – Гродно: ОО “Союз поляков на Беларуси”, 2003. – 288 с.
280. Проценко, О.Э. Из истории польского национального образования на территории Западной Беларуси (1921–1939гг.) // О.Э.Проценко / Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук.канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С.262–265.
281. Пуршышева, Н. Изменения модели национально-культурного развития в БССР на рубеже 20–30-х гг.: региональный аспект / Н.Пуршышева // Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць: зборнік навуковых прац удзельнікаў Трэцяй Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Гісторыя Магілёва: мінулае і

- сучаснасць” у 2 ч. Ч. II / уклад І.А.Пушкін, В.В.Юдзін. – Магілёў, 2003. – С.25–29.
282. Пурышева, Н.М. “Украинский фактор” в национально-культурной политике Беларуси (1920-е – начало 1930-х гг.) / Н.Пурышева // Беларусь–Україна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук. канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003г.) / Рэдкал. У.І.Навіцкі (гал.рэд.), М.П.Касцюк (нам.гал. рэд.) і інш. – Мінск: Інстытут гісторыі НАНБ, 2004. – С. 250–253.
283. Пушкін, І.А. Удзел яўрэяў г.Магілёва ў грамадска-палітычным і культурным жыцці (1917 – канец 30-х гадоў ХХ ст.) / І.А.Пушкін // Этнаграфія беларускага Падняпроўя: Матэрыялы навукавай канферэнцыі 30 лістапада – 1 снежня 1999 г. / Склад. В.М.Аненкаў, Л.А.Сугака, С.Б.Рыбакова. – Магілёў: Выд-ва МДУ імя А.А.Куляшова, 1999. – С. 30–40.
284. Пушкин, И. Общественно-политическая и социально-культурная жизнь в советский период / И.Пушкин // История Могилевского еврейства: док. и люди: науч.-попул. очерки и жизнеописания. В 2 кн. Кн. 2, ч. 1 / сост. А.Литин. – Минск: Юнипак, 2006. – С. 7–13.
285. Пушкин, И. Партия и советы: фамилии и статистика // История Могилевского еврейства: док. и люди: науч.-попул. очерки и жизнеописания. В 2 кн. Кн. 2, ч. 1 / И.Пушкин, А.Литин / сост. А.Литин. – Минск: Юнипак, 2006. – С. 71–77.
286. Пушкин, И.А. Жизнь города в 1942–1944 гг. / И.А.Пушкин // История могилёвского еврейства : Документы и люди : науч.-популяр. Очерки и жизнеописания. В 2 кн. Кн. 2, ч. 2 / сост. : А.Литин, И.Шендерович. – Могилев: АмелияПринт, 2009. – С. 254–259.
287. Пушкин, И.А. Исторический очерк создания и деятельности Могилёвского государственного университета продовольствия / И.А.Пушкин // 35 лет Могилёвскому государственному университету продовольствия / редкол.; В.А.Шаршунов (пред.). – Минск: Изд. центр БГУ, 2009. – С. 2–53.
288. Пушкин, И.А. Профессиональные союзы БССР в предвоенный период на примере Могилёвщины (1930–1941 гг.) / И.А.Пушкин // Труд. Профсоюзы. Общество. – 2007. – № 2. – С. 78–82.
289. Пушкин, И.А. Религиозные организации польского населения Восточной Беларуси (беларуско-русское пограничье) / И.А.Пушкин // *Kultura pogranicza-pogranicze kultur / Redakcja naukowa Adam Bobryk. – Siedlce–Pułtusk, 2005. – S. 169–172.*
290. Пушкин, И.А. Роль и значение национальных меньшинств в партийно-советском руководстве Могилёвщины / И.А.Пушкин // Романовские чтения: сб.трудов Международной науч.конференции / Под ред. О.В.Дьяченко. – Могилёв: МГУ им. А.А.Кулешова, 2005. – С. 383–389.
291. Пушкина, Т.И. Деятельность медицинских учреждений в Могилеве во время оккупации (1941–1944гг.) / Т.И.Пушкина // Великая Победа: героизм и подвиг народов: материалы Междунар. научн. конф. (Минск, 28–29 апреля 2005 г.): В 2 т. Т. 2. / Отв. ред. А.М.Литвин. – Минск: Институт истории НАН Беларуси, 2006. – С. 124–127.
292. Пушкін, І. Арганізацыя і дзейнасць грамадска-палітычных аб’яднанняў нацыянальных меншасцей БССР у 20-я гады ХХ ст. / І.Пушкін //

- Нацыянальныя пытанні: Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў “Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый” (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снеж. 2000 г.) / Рэдкал.: Э.Дубянецкі (гал. рэд.) і інш.– Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 149–158.
293. Пушкін, І. Грамадска-палітычная актыўнасць нацыянальных меншасцей БССР пад час выбараў у мясцовыя саветы (1924–1929) / І.Пушкін // Магілёўшчына VII зборнік. – Магілёў: ТАА “БІСПРЫНТ”, 1997. – С. 63–70.
294. Пушкін, І. Грамадска-палітычная актыўнасць палякаў БССР у 20-я гады і адносіны да іх з боку дзяржаўнага кіраўніцтва / І.Пушкін // Край-Край: Дыялог на сумежжы культур / Рэд. А.Агееў, Я.Іваноў. – Магілёў: Абласная друкарня, 2000. – С. 47–64.
295. Пушкін, І. Дэпартацыі і перасяленні ў БССР у 1920–1930-я гг. / І.Пушкін // Дэпартацыя як сацыяльная праблема: Тэматычны зборнік навуковых прац / Нав. рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст, 1997. – С. 21–22.
296. Пушкін, І. Налёт на неплатнікаў дзяржаўных падаткаў у г. Магілёве (1929–1930) / І.Пушкін // Гістарычныя лёсы верхняга Падняпроўя: Зборнік мат. нав. канф. Ч. 2. – Магілёў, 1995. – С. 93–108.
297. Пушкін, І. Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска-палітычным жыцці. 1920-я гг. / І.Пушкін // Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 2. – Мінск, 2003. – С. 258–273.
298. Пушкін, І. Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці (20-я гады XX ст.): манаграфія / І.Пушкін / навук. рэд. М.П.Касцюк. – Магілёў: МДУ імя А.Куляшова, 2004. – 168 с.
299. Пушкін, І. Першая вышэйшая навучальная ўстанова на Беларусі падчас гітлераўскай акупацыі / І.Пушкін // Магілёўская даўніна. – Магілёў, 2001. – С. 123–128.
300. Пушкін, І. Удзел нацыянальных меншасцей БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці ў 20-я гады XX ст. / І.Пушкін // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 224–227.
301. Пушкін, І. Удзел палякаў на Магілёўшчыне ў грамадска-палітычным жыцці БССР і адносіны да іх з боку дзяржаўнага кіраўніцтва 20-я гг. XX ст. / І.Пушкін // Проблемы славяноведения: Сборник научных статей и материалов. Вып.3. – Брянск: Изд-во БГУ, 2001. – С. 252–261.
302. Пушкін, І.А. Гістарычная і культурная спадчына горада Магілёва: курс лекцый / І.А.Пушкін. – Магілёў: МДУХ, 2006. – 150 с.
303. Пушкін, І.А. Гістарычныя этапы і перадумовы грамадзянскай супольнасці ў Беларусі / І.А.Пушкін // Проблемы и перспективы становления гражданского общества : материалы Междунар. науч.-практич. конф., 20–21 мая 2010 г., Могилев / УО МГУП; редкол.: Ю.М.Бубнов (отв.ред.), Т.Г.Бобкова, И.А.Пушкин, В.Л.Рожковский, В.В.Юдин. В 2 ч. Ч. 2. – Могилев: УО МГУП, 2010. – С. 72–78.
304. Пушкін, І.А. Грамадска-палітычныя погляды насельніцтва г. Магілёва напрыканцы 20-х гадоў / І.А.Пушкін // А.А.Смоліч і яго час : Матэрыялы навуковых прац першага Смолічаўскага семінара Міжнароднай навуковай

- канферэнцыі “Тэарэтычныя і прыкладныя праблемы геаэкалогіі” (Мінск–Магілёў, 27–29 верасня 2001 г.). – Мінск–Магілёў: МДУ імя А.Куляшова, 2001. – С. 105–111.
305. Пушкін, І.А. Забеспячэнне грамадска-палітычных і культурна-асветных запатрабаванняў украінскага насельніцтва Беларусі (з вопыту 1920-х гадоў) / І.А.Пушкін // Беларусь–Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук.канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003г.) / Рэдкал. У.І.Навіцкі (гал.рэд.), М.П.Касцюк (нам.гал.рэд.) і інш. – Мінск: Інстытут гісторыі НАНБ, 2004. – С. 228–230.
306. Пушкін, І.А. Нацыянальна-патрыятычныя аб’яднанні Беларусі 1980–1990-х гг. / І.А.Пушкін // Романовские чтения – 3 : сб. трудов Международной науч. конференции / под ред. И.А.Марзалюка. – Могилёв: МГУ им. А.А.Кулешова, 2007. – С. 26–27.
307. Пушкін, І.А. Нацыянальны склад партыйна-дзяржаўнай наменклатуры БССР напярэдадні абвяшчэння дзяржаўнага суверэнітэту / І.А.Пушкін // Романовские чтения – 5: сб. трудов Международной науч. конференции. – Могилёв: УО “МГУ им. А.А.Кулешова”, 2009. – С. 143–144.
308. Пушкін, І.А. Нацыянальныя супольнасці Беларусі: грамадска-палітычная і культурна-асветніцкая дзейнасць (1990–2005 гг.): манаграфія / І.А.Пушкін. – Магілёў: МДУ імя А.А.Куляшова, 2007. – 206 с.
309. Пушкін, І.А. Нацыянальныя супольнасці ў дзейнасці партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва Беларусі (1945–1990 гг.) / І.А.Пушкін // Веснік Магілёўскага дзяржаўнага універсітэта імя А.А.Куляшова. – 2008. – № 4. – С. 20–25.
310. Пушкін, І.А. Палітыка ўладаў БССР да нацыянальных супольнасцяў у перыяд ад часу стварэння да абвяшчэння дзяржаўнага суверэнітэту ў 1990 годзе / І.А.Пушкін // Общество. Наука. Образование: Научные труды Могилёвского филиала БИП / БИП – Институт правоведения; науч. редакторы В.Д.Выборный, А.А.Скижевич (отв. ред.). – Вып. 4. – Могилёв: МФ ЧУО БИП, 2007. – С. 89–95.
311. Пушкін, І.А. Партыйна-дзяржаўная палітыка БССР у адносінах да нацыянальных меншасцей (20-я гг. ХХ ст.) / І.А.Пушкін // Беларуская дзяржаўнасць: вопыт ХХ стагоддзя: матэрыялы Міжнар.наук.–тэарэт.–канф., Мінск, 18–19 крас. 2003 г. – Мінск: БДПУ, 2004. – С. 173–174.
312. Пушкін, І.А. Паўсядзённае жыццё насельніцтва горада ва ўмовах гітлераўскай акупацыі на прыкладзе Магілёва / І.А.Пушкін // Віцебшчына ў 1941 – 1944 гг.: Супраціў. Вызваленне. Памяць: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 18–19 чэрвеня 2009 г. / Віц. дзярж. ун-т; рэдкал.: В.У.Акуневіч (адк. рэд.). – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М.Машэрава”, 2009. – С. 64–68.
313. Пушкін, І.А. Польскае пытанне ў БССР у святле візітаў Папы Рымскага Яна Паўла II у Польшчу / І.А.Пушкін // Религия и общество – 5: актуальные проблемы свободы совести: сб. науч. статей Междунар. науч.-практ. конф. 6 мая 2010 года г. Могилев / под общ. ред. В.В.Старостенко, О.В.Дьяченко. – Могилёв: УО “МГУ им. А.А.Кулешова”, 2010. – С. 62–64.

314. Пушкін, І.А. Рэлігійнае пытанне ў жыцці нацыянальных меншасцей (20-я гг. XX ст.) / І.А.Пушкін // Старонкі гісторыі Магілёва: зборнік навуковых прац / уклад. І.Пушкін. – Магілёў, 1998. – С. 123–134.
315. Пушкін, І.А. Рэлігія і царква ў матэрыялах з’ездаў КПБ часоў “палітычнай адлігі” (1954–1966 гг.) / І.А.Пушкін // Религия и общество – 3: актуальные проблемы современного религиоведения : сб. науч. трудов / под общ. ред. В.В.Старостенко, О.В.Дьяченко. – Могилёв: УО “МГУ им. А.А.Кулешова”, 2008. – С. 42–46.
316. Пушкін, І.А. Сацыяльнае, грамадскае і культурна-асветнае жыццё ў Магілёве падчас гітлераўскай акупацыі. 1941–1944 гг. / І.А.Пушкін // Проблемы славяноведения. Сб. научных статей и материалов. – Брянск : Издательство Брянского государственного университета, 2002. – Вып. 4. – С.228–237.
317. Пушкін, І.А. Удзел латышоў у грамадска-палітычным і культурным жыцці Магілёўшчыны (20-я гады) / І.А.Пушкін // Гісторыя беларускага Падняпроўя: навуковая канферэнцыя. – Магілёў: Абласная друкарня, 1999. – С. 135–145.
318. Пушкін, І.А. Удзел нацыянальных меншасцей Беларусі ў падзеях Вялікай Айчыннай вайны (1941–1945 гг.) / І.А.Пушкін // Актуальные проблемы современного гуманитарного познания : материалы Международной научной конференции, Витебск, 29–30 октября 2009 г. / Вит. гос. ун-т; редкол.: В.И.Каравкин (гл. ред.). – Витебск: УО “ВГУ им. П.М.Машерова”, 2009. – С. 157–160.
319. Пушкін, І.А. Удзел нацыянальных меншасцей у палітычным працэсе Беларусі (1919–2001 гг.) / І.А.Пушкін // Белорусская политология: многообразие в единстве: материалы Междунар.науч.-практ.конф. – Гродно: Гр.ГУ, 2004. – С. 164–166.
320. Пушкін, І.А. Узброены супраціў ва Усходняй Беларусі (20–30-я гады XX ст.): дакументы і матэрыялы / Ігар Пушкін. – Мінск: Медысон, 2009. – 192 с.
321. Пушкін, І.А. Эканамічнае і сацыяльна-культурнае жыццё ў Магілёве падчас гітлераўскай акупацыі / І.А.Пушкін, Т.В.Салагубава // Великая Победа: героизм и подвиг народов: материалы Междунар. научн. конф. (Минск, 28–29 апреля 2005 г.): В 2 т. Т. 2. / Отв. ред. А.М.Литвин. – Минск: Институт истории НАН Беларуси, 2006. – С. 122–124.
322. Рабышка, В.Э. Этнапалітычныя працэсы на беларуска–польска–літоўскім памежжы ў 1921–1931гг. / В.Э.Рабышка // Беларуская дзяржаўнасць: вопыт XX стагоддзя: матэрыялы Міжнар.наук.-тэарэт.канф., Мінск, 18–19 крас.2003 г. – Мінск: БДПУ, 2004. – С. 119–122.
323. Развитие экономики Белоруссии в 1928–1941 гг./ Под ред. В.И. Дрица. – Минск: Наука и техника, 1975. – 320 с.
324. Раков, А.А. Население БССР / А.А.Раков. – Минск: Наука и техника, 1989. – 224 с.
325. Раманава, І. Рэпрэсіі супраць нацыянальных меншасцей Беларусі ў міжваенны перыяд / І.Раманава // Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 1. – Мінск: Водолей, 2002. – С. 151–156.
326. Раманава, І.М. Рэпрэсіі супраць нацыянальных меншасцей БССР у міжваенны перыяд / І.М.Раманава // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і

- сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Шашкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 227–232.
327. Репрессивная политика советской власти в Беларуси: сб. науч. работ. Вып. 3 / сост. И.Кузнецов, Я.Басин; науч. ред. В.П.Андреев. – Минск, 2007. – 373 с.
328. Розенфельд, У. Структура и уровни национальной самоидентификации / У.Розенфельд, Г.Щелбанина // Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Мат. X Міжнар. навук. канф.: Гродна–Мір, 24 кастрычніка 2002г. / Пад рэд. І. Крэня. – Гродна: ГАУПП “Гродз.друк.”, 2004. – С. 240–244.
329. Розенфельд, У. Этнічная сітуацыя ў Заходняй Беларусі (1939 г.) / У.Д.Розенфельд, Г.Шчалбаніна // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб.наук.прац. Кн. 2 / Нав.рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст–Мінск–Віцебск, 1996. – С. 67–70.
330. Розенфельд, У.Д. Этнонациональные процессы в Западной Беларуси (1939 г.) / У.Д.Розенфельд // Праблемы ўз’яднання Заходняй Беларусі з БССР: Гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы Міжнар. навук.-тэарэт. канф. Мінск 17–18 верасня 1999 г. / Адк. рэд. П.І.Брыгадзін, У.Ф.Ладысеў. – Мінск : БДУ, 2000. – С. 95–102.
331. Рот, Сесиль. История евреев / Сесиль Рот. С древнейших времён по шестидневную войну / Перевод с английского. – Иерусалим, Б.г. – 428 с.
332. Рудовіч, С. Час выбару: Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе / С.Рудовіч. – Мінск: Тэхналогія, 2001. – 201 с.
333. Рыбак, Н. Деятельность постаковских формирований в приграничных районах БССР в 1945-1948 гг. / Н.Рыбак // Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Мат. X Міжнар. навук. канф.: Гродна–Мір, 24 кастрычніка 2002г. / Пад рэд. І. Крэня. – Гродна: ГАУПП “Гродз.друк.”, 2004. – С. 217–223.
334. Сакалоў, М.К. Сучасная гістаграфія нацыянальнай палітыкі ў БССР у 20–30-я гады / М.К.Сакалоў, А.Э.Лютая // Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX стагоддзі. – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1997. – С. 3–21.
335. Саковіч, А. Да гісторыі Беларускага Дзяржаўнага Універсітэту / А.Саковіч // Запісы БІНІМ. – Нью-Ёрк, 1954. – № 1(5). – С. 1–9.
336. Саракавік, І.А. Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветнай гісторыі / І.А.Саракавік. – Мінск: “Современная школа”, 2006. – 456 с.
337. Сарочык, В.Л. Яўрэйскія палітычныя партыі ў Заходняй Беларусі ў 1921-1939 гг. / В.Л.Сарочык // Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зборнік навук. артыкулаў / Гродз.дзярж.ун-т., рэдкалегія: І.П.Крэнь, У.І.Навіцкі, В.А.Белазаровіч (адк.рэдактары). – Гродна: ГрДУ, 2006. – С. 188–197.
338. Сельское хозяйство и крестьянство Беларуси: Материалы научной конференции 27–29.10.91 г. г. Гомель / Ред. кол. : М.О.Бич и др. – Минск, 1991. – 189 с.
339. Селяменёў, Д. Вяртанне нацыянальнага адзінства / Д.Селяменёў, І.Бараноўскі // Праблемы ўз’яднання Заходняй Беларусі з БССР: Гісторыя і сучаснасць: матэрыялы Міжнар. навук.-тэарэт. канф. Мінск 17–18 верасня 1999 г. / Адк. рэд. П.І.Брыгадзін, У.Ф.Ладысеў. – Мінск : БДУ, 2000. – С. 184–190.
340. Серова, И.И. Культура межнационального общения / И.И.Серова. – Минск: Университетское, 1986. – 157 с.

341. Серова, И.И. О пролетарском интернационализме / И.И.Серова. – Минск: БГУ, 1970. – 144 с.
342. Сидорцов, В. Н. Государственная деятельность рабочего класса БССР (1921–1937 гг.) / В. Н.Сидорцов. – Минск: Изд-во БГУ, 1978. – 128 с.
343. Силиванчик, П.П. Взаимообогащение и сближение национальных культур в период строительства коммунизма / П.П.Силиванчик, А.П.Мельников. – Минск: Изд-во БГУ, 1974. – 63 с.
344. Силиванчик, П.П. Деятельность коммунистической партии Белоруссии по осуществлению культурной революции в республике (1919–1937) / П.П.Силиванчик / Науч. Ред. доц. К.П.Буслов. – Минск: Изд-во БГУ, 1961. – 235с.
345. Сильванович, С. Положение польского населения в северо-восточных воеводствах Польши (Западной Беларуси) накануне 17 сентября 1939г. / С.Сильванович // *Polsko–Białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe: Materiały XI Międzynarodowej Konferencji Naukowej “Droga ku wzajemności”* (Białystok 18–20.VII.2003) / Pod redakcją M. Kondratiuka. B.Siegienia. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2004. – S. 435–449.
346. Сідоранка, В.М. Штодзённае жыццё гарадскога насельніцтва БССР 20-х гг. XX ст. (на польскамоўных матэрыялах БССР) / В.М.Сідоранка // Актуальные проблемы из исторического прошлого и современности в общественно–гуманитарных и социо–религиоведческих науках Беларуси, ближнего и дальнего зарубежья: материалы международной научно-практической конференции, Витебск, 19–20 апреля 2007 г. / Вит. гос. ун-т.; редкол.: В.А.Космач (гл. ред.). – Витебск: Издательство УО “ВГУ им. П.М.Машерова”, 2007. – Ч. I. – С. 118–120.
347. Сільвановіч, С. Асноўныя напрамкі дзейнасці польскіх падпольных фарміраванняў у заходніх абласцях Беларусі (верасень 1939–чэрвень 1941г.) / С.Сільвановіч // Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Мат. X Міжнар. навук. канф.: Гродна–Мір, 24 кастрычніка 2002г. / Пад рэд. І. Крэня. – Гродна: ГАУПП “Гродз.друк.”, 2004. – С. 197–201.
348. Сільвановіч, С. Палітыка савецкіх улад у адносінах да польскага насельніцтва паміж вераснем 1939 і чэрвенем 1941 г. / С.Сільвановіч // Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: материалы Междунар.науч.конф., Гродно, 16–18 нояб. 2001 г. / общественное об-ие “Союз поляков на Беларуси”. – Гродно: ОО “Союз поляков на Беларуси”, 2003. – С. 192–204.
349. Сляшыньскі, В. Нацыянальная палітыка польскіх улад на землях Усходняй Літвы і Заходняй Беларусі / В.Сляшыньскі // Беларускі гістарычны часопіс. – 2006. – № 9. – С. 9–15.
350. Смалянчук, А. Нацыянальная структура насельніцтва Беларусі ў XX стагоддзі / А.Смалянчук // Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 1. – Минск: Водoley, 2002. – С. 157–167.
351. Смиловицкий, Л. Евреи Беларуси: из нашей общей истории. 1905–1953. Сборник статей / Л.Смиловицкий. – Минск: АРТИ-ФЕКС, 1999. – 362 с.

352. Смиловицкий, Л. Сионистский след в Турове / Л.Смиловицкий // Репрессивная политика советской власти в Беларуси: сб. науч. работ. Вып. 3 / сост. И.Кузнецов, Я.Басин; науч. ред. В.П.Андреев. – Минск, 2007. – С. 264–294.
353. Соколов, М.К. Национальный состав студенчества Беларуси в 1920-е годы / М.К.Соколов // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 209–214.
354. Сорочик, О.Л. Некоторые аспекты деятельности еврейских политических партий и организаций в Западной Беларуси (1926–1939 гг.) / О.Л.Сорочик // Актуальные проблемы из исторического прошлого и современности в общественно–гуманитарных и социо–религиоведческих науках Беларуси, ближнего и дальнего зарубежья: материалы Международной научно–практической конференции, Витебск, 19–20 апреля 2007 г. / Вит. гос. ун-т.; редкол.: В.А.Космач (гл. ред.). – Витебск: Издательство УО “ВГУ им. П.М.Машерова”, 2007. – Ч. I. – С. 126–127.
355. СССР и Польша: Интернациональные связи – история и современность: В 2 т. Т.1. – М.: Политиздат, 1977. – 551 с.
356. Станкевіч, Ст. Нацыянальная палітыка Крэmlя ў Беларусі / Ст.Станкевіч // Беларускі зборнік. Кн.1. – Мюнхэн, 1955. – С. 34–47.
357. Старовойтов, М.И. Национальный состав городского населения белорусско–российско–украинского пограничья (1920–1930-е годы) / М.И.Старовойтов // Религия и общество – 4: сб. науч. трудов / под общ. ред. В.В.Старостенко, О.В.Дьяченко. – Могилёв: УО “МГУ им. А.А.Кулешова”, 2009. – С. 66–69.
358. Сташкевич, Н.С. Польские антисоветские военные формирования в Западной Беларуси (сентябрь 1939–1953 гг.): организационная структура, тактика вооружённой борьбы / Н.С.Сташкевич // Романовские чтения – 6: сб. статей Международ. науч. конференции. – Могилёв: УО “МГУ им. А.А.Кулешова”, 2010. – С. 15–18.
359. Сташкевич, Н.С. Приговор революции: крушение антисоветского движения в Белоруссии (1917–1925) / Н.С.Сташкевич. – Минск: Университетское, 1985. – 304 с.
360. Стецкевич, П.Т. Деятельность еврейских политических партий на территории Западной Беларуси (1918–1926 гг.): историография вопроса / П.Т.Стецкевич // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі, новай і навейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША: матэрыялы Рэсп., навук.-тэарэт. канф., г. Мінск, 28 сак. 2008 г. У 2 ч. Ч. 2. Гістарыяграфія новай і навейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША: даследаванні, праблемы, пошукі / Бел.дзярж.ун-т імя М.Танка; рэдкал. А.І.Андрапа, М.М.Забаўскі, А.П.Жытко; адк. рэд. В.А.Пілецкі. – Мінск: БДПУ, 2008. – С. 72–77.
361. Стецкевич, П.Т. Идеологические платформы еврейских политических партий во II Речи Посполитой, действовавших на территории Западной Беларуси в 1921–1926 гг. / П.Т.Стецкевич // Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зборнік навук. артыкулаў / Гродз.дзярж.ун-т., рэдкалегія:

- І.П.Крэнь, У.І.Навіцкі, В.А.Белазаровіч (адк.рэдактары). – Гродна: ГрДУ, 2006. – С. 178–183.
362. Страницы истории Компартии Белоруссии: Суждения, аргументы, факты / Сост. Ю.Н.Смирнов, Н.С.Шашкевич. – Минск: Университетское, 1990. – 446 с.
363. Стрелец, М.В. К вопросу об оценке деятельности украинских национальных организаций в годы Второй мировой войны / М.В.Стрелец, М.А.Коршак // Беларусь–Україна: гістарычны вопыт узаемаадносін: Матэрыялы міжнар.наук. канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003г.) / Рэдкал. У.І.Навіцкі (гал.рэд.), М.П.Касцюк (нам.гал. рэд.) і інш. – Мінск: Інстытут гісторыі НАНБ, 2004. – С. 301–303.
364. Сянькевіч, В. Да пытання польскае мяншыні на Беларусі / В.Сянькевіч // Запісы БІНІМ. – New York, 1976. – № 14. – С. 76–84.
365. Ткачев, М. Особенности возрождения национального самосознания в русской национальной общности Беларуси / М.Ткачев // Нацыянальныя пытанні: Матэрыялы III Міжнар.кангрэса беларусістаў “Беларуская культура ў дзялёгу цівілізацый” (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снеж. 2000г.) / Рэдкал.: Э.Дубянецкі (гал.рэд.) і інш. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 164–171.
366. Токараў, М. Вывучэнне культуры і гісторыі нацыянальных меншасцей у Беларускай Акадэміі навук (1920–30-я гг.) / М.Токараў // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб. навук. прац. Кн. 2 / Нав. рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст–Мінск–Віцебск, 1996.– С. 62–64.
367. Токарев, Н.В. Деятельность научных подразделений Белорусской академии наук по изучению национальных меньшинств Республики (1929–1936 гг.) / Н.В.Токарев // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Шашкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 236–239.
368. Трафімчык, А. Падрыхтоўка настаўніцкіх кадраў у заходніх абласцях БССР (1939–1941гг.) / А.Трафімчык // Беларускі гістарычны часопіс. – 2006. – № 10. – С. 25–29.
369. Тугай, В.В. Немецкий этнос в Белоруссии (вторая половина XIX – 30-е гг. XX ст.) / В.В.Тугай, Д.В.Дубинин // Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX стагоддзі. – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1997. – С. 61–66.
370. Тугай, У.В. Адносіны латышоў да ваенна-палітычных падзей у Беларусі ў час Другой сусветнай вайны / У.В.Тугай, У.У.Грыгор’еў // Віцебшчына ў 1941 – 1944 гг.: Супраціў. Вызваленне. Памяць: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 18–19 чэрвеня 2009 г. / Віц. дзярж. ун-т; рэдкал.: В.У.Акуневіч (адк. рэд.). – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М.Машэрава”, 2009 – С. 48–52.
371. Тугай, У.В. Латышскі этнас у сацыяльна-эканамічным і культурным жыцці Беларусі / У.В.Тугай / Пад навук. рэд. В.М.Фаміна. – 2-е выд. – Мінск: Вуч.-выд. цэнтр БДПУ, 2003. – 305 с.
372. Тугай, У.В. Латышы на Беларусі / У.В.Тугай. – Мінск: Выд. Ул.М. Скакун, 1999. – 136 с.

373. Туронак, Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Ю.Туронак. – Мінск: Беларусь, 1993. – 236 с.
374. Унуковіч, Ю. Літоўцы ва Усходняй Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст. / Ю.Унуковіч // Беларускі гістарычны часопіс. – 2006. – № 9. – С. 37–43.
375. Филимонов, А. А. Укрепление союза рабочего класса и трудящегося крестьянства в период развёрнутого строительства социализма / А.А.Филимонов. – Минск: Наука и техника, 1968. – 276 с.
376. Фрэйзэр, А. Цыганы / Ангус Фрэйзэр; Пер. з анг. А.Кузьміч. – Мінск: Тэхналогія, 2003. – 272 с.
377. Хацкевич, А.Ф. Польские интернационалисты в борьбе за власть Советов в Белоруссии / А.Ф.Хацкевич. – Минск: Наука и техника, 1967. – 152 с.
378. Хацкевич, А.Ф. Становление партизанского движения в Белоруссии и дружба народов СССР / А.Ф.Хацкевич, Р.Р.Крючок. – Минск : Наука и техника, 1980. – 320 с.
379. Цэлеш, М. Хмары над Бацькаўшчынай / М.Цэлеш. – Нью-Ёрк: БНІМ, 1995. – 299 с.
380. Человек. Цивилизация. Культура: IX Межвуз. науч.-теорет. конф.: тезисы докл.: Минск 23.04.2004 г. / ред. совет: Алпеев А.Н. и др. – Минск: ЗАО “Веды”, 2004. – 572 с.
381. Чемерисский, И.А. Партия Поалей-Цион в годы революции и в первые годы Советской власти / И.А.Чемерисский // Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне. – М.: Науч.совет АН СССР по комплекс. пробл. “История Великой Окт.соц. революции”, 1980.– С. 156–165.
382. Черняк, Ю. Особенности национальной политики украинского национального движения в 1941–1944 годах / Ю.Черняк // Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Mat. X Міжнар. навук. канф.: Гродна–Мір, 24 кастрычніка 2002г. / Пад рэд. І. Крэня. – Гродна: ГАУПП “Гродз.друк.”, 2004. – С. 214–216.
383. Черняк, Ю.В. Деятельность украинских националистов на территории БССР в 1939–1941 гг. / Ю.В.Черняк // Віцебшчына ў 1941 – 1944 гг.: Супраціў. Вызваленне. Памяць: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 18–19 чэрвеня 2009 г. / Віц. дзярж. ун-т; рэдкал.: В.У.Акуневіч (адк. рэд.). – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М.Машэрава”, 2009 – С. 12–16.
384. Черняк, Ю.В. Украинские националистические организации на территории Западной Белоруссии накануне Великой Отечественной войны / Ю.В.Черняк // Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зборнік навук. артыкулаў / Гродз.дзярж.ун-т., рэдкалегія: І.П.Крэнь, У.І.Навіцкі, В.А.Белазаровіч (адк.рэдактары). – Гродна: ГрДУ, 2006. – С. 123–126.
385. Швайко, В. Руская гімназія як цэнтр культурна-асветніцкай дзейнасці рускага насельніцтва г. Брэста ў 1921–1939гг. / В.Швайко // Polsko–Białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe: Materiały XI Międzynarodowej Konferencji Naukowej “Droga ku wzajemności” (Białystok 18–20.VII.2003) / Pod redakcją M. Kondratiuka. B.Siegienia. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2004. – S. 517–530.

386. Швайко, В.Г. Деятельность русских общественно-политических организаций в Западной Беларуси в 1924–1939 гг. / В.Г.Швайко // Беларуская дзяржаўнасць: вопыт XX стагоддзя: матэрыялы Міжнар.наук.-тэарэт.канф., Мінск, 18–19 крас. 2003 г. – Мінск: БДПУ, 2004. – С. 140–142.
387. Швайко, В.Г. Русское население Западной Беларуси в 1921–1939 годах (демографический и социально-правовой аспекты / В.Швайко // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць Матэрыялы навук.канф., (Мінск, 6–7 снежня 2001г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 249–252.
388. Шендерович, И. Забытое гетто / И.Шендерович // Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць: зборнік навуковых прац удзельнікаў Трэцяй Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць” у 2 ч. Ч. II / уклад І.А.Пушкін, В.В.Юдзін. – Магілёў, 2003. – С. 92–100.
389. Шестак, Ю.И. Борьба большевистской партии против национализма и оппортунизма Бунда / Ю.И.Шестак.– М.: Политиздат, 1980. – 112 с.
390. Шишкова, А.М. 825-й батальон “Волго-татарского легиона” и его переход на сторону партизан в феврале 1943 года / А.М.Шишкова // Віцебшчына ў 1941 – 1944 гг.: Супраціў. Вызваленне. Памяць: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 18–19 чэрвеня 2009 г. / Віц. дзярж. ун-т; рэдкал.: В.У.Акуневіч (адк. рэд.). – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М.Машэрава”, 2009 – С. 157–161.
391. Шкляр, М. Камсамол Беларусі ў перыяд аднаўлення народнай гаспадаркі (1921–1925) / М.Шкляр.– Мінск: Дзяржвыдат БССР, 1958. – 32 с.
392. Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Mat. X Міжнар. навук. канф.: Гродна-Мір, 24 кастрычніка 2002г. / Пад рэд. І. Крэня. – Гродна: ГАУПП “Гродз.друк.”, 2004. – 316с.
393. Эберхардт, П. Дэмаграфічная сітуацыя на Беларусі: 1898–1989 / П.Эберхард / Пер. з польск. Ул.Люкевіча.– Мінск (Берасье): Белфорт, БФС, 1997.– 282 с.
394. Эстенко, Л. Приветствую тебя, цыган ! / Л.Эстенко // Нёман. – 1990. – № 2. – С. 125–126.
395. Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6-7 снежня 2001 г.) / У.І.Навіцкі, М.С.Сташкевіч. – Мінск: “Дэполіс”, 2001. – 388 с.
396. Янушевич, И.И. Конфессиональная ситуация в Беларуси в 1917–1941 гг. / И.И.Янушевич // Беларуская дзяржаўнасць: вопыт XX стагоддзя: матэрыялы Міжнар.наук.-тэарэт.канф., Мінск, 18–19 крас. 2003 г. – Мінск: БДПУ, 2004. – С. 188–190.
397. Яцкевіч, С. “Украінскае пытанне” у святле кантэнт-аналізу перыядычных выданняў Брэстчыны 1990-х гг. / С.Яцкевіч // Весці Міжнароднай акадэміі вывучэння нацыянальных меншасцей. – Брэст, 1997. – №4. – С. 9–16.
398. Blisko, a tak daleko Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi / Redakcja naukowa Adam Bobryk. – Warszawa, 2004. – 307 s.
399. Boradyn, Z. Polska ludność Nowogródzczyzny w okresie okupacji sowieckiej i niemieckiej (1939 – 1944) / Z.Boradyn // Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: Материалы Междунар.науч.конф., Гродно,

- 16–18 нояб. 2001 г. / общественное об-ие “Союз поляков на Беларуси”. – Гродно: ОО “Союз поляков на Беларуси”, 2003. – С. 212–218.
400. Crzechrzółka, K. Polacy na Białorusi w świetle publikacji “Biuletynu Stowarzyszenia <<Wspólnota Polska>>” / K.Crzechrzółka // *Blisko, a tak daleko Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi* / Redakcja naukowa Adam Bobryk. – Warszawa, 2004. – S. 25–31.
401. Dzwonkowski, Roman. Kościoi Katolicki w ZSSR 1917–1939. Zarys historii / Roman Dzwonkowski. – Lublin: Towarzystwo Naukowe katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1997. – 477 s.
402. Filozofia bliższa życiu. – T. 1. – Warszawa: Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, 2005. – 434 s.
403. Głogowska, Helena. Białorus 1914–1929. Kultura pod presja polityki / Helena Głogowska. – Białystok, 1996. – 238 s.
404. Grzegorzczuk, D. Przegląd publikacji naukowych Akademii Podlaskiej poświęconych obwodowi brzeskiemu / D.Grzegorzczuk // *Blisko, a tak daleko Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi* / Redakcja naukowa Adam Bobryk. – Warszawa, 2004. – S. 265–269.
405. Gumiennik, M. Polskie odrodzenie narodowe na Białorusie w Latach 1988–1998 / M.Gumiennik // Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Мат. X Міжнар. навук. канф.: Гродна–Мір, 24 кастрычніка 2002г. / Пад рэд. І. Крэня. – Гродна: ГАУПП “Гродз.друк.”, 2004. – С. 288–294.
406. Iwanow, M. Polacy w Związku Radzieckim w latach 1921–1939 / M.Iwanow. – Wrocław, 1990. – 232 s.
407. Kipel, A. The American relief administration (ARA) in Byelorussia / A.Kipel // Запісы БІНІМ. – New York, 1978. – № 16. – С. 61–83.
408. Kruczkowski, T. Nektóre zagadnienia historii etnicznej Polaków na Białorusi / T. Kruczkowski // Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: материалы Междунар.науч.конф., Гродно, 16–18 нояб. 2001 г. / общественное об-ие “Союз поляков на Беларуси”. – Гродно: ОО “Союз поляков на Беларуси”, 2003. – С. 57–82.
409. Ochmański, Jerzy. Historia Litwy / Jerzy Ochmański. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo, 1990. – 396 s.
410. Pałyga, Artur. Kołchoz imienia Adama Mickiewicza / Artur Pałyga. – Bielsko-Biała: Buffi, 2005. – 159 s.
411. Pieriehod, H. Działalność polskich organizacji w obwodzie brzeskim / H.Pieriehod, W.Pieriehod // *Blisko, a tak daleko Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi* / Redakcja naukowa Adam Bobryk. – Warszawa, 2004. – S. 155–159.
412. Polsko-Białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe: Materiały XI Międzynarodowej Konferencji Naukowej “Droga ku wzajemności” (Białystok 18–20.VII.2003) / Pod redakcją M. Kondratiuka. B.Siegienia. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2004. – 628 s.
413. Pushkin, I. Architectural heritage of Mogilev region (Eastern Belarus) / I.Puszkina // Pamatkova pŭče v občanskŭ společnosc. Sbornik conference (18–20 dubna 2007, Zamek Rosice u Brna). – Brno: Občanskŭ sdrŭženi Polypeje, 2007. – S. 20–28.

414. Puszkin, I. Polskie instytucje kulturalno-oświatowe i praca z ludnością polską na terenie okregu kalinickiego / I.Puszkin // *Край – Край: Дыялог на сумежжы культур* / Рэд. А.Агееў, Я.Іваноў. – Магілёў: Абласная друкарня, 2000. – С. 83–88.
415. Puszkin, I. Polskie instytucje kulturalno-oświatowe na Mohylewszczyźnie (1925–1927) / I.Puszkin // *Lithuania*. – Warszawa, 1995. – № 3. – S. 70–74.
416. Puszkin, I. Próba zniszczenia kościoła w Mścisławiu / I.Puszkin // *Magazyn Polski*, 2000. – № 1–2. – S. 46–47.
417. Rozenfeld, U. Typy polskości na pogkaniczach (z wyników badań nad tożsamością, Polaków Grodzieńszczyzny) / U.Rozenfeld, M.Biaspamiatnych // *Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności*. Мат. X Міжнар. навук. канф.: Гродна–Мір, 24 кастрычніка 2002г. / Пад рэд. І. Крэня. – Гродна: ГАУПП “Гродз.друк.”, 2004. – С. 304–313.
418. Szcześniak, Andrzej Leszek. Historia Polska i światnaszego wieku lata 1914–1990 / Andrzej Szcześniak. – Bydgoszcz: Somix, 1992. – 372 s.
419. Szostakowski, J. Tematyka życia Polaków w Brześciu i na Polesiu na łamach “Kuriera Wileńskiego” / J.Szostakowski // *Blisko, a tak daleko Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi* / Redakcja naukowa Adam Bobryk. – Warszawa, 2004. – S. 245–250.
420. Szumski, J. Oświata polska w Grodnie 1939–1948: sowietyzacja, rusyfikacja, Likwidacja / J.Szumski // *Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności*. Мат. X Міжнар. навук. канф.: Гродна–Мір, 24 кастрычніка 2002г. / Пад рэд. І. Крэня. – Гродна: ГАУПП “Гродз.друк.”, 2004. – С. 281–287.
421. Szumski, J. Polska Ludowa a Polacy na Wschodzie (1944–1959). Krótki zarys problematyki / J.Szumski // *Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: материалы Междунар.науч.конф., Гродно, 16–18 нояб. 2001 г. / общественное об-ие “Союз поляков на Беларуси”*. – Гродно: ОО “Союз поляков на Беларуси”, 2003. – С. 241–252.
422. Thomas, E. Bird. Orthodoxy in Byelorussia: 1917–1980 / Bird Thomas E. // *Zapisy BINIM*. – New-York, 1983. – № 17. – S. 144–208.
423. Winnicki, Z. Uwagi o wpływie i skutkach stosowania niektórych metod i środków depolonizacyjnych na obszarze Ziemi Białoruskich, na polską świadomość narodową w drugiej połowie XX wieku i współcześnie / Z.Winnicki // *Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: материалы Междунар.науч.конф., Гродно, 16-18 нояб. 2001 г. / общественное об-ие “Союз поляков на Беларуси”*. – Гродно: ОО “Союз поляков на Беларуси”, 2003. – С. 33–56.

Дадаткі

ДАДАТАК А

Нацыянальны склад насельніцтва Беларусі ⁷⁴⁵

Нацыянальнасці	Колькасць асоб дадзенай нацыянальнасці тыс. чал. / год							
	1926*	1939*	1959	1970	1979	1989	1999	2009
Усё насельніцтва	4983	5571,2	8055,7	9002,3	9532,5	10151,8	10045,2	9503,8
Беларусы	4017	4615,5	6532,0	7289,6	7568,0	7904,6	8159,1	7957,3
Рускія	384	366,9	660,1	938,2	1134,1	1342,1	1141,7	785,1
Палякі	98	58,4	538,9	382,6	403,2	417,7	395,7	295,5
Украінцы	35	104,2	133,1	190,8	231,0	291,0	237,0	158,7
Яўрэі	407	375,1	150,1	148,0	135,5	112,0	28,0	12,9
Іншыя нацыянальнасці	42	51,1	41,5	53,1	60,7	84,4	80,0	295,2
У працэнтах да ўсяго								
Усё насельніцтва	100	100	100	100	100	100	100	100
Беларусы	80,6	82,9	81,1	81,0	79,4	77,9	81,2	83,7
Рускія	7,7	6,6	8,2	10,4	11,9	13,2	11,4	8,3
Палякі	2,0	1,0	6,7	4,3	4,2	4,1	3,9	3,1
Украінцы	0,6	1,9	1,7	2,1	2,4	2,9	2,4	1,7
Яўрэі	8,2	6,7	1,9	1,6	1,4	1,1	0,3	0,1
Іншыя нацыянальнасці	0,9	0,9	0,4	0,6	0,7	0,8	0,8	3,1**

⁷⁴⁵ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё / В.К. Бандарчык, В.М. Белявіна, Г.І. Каспяровіч і інш.; Рэдкал.: В.К. Бандарчык і інш. ; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. Мінск: Бел. навука, 2001. С. 291 ; Пералік колькасці згодна перапісаў 1959, 1970, 1979 г. // ДАБВ. Ф. 254. Воп. 1. Спр. 7833 ; Численность населения Республики Беларусь: данные переписи 2009 г. // Всебелорусское народное собрание – опыт демократии: материалы по теме единого дня информирования. Могилев: УПКП “МОУТ”, 2010. С. 20–21.

* Без заходніх абласцей.

** Армян – 0,1% (8512 чал.), татараў – 0,1% (7316), цыганаў – 0,1% (7079), азербайджанцаў – 0,1% (5567), літоўцаў – 0,1% (5087).

Нацыянальны склад гарадскога насельніцтва Беларусі па перапісах⁷⁴⁶

Нацыяналь- насці	1959 г.		1970 г.		1979 г.		1989 г.		1999 г.	
	тыс. чал.	%	тыс. чал.	%	тыс. чал.	%	тыс. чал.	%	тыс. чал.	%
Усё насельніцтва	2481	100	3908	100	5234	100	6642	100	6961	100
Беларусы	1663	67,0	2707	69,3	3743	71,5	4866	73,3	5498	79,0
Рускія	480	19,4	769	19,7	978	18,7	1164	17,5	973	14,0
Украінцы	86	3,5	145	3,7	186	3,6	234	3,5	185	2,6
Палякі	85	3,4	104	2,6	147	2,8	201	3,0	215	3,1
Яўрэі	145	5,8	146	3,7	134	2,6	111	1,7	27	0,4
Іншыя	22	0,9	37	1,0	46	0,8	66	1,1	63	0,9

Нацыянальны склад КП(б)Б, 1920-я гг. (у працэнтах)⁷⁴⁷

Дата	Катэгорыя	Бел.	Рус. і укр.	Яўр.	Пал.	Лат.	Інш.
1.02.1924	Члены	29,7	29,7	26,3	5,3	5,0	4,0
	кандыдаты	32,3	29,8	31,4	3,3	1,6	1,6
	Усяго	30,3	29,7	27,6	4,8	3,6	2,8
1.02.1925	Члены	41,3	23,9	22,8	4,7	5,0	2,3
	кандыдаты	45,6	22,3	24,1	4,7	1,6	1,7
	Усяго	43,0	23,2	23,4	4,7	3,6	2,1
1.07.1925	Члены	41,9	21,3	24,7	5,4	4,8	1,9
	кандыдаты	50,7	18,3	23,6	4,4	1,4	1,6
	Усяго	45,3	20,1	24,3	5,0	3,5	1,8
1.01.1926	Члены	44,1	17,8	25,4	4,8	4,2	3,7
	кандыдаты	58,6	13,4	20,8	2,7	1,1	3,4
	Усяго	50,4	15,9	23,4	3,9	2,9	3,5
1.01.1928	Усяго	53,1	14,4	24,0	3,1		5,5
1.01.1929	Усяго	54,8	13,3	23,2	3,0		5,1

⁷⁴⁶ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё / В.К. Бандарчык, В.М. Белявіна, Г.І. Каспяровіч і інш.; Рэдкал.: В.К. Бандарчык і інш. ; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. Мінск: Бел. навука, 2001. С. 289.

⁷⁴⁷ Складзена і разлічана па: Справаздачы. Нацыянальны склад // НА РБ. Ф. 4. Воп. 3. Спр. 12. Арк. 527 ; Воп. 3. Спр. 32. Арк. 46 ; Воп. 21. Спр. 194. Арк. 49.

**Нацыянальны склад персаналу асобных устаноў БССР
на 1.04.1925 г.⁷⁴⁸**

Назва ўстановы і персаналу	Беларусы		Рускія		Палякі		Яўрэі		Іншыя	
	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%
Апарат ЦК КП(б)Б і ЦКК КП(б)Б										
Адказныя работнікі	9	24,4	6	14,5	5	12,1	19	46,2	2	4,8
Тэхнічныя работнікі	30	39,6	8	10,6	6	7,8	26	34,2	6	7,8
Апарат ЦК ЛКСМБ										
Адказныя работнікі	6	37,5			1	6,2	8	50,3	1	6,0
Тэхнічныя работнікі	82	49,7	6	3,6	5	3,1	66	40,0	6	3,6
ЦС ПСБ і Цэнтар праўлення прафсаюзаў										
Адказныя работнікі	30	37,0	4	4,9	5	6,2	37	45,7	5	6,2
Тэхнічныя работнікі	66	45,5	10	6,9	6	4,1	53	36,6	10	6,9
Цэнтральныя кааператыўныя ўстановы										
Адказныя работнікі	14	36,8	2	5,3			21	55,3	1	2,6
Тэхнічныя работнікі	184	31,9	63	10,9	7	1,2	297	51,5	26	4,5
Цэнтральны выканаўчы камітэт БССР										
Члены і кандыдаты	64	42,7	18	12,0	12	8,0	34	22,6	22	14,7
Адказныя работнікі	4	66,7	1	16,7			1	16,7		
Тэхнічныя работнікі	17	50,0	3	8,8	2	5,9	6	17,7	6	17,6
Савет народных камісараў БССР										
Наркомы і намеснікі	9	33,3	9	33,3	2	7,5	4	14,8	3	11,1
Адказныя работнікі	4	33,3	2	16,7			6	50,0		
Тэхнічныя работнікі	20	54,0	6	16,3	1	2,7	9	24,3	1	2,7
Наркаматы і цэнтральныя савецкія ўстановы										
Адказныя работнікі	211	42,6	80	16,2	21	4,2	157	31,7	26	5,3
Тэхнічныя работнікі	3042	55,1	787	14,3	167	3,0	1314	23,8	206	3,8
Усяго ў цэнтральных установах										
Адказныя работнікі	342	40,8	113	13,5	44	5,2	283	33,7	57	6,8
Тэхнічныя работнікі	3441	52,6	883	13,5	194	3,0	1771	27,0	251	3,9
Акруговыя выканаўчыя камітэты і іх аддзелы										
Адказныя работнікі	108	52,6	36	17,3	16	7,7	32	15,4	15	7,0
Тэхнічныя работнікі	2692	60,8	683	15,5	189	4,3	571	12,9	289	6,5
Райвыканкамы										
Адказныя работнікі	452	78,9	80	13,9	16	2,8	16	2,8	9	1,6
Тэхнічныя работнікі	1328	94,4	44	3,1	23	1,6			13	0,9
Усяго	8363	59,8	1839	13,1	482	3,4	2673	19,1	634	4,6

⁷⁴⁸ Складзена па: Справаздачы. Нацыянальны склад // НА РБ. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 5. Арк. 22–25.

ДАДАТАК Д

Нацыянальны склад кіруючай часткі наркаматаў і цэнтральных устаноў БССР (1927 г.)⁷⁴⁹

Назва	Бел.	Рус.	Пал.	Яўр.	Лат.	Літ.	Інш.	Усяго
Вярхоўны суд БССР	3	1					1	5
ВСНГБ		1		2	2		1	6
Дзяржплан	2	3		4				9
РСІ	4	2	2	1	2			11
НК працы	2	2		3				7
НК гандлю	3	1		4		1		9
НК зямлі	16	7		4			2	29
НКУС	4	2		2			1	9
НК фінансаў	10	1	1	8	1		2	23
НК аховы здароўя	1	3	6					10
НК асветы	5	1	1	2				9
НК юстыцыі	2	2		4	1			9
НК сацзабеспячэння	9			1				10
ЦСУ	7	7		2	1			17
Цэнтральны архіў	3							3
Усяго (чал.)	71	33	10	37	7	1	7	166
Працэнты	42,77	19,87	6,02	22,3	4,21	0,6	4,21	100

ДАДАТАК Е

Нацыянальны склад адказных работнікаў савецкіх устаноў БССР на 1927 г. (у працэнтах)⁷⁵⁰

Нацыянальнасць	Цэнтральныя ўстановы (республіканскія)					Акруговыя	
	Адміністрацыйныя	Гаспадарчыя	Кааператыўныя	Судзібныя	Зямельныя	Адміністрацыйныя	Зямельныя
Беларусы	51,3	30,8	49,7	26,3	59,5	60,1	77,3
Яўрэі	24,8	49,3	28,1	42,1	10,1	19,1	82
Рускія	18,0	13,1	8,8	21,1	24,1	12,6	11,3
Палякі	0,1	1,1	5,0			4,2	2,1
Іншыя	5,8	5,7	8,4	11,5	6,3	4,0	1,1

⁷⁴⁹ Складзена па: Справаздача // НА РБ. Ф. 6. Воп. 1. Спр. 1565. Арк.13.

⁷⁵⁰ Складзена па: Інфармацыйная справаздача // НА РБ. Ф. 4. Воп. 21. Спр. 194. Арк. 43.

Нацыянальны склад партыйных кадраў (КПБ) на ўзроўні аддзелаў і сектараў ЦК КПБ ⁷⁵¹

	1.07.71 г.		1.02.76 г.		1.01.81 г.		1.01.86 г.		1.01.87 г.		1.01.89 г.	
	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%
Загадчыкі аддзелаў ЦК КПБ												
рускія	3	25	5	35,7	7	43,8	6	37,5	6	42,9	2	25
украінцы	–	–	1	7,1	–	–	–	–	–	–	–	–
беларусы	9	75	8	57,1	9	56,2	10	62,5	8	57,1	6	75
іншыя	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Намеснікі загадчыкаў аддзелаў ЦК КПБ												
рускія	6	27,3	3	13,0	5	16,7	3	10	2	7,1	2	11,1
украінцы	1	4,5	2	8,7	–	–	–	–	–	–	–	–
беларусы	15	68,2	18	78,3	25	83,3	27	90	26	92,9	16	90
іншыя	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Загадчыкі сектараў ЦК КПБ												
рускія	2	9,1	4	16,0	4	14,8	5	16,1	5	16,7	2	10,5
украінцы	–	–	–	–	–	–	2	6,5	1	3,3	1	5,3
беларусы	20	90,9	21	84,0	23	85,2	24	77,4	24	80,0	16	84,2
іншыя	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Інструктары ЦК КПБ												
рускія	16	20,8	17	19,8	16	15,4	22	18,9	23	20,7	13	18,6
украінцы	2	2,6	2	2,3	2	1,9	1	0,9	1	0,9	2	2,9
беларусы	59	76,6	67	77,9	86	82,7	93	80,2	87	78,4	55	78,6
іншыя	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

⁷⁵¹Нацыянальны склад партыйных кадраў. Справаздачы // НА РБ. Ф. 4п. Воп. 156. Спр. 968. Арк. 10–224.

Нацыянальны склад партыйных кадраў на ўзроўні абкамаў КПБ ⁷⁵²

	1.07.71 г.		1.02.76 г.		1.01.81 г.		1.01.86 г.		1.01.87 г.		1.01.89 г.	
	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%
Сакратары абкамаў КПБ												
рускія	5	16,7	7	23,3	6	20,0	6	20,7	6	20,0	5	17,2
украінцы	2	6,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
беларусы	23	76,7	23	76,7	24	80,0	23	79,3	24	80,0	24	82,8
іншыя	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Загадчыкі аддзелаў абкамаў												
рускія	14	23,0	13	21,0	12	18,5	11	15,3	12	17,1	10	27,8
украінцы	3	4,9	3	4,8	4	6,1	5	6,9	5	7,1	—	—
беларусы	43	70,5	46	74,2	48	73,8	55	76,4	53	75,7	26	72,2
палякі	—	—	—	—	1	1,5	—	—	—	—	—	—
яўрэі	1	1,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
іншыя	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Намеснікі загадчыкаў аддзелаў абкамаў												
	1.01.78 г.		1.01.81 г.		1.01.86 г.		1.01.87 г.		1.01.88 г.			
рускія	6	20,0	2	5,1	4	9,3	5	11,6	6	13,3		
украінцы	1	3,3	3	7,7	1	2,3	2	4,7				
беларусы	22	73,3	33	84,6	38	88,4	36	83,7	39	86,7		
палякі	1	3,3	—	—	—	—	—	—	—	—		
яўрэі	—	—	1	2,6	—	—	—	—	—	—		
іншыя	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Загадчыкі сектараў абкамаў КПБ												
рускія	9	18,8	10	20,4	13	26,0	10	20,4	11	22,0		
украінцы	3	6,2	2	4,1	3	6,0	3	6,1	1	2,0		
беларусы	36	75,0	37	75,5	34	68,0	36	73,5	38	76,0		
іншыя	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Інструктары абкамаў КПБ												
	1.02.71 г.		1.02.76 г.		1.01.81 г.		1.01.86 г.		1.01.87 г.		1.01.89 г.	
рускія	33	18,2	35	18,1	49	21,5	46	19,2	52	21,0	15	21,4
украінцы	5	2,8	3	1,6	5	2,2	5	2,1	4	1,6	—	—
беларусы	142	78,5	150	77,7	169	74,1	183	76,3	187	75,4	53	75,7
палякі	1	0,6	3	1,6	4	1,8	5	2,1	4	1,6	2	2,9
яўрэі	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
іншыя	—	—	2	1,0	1	0,4	1	0,4	1	0,4	—	—

⁷⁵²Нацыянальны склад партыйных кадраў. Справаздачы // НА РБ. Ф. 4п. Воп. 156. Спр. 968. Арк. 10–224.

Нацыянальны склад кадраў КПБ на ўзроўні гаркамаў і райкамаў ⁷⁵³

	1.02.71 г.		1.01.76 г.		1.01.81 г.		1.01.86 г.		1.01.87 г.		1.01.89 г.	
	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%
Сакратары гаркамаў і райкамаў (усіх) КПБ												
рускія	79	17,6	64	14,1	66	13,7	71	14,8	70	14,7	73	15,4
украінцы	17	3,8	10	2,2	12	2,5	10	2,1	8	1,7	8	1,7
беларусы	349	77,6	370	81,7	390	81,1	388	80,8	387	81,3	381	80,2
палякі	5	1,1	9	2,0	12	2,5	10	2,1	10	2,1	12	2,5
іншыя ⁷⁵⁴	–	–	–	–	1*	0,2	1*	0,2	1*	0,2	1*	0,2
Першыя сакратары гаркамаў і райкамаў КПБ												
рускія	28	18,7	22	14,7	16	10,0	21	13,2	19	12,0	19	12,0
украінцы	5	3,3	3	2,0	4	2,5	2	1,3	1	0,6	2	1,3
беларусы	115	76,7	123	82,0	137	85,6	133	83,6	136	85,5	134	84,3
палякі	2	1,3	2	1,3	3	1,9	3	1,9	3	1,9	4	2,5
іншыя	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Сакратары гаркамаў і райкамаў												
рускія	27	18,0	25	16,4	24	14,9	31	19,3	31	19,5	29	18,2
украінцы	4	2,7	3	2,0	2	1,2	5	3,1	5	3,1	5	3,1
беларусы	118	78,7	118	77,6	128	79,5	119	73,9	117	73,6	122	76,7
палякі	1	0,7	6	3,9	6	3,7	5	3,1	5	3,1	3	1,9
іншыя ⁷⁵⁵	–	–	–	–	1*	0,6	1*	0,6	1*	0,6	–	–
Інструктары гаркамаў і райкамаў КПБ												
	1.01.76		1.02.78		1.01.81		1.01.86		1.01.87		1.01.89	
рускія	135	13,7	155	15,3	180	16,9	225	16,6	218	16,2	195	13,6
украінцы	21	2,1	25	2,4	31	2,9	25	1,8	28	2,1	20	1,4
беларусы	801	81,1	806	79,3	831	78,2	1065	78,8	1069	79,2	1184	82,5
палякі	26	2,6	25	2,4	20	1,9	34	2,5	31	2,3	34	2,4
яўрэі	–	–	–	–	1	0,1	–	–	–	–	–	–
іншыя ⁷⁵⁶	5*	0,5	5	0,5	–	–	1	0,07	4	0,3	2**	0,1
Загадчыкі аддзелаў гаркамаў і райкамаў КПБ												
	1.02.71 г.		1.01.76 г.		1.01.81 г.		1.01.86 г.		1.01.87 г.		1.01.89 г.	
рускія	46	13,3	66	13,1	67	12,2	87	13,2	75	11,6	55	12,3
украінцы	7	2,1	8	1,6	30	5,5	13	2	14	2,2	9	2,0
беларусы	288	82,6	418	82,8	436	79,4	543	82,4	543	84,3	375	84,1
палякі	4	1,2	10	1,9	12	2,2	12	1,8	9	1,4	6	1,4
яўрэі	–	–	–	–	1	0,2	2	0,3	2	0,3	1	0,2
іншыя	2	0,5	3	0,6	3	0,5	2	0,3	1	0,2	–	–

⁷⁵³ Нацыянальны склад партыйных кадраў. Справаздачы // НА РБ. Ф. 4п. Воп. 156. Спр. 968. Арк. 10–224.

⁷⁵⁴ * Кабардзінскай нацыянальнасці.

⁷⁵⁵ * Кабардзінскай нацыянальнасці.

⁷⁵⁶ * Адзін малдаванін.

** Армянін і малдаванін.

Нацыянальны склад савецкіх кадраў БССР ⁷⁵⁷

Нацыя- нальнасць	1.04.71 г.		1.04.76 г.		1.07.81 г.		1.07.86 г.		1.07.90 г.	
	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%	Чал.	%
Старшыні аблвыканкамаў										
рускія	–	–	3	50	1	16,7	1	16,7	1	16,7
украінцы	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
беларусы	6	100	3	50	5	83,3	5	83,3	5	83,3
іншыя	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Першыя намеснікі старшын аблвыканкамаў										
рускія	2	33,3	1	16,7	–	–	–	–	–	–
украінцы	–	–	–	–	–	–	–	–	1	91
беларусы	4	66,7	5	83,3	5	100	12	100	10	90,9
іншыя	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Намеснікі старшын аблвыканкамаў										
рускія	7	38,9	3	16,7	3	16,7	4	22,2	3	14,2
украінцы	–	–	–	–	–	–	–	–	1	4,8
беларусы	11	61,1	15	83,3	15	83,3	14	77,8	17	81,0
іншыя	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Старшыні гарвыканкамаў										
рускія	8	24,2	6	18,2	4	11,8	2	5,6	7	18,9
украінцы	1	3,0	1	3,0	2	5,9	3	8,36	1	2,7
беларусы	24	72,7	26	78,8	28	82,3	30	83,3	2,6	70,3
палякі	–	–	–	–	–	–	1	2,8	3	8,1
іншыя	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Старшыні вясковых райвыканкамаў										
рускія	17	14,5	15	12,9	13	11,1	14	12,0	5	4,3
украінцы	3	2,6	7	6,0	2	1,7	1	0,9	3	2,6
беларусы	94	80,3	92	79,3	99	84,6	98	83,8	103	87
палякі	3	2,6	2	1,7	3	2,6	4	3,4	6	5,1
іншыя	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

⁷⁵⁷ Справаздачы // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 969 (1946–1989 гг.). Арк. 10–83 ; Спр. 767, 769 (1990 г.). Арк. 1–47.

Нацыянальны склад Магілёўскай абласной арганізацыі КПБ (1988-1990 гг.)⁷⁵⁸

Нацыянальнасць	1.01.1989 г.	1.01.1990 г.	1.01.1991 г.
Усяго (чл. і канд.)	85240	84542	75000
беларусы (%)	75,9	76,1	76,4
беларусы	64691	64356	57323
нацменшасці (%)	24,1*	23,9*	23,6
рускія	14474	14322	12679
украінцы	3093	3080	2766
казакі	16	21	20
грузіны	36	33	29
азербайджанцы	54	58	53
літоўцы	16	19	15
малдаване	31	30	28
узбекі	**	12	12
латышы	33	30	28
армяне	62	58	58
эстонцы	13	13	11
башкіры	16	16	12
яўрэі	2017	1825	1364
карэлы	10	10	8
комі	21	21	16
марыйцы	**	11	8
мардвіны	50	42	40
немцы	26	23	18
асяціны	11	11	9
палякі	298	295	270
татары	95	97	82
удмурты	14	13	14
чувашы	60	59	54
іншыя нацыянальнасці	103	87	84

⁷⁵⁸ Падлічана па: Статыстычныя справаздачы Магілёўскага абкама КПБ // ДАГАМВ. Ф. 9. Воп. 187. Спр. 61. Арк. 1 адв. ; Спр. 121. Арк. 1 адв. ; Спр. 201. Арк. 1 адв.

* 1989 год прадстаўнікі 58 нацыянальнасцей, 1990 год – 59 нацыянальнасцей, 1991 год – 59 нацыянальнасцей. Спіс нацыянальнасцей складзены не па алфавіту – беларусы на 3 месцы, пасля рускіх і украінцаў.

** У дадзеным выпадку з справаздач пералічаны прадстаўнікі нацыянальнасці, колькасць якіх у арганізацыі перавышала 10 асоб.

**Склад кадрэй–членаў КПБ па Магілёўскай вобласці з ліку партыйнай
наменклатуры, кіраўнікоў савецкіх органаў, устаноў (1988 г.)⁷⁵⁹**

	Назва	Усяго	Прадстаўнікоў нацменшасцей	
		Чал.	Чал.	%
1.01.1988 г.	Загадчыкі аддзелаў Магілёўскага абкама КПБ	12	5	41,7
	Інструктары абкама КПБ	37	6	16,2
	Кансультанты Дома палітасветы абкама	5	4	80,0
	Першыя сакратары гаркамаў і райкамаў	27	6	22,2
	Другія сакратары гаркамаў, райкамаў	27	4	14,8
	Сакратары гаркамаў і райкамаў КПБ	81	14	17,3
	Загадчыкі аддзелаў гаркамаў і райкамаў	109	13	11,9
	Інструктары гаркамаў і райкамаў КПБ	202	40	19,8
1.04.1988 г.	Лектары гаркамаў і райкамаў КПБ	21	9	42,9
	Першыя намеснікі старшынь выканкамаў раённых саветаў	20	4	20,0
	Дырэктары саўгасаў	134	16	11,9
1.07.1988 г.	Старшыні калгасаў	244	26	10,7
	Старшыні выканкамаў гарадскіх і раённых саветаў	25	0	0
	Намеснікі старшынь выканкамаў гарадскіх і раённых саветаў	102	17	16,7

⁷⁵⁹ Падлічана па : Справаздача Магілёўскага абкама КПБ // ДАГАМВ. Ф. 9. Воп. 187. Спр.60. Арк.1–139 адв.

**Нацыянальны склад кіруючых кадраў БССР
на 1.01.1989 г., чал. (%)⁷⁶⁰**

	Усяго	Рус.	Бел.	Укр.	Пал.	Інш.
Савецкія кадры						
Загадчыкі аддзелаў прэзыдыума Вярхоўнага Савета БССР	6		5 (83,3%)			1 (16,7%)
Загадчыкі аддзелаў Савета Міністраў БССР	20	3 (15%)	17 (85%)			
Прафсаюзныя кадры						
Старшыні БРК прафсаюзаў	21	1 (4,8%)	19 (90,5%)	1 (4,8%)		
Старшыні абласных саветаў прафсаюзаў	6		6 (100%)			
Камсамольскія кадры						
Сакратары абласных камітэтаў камсамолу	25	5 (20%)	19 (76%)	1 (4,0%)		
Сакратары гарадскіх і раённых камітэтаў камсамолу	481	56 (11,6%)	404 (84%)	9 (1,9%)	11 (2,3%)	1 (0,2%)
Гаспадарчыя кадры						
Міністры, старшыні дзяржкамітэтаў, кіраўнікі рэспубліканскіх устаноў	64	10 (15,6%)	53 (82,8%)	1 (1,6%)		
Намеснікі міністраў, старшынь дзяржкамітэтаў, кіраўнікоў рэспубліканскіх устаноў	169	38 (22,5%)	117 (69,2%)	10 (5,9%)	2 (1,2%)	2 (1,2%)

⁷⁶⁰ Падлічана па: Справаздачы // НА РБ. Ф. 4 п. Воп. 156. Спр. 966. Арк. 13–14. У графе “іншыя нацыянальнасці”: загадчык аддзела прэзыдыума Вярхоўнага Савета БССР – яўрэй; намеснікі міністраў, старшынь дзяржкамітэтаў, кіраўнікоў рэспубліканскіх устаноў – яўрэй; сакратары гарадскіх і раённых камітэтаў камсамолу – грузін.

Арыентацыі розных нацыянальных груп рэспандэнтаў на мову навучання (у працэнтах па кожнай групе) у 1989 г.⁷⁶¹

На якой мове павінна весціся выкладанне ў школе, ПТВ, тэхнікуме, ВНУ	Нацыянальнасць						
	Бел.	Руск.	Укр.	Пол.	Яўр.	Літ.	Татар.
на беларускай	18,3	5,3	11,3	14,0	1,5	11,7	17,8
на рускай	36,2	42,0	46,4	45,3	58,2	31,8	36,3
на абедзвюх мовах	41,0	47,3	40,2	34,7	38,8	41,6	40,0
на іншых мовах	0,1	–	–	0,6	–	5,2	–
цяжка адказаць	2,3	1,4	1,0	2,1	–	4,5	1,5
няма адказу	2,1	3,9	1,0	3,3	1,5	5,2	4,4

Арыентацыя розных нацыянальных груп рэспандэнтаў на мову чытання кніг (у працэнтах па кожнай групе) у 1989 г.⁷⁶²

На якіх мовах вы чытаеце кнігі	Нацыянальнасць						
	Бел.	Руск.	Укр.	Пол.	Яўр.	Літ.	Татар.
на беларускай	61,0	37,0	47,4	52,6	31,3	35,1	36,3
на рускай	93,3	97,5	92,8	90,9	95,5	71,4	86,7
на замежных мовах	2,7	3,9	2,6	5,8	3,0	1,3	0,7
на іншых мовах	2,2	3,1	17,5	3,0	4,5	5,8	7,4
няма адказу	0,9	0,3	2,6	2,1	–	16,2	1,5

⁷⁶¹ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё / В.К. Бандарчык, В.М. Белявіна, Г.І. Каспяровіч і інш.; Рэдкал.: В.К. Бандарчык і інш.; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. Мінск, 2001. С. 407.

⁷⁶² Там жа.

Спіс скарачэнняў

Абкам, гаркам – абласны (гарадскі) камітэт КПБ
Аблвыканкам – абласны выканаўчы камітэт
АВК – акруговы выканаўчы камітэт
Акружком, АК – акруговы камітэт КП(б)Б
БАН – Беларуская акадэмія навук
Белкамзет – Таварыства па землеўладкаванню яўрэяў працоўных
БУНД – Усеагульны яўрэйскі рабочы саюз у Літве, Польшчы і Расіі
ВСНГ – Вышэйшы савет народнай гаспадаркі
Выканкам – выканаўчы камітэт
ДАВВ – Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці.
ДАГВ – Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці
ДАГАГВ – Дзяржаўны архіў грамадскіх аб’яднанняў Гомельскай вобласці
ДАГАГрВ – Дзяржаўны архіў грамадскіх аб’яднанняў Гродзенскай вобласці
ДАГрВ – Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці
ДАГАМВ – Дзяржаўны архіў грамадскіх аб’яднанняў Магілёўскай вобласці
ДАМВ – Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці
ДПУ – Дзяржаўнае палітычнае ўпраўленне
Еўбюро – яўрэйскае нацыянальнае бюро пры ЦК (ЦБ) КП(б)Б
Інбелкульт – Інстытут беларускай культуры
КП(б)Б – камуністычная партыя (бальшавікоў) Беларусі
Латбюро – латышкае нацыянальнае бюро пры ЦК (ЦБ) КП(б)Б
Літбюро – літоўскае нацыянальнае бюро пры ЦК (ЦБ) КП(б)Б
ЛКСМБ – Ленінскі камуністычны саюз моладзі Беларусі
НА РБ – Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь
Наркамасветбел – Народны камісарыят асветы Беларусі
Наркамасветы, НКА – Народны камісарыят асветы
Наркамнац – Народны камісарыят па справах нацыянальнасцей
Наркамюст – Народны камісарыят юстыцыі
Нацсавет – нацыянальны савет
НК – Народны камісарыят
НЭП – новая эканамічная палітыка
Польбюро – польскае нацыянальнае бюро пры ЦК (ЦБ) КП(б)Б
РВК – раённы выканаўчы камітэт
РКСМ – Расійскі камуністычны саюз моладзі
Саўнаркам, СНК – Савет народных камісараў
Сельсавет, с/с – сельскі савет
ЦБ – Цэнтральнае бюро
ЦВК – Цэнтральны выканаўчы камітэт
ЦК – Цэнтральны камітэт
ЦСПСБ – Цэнтральны савет прафесійных саюзаў Беларусі

Summary

Пушкин, И.А. Участие национальных меньшинств в общественно-политической жизни Советской Беларуси (1919–1990 гг.) : монография / И.А.Пушкин. – Минск: Издательский центр БГУ, 2010. – 320 с.

В монографии освещается и анализируется участие национальных меньшинств в общественно-политической жизни Советской Беларуси (1919 – 1990 гг.). Показаны общественно-политическая деятельность национальных меньшинств в межвоенный период, их положение в годы Второй мировой войны, участие в общественно-политической жизни в послевоенное время, период реформ и кризиса административно-командной системы. Освещены организация и деятельность национально-политических объединений, национально-культурная жизнь. Показано участие национальных меньшинств в объединениях, которые составляли политическую систему БССР и в составе партийно-государственного руководства Беларуси. Проанализированы основные направления национальной политики в контексте материалов съездов КПБ.

Puskin, I. A. Participation of ethnic minorities in socio-political life of Soviet Belarus (1919 – 1990) : monograph / I. A. Pushkin. – Minsk, 2010. – 320 p.p.

Participation of ethnic minorities in socio-political life of Soviet Belarus is described and analyzed. Socio-political activities of ethnic minorities in inter-war period, their state in the Second World War, participation in socio-political life in post-war period of reforms command economy system crisis are revealed. Organization and activities of national-political associations, national-cultural life are elucidated. Participation of ethnic minorities in associations that formed political system of BSSR and in Belarus party governing body is examined. Main trends of national policy are analyzed according to CPB congress records.

Навуковае выданне

Пушкін Ігар Аляксандравіч

**УДЗЕЛ НАЦЫЯНАЛЬНЫХ МЕНШАСЦЕЙ
У ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫМ ЖЫЦЦІ
САВЕЦКАЙ БЕЛАРУСІ
(1919—1990 гг.)**

Манаграфія

Адказы за выпуск Т. Я. Янчук

Дызайн вокладкі М. Я. Шкурпіт

Падпісана ў друк 28.12.2010. Фармат 60×84 1/16. Папера афсетная.

Рызаграфія. Ум. друк. арк. 18,6. Ул.-выд. арк. 22,14.

Тыраж 100 экз. Заказ 969.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства

«Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».

ЛІ № 02330/0494361 ад 16.03.2009.

Вул. Чырвонаармейская, 6, 220030, Мінск.

Надрукавана з арыгінала-макета заказчыка

ў рэспубліканскім унітарным прадпрыемстве

«Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».

ЛП № 02330/0494178 ад 03.04.2009.

Вул. Чырвонаармейская, 6, 220030, Мінск.